

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

VALERIE HANSEN

İPEK YOLU

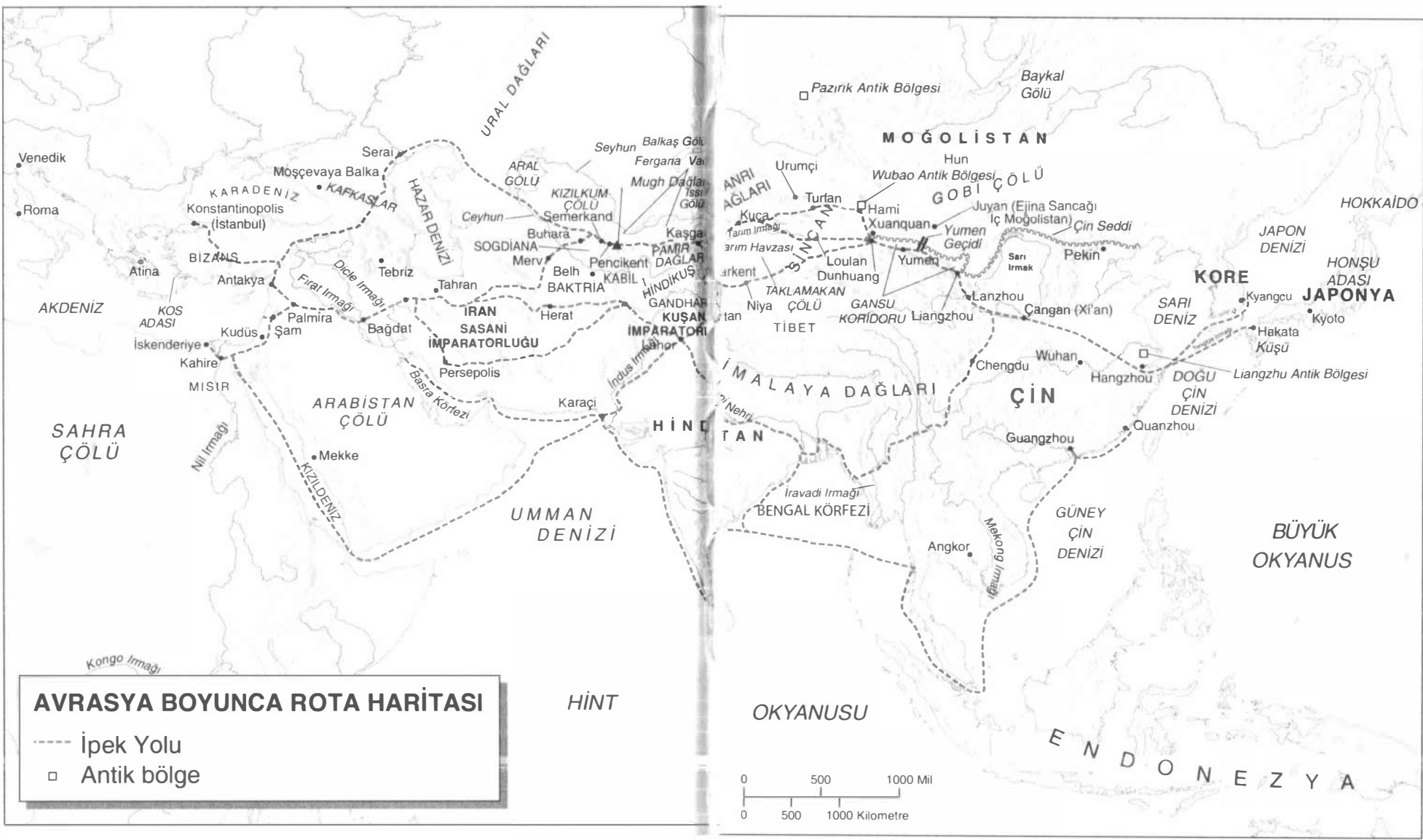
Belgelerle
Yakın Tarih

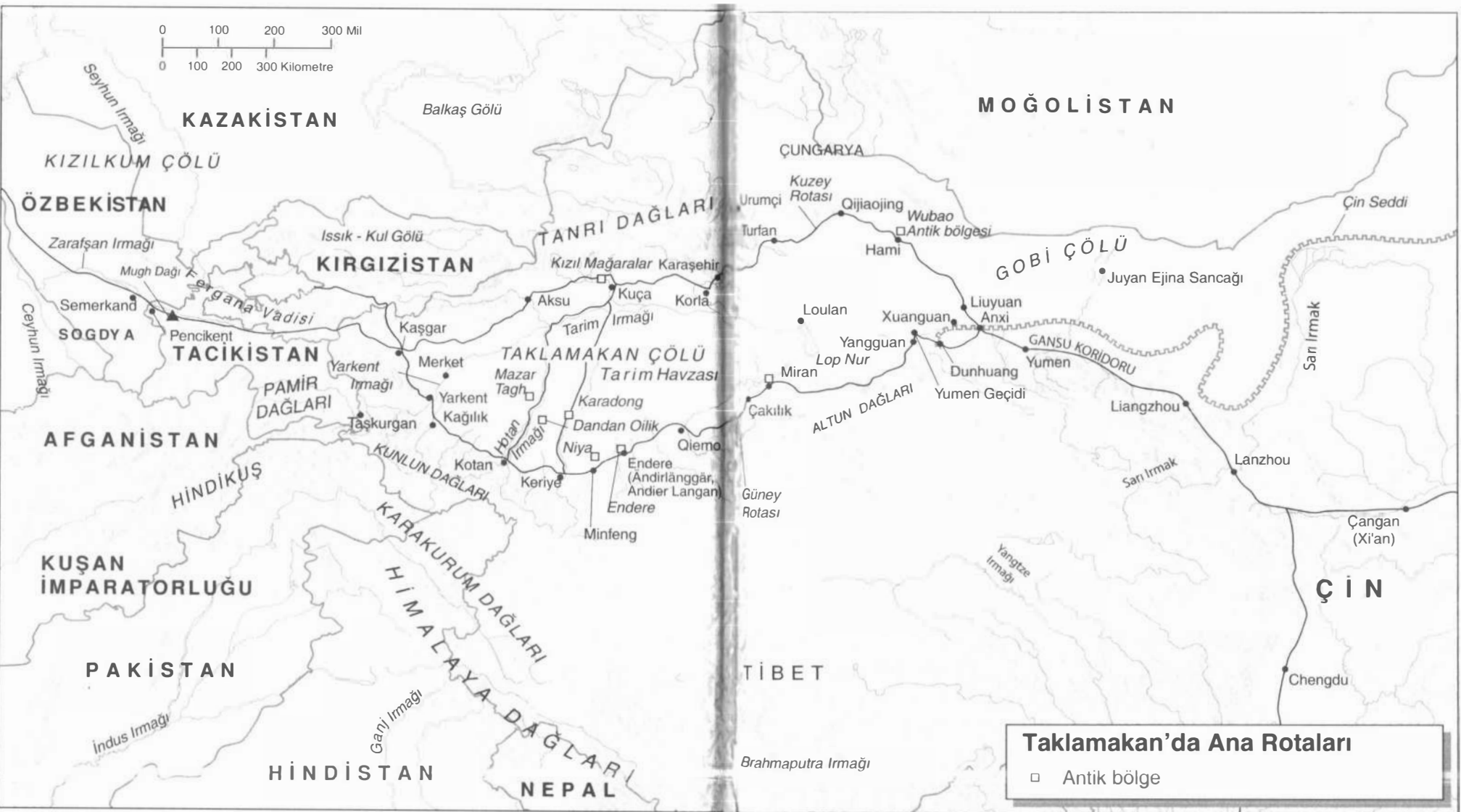
İPEK YOLU VE
TARİHİNİ ANLATAN
EN KAPSAMLI ESER

İPEK YOLU

Belgelerle
Yakın Tarih

İPEK YOLU VE
TARİHİNİ ANLATAN
EN KAPSAMLI ESER

Taklamakan'da Ana Rotaları

□ Antik bölge

İpek Yolu

Yeni Bir Tarih

Valerie Hansen

Çeviren
İlkem Topal

NORA KİTAP / Araştırma-Tarih

Yayın Numarası 101

İpek Yolu Valerie Hansen
Özgün Adı The Silk Road

Yayın Yönetmeni Serap Çakır
Yayın Koordinatörü Melih Günaydın
Çeviren İlkem Topal
Editör Zerrin Özalp Öztarhan
Son Okuma Emre Kalcı
Kapak Tasarım Cem Özcan
Sayfa Düzeni Pınar Şeker
Sosyal Medya Begüm Yağmurlu

© Nora Kitap, 2021 © Valerie Hansen, 2012

Bu kitap Akcalı Ajans aracılığıyla yapılan anlaşmaya göre basılmıştır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının izni
olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Nora Kitap, Nemesis Kitap'ın alt markasıdır.

ISBN: 978-975-2473-74-4

Baskı: Kasım 2021

NORA KİTAP

Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sok. Osmanlı İş Merkezi 18/9

Beyoğlu/İstanbul

Tel: (0212) 222 10 66 - 243 30 73 • Faks: (0212) 222 46 16

info@nemesiskitap.com • www.nemesiskitap.com

Sertifika No: 49065

MATBAA

Optimum Basım San. Ve Tic. Ltd. Şti

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No:51/1

34295 Küçükçekmece/İstanbul

Tel : (0212) 463 71 25

Sertifika No: 41707

İPEK YOLU

Belgelerle
Yakın Tarih

İPEK YOLU VE
TARİHİNİ ANLATAN
EN KAPSAMLI ESER

VALERIE HANSEN

Çeviren: İlkem Topal

İpek Yolu'nun orijinali 2012 yılında İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bu çeviri, Oxford University Press ile yapılan anlaşmaya göre basılmıştır. Orijinal dilden çevrilen bu kitabın çalışmasından yalnızca Nora Kitap sorumludur. Oxford University Press, çevirideki herhangi bir hatadan, eksikten, yanlıştan, belirsizlikten veya güven kaybından sorumlu değildir.

The Silk Road was originally published in English in 2012. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Nora Kitap is solely responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

Jim'e,

Başka kime olabilir ki?

Valerie Hansen

Valerie Hansen Yale Üniversitesi'nde tarih profesörüdür, Çince ve dünya tarihi dersleri vermektedir. *The Year 1000* kitabını yazarken yirmi farklı ülkeye seyahat etmiştir. Çin'deki Xiamen Üniversitesi'nde, İngiltere'deki Birmingham Üniversitesi'nde ve Paris'teki Collège de France bünyesinde geçici öğretmenlik yapmıştır.

Altı yılı aşkın süre Çin'de yaşayan Hansen, 300 kadar tapınağı ziyaret etmiş, Çin Seddi'ne birçok kez tırmanmış (bunlardan biri fırtınalı bir günde) ve Toprak Askerler'le beraber tam on bir poz vermiştir. Bunları yaparken eşi ve üç çocuğu da ona eşlik etmiştir.

İÇİNDEKİLER

Teşekkürler.....	15
Akademik Dönüşümler Üzerine.....	19
Zaman Çizelgesi.....	20

Giriş

1 Bölüm

Orta Asya'nın Kavşağında Loulan Krallığı.....	49

2. Bölüm

İpek Yolu Dillerine Açılan Kapı Kuç ve Kızıl Mağaralar.....	85

3. Bölüm

Çin ve İran Arasında Orta Yol Turfan.....	115

4. Bölüm

Sogdların Ata Toprakları, İpek Yolu Tüccarları, Semerkand ve Sogdiana.....	147

5. Bölüm

İpek Yolu'nun Kozmopolit Son Durağı

Tarihi Çangan, Günümüzde Xi'an.....179

6. Bölüm

İpek Yolu Tarihinin Zaman Kapsülü

Dunhuang Mağaraları.....209

7. Bölüm

Budizm ve İslam'ın Sincan'a Giriş Kapısı Hotan.....245

Sonuç

Orta Asya'dan Geçen Kara Yollarının Tarihi.....283

Sanat Eserleri Kaydı ve Resim Çizimleri.....291

Son Notlar.....295

Dizin.....333

TEŞEKKÜRLER

Bu projeyi yapmak uzun zaman aldı ve birçok insan çeşitli kaynaklarla katkıda bulundu, sorularımı cevapladı ve farklı yollarla bana yardımcı oldu. Her bölümün sonunda, aldığım yardımlar ayrıntılı bir şekilde yer alsa da bana gösterdikleri destek sıradan akademik destek beklentilerini kat kat aşan bireyleri tek tek anmak isterim:

Phyllis Granoff ve Koichi Shinohara'ya (Yale Üniversitesi); genellikle evlerinde sunulan lezzetli yemekler eşliğinde Asya dinlerine özel gelenek farklılıkları hakkındaki aktarımlarını sundukları için;

Frantz Grenet'ye (Fransız Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi); Orta Asya sanatı hakkındaki bilgilerini aktardığı ve bazıları yetenekli François Ory tarafından yapılmış olan kendisine ait resimleri paylaştığı için;

Stanley Insler'a (Yale Üniversitesi); İpek Yolu'yla ilgili birlikte ortak bir ders vermeyi kabul ederek en başta bu alana yönelmemi desteklediği ve Gourmet Heaven'da yenen öğlen yemeklerinde her defasında daha çok soruma cevap verdiği için;

Li Jian'e (Virginia Güzel Sanatlar Müzesi); Dayton Müzesi'nde "İpek Yolu" sergisinde çalışmam için beni işe aldığı ve Hejiacun bulgularıyla beni tanıştırdığı için;

Victor Mair'e (Pensilvanya Üniversitesi), otuz yıl önce bir lisansüstü seminerinde Dunhuang belgelerini öğrettiği ve sonsuz yardımları için;

Boris Marşak’a (Hermitaj Müzesi), 2006 yılındaki vefatından önce yaptığımız sohbetlerde ve derslerde Sogdlar hakkında bilgilerini cömertçe paylaştığı için;

Mou Fasong’a (East China Normal Üniversitesi), 2005-2006 akademik döneminde aileme ev sahipliği yaptığı ve danışmanı Tang Zhangru’nun çalışmalarına nasıl yaklaştığını örneklerle gösterdiği için;

Georges-Jean Pinault’ya (Ecole Pratique des Hautes Etudes), Hint-Avrupa dilleri, özellikle Toharcayla ilgili yönlendirmeleri için;

Rong Xinjiang’a (Pekin Üniversitesi), bölgeyle ilgili eşsiz bilgisi ve kendi kitap ve makalelerini paylaşma isteği için;

Angela Sheng’e (McMaster Üniversitesi), tekstil konusundaki uzmanlığı ve dostluğu için;

Nicholas Sims-Williams’a (School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi) ve Ursula Sims-Williams’a (İngiliz Milli Kütüphanesi, Londra,) *Bulletin of the Asia Institute* için yazdığım bir makalede birçok yanlışlı düzelttikleri ve Orta Asya dilleri, özellikle Hotanca – Sakacayla ilgili yönlendirmeleri için;

Prods Oktor Skjaervo’ya (Harvard Üniversitesi), yıllardır birçok soruya cevap verdiği, Yale’e birçok kez seyahat edip sunumlar yaptığı ve yayınlanmış çevirilerinin kopyalarını paylaştığı için;

Étienne de la Vaissière’ye (Ecole des hautes études en sciences sociales), Sogdlar ve Orta Asya’yla ilgili birçok soruya genellikle aynı gün ve birkaç saat içinde cevap verdiği için (tekrar gözden geçirdiğim son haftalarda bile);

Wang Binguhua’ya (Çin Renmin Üniversitesi), Sincan arkeolojisi, özellikle Niya ve Loulan antik alanlarıyla ilgili sahip olduğu derin bilgilerini paylaştığı için;

Helen Wang (British Museum), nümizmatik alanındaki hâkimiyeti ve birçok bölümü ilgiyle okuduğu için ve Yoshita Yutaka’ya (Kyoto Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi), Sogd ve Saka dil ve tarihleriyle ilgili verdiği danışmanlık için teşekkür ederim.

Oxford Üniversitesi Yayınları’ndaki editörüm Susan Ferber, on yıl önce kitap için imza attığımdan bu yana bana destek oldu ve titiz çalışmalarıyla her bölümü iyileştirdi. Her soruyu, büyük bir ihtimalle tanıdığım

herkesten daha çok çalıştığı için, sıradışı bir hızla cevapladı. Üst düzey bir editör olan Joellyn Ausanka kitabın basıma hazırlanmasını olağandışı bir üretkenlikle denetlerken Ben Sadock, nazik dokunuşlar ve muazam bir keskinlikle düzeltilerini yaptı.

The National Endowment for the Humanities,* Rusça çalışmam için bir yıl destek oldu; Asel Umuzakova'nın desteğiyle Mugh Dağı belgelerine kendimi adeta kaptırdım. Fakülte için Fullbright Burs Programı, 2005-2006 akademik döneminde Şanghay'daki East China Normal Üniversitesi'nde kalmamı finanse etti. Chiang Ching-Kuo, Uluslararası Bilimsel Değişim Vakfı (ABD), haritalar ve çizimler için önemli bir kaynak sağladı.

Yıllar boyu İpek Yolu'yla ilgili ders alan tüm Yale lisans ve lisansüstü öğrencileri, savlarımı netleştirmem için beni zorladı. Elizabeth Duggan, giriş bölümünün ilk taslaklarından birini titizlikle okuyarak yorumladı. 2010 yılı bahar döneminden İpek Yolu semineri öğrencileri Mary Augusta Brazelton, Wonhee Cho, Denise Foerster, Ying Jia Tan ve Christine Wight ile 2011 yılı bahar döneminden Arnaud Bertrand, bitmiş sayılan bir taslağın tamamını okuyup her bölümü bir belgeyle başlatma gibi birçok değerli katkı sağladılar. Yale Hukuk Fakültesi'nde birinci sınıf öğrencisi olan araştırma asistanım Mathew Andrews, hızla ve neşeyle özellikle görsellerin titizlikle hazırlanması gibi çok çeşitli görevleri üstlendi. Jozeph Szaszai ve Yale'deki Fotoğraf ve Tasarım birimi çalışanları birçok sorunlu görseli dijital ortama aktararak baskıya hazır hale getirdi.

Pensilvanya Üniversitesi Çin Araştırmaları Kütüphanesi'nde çalışan Brian Vivier, tüm son notları titizlikle gözden geçirdi. Jinping Wang, kendisine has bilgeliğiyle farklı son dakika sorunlarını çözüme kavuşturdu. Carto-Graphics'ten Alice Thiede, bilinmeyen yer isimlerinin zorladığı o güzel haritaları çizdi. Yale Graduate School'un dekan yardımcısı Pamela Schirmeister, teslimden birkaç gün önce isabetli bir eleştiri yaptı.

Eşim Jim Stepanek ve çocuklarımız Bret, Claire ve Lydia, yazı yazmamı ve öğretmenliğimi her zaman büyük bir coşkuyla desteklemişlerdir. Tek tek veya hep birlikte bana katıldıkları seyahatler, en iyi olanlardı. Çin bölümünü göndermeden önceki son ayımızda ailece üzerinden

* (İng.) Ulusal Beşeri Bilimler Fonu. (ç.n.)

geçmek, tablolar hazırlamak ve taslağı bitirmek için çabaladık. Bu projeye başlamadan kısa bir süre önce dünyaya gelen kızım Bret, her gün yazıya geçtiğim kelime sayısı ile ilgili beni kızdırmam dışında neden söz edeceğiz şimdi?

30 Eylül 2011

Pekin

Akademik Dönüşümler Üzerine

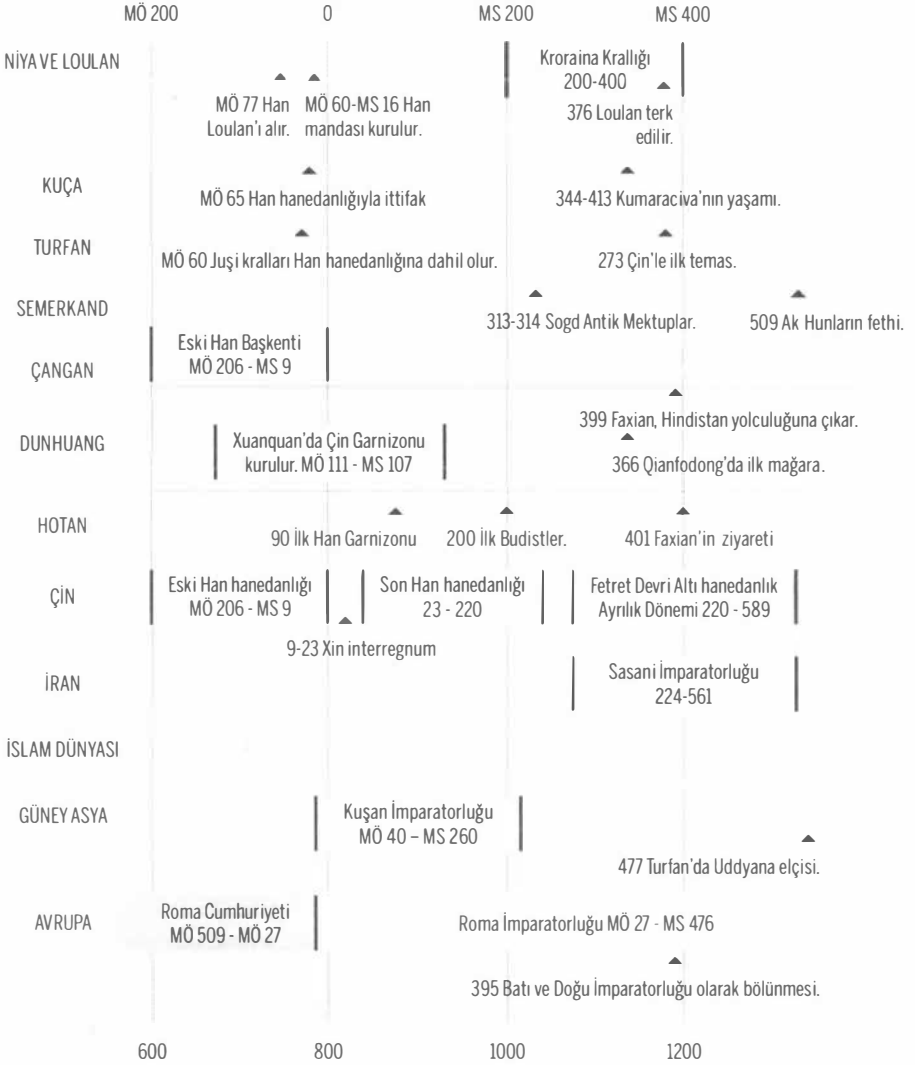
O kuyucu Sanskritçe, Türkçe ve Farsçadan çeşitli isimlerle karşılaşacaktır. Kitap, kelimelerin tutarsızlık oluşmasına rağmen en sık kullanılan yazılışını vermekte. Benzer bir şekilde metinde genel okuyucu için dikkat dağıtan ve uzmanların zaten bildiği, aksan imleri kullanılmamıştır (alıntılanan metinlerde kullanılmış olsa bile). Ancak notlarda tüm yazar isimleri, terimler ve kitap ile makale başlıklarında aksan imleri kullanılmıştır.

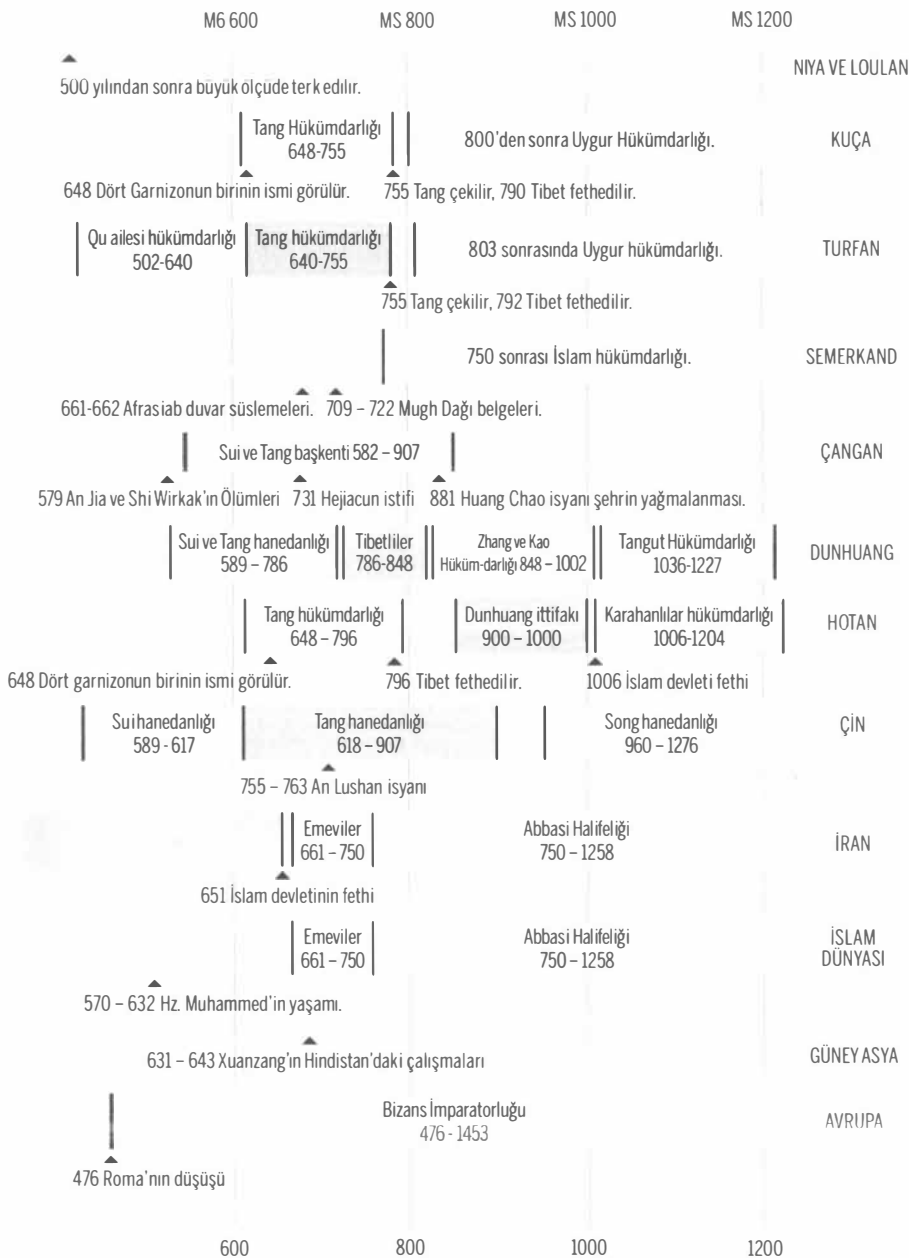
Çince tüm isimler Çin’de kullanılan romanizasyon sistemi olan pinyin ile verilmiştir. Bazı harflerin telaffuzu İngilizce konuşan kişiler için açık değil; en çok *x*, *q*, *c* ve *zh* zorladı. Tang rahibi Xuanzang (Şüen Zang diye telaffuz ediliyor), soyadı Qu olan (ve Fransızca “tu” gibi okunan) Karahoca kralıyla tanışır. Çangan’da bulunan Xuanzang’ın manastırının adı Ci’en (Şi’en diye telaffuz edilmekte) ve Zhang (Çang diye telaffuz edilen) ailesi, Dunhuang’da 848’den 914’e kadar hüküm sürer.

Batılı kişi isimleri soyadından önce isim yazılarak verilmiştir ancak Çince ve Japonca isimler, Asya geleneğinde olduğu gibi isimden önce aile ismi yazılarak verilmiştir. Birden fazla dilde yayın yapan akademisyenlerle ilgili isim ve soy isim sıralaması, yayın diline göre değişiklik göstermektedir.

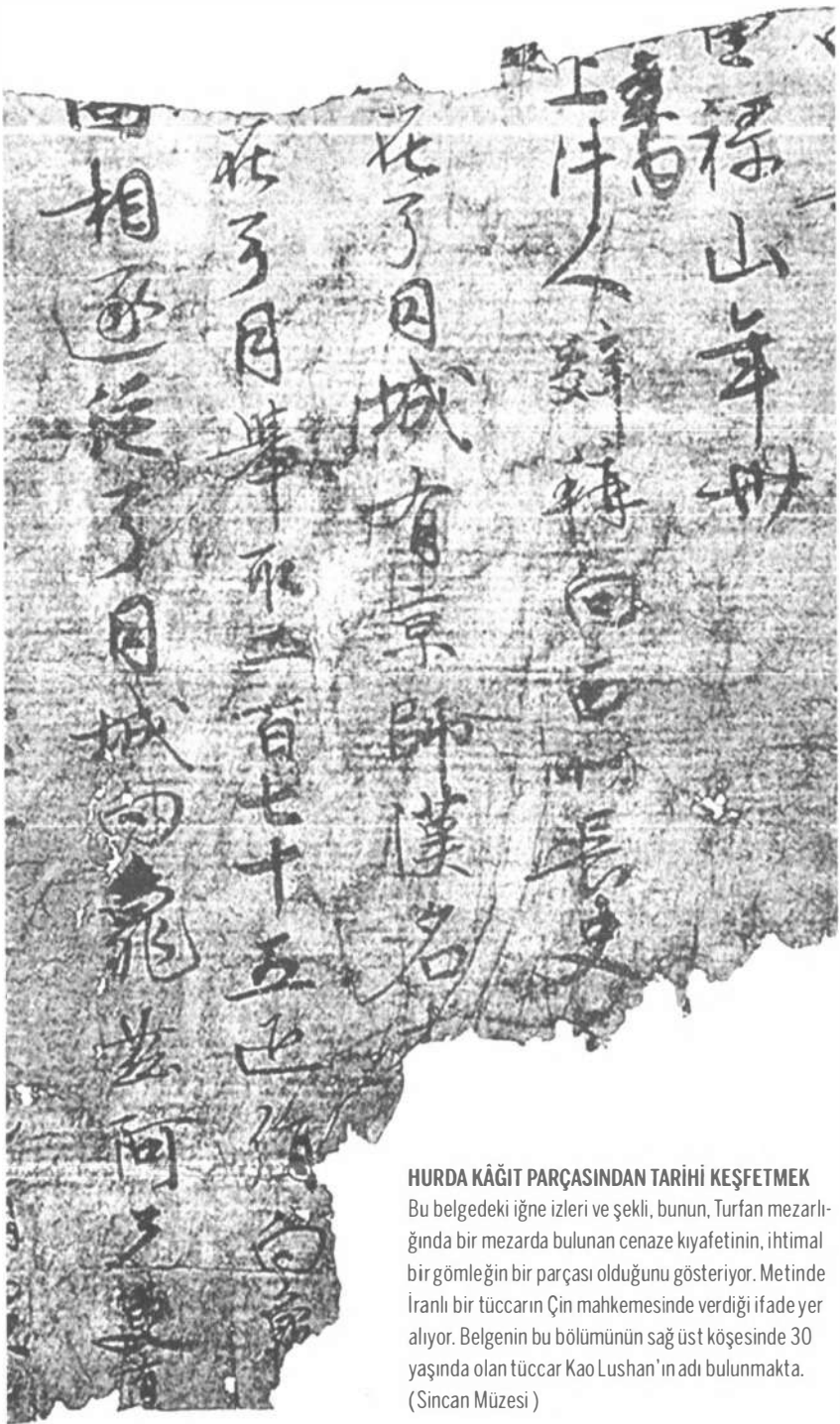
Metinde zaman zaman bazı malların miktarını yazan kaynaklardan alıntılar yapılmaktadır. Bu alıntılar için çoğu durumda modern eşdeğeri de dahil edilerek orijinal terim verilmiştir ancak okuyucu modernizm öncesi dünyada kullanılan ölçü birimlerinin standart olmadığını ve bu yüzden günümüzdeki karşılıklarının yaklaşık değerler olacağını unutmamalıdır.

İpek Yolu Zaman Çizelgesi

İpek Yolu

HURDA KÂĞIT PARÇASINDAN TARİHİ KEŞFETMEK

Bu belgedeki iğne izleri ve şekli, bunun, Turfan mezarlığında bir mezarda bulunan cenaze kıyafetinin, ihtimal bir gömleğin bir parçası olduğunu gösteriyor. Metinde İranlı bir tüccarın Çin mahkemesinde verdiği ifade yer alıyor. Belgenin bu bölümünün sağ üst köşesinde 30 yaşında olan tüccar Kao Lushan'ın adı bulunmakta. (Sincan Müzesi)

Giriş

Karşı sayfadaki belge bu kitabın konusunu göstermektedir. Kitabın konusu MS 670 civarında Çin’de yaşayan İranlı bir tüccarın mahkeme kayıtlarındaki ifadesidir. İranlı, merhum erkek kardeşine ait 275 top ipeği alabilmek için mahkemeye başvurmuş. İfadesinde, ipekleri Çinli ortağına verdikten sonra, kardeşinin iki deve, dört sığır ve bir eşekle çölde çıktığı iş yolculuğunda kaybolduğunu ve öldüğünü düşündüklerini söylüyor. Mahkeme, kardeşinin sağ kalan vârisi olarak İranlının ipeği almaya hakkı olduğu kararını vermiş. Ancak bu kararın uygulanıp uygulanmadığı kesin değil.

Bu olay, İpek Yolu ticaretiyle ilgili bir hayli bilgi vermektedir. Yapılan ticaretin hacmi küçüktü. Bu örnekteki İranlı tüccarın malını sadece yedi hayvan taşıyordu. İki deveydi ancak dört sığır ve bir eşekten oluşan diğer beş hayvan da önemli yük hayvanıydı. İranlı tüccarların varlığı önemliydi; çünkü Çin’in en önemli ticari ortağı Roma değil, Fars dünyasının doğu sınırındaki Semerkand’dı. Daha da ötesi, bu dava, İpek Yolu güzergâhında ticaret yapanların, Çinli askerlerin daha yoğun görüldüğü bir dönemde, başarılı olduklarını göstergesidir. Bu dava, VII. yüzyılda, Çin İmparatorluğu’nun harcamalarıyla yerel ekonomiye güç verdiği bir dönemde görülmüştür.

Bu belgenin ortaya çıkardığı en önemli şey, hurdaya çıkarılmış resmi belgeleri satın alan zanaatkarların bunları defin sırasında ölümlere kıyafet olarak giydirmesi ve bu sayede davadan haberdar olmamızdır. Yaklaşık 1300 yıl sonra Çinli arkeologlar, Turfan yakınlarında bir mezar açtı ve kıyafetin çeşitli bölümlerinde buldukları kâğıt parçalarını birleştirerek bu

belgeyi buldu. Farklı kâğıt parçalarını birleştirirken karşı tarafın ifadeleri de ortaya çıktı.

Son yıllarda arkeologlar bu duruma benzer binlerce belge buldu. Ortaya çıkan belgeler arasında sözleşmeler, resmi yazışmalar, faturalar, irsaliyeler, doktor reçeteleri ve bin yıl önce tarihi belli bir pazar gününde 120 gümüş sikkede karşılığında köle olarak satılan bir kıza dair sözleşme vardı. Belgeler, Eski Çince, Sanskritçe ve başka ölü diller de olmak üzere farklı dillerde yazılmıştı.

Belgelerin birçoğu günümüze ulaştı; çünkü kâğıt değerliydi ve atılmıyordu. Zanaatkârlar tekrar kullandıkları bu kâğıtlarla ölen kişileri giydiriyor, ölümden sonraki hayatlarında ona yarenlik etmek üzere kâğıttan ayakkabı, heykel ve başka kâğıt ve hamur objeler yapıyorlardı. Tekrar kullanılan belgeler cenaze objeleri yapımında kullanıldığı için, bunları bir araya getirme noktasında tahmin yürüterek sonuca ulaşmak gerekiyor. Örneğin, İranlının yeminli ifadesi, makasla kesilip ölen kişiye kıyafet olarak dikildiği için belgelerin bir kısmı yerde, kesildiği odada kalmıştı. Yetenekli tarihçiler, parçaların şekillerini ve gerçeği açığa vuran iğne deliklerini kullanarak orijinal belgeyi restore ettiler.

Bu belgeler asıl aktörleri, kervanların büyüklüğünü ve ticareti yapılan eşyaların yerel toplumlara etkisini tespit etmemize imkân sağlıyor. İpek Yolu'nun daha geniş çaptaki etkisine ışık tutuyor, özellikle savaşla yıkılan ata topraklarını bırakarak daha sakin bir yere yerleşmek için göç edenlerin dini inançları ve teknolojileriyle ilgili bilgiler veriyor.

İpek Yolu üzerindeki topluluklar, ticaretten ziyade tarım yapıyordu; yani çoğu insan toprakla uğraşüyor, ticaretle ilgilenmiyordu. İnsanlar doğdukları yere yakın yerlerde yaşıyor ve ölüyordu. Yapılan ticaret genellikle yereldi ve takas usulüydü, sikkeler kullanılmıyordu. Her topluluğun, şimdi olduğu gibi o zaman da farklı bir kimliği vardı. Bu topluluklar, savaşlar ve siyasi gerginlikler sonucunda yurtlarını terk etmek zorunda kaldıkları zaman İpek Yolu üzerinde büyük hacimli toplu göçler oluyordu.

Bu göçmenler, yeni evlerine kendi dinlerini ve dillerini getirirdi. Göçmenlerin arasında ilk olarak Hindistan'da ortaya çıkan ve Çin'de gerçekten popüler olan Budizmin etkisi çok büyüktü ancak Manicilik, Zerdüştlük ve merkezi Suriye'de olan Doğu Hristiyan Kilisesi'nin de takipçileri vardı. İpek Yolu üzerinde yaşayan insanların, bir uygarlıktan diğerine geçiş sürecinde inanışlarının aktarımı, çevirisi ve uyarlanmasında çok önemli bir

rolü vardı. Bölgeye İslam'ın gelişinden önce bu farklı toplulukların üyeleri, birbirlerinin inançlarına şaşılacak denli hoşgörülydü. İktidara gelen hükümdarlar dönemsel olarak bir din yerine başka bir dini seçebiliyor ve tebaasının da aynı şekilde davranmasını isteyebiliyordu; ancak yine de halkının kendi dinini yaşamasına izin verebiliyordu.

İpek Yolu kültürüne katkıda bulunan farklı topluluklardan biri de günümüzde Özbekistan'da bulunan muhteşem kent Semerkand ve çevresinde yaşayan bir halk olan Sogdlardı. Çin ve memleketleri Sogdiana arasındaki ticaret, MS 500-800 yılları arasında zirvedeydi. Kazılarda bulunan belgelerde tüccarların çoğu Semerkand'dan geliyordu veya atalarının kökeni orasıydı. İran'a ait, Sogdca adında bir dil konuşuyorlardı ve büyük çoğunluğın, gerçeği söylemenin en önemli erdem olduğuna inanan antik dönem İranlı Zerdüşt'ün öğretileriyle şekillenen (milattan önce bin yılında Eski Yunan'da Zoroaster adıyla bilinen) bir yaşamları vardı. Sincan bölgesindeki arkeolojik alanlarda var olan sıradışı koruma koşulları nedeniyle Sogdlar ve inanışlarıyla ilgili en çok bilgi anavatanları yerine Çin'de bulunmaktadır.

İpek Yolu hakkında yazılan ve sanat konusuna odaklanan birçok kitabın aksine bu kitap belgelere dayanmaktadır; her şeyin neden o hale geldiğini açıklayan, onları kimin oraya getirdiğine ışık tutan ve İpek Yolu tarihinin insan, dil ve kültür akımlarının birbirine geçerek yaşandığı nasıl baş dönürücü bir koridor olduğunu anlatan belgeler...

MÖ 200-1000 yılları arasında (bu kitabın alanına giren yıllar) İpek Yolu üzerinde bulunan belgelerin hepsi, tekrar kullanılan kâğıtların üzerinde yazılanlardan ibaret değildi. Bazıları ahşap, bazıları ipek, bazıları da deri veya başka malzemeler üzerine yazılmıştı. Sadece mezarlarda değil, terk edilmiş posta noktalarında, türbe / tapınak ve evlerde, çöllerde kumlara gömülmüş olarak bulundu. Çöller belgelerin, sanat eserlerinin, kıyafetlerin, antik dini metinlerin, taşlaşmış yiyeceklerin ve insan kalıntılarının muhafaza edilmesi için en uygun ortamlardan biridir.

Bu belgeler eşsizdir çünkü birçoğu kaybolmuş, tesadüfen bulunmuş ve sadece okuryazar ve güçlü insanlar ile geniş toplumsal tabakalarda yaşayanlar tarafından yazılmıştır. Bu belgeler tarih yazma bilinciyle yazılmamıştı; yazarları onların gelecek nesiller tarafından okunacağını beklemiyor ya da bu belgeleri onlara yadigâr bırakmayı planlamıyordu. Belgeler geçmişe sadece anlık bir bakış sunuyor; kişisel, olgusal, anekdotlar

biçiminde ve rastgele... Hiçbir şey adeta çöpe dönüşen bir yığından çıkartılan bilgiden daha değerli olamaz çünkü hiç kimse onu hiçbir şekilde düzenlememiştir.

Bu belgelerden öğrendiklerimizin çoğu İpek Yolu'nun süreciden başkısını yeniden tanımlamaktadır; “yol”un aslında gerçek bir “yol” olmadığını, çöller ve dağlardan oluşan geniş alanlara yayılan, işaretlenmemiş ve sürekli değişen patikalardan oluştuğunu göstermektedir. Hatta bu tehlikeli güzergâhlarda taşınan yük miktarı da hayli küçüktü. Ancak İpek Yolu hem Doğu’da hem Batı’da kültürleri değiştirdi. Bu kitap aslında, son iki yüz yılda bulunan belgeleri ve özellikle son birkaç yılda elde edilen şaşırtıcı buluntuları kullanarak belirli bir yolu olmayan bu mütevazı güzergâhın insanlık tarihinde nasıl –sadece takas yapılan eşyaları değil, fikirleri, teknolojileri ve sanatsal motifleri aktaran– en dönüştürücü ve mükemmel anayol olduğunu açıklama girişiminde bulunacaktır.

“İpek” kelimesi, “yol” kelimesinden daha yanıltıcıdır, çünkü ipek, İpek Yolu’nda ticareti yapılan ürünlerden sadece biridir. İpek Yolu’nda kimyasallar, baharatlar, metaller, semerler ve deri ürünlerinin yanı sıra cam ve kâğıt da çok görülüyordu. Kimi rotalarda, yük kayıt listelerine göre, metallerin eritilmesinde ve deri işlemede kullanılan amonyum klorür en önemli ticari ürün olarak dikkati çekmektedir.

Çok sık görülen bir diğer ürün, MÖ II. yüzyılda icat edilen ve öncelikle giysilerde kullanılan kâğıttı ve insanlık tarihine ipektен çok daha büyük katkılar sağlamıştı.¹ Kâğıt bu karayolu rotalarıyla Çin’den çıkarak önce XII. yüzyılda İslam dünyasına, oradan da İslam dünyasının kullandığı Sicilya ve İspanya’daki limanlardan Avrupa’ya taşındı. Alpler’in kuzeyindeki halklar kendi kâğıtlarını ancak XIV. yüzyıl sonlarında yapabilmışti.²

“İpek Yolu” terimi yeni bir buluştur. Farklı ticaret yolları üzerinde yaşayan insanlar bu terimi kullanmıyordu. Semerkand’a giden yol (veya sırada ki hangi büyük şehir varsa ona) veya Taklamakan Çölü etrafındaki “kuzey” veya “güney” rotaları olarak adlandırılıyordu.³ Sadece Baron Ferdinand von Richthofen 1877’de “İpek Yolu” ifadesini kullandı. 1868’den 1872 yılına kadar Çin’de kömür yataklarını ve limanları araştıran, sonra büyük hacimli beş ciltlik atlasta bu terimi ilk defa kullanan tanınmış bir coğrafyacıydı.

Von Richthofen, Çince kaynakların çevirilerini okumuştı ve bölgenin haritalarına hanedanlık tarihleriyle ilgili verileri dahil eden ilk Avrupalı

coğrafyacıydı. Turuncu çizgi klasik dönem coğrafyacıları Ptolemaios ve Marinus'un bilgilerini göstermektedir; mavi çizgi ise Çinli tarihçilerin bilgilerini.⁴ Birçok yönden İpek Yolu, Avrasya'yı kesen düz bir demiryolu hattına benzer. Hatta Richthofen, Shandong'da etkili olan Almanlar tarafından Xi'an yakınlarındaki kömür yataklarından Almanya'ya kadar uzanan olası bir demiryolu hattını tasarladığı yönünde suçlanmıştı.⁵

Zamanla bu kavram kabul gördü. Sven Hedin'in, 1936 yılında Orta Asya keşifleriyle ilgili yazdığı kitabı 1938 yılında *The Silk Road* başlığıyla çevrildi. 1948 yılında *Times of London*'ın, "Ailece Yemek Masasında Çözülecek Sorular: Genel Kültür Bulmacası" başlıklı yarışmasında, "İpek Yolu nerede başlar, nerede biter?" sorusunun cevabı, "Çin'in sınırlarından Avrupa'ya uzanan çeşitli rotalar"⁶ idi. Bu terim Avrasya'da karayolu ticaretini ve kültürel etkileşimi gösterdiği için kullanıldı.

Başlangıcından beri İpek Yolu nispeten düz ve rahat seyahat edilebilir bir yol olarak gösterilmiştir ancak hiçbir zaman öyle olmamıştır. Yüz yıldır yapılan arkeolojik çalışmalarda, Avrasya'da bariz işaretlenmiş, taş döşenmiş bir yol ortaya çıkarılamadı –Roma'daki Appius Yolu'na yakından veya uzaktan benzemeyen– aksine parçalı, belirsiz rotalar ve işaretlessiz yaya yolları bulundu. Fark edilebilir bir rota olmadığından yolcular genellikle belli bir bölümünde kılavuz alıyor ve bir engelle karşılaştıklarında farklı bir patikaya sapıyorlardı.

Dolambaçlı yollar vaha gibi şehirlere ulaştığında birbirlerine kavuşuyordu; ki bu şehirler bu kitabın incelediği şehirlerdir. Bugün, bu bölgenin üzerinden uçarken İpek Yolu üzerinde var olan ve onu besleyen antik kentlerin yerlerini tespit etmek adına zirveler zor belirlenebiliyor. Günümüze ulaşan belgelerin çoğu bu kentlerden gelmektedir ve bu yedi antik İpek Yolu kenti –altısı Çin'in kuzeybatısında, bir tanesi de Semerkand'ın doğusunda– bu kitabın bölümlerini oluşturmaktadır.

Bu kentler, Taklamakan Çölü'ne yayılan yarı bağımsız şehir devletleriydi. Hükümdarları, ya kendi başlarına ya da Çin hanedanları adına ticareti katı bir şekilde denetliyor, mal ve hizmetlerin alımında önemli bir rol oynuyordu. Bu bir paradoks doğuruyordu; son derece vahşi bölgelerden geçen tüccarlar bir vahayı andıran kentlere girince sıkı bir şekilde denetleniyordu.

Bu durum özellikle Çinlilerin Orta Asya'da asker konuşlandığı dönemde böyleydi; özellikle Han hanedanlığı (MÖ 206 – MS 220) ve Tang hanedanlığı (MS 618 – 907) dönemlerinde... Merkezi hükümet, bu orduların işesini ve giysilerini tedarik etmek ve binlerce askere ödeme yapmak için yüksek bütçeli harcamalar yapıyordu. Tang hanedanlığı süresince merkezi hükümet harcamalarını karşılayacak bronz sikke basamayınca ipek topları önemli ve farklı bir işlev kazandı. Otoriteler para yerine geçen üç mal tanıyordu: Bronz sikke, tahıl ve ipek topları. Para sıkıntısı sık rastlanan bir durum olduğu için ve tahıllar da çürüdüğünden, ödemelerin çoğu basit dokuma ipek toplarıyla yapılıyordu. Kuzeybatı bölgesine yapılan askeri yardımların çoğu ipek ile karşılanıyordu ve bunun sonucunda Batı bölgelerinde ipek topları yaygınca kullanılıyordu. Askerler yerel pazarlarda fazla alım yapınca ticaret patlıyordu. Ancak imparator bir isyanla tehdit

edildiğinde ve birlikleri merkezi Çin'e çağırıldığında ticaret kayda değer bir şekilde azalıyordu.

Roma İmparatorluğu döneminde, Çinli askeri varlığın olduğu zamanda bile, Çin ve Roma arasında kayda geçmiş bir alışveriş bulunmamaktadır. Popüler inanışın aksine Romalılar altın sikkelerini Çin ipeğiyle değiştirmiyordu. Çin'de bulunan en erken Roma parası, Bizans Solidus sikkesidir. Bu sikkeler, tarih olarak İmparator I. Constantinus'un (hüküm yılları, MS 307-337) imparatorluk başkentini Konstantinopolis'e taşıdıktan çok sonrasına, VI. yüzyıla denk düşen mezarlardan geliyor.

Coğrafi olarak İpek Yolu şaşılabacak derecede farklı, çoğu tehlikelerle dolu bir doğanın içinden ilerliyor. Xi'an'dan başlayarak doğuya doğru seyahat edince yolcular önce Gansu Koridoru'ndan geçiyordu. Bu, bin

kilometrelik doğu-batı yönünde, güneyinde Çinghay Dağları ve kuzeyinde Moğolistan'daki Gobi Çölü'nün olduğu bir rota. Gansu eyaletindeki Dunhuang kentine ulaştıktan sonra, yolcuların Taklamakan Çölü etrafındaki Kaşgar Dağları'nda birleşen kuzey veya güney rotasını seçmeleri gerekiyordu. İki yol da geçilmezse, seyahate çıkanlar dünyanın en konuk sevmeyen çölünün ortasından geçen rotayı izleyebiliyordu.

Dunhuang'ı geçtikten sonra, ilk olarak XVIII. yüzyılda Quing hanedanı bölgeyi fethettiğinde kullanılan ve “Yeni Uç Beyliği” anlamına gelen Xinjiang [Sincan] adı verilen bölgeye giriş yapılıyordu. Ondan önce Çinliler, batıda Özbekistan ve Tacikistan, doğuda Çin'in Gansu ve Şensi eyaletlerini kapsayan bu bölgeye Xiyu, “Batı Bölgeleri” diyordu.⁷ Modern Sincan, İpek Yolu'nun Çin'in batısındaki yollarının çoğunu kapsıyordu.

Modern turistler burada modern Sincan'ın nefes kesici manzarasını görebilirler ve neden tek bir İpek Yolu olmadığını, farklı rotalar olduğunu anlayabilirler. Bu bölgeden geçmeyi göze alan cesur insanlar, çölü güneşin çok yakmadığı kış aylarında, yazın ise karın hafif olduğu dağ eteklerinden aşarak geçmeyi öğrenmişler. Her şeyden önemlisi, çölün kıyısından geçmeyi, bir şeyler içip dinlenerek önlerindeki yolu planlamak için mola vermeyi öğrenmişler. Her bir vaha topluluğunda, bir sonraki adımlarını planlamak için günlerce, haftalarca veya daha uzun bir süre kalabiliyorlardı.

Seyahat acı verecek derecede yavaştı. 1993'te Charles Blackmore adında bir İngiliz subay ve kâşif, Taklamakan'da yürüyerek bir keşif gezisine önderlik yaptı. Adamları ve develeri, Kaşgarlar'ın güneybatısında Loulan ve Merket arasındaki 1400 km yolu günde ortalama 21 km giderek 59 günde tamamlamayı başardı. Çölün kumullarında yürümek çok zahmetliydi ve her zaman günde 16 km gidemiyorlardı. Ancak çakıl taşı yüzeylerde günde 24 km'ye çıkabiliyorlardı.⁸ Bu rakamlar önceki yüzyıllarda yolcuların yaşadıklarına dair az çok bir fikir vermektedir.

Çölü geçtikten sonra yolcular, Taklamakan'ı batı ve güneyde her noktadan ayıran yüksek tepelerle karşılaşıyordu. Dünyanın en yüksek sıra dağlarının kar ve buz şöleniyle karşılaştığı –Pamir Geçidi– denen yer, Himalayalar, Tanrı Dağları, Karakurum, Kunlun ve Hindukuş'un buluştuğu noktaydı. Yolcular burayı geçtikten sonra batıya Semerkand'a veya güneye Hindistan'a gidiyordu.

TURFAN'DAN KURUMUŞ MANTI

Turfan'daki kuru iklim koşulları yiyecek dahil gündelik yaşama dair birçok şeyin korunmasını sağladı. Burada 600 ve 700'lere tarihlendirilen dört adet çorba hamuru ve bir adet Çin mantısı görüldü. Üzerleri çatlayan hamurları inceleyen arkeologlar, içinde frenksoğanı ve büyük ihtimalle domuz eti buldu; çünkü Sincan henüz İslam'ı kabul etmemişti. (Sincan Müzesi)

Bütün Orta Asya'yı geçen, Semerkand ile Çangan arasındaki 3600 km yolu giden çok az kişi vardı. En meşhur (çok güvenilir olmasa da) İpek Yolu yolcusu, Marco Polo (1254 – 1324) Avrupa'dan Çin'e karayoluyla seyahat ettiğini ve deniz yolu ile geri döndüğünü iddia etmişti. Yolcuların çoğu daha küçük alanlarda hareket ediyor, 500 km civarında bir alanda, evlerinin bulunduğu şehir ile bir sonraki vaha şehri arasında kalıyor, daha ileriye gitmiyorlardı. Mallar yerel pazarlarda satıldığı ve çok el değiştirdiği için İpek Yolu ticaretinin hacmi düşüktü. Kayıtlarda, yüzlerce hayvanlı, uzun yol kateden kervanlardan devlet erkânı ziyaretleri dışında çok az bahsedilmiştir.

Günümüzde Dunhuang ve Semerkand arasındaki bölge, Hotan dışındaki Rawak Stupası, yüksek duvarları olan Turfan şehri ve Dunhuang ve Kuça mağaraları gibi ün yapmış kalıntıları görmeye gelen birçok turisti çekmektedir. Yerel müzelerde mezarlarda bulunan gümüş ve altın kapacak ve Doğu ile Batı motiflerini canlı ve eşsiz tasarımlarla birleştiren

kumaşlar sergilenmektedir. Kuru çöl iklimi, gündelik ve aynı zamanda görsel olarak şaşırtıcı olan yaşam alanlarını korumuş; örneğin binlerce yıl önce antik İpek Yolu sakinleri tarafından pişirilen Çin mantısı ile Kuzey Hindistan naan tandır ekmeğini aynı gömü altında bir arada saklamıştır.

XIX. yüzyıldan önce Sincan kumlarının uzak geçmişe ait bu kadar çok belgeyi ve tarihi eseri koruduğu fark edilmemişti. 1890 yılında bir İngiliz subayı olan Yüzbaşı Hamilton Bower, bir cinayeti araştırmak üzere Taklamakan'ın kuzey rotası üzerindeki bir vaha kenti olan Kuça'ya seyahat etti. Orada olduğu sırada, 51 sayfalık huş ağacı kabuğundan yapılmış ve üzerinde yazılar olan eski bir elyazması satın aldı ve Bengal Asyatik Kraliyet Topluluğu'nda bunların keşfini ilan etti. Birkaç yıl içinde akademisyenler elyazmasının MS V. yüzyıla ait bir tıp metni olduğunu kabul etti ve böylece bin yıllık geçmişle bu, dünyanın Sanskritçe yazılmış en eski elyazması oldu.⁹ Böylesi önemli bir keşfin etkisiyle harekete geçen Asya'daki Avrupalı diplomatlar, çeşitli elyazmaları satın alıp filoloji alanında çalışan akademisyenlerin çözmesi için Avrupa'ya göndermeye başladı.

1895 yılında, İsveçli kâşif Sven Hedin, birçok eski elyazmasının kaynağı olan Sincan'a doğru ilk bilimsel gezisine başladı. Hedin'deki Yarkent Irmağı kıyısındaki Merket şehriden nisan ayında yola çıktı ve Hotan Irmağı'nın kaynağını aramak için Taklamakan Çölü'ne giriş yaptı. On beş gün sonra yanında, kendisi ve beraberindeki dört adam için yeterince su olmadığına karar verdi. Yine de geri dönmedi; çünkü gezisinin başarısızlığa uğramasını kabullenmek istemiyordu. Kumanyaları bitince çaresizce su aramaya başladılar. Adamları ve develeri birer birer ölen Hedin, gücü tükenmiş bir halde kuru bir ırmak yatağına doğru süründü. Susuzluğunun altıncı gününde bir dere buldu, doyasıya içti ve bir insanın hayatını kurtaracak kadar suyu çizmesinin içinde taşıdı.

Çölden çıkmayı başaran Hedin, dört tüccarın ve çeşitli yük hayvanlarının olduğu bir kervanla karşılaştı ve üç at, “üç yük semeri, bir binici semeri, ıvır zıvır, bir torba mısır, bir torba buğday unu, çay, kupa, tas ve bir çift çizme” satın aldı.¹⁰ Bu, açıklayıcı bir listedir. XX. yüzyılın başından, hatta ondan çok önceki zamanlarda bile, Taklamakan'da ticareti yapılan malların neredeyse hepsi, orada üretilen malzemelerdi. İthal edilen yabancı mallar değildi. Çölden ayrıldıktan sonra Hedin, çobanların, bir adamına daha yardım ettiğini öğrendi ancak diğer iki adamı ölmüştü.

Aynı yılın aralık ayında dersini alan Hedin, Taklamakan'a geri döndü. Bu sefer adamları için yeterince su almıştı. Çöle, Taklamakan'ın güney sınırındaki en önemli vaha şehri olan Hotan'dan girdi ve Dandan Oilik antik kentinin kalıntılarını buldu. Ahşap dircklerin ve duvar kalıntılarının arasında Budist heykeller de vardı. Hedin kazı yapmadı; daha sonra, "Tam bir kazı yapabilecek ekipmanım yoktu; hem ben arkeolog değildim," diye açıklama-da bulundu.¹¹ Avrupa gazeteleri, Hedin'in Taklamakan keşiflerine günümüz uzay keşifleri gibi egzotik ve tehlikeli bir havayla geniş olarak yer verdi.

1897'de bir Polonya kömür madeni yöneticisi, bu gazete haberlerinden bir tanesini Hindistan'daki İngiliz sömürge şehri Lahor'da (günümüzde Pakistan sınırlarında) eğitmen olarak çalışan kardeşi, Aurel Stein'a gönderdi.¹² Macar olan Stein, 1883'te Tübingen'de Sanskritçe üzerine doktora-sını tamamlamış ve dil üzerine çalışmalarını Lahor'da Hintli bilge Pandit Govind Kaul ile sürdürmüştü. Sanskritçe XIX. yüzyıl boyunca çok popülerdi; birçok kişi Latince ve Yunancadan daha eski ve yakından ilişkili bu Hint-Avrupa dilini çalışmak istiyordu. Almanya'daki çalışmaları sırasında Stein, erken dönem ve eksiksiz elyazmalarını ele geçirmenin önemini öğrenmişti.

Stein, Hedin'in keşfinin antik elyazmaları üzerine etkilerini fark eder etmez, Hotan'a gitmek üzere ödenek almak için İngiliz arkeoloji otoritelerine başvurdu. Alanda gerçekleştirilecek sistematik araştırmaların şu ana kadar yapılan yağmadan çok daha fazla bilgi sağlayacağını savundu. Eski eserleri ele geçirmek için uluslararası bir yarış olduğunu da ima etti. Hedin, Rusların da bir keşif gezisi yapmak üzere olduğunu belirtip bölgeye dönmek zorunda olduğunu söyledi. Başvurusunu Hindistan hükümeti karşıladı.

Bu kitapta adı geçen çoğu tarihi yeri harita üzerinde ilk bulan ve işaretleyen Aurel Stein çok çarpıcı, oldukça önemli eşya ve belgeler buldu. 1900-1931 yılları arasında Sincan'a yapılan dört keşif gezisinin lideri olan Stein, bu gezilerde ayrıntılı kayıtlar tuttu, kapsamlı raporlar hazırladı ve keşifle ilgili günlükler yazdı. Kazıları bugünün standartlarına göre kursosuz değildi. Kazı için adamlar tuttu, bir şey bulanı hemen ödüllendirirdi. Bu genellikle alelacele yapılan kazılarda sıkça başvuru-lan bir uygulamaydı. Ancak Sincan'da kazı yapan ve yeni belgeler bulanların çok azı –Fransa'dan Paul Pelliot, Almanya'dan Albert von Le Coq, Japonya'dan Otani Kozui–

Stein'in arkeoloji kayıtlarındaki özeni ve ayrıntıyı yakaladı. Hiçbiri Stein'in gittiği kadar çok yere gitmedi ve yayınları Stein kadar çok değildi.

Stein'in tanımlamaları her kazı alanının orijinal şartlarının tasavvur edilmesinde çok önemlidir. Belgelerin öylesine gömülmesiyle sonuçlanan şartların açıklanması da çok önemlidir. Ondan sonra gelen bilim insanları Stein'in açıklamalarını güncellese bile çıkış noktası olarak onun kayıtlarını almıştır. XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyılın başında Stein'in ve bölgede çalışan diğerlerinin kayıtları çok bilgilendiricidir; çünkü kaydedenler, birkaç istisna dışında tıpkı geçmişteki yolcular gibi aynı ulaşım araçlarını kullanarak aynı rotalarda seyahat etmiştir. Yaşadıkları, geçmişteki gezginlerin söz etmediği ayrıntıları tamamlamış, eski ticaret yolları boyunca edilen gezi deneyimini yeniden yaşamayı mümkün kılmıştır.

Bu kâşifler ve onlardan sonra gelenlerin birçoğu, kumun altında saklı olanları ortaya çıkardı. Öncelikle uzun yol kara ticaretinin bilinenden çok önce başladığını gösteren arkeolojik kanıtlar buldular. Sincan bölgesinde yaşayan farklı halklar Çin'in merkezine MÖ 1200 tarihinden beri mal gönderiyordu. O sıralar, Shang hanedanının (MÖ 1766 -1045) imparatorları, Aşağı Sarı Irmak Vadisi'nde hüküm sürüyor ve erken dönem Çin yazı karakterlerini kullanarak yazı yazıyorlardı. İmparatorun eşi, Fu Hao adında bir kadının şaşalı mezar taşı binden fazla yeşim taşıyla süslenmişti, bazıları Hotan'ın *ırmak yeşili* yeşim taşlarından oyulmuştu. Orta Asya'da, özellikle Gansu Eyaleti'nde Hami yakınlarındaki Wubao antik alanında, aynı döneme ait çok miktarda deniz kabuğu bulundu, bu da ya Çin'in doğusu ya Hindistan'ın güneyi ya da Akdeniz kıyıları boyunca Batı'yla yapılan ticaretin kanıtı olarak görülmektedir.¹³

İkinci olarak bu kazılar, bölgede farklı etnik grupların yaşadığını ortaya çıkardı. Örneğin, Sincan ve Gansu'daki alanlarda, MÖ 1800'lerden daha erken yıllara tarihlenen, kuru çöl iklimi nedeniyle iyi halde beş yüz kadar kurumuş ceset bulundu.¹⁴ Erkek cesetlerin birçoğunun boyu 1,80 m, o dönemde yaşayan Çinlilerden çok daha uzun ve ölenler genellikle az saç ve soluk beniz gibi (bazen beyaz ırk denen) Çinli sayılmayan özelliklere sahip. Cesetlerin görünüşleri, akademisyenlerin, Taklamakan Çölü civarındaki vaha kentlere seyahat eden ya da yerleşen insanların çoğunun Hint-Avrupa dillerini konuşanların ataları olduğuna inanmalarına neden oldu. Dilbilimcilere göre bu inanış, asıl anavatanları olan Karadeniz'in kuzeyindeki

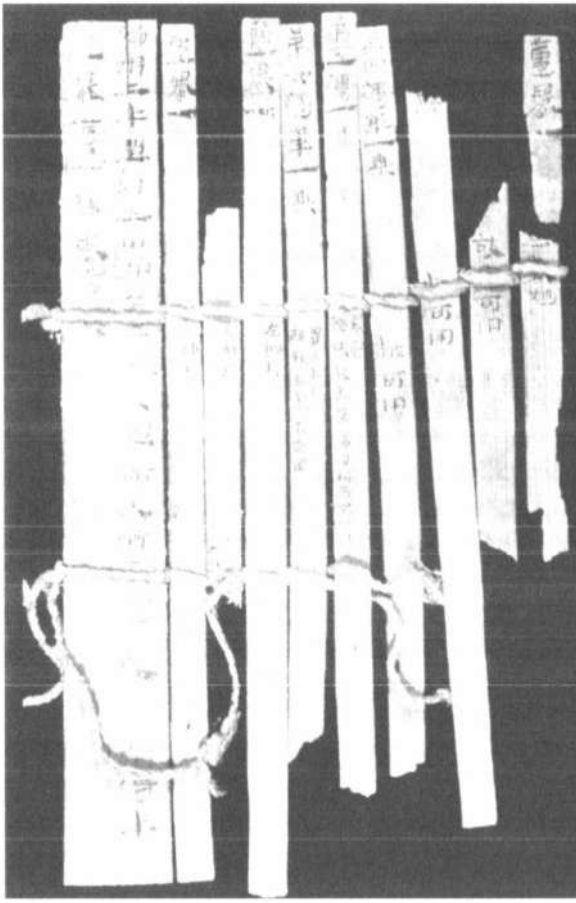
Pontus-Hazar steplerinden, MÖ 2000 ile 1000 yılları arası bir zamanda-ki antik dönemde, Hindistan ve İran'a göç ettiklerine inanmamıza neden oldu.¹⁵ Cesetlerin bazılarının üzerinde, Hint Avrupa kökenlerini destekleyen, MÖ II. yüzyıla ait İrlanda'dakilere benzer ekose desenli yün kumaşlar bulundu.¹⁶ Bazı akademisyenler, 2. Bölüm'de de anlatılacağı gibi, bir Hint-Avrupa dili olan Toharca konuştuklarını ileri sürdü. Ancak bu mezarların hiçbirinden yazılı bir kanıt çıkmadığı için bu insanların hangi dili ya da dilleri konuştuklarını bilemiyoruz.¹⁷

Ayrıca MÖ V. yüzyıla tarihlenen, kuzeyde, Sibirya'da Pazırık bölgesinde insanlarla ticaret yapıldığına dair kanıtlar var. Bu bölge sakinleri mezarlarına, Çin bronz ayna ve ipek gömdüler.¹⁸ Mezarlarda ayrıca Çin kültüründe olumlu çağrışımları olduğu için ipek bir parça üzerinde bir anka kuşu nakışı –veya Çin kaynaklı bir motifin kopyası– bulunuyordu. Yine 5. yüzyıldan kalma Turfan'da bulunan benzer bir kumaşta solgun sarı ipek zemin üzerine çok güzel nakşedilmiş bir anka kuşu görülüyor.¹⁹ Bu bulgular, milattan sonraki dönemden çok daha öncesinde bu bölgede ticaretin var olduğunu gösteriyor ancak bu malları kimin veya neden taşıdığına açıklık getirmiyor.

İpek Yolu ticaretine ait ilk yazılı belge, Han hanedanlığından İmparator Wu –hüküm dönemi MÖ 140-87– döneminde, II. yüzyılda yaşamış, Çağaniyan bölgesinden Orta Asya'ya seyahat eden Zhang Quian –MÖ 113– adında bir elçiye ait. İmparator, Zhang Qian'ın günümüzde Özbekistan'ın Fergana bölgesinde yaşayan Yüe-çi halkını kuzeydeki, günümüz Moğolistanına yerleşmiş ve ortak düşmanları Hun* olan kabile federasyonuna karşı Çinlilerle müttefik olmaya ikna edeceğini umuyordu. Zhang Quian hakkında en erken bilgi seyahatinden 150 yıl sonra yazıldı; seyahatleriyle ilgili çalışma programı gibi temel bilgileri içermiyordu.

Zhang'ın Yüe-çi'ye giderken Hun bölgesinden geçtiği açık. Hun, Zhang'ı hapse attı ve kaçması on yıl sürdü. Zhang her ne olursa olsun, Yüe-çi'yi ziyaret etmeye kararlıydı. Dönüşte MÖ 126 yılı civarında, Orta Asya'daki farklı halklar hakkında imparatora Çinlilerin sahip olduğu ilk ayrıntılı bilgileri sundu.²⁰ Zhang Quian, Çinli tüccarlar aracılığıyla malların ondan önce Orta Asya'ya ulaştığını gördüğünde çok şaşırılmıştı. Zhang

* Orijinal kitapta Hiung-nu olarak geçiyor. Türkiye tarih yazımında bilinen isimleriyle Büyük Hun İmparatorluğu veya Asya Hun İmparatorluğu, MÖ III. yüzyıl sonlarından itibaren Çin'in Kuzey sınırlarını tehdit eden bir güç unsuru olarak 500 yıl Orta Asya'da egemenlik kurmuş olan kırsal göçebe kabileler konfederasyonuna verilen isim. (e.n.)

KÂĞITTAN ÖNCEKİ BELGELER

MÖ II. yüzyılda kâğıt, İpek Yolu'na Çin'den yayılmış olsa da bazı belgelerin ahşap fişlere yazılması devam ediyordu. En erken kâğıt kullanımı ilaç paketlerinde görülüyordu ve yazı yazmak için kâğıt kullanımına geçiş III. yüzyıla kadar tamamlanmamıştı. Fişlerde garnizonların talep ettiği yük arabalarının kayıtları vardı. İple birleştirilen fişler saklanırken rulo haline getiriliyordu. Karakterler yukarıdan aşağıya ve sağdan sola yazılıyor, okuyan kişi sütunları takip ediyordu. Üst sağ köşeden okumaya başlayan kişi, önce aşağı doğru sütunu sonra alttaki yatay sırayı takip ediyordu. İkinci fişe geçtiğinde aynı şekilde önce dikey, sonra yatay okuyarak, altta, sol köşede okumayı bitiriyordu.

Quian, günümüzde Afganistan sınırlarında kalan Baktriya pazarlarında, birkaç bin kilometre uzaktaki Çin'in Sincan bölgesinde yapılmış bambu ve kumaşlar görmüştü. Çin malları buraya karayoluyla gelmiş olmalıydı.

Zhang Quian'ın dönüşünden sonra Han hanedanlığı yavaş yavaş kuzeybatıya doğru kontrolünü arttırdı. MÖ II. yüzyıla gelindiğinde Gansu koridoru ile Dunghuang'ın güvenliğini sağlamıştı. Çin ordusu yeni bir bölgeyi fethettiği her seferinde, belirli aralıklarla işaret kuleleri inşa ediyordu. Bu kulelerdeki askerler, bir ayaklanma yaşandığında, bir sonraki kuledeki askerlere ateş yakarak işaret veriyordu ve bu böyle devam ederek, sorun yaşanan bölgeye, asker sevkiyatının yapılacağı ilk garnizona kadar haber ulaştırılıyordu. Han askeri güçleri işaret kulelerine ek olarak fethedilen bölgelerde yeni garnizonlar da kuruyordu. Askeri güçlerin satın aldığı kıyafet

ve tahıl kayıtlarının yazılı olduğu bambu ruloları Juyan –Ejina Sancağı, İç Moğolistan, Gansu, Jinta Bölgesi’nin 90 km kuzey doğusu– ve Shule’de –Gansu, Dunghuang ve Jiuquan yakınlarında– bulundu.²¹ İpek Yolu’nda bulunan erken döneme ait belgelerle dolu en büyük zula, Dunghuang’ın 64 km doğusunda, Xuanquan’da bulunan bir Çin garnizonundan çıkarıldı.²² Yerleşim yerinin dört bir tarafında 50 metrelik kare biçiminde toprak duvarlar ve güney köşesinde bir ahır vardı. Resmi seyahate çıkan devlet yetkilileri posta merkezi olarak da çalışan garnizondan malzeme tedarik edebiliyordu. Çitin kuzey ve güney köşesinde atıklar için ayrılmış çukurlar vardı; batı çöp kuyusu 1,2 metre derine iniyordu. Bu alanda, çeşitli paralar, tarım aletleri, silahlar, demir döküm eşyalar ve taraklar, yemek çubukları gibi günlük eşyalar ile tahıl, sarmısak, fındık, badem gibi yiyecek ve hayvan kemikleri dahil 2650 adet eser bulundu.²³

Xuanquan kazı alanında, bu çöp alanlarına atılmış otuz beş binden fazla belge bulundu: Üzerinde Çince yazılı yirmi üç bin ahşap fiş ve daha sonra kullanılmak üzere gerekli boyutlarda kesilmiş on iki bin bambu fiş. İki bin fiş ise garnizonun çalıştığı MÖ 111 ve MS 107 yılları arasına aitti.

Fişler ahşap ve bambu üzerine yazılıydı çünkü o dönemde kâğıt Orta Asya’da yeni yeni yaygınlaşmaya başlamıştı. MÖ II. yüzyılda Çin’de keşfedilen kâğıt ilk olarak yazı yazmak yerine paketlemede kullanılmıştı. Resmi kayıtlardaki bir olaya göre, örneğin MÖ XII. yüzyılda bir katil, kâğıda sarılı bir zehir kullanmıştı.²⁴ Xuanquan’da bulunan MÖ I. yüzyıla ait erken dönem kâğıt parçalarının bazılarında ilaç isimleri görülmekte ve bu da kâğıdın başlangıçta ambalaj için kullanıldığı fikrini doğrulamaktadır.

Kâğıt, Çin’de, ancak dört yüzyıl sonra, MS II. yüzyıldan itibaren yazı yazmak için yaygın olarak kullanılmaya başlandı. İpek Yolu’nda, üzerine yazı yazılan ahşap ve bambunun yerini alması daha da uzun sürdü. Kâğıt her zaman pahalı olduğu için, insanlar deri ve ağaç kabuğu gibi başka malzemeler kullandı. Xuanquan belgelerinin çoğu, bir araya getirilerek rulo yapılmış ahşap fişlerden oluşmaktadır (dondurma çubuklarından yapılmış bir servis altlığı gibi).

Xuanquan kazı alanı belgeleri arasında, Xuanquan postanesi ile yakındaki diğer postanelerin memurlarının karşılıklı yazışmaları, imparator tarafından yayınlanan fermanlar, kaçak mahkûmların duyuruları ve özel mektuplaşmalar bulunmaktadır. Xuanquan yazıcıları, konunun önemine

göre farklı ahşap çeşitleri kullanıyordu. İmparatorluk fermanları için daha kaliteli çamı tercih ederken rutin belgeler ve yazışmalar için daha kolay bükülen kavak ve ilgın ağacını kullanıyorlardı.

Xuanquan, Çin yolu üzerinde Dunhuang'dan önce son durak olduğu için, tüm elçiler, Han hanedanlığının hüküm sürdüğü Çin seyahatlerinin öncesi ve sonrasında buradan geçiyordu. Han hanedanlığı döneminde Çin coğrafya kaynakları, Orta Asya'da elliden fazla krallık kayda geçirmiş. Çin belgelerinde bu hükümdarlara kral dense de her bölge genellikle tek bir vaha şehirden oluşuyor, birkaç yüz ile birkaç bin kişilik bir nüfusa sahip oluyordu. Krallıktan çok şehir devletlerini andırıyorlardı.²⁵

Büyük veya küçük bu farklı devletlerin yöneticileri, Çin başkentine seyahat etmesi ve kendilerinin üstü olarak gördükleri imparatora hediyeler vermesi için elçiler gönderir, karşılığında ondan hediyeler alırlardı. En değerli hediyeler arasında Orta Asya çayırlarında otlayan atlar yer alırdı; özgürce dolaştıkları için, ahırlarda kuru yemle beslenen daha küçük, daha güçsüz Çin ırklarından her zaman daha güçlüydüler. Çinliler özellikle Özbekistan'daki Fergana Vadisi'nin eşsiz atlarına çok değer veriyordu. Han hanedanlığı kadar erken dönemlerde bile, elçilerin hediye getirdiği (genellikle at veya deve gibi bir canlıyı) ve karşılığında hükümdardan hediye aldığı resmi bir alışveriş ile aynı elçinin benzer bir hayvanı bir Çinliye sattığı ve karşılığında aldığı malı kendine sakladığı özel ticareti ayırt etmek zordur.

Orta Asya krallıklarından hediye getiren elçi kabilelerinin sayısal büyüklüğü farklıydı. Bazı durumlarda elçiler bin kişilik bir güçtü: Örneğin Hotan kralı, 1074 kişilik tek bir kabile gönderiyordu.²⁶ Daha sıradan bir topluluk, Sogdiana'dan MÖ 52 yılında gelen kabile; iki elçi, on aristokrat ve sayısı belirsiz eşlikçiler ile dokuz at, otuz bir eşek, yirmi beş deve ve bir inekten oluşuyordu.²⁷

Bu heyetlerin belirli bir seyahat programı vardı ve ziyaret etmelerine izin verilen şehirlere giriş için izin belgesi taşıyorlardı. Han hanedanlığı yasalarının ilk dönem uygulamalarında bile herhangi bir kontrol noktasından geçen birinin *guosuo* denilen ve “bir yerden geçmek” anlamına gelen bir seyahat belgesi alması gerekiyordu.²⁸

Xuanquan belgelerinin bazıları, hanedanlık içindeki ilk şehir olan Dunhuang ile Han hanedanlığının başkenti arasındaki ya da MÖ I. yüzyılda Çangan veya MS I. yüzyıldaki Luoyang arasındaki tüm durakları kaydetmişti. Heyetlerin

bu duraklar dışına çıkmasına izin verilmiyordu. Resmi yetkililer, her durakta, heyette yer alanların ve beraberlerinde taşıdıkları hayvanların sayısını, seyahat izinlerinde yazan sayıyla örtüşüp örtüşmediğinden emin olmak için kontrol ediyordu. Resmi yetkililer bu izinlerde değişiklik yapabiliyor veya yenilerini de verebiliyordu. Çin'e doğru giderken Xuanquan'dan geçtiklerinde ve genellikle altı ay sonra Orta Asya'ya dönüşte Xuanquan'dan ayrılırken bu izinleri yeniden kontrol ediyorlardı. Xuanquan'daki aşçılar, sıralamadan veya seyahat yönünden (doğu veya batı) tespit ettikleri Çinli ya da yabancı her ziyaretçi için yaptıkları gıda harcamalarının ayrıntılı kayıtlarını tutuyordu.²⁹

Xuanquan'da bulunan ahşap fişler dikkat çekici bir şekilde çok ayrıntılıdır. En uzun kayıtlardan birinde, MÖ 39 yılında dört Sogdlu elçinin develerine verilen düşük fiyatları şikâyetiyle Çinli yetkililere verdikleri bir dilekçe anlatılmaktadır. Sogdlar, Çinli yetkililerin kendilerine sıska, sarı develere verilen ücreti ödediklerini oysa kendilerinin onlara daha semiz, beyaz develer verdiklerini iddia etmiştir. Sogdlu elçiler, pazar fiyatlarını bilmelerinin yanı sıra, fiyatlar beklentilerinin altında kalınca buna karşı çıkabilecek kadar sistem araçlarının da bilincindeydi. Sogdlar ayrıca, elçilik imtiyazlarına güvenerek yol üzerindeki her durakta barınmayı yedirilmeyi beklerken, kendilerini, yediklerinin parasını öderken bulmuştur. MÖ 39 yılında Dunhuang'da bu davayı dinleyen yetkililer, Sogdlara verilen tazminatın yeterli olduğuna karar verir. Elçilerin maruz kaldıkları bu katı tutumun muhtemel bir açıklaması şu olabilir: Han hanedanlığındakiler ebedi düşmanları Hunlarla iş yaptıkları için Sogdlara duydukları kızgınlığa karşılık onlara daha az para kazandırarak misilleme yaptılar.³⁰

Xuanquan belgeleri bütün bir dünyayı, günümüzün Kaşgar şehri ile bugün Çin topraklarının dışında kalan Özbekistan, Pakistan ve Afganistan gibi en uzak batı noktasında yer alan vaha şehirlerini de kapsayan bir dünya olarak tanımlamaktadır. Bu farklı Orta Asya vaha şehirlerinin hükümdarları, Han hanedanlığının Çinli imparatoruyla sistemli bir diplomatik ilişki içindeydi ve bu farklı noktalardan elçiler, Çin başkentine giderken İpek Yolu'nu izliyordu.

Saygısını iletmek üzere Han hanedanlığı imparatorunu ziyaret eden yabancı elçilerden sadece bir tanesinin Roma'dan olabileceği olasılığı vardır. Da Qin –gerçek anlamıyla “Yüce Qin” devleti) elçisi resmi kayıtlara göre MÖ 166'da deniz yoluyla oraya gitmiştir. Da Qin, Çinlilerin bildiği dünyanın en batı tarafı ve ütopya gibi bir yerdir; ancak bazı durumlarda bu terim

özel olarak Roma'ya atıfta bulunmaktadır. Da Qin temsilcisi imparatora fildişi ve gergedan boynuzu sunmuştur, ki bunlar Güneybatı Asya'nın tipik ürünleridir. Birçok kişi, bu elçinin ticaret yapmak için izin almaya çalışan ve uzak, bilinmeyen bir yerden geldiğini söyleyen bir sahtekâr olduğundan şüphelenmiştir. Bu bahis ilginçtir ancak varlığı kesin değildir.³¹

Xuanquan belgeleri ve diğer bulguların gösterdiği üzere, Han hanedanlığı Taklamakan etrafındaki rotalarda sadece stratejik nedenlerle –değişmez düşmanları Hunları devre dışı bırakarak Orta Asya'ya alternatif rotalar aradıkları için– düzenli ticaret başlatmıştı. Elçiler zaman zaman kendilerine özel ticari faaliyetlerde de bulunabiliyordu ancak bunu her zaman resmi görevlerinin yanı sıra yapıyorlardı. Faaliyetleri hiçbir zaman anlık gerçekleşmiyordu; her zaman dikkatle planlanmış ve kayıt altına alınmış seyahat programlarına göre yapılıyor. Orta Asya vaha şehirleri ile Çin arasında yapılan ticaretin ayrıntılarına dair Xuanquan belgelerinde Kushan İmparatorluğu'nun batısındaki (kuzey Afganistan ve Pakistan) bir yerden söz edilmemekte ve Roma'nın kendisiyle ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır.

Maalesef Avrupa'da, Xuanquan belgeleriyle kıyaslanacak ayrıntıda hiçbir belge bulunmadığı için Avrupa'ya yapılan ticareti bilinen Yunanca ve Latince belge kayıtlarına dayanmaktadır. En bilgilendirici kaynak, MS I. yüzyılda Mısır'da yaşayan ve Yunanca yazan ve adı bilinmeyen bir tüccarın yazdığı *Erythra Denizi* Periplusu*³² Seyir defteri, Afrika'nın doğusu, Arabistan ve Hindistan'da çeşitli limanları tarif ettikten sonra, bilinen dünyanın ötesinde yer alan topraklarla ilgili bir açıklama ile bitmektedir:

Bu bölgenin ötesinde (Ganj Irmağı'nın ağzındaki limanın doğusunda yer alan bir ada) şu ana kadar en kuzey nokta, denizin en uç sınırında, karada, Thina adında çok büyük bir şehir var ve buraya karadan ham ipek, yün ve kumaş geliyor... ve Ganj ırmağıyla... Thina'ya gitmek kolay değil; oradan çok az ve çok ender insan gelir.³³

Thina mı? Yazılışı mantıklı çünkü Antik Yunancada “ç” sesi için bir harf yoktu ve theta harfi büyük ihtimal *ts* sesi gibi telaffuz ediliyordu. Yazar, Hintli

* Erythrai ya da Eritre ise Kızıldeniz'in eski çağlardaki adıdır. (e.n.)

** Orijinal adı, *Periplus tis Erythrás Thalássis* olan çalışma, 40 ila 70 yılları arasında Eski Yunanca kaleme alınan bir seyir defteridir. Periplus, seyir defteri anlamına gelir. (ç.n.)

tüccarlardan duyduğu, bilmediği bu ismi kayıt altına alırken elinden gelenin en iyisini yapmış. Sanskritçede Çin, *Chee-na* olarak telaffuz ediliyordu. –Qin hanedanına verilen isim, MÖ 221-207– Sanskritçe kelime, İngilizcedeki “China” kelimesinin kaynağıdır. İleriki yüzyıllarda Ptolemaios gibi (MS100-170) Romalı coğrafyacılar Orta Asya’yla ilgili daha çok şey öğrendi ancak akademisyenler bölgenin gerçek coğrafyasıyla ilgili yaptıkları tarifleri karşılaştırmakta hala zorluk yaşıyorlar.³⁴ Periplus’un yazarının Çinlilerle ilgili verdiği bir bilgi kısıntısı kesindi: Kozalardan ham ipek üretiyorlardı, bundan ip elde ediyor ve bu iplerden dokunan kumaşlardan yapılmış kıyafetler giyiyorlardı.

Çinliler gerçekten de dünyada ipeği ilk işleyen insanlardı (muhtemelen MÖ 4000 kadar erken bir dönemde) eğer Zhenjiang’daki Hemuda antik kentinde bulunan üzerinde ipek böceğinin görüldüğü fildişi oyma eser ipek imalatının kanıtı sayılırsa... Hangzhou İpek Müzesi’ne göre kazılardan çıkan en erken ipek kalıntısı MÖ 3650 yılında kayda geçmiştir ve Orta Çin’deki Henan eyaletinden gelmektedir.³⁵ Bu kadar erken bir tarihle ilgili şüphe duyan Çin dışındaki uzmanlar, ilk ipek örneklerinin, MÖ 2850-2650 yılları arasında, aşağı Yangtze Vadisi’nde Liangzhu kültürü dönemine (MÖ 3310-2250) denk geldiğini düşünüyor.³⁶

Seyir defterinin yazıldığı MS I. yüzyılda Romalılar ipeğin nasıl yapıldığını bilmiyordu. Yaşlı Plinius –MS 23-79– ipek kumaşın I. yüzyılda Roma’ya geldiğini belirtmiştir. Plinius, ipek üretimini yanlış anlamış; ipeğin Seres halkının yolup ip haline getirdiği, yaprak ismi verilen beyaz tüylerden yapıldığını düşünmüştür –tarifinde aslında pamuğu anlatmıştır–. Ancak bir başka bölümde ipek böceklerinden söz etmiştir.³⁷ Günümüzde Seres Çin olarak yorumlansa da Romalılar için burası dünyanın kuzey ucundaki bilinmeyen bir yerdi.

Yaşlı Plinius’un döneminde tek ipek üreticisi Çin değildi. MÖ 2500 yılı gibi erken bir tarihte Hintliler, Çinlilerin evcilleştirdiği ipek böceğinin farklı bir çeşidi olan, yabani ipek böceğinden ipek kumaş dokuyordu. Farklı olarak Hintliler, ipek böceği olgunlaşıp, kozasını kırıp güve olarak uçup gittikten sonra, geride kalan çatlak kozaları topluyordu.³⁸ Benzer bir şekilde antik dönemde, Ege’nin doğusunda, Eski Yunan’ın Kos adasında yine yabani ipek böceğinin kırık kozalarından Kos ipeği üretiliyordu. Çinliler, ipek böceğini öldürmek için kozaları kaynatmayı ve böylece kozayı bozmayarak uzun ve kesintisiz ip elde etmeyi daha erken öğrenmişti.

Öyle bile olsa Çin ipeği yabancı ipekten ayırt edilemediği için Yaşlı Plinius'un Çin ipeğini değil de Hint veya Kos ipeğini tarif etmiş olması da ihtimaller dahilindedir.³⁹

Çin ve Kos ipekleri birbirine çok benzediği için araştırmacılar, bir parça ipeğin nereden geldiğinin tespitinde Çin'e has bir motif bulmak zorundadır. Ancak her motif kopyalanabildiği için, Çin üretiminin en güvenilir işareti, analiz ettikleri parçada sadece Çinlilerin kumaşa dokuduğu Çin yazı karakterlerini görmeleridir. Suriye Palmira'da bulunan ve MS I-III. yüzyıllara ait kumaş örnekleri Çin'den Asya'ya ulaşan en erken Çin ipekleri arasında yer almaktadır.⁴⁰ Çin imparatoru batı bölgelerindeki hükümdarlara elçileri aracılığıyla hediye kumaşlar göndermekte, onlar da bunları aynı amaçla daha da batıya yollamaktaydı.

Yine de Avrupa'da "Çin" kaynaklı en güzel ipeklerin çoğu, Bizans İmparatorluğu'nda (MS 476-1453) dokunmuştu. Yedinci ve on üçüncü yüzyıllar arasına ait bin adet örneği inceleyen bir akademisyen, sadece bir adet Çin üretimi ipek örneği bulmuştur.⁴¹

İpek özellikle Yaşlı Plinius'u öfkeliendiriyordu çünkü Romalıların kadının vücut hatlarını ortaya çıkaran bu kumaşı neden ithal ettiğine anlam veremiyordu: "İçindeki emek pek çeşitli ve çokken, geldiği bölge dünyada o kadar uzakken, Romalı kadınların halk arasında içini gösteren giysilerle dikkat çekmesi."⁴² İthal edilen –aralarında tütsü, amber ve kaplumbağa kabuğu gibi– başka mallara da karşı çıkıyordu; çünkü onları tüketmenin Roma'yı zayıflattığına inanıyordu.⁴³

Çin ile Roma arasında yapılan ticaret, Yaşlı Plinius'u memnun edecek kadar önemli olsaydı, bazı Roma sikkeleri muhtemelen Çin'de de bulunurdu. Ancak Çin'de bulunan en erken Avrupa madeni paraları Roma değil Bizans dönemine ait ve 530 ile 540'lardan kalmadır.⁴⁴ Söylentilerin aksine, Romalı tüccarların sıklıkla seyahat ettiği Hindistan'ın güney sahilinde bulunan binlerce Roma sikkesine rağmen Çin'de tek bir Roma sikkesi bulunamamıştır.⁴⁵ Tarihçiler bazen kıymetli madenlerden yapılan paraların belli bir tarihte kullanıldığını ancak eritildikleri için günümüze kadar ulaşamadığını iddia etse de Çin'de bulunan ve Çin dışında dökülen bir sikke bu iddiayı çürütmektedir. Bazı yerlerde, Sasani İmparatorluğu döneminde (224 – 651) dökülen birçok İran sikkesinden yüzlerce bulunmuştur.

Özetle, arkeolojik veya kumaşlarla ilgili kanıtların olmayışı, Eski Roma ile Han hanedanlığı arasında ilginç bir şekilde neredeyse hiç iletişim olmadığını

göstermektedir. Yaşlı Plinius, ipek ticaretine karşı cüretkâr eleştiriler yapsa da hiç kimse Roma'nın ticari dengelerine dair güvenilir istatistik bilgileri onun gibi kayda almamıştır.⁴⁶ Romalılar, Roma paralarıyla Çin ipeği satın almış olsaydı, bazı Çin ipek kalıntıları Roma'da gün yüzüne çıkarılırdı. II. ve III. yüzyıldan başlayarak Roma ve Çin arasında yapılan ticaretin sonucu olarak bazı mallar görülmeye başladı. Bu dönem Palmira ipeklerinin ve Romalıların Seres'in yerini belirtmeye başladığı dönemdir.

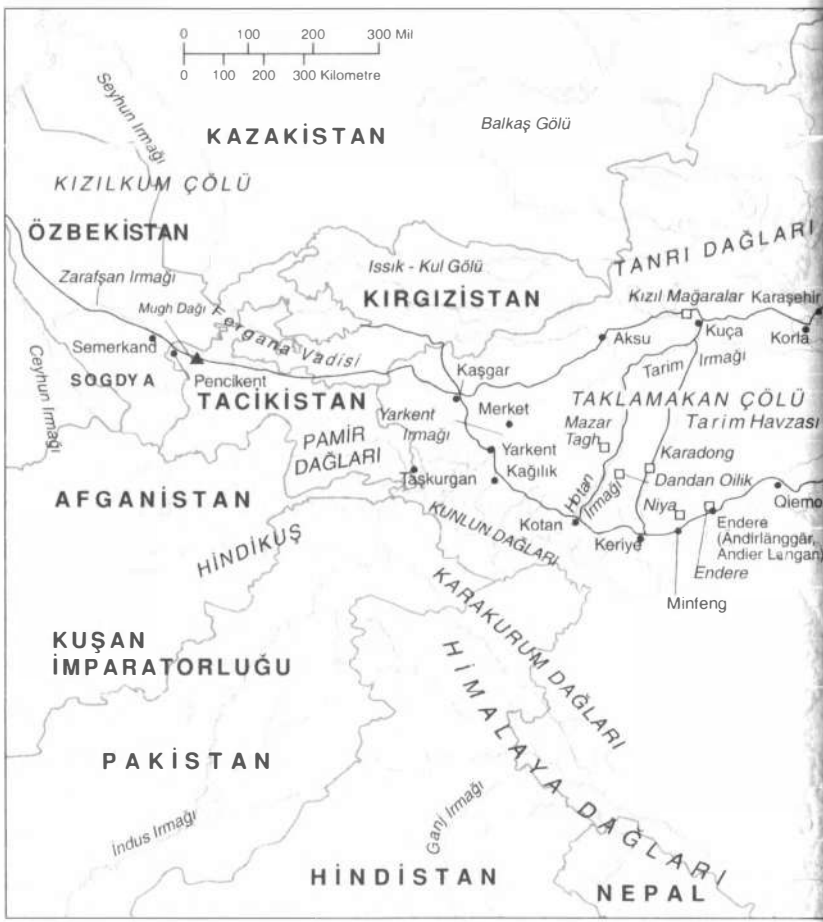
Çin'deki sanat tarihi kayıtları, MS ikinci ve üçüncü yüzyıllarda hız kazanan Roma ile Çin arasında aralıklarla kurulan iletişimi onaylamaktadır. Han hanedanlığı döneminde Çin sanatının ancak ender birkaç örneğinde yabancı motifler görülmekte ancak Tang hanedanlığı döneminde, Çin sanatına dair örneklerde Pers, Hint ve hatta Greko-Romen motifleri yer almaktadır.⁴⁷ Tang hanedanlığı Çin'in Orta Asya'daki etkisinin doruk noktasını; aynı zamanda İpek Yolu ticaretinin en yoğun olduğu dönemi temsil etmektedir.

Bu kitap, MS II-III. yüzyıllarda Çin ile Batı arasındaki ilk somut temasla başlıyor ve erken XI. yüzyıl, Dunhuang ve Hotan kazılarında çıkarılan belgelerle son buluyor. Kronolojik sıralamayı takip eden her bölüm, elde edilen belgeler ışığında, seçilen farklı bir İpek Yolu kazı alanını inceliyor. Niya, Kuça, Turfan, Dunhuang ve Hotan, kuzeybatı Çin'dedir. Semerkand, Özbekistan'da yer alırken, yakınlarındaki Mugh Dağı kazı alanı ise günümüz Tacikistan'da sınırlarının hemen ardında yer almaktadır. Yedinci alan Tang Hanedanlığı'nın başkenti Çangan, orta Çin'in Şensi Eyaleti'nde bulunmaktadır.

1. Bölüm, Niya ve Loulan kazı alanlarıyla başlıyor; çünkü Çinlilerin, yerel halkın ve günümüzde Afganistan ile Pakistan sınırları içinde kalan Gandhara bölgesinden gelen bir göçmen grubun arasında oluşan uzun süreli kültürel bağlantıların ilk kanıtı birçok belge bulunmaktadır. Bu göçmenler kendi alfabelerini kullanmış ve kayıtlarını o dönem için ahşap üzerine yazmanın teknolojik bir yolunu benimsemiştir. Ayrıca bu göçmenler batı bölgesine giren ilk Budistlerdir. Budist kuralları veya *vinaya*, erkek ve kadın keşişler* için bekârlık öngörse de, Niya'daki birçok Budist genelde düşünüldüğü gibi bekâr ve manastır hayatı sürmemiş, aksine evlenmiş, çocuk sahibi olmuş ve aileleriyle yaşamıştır.

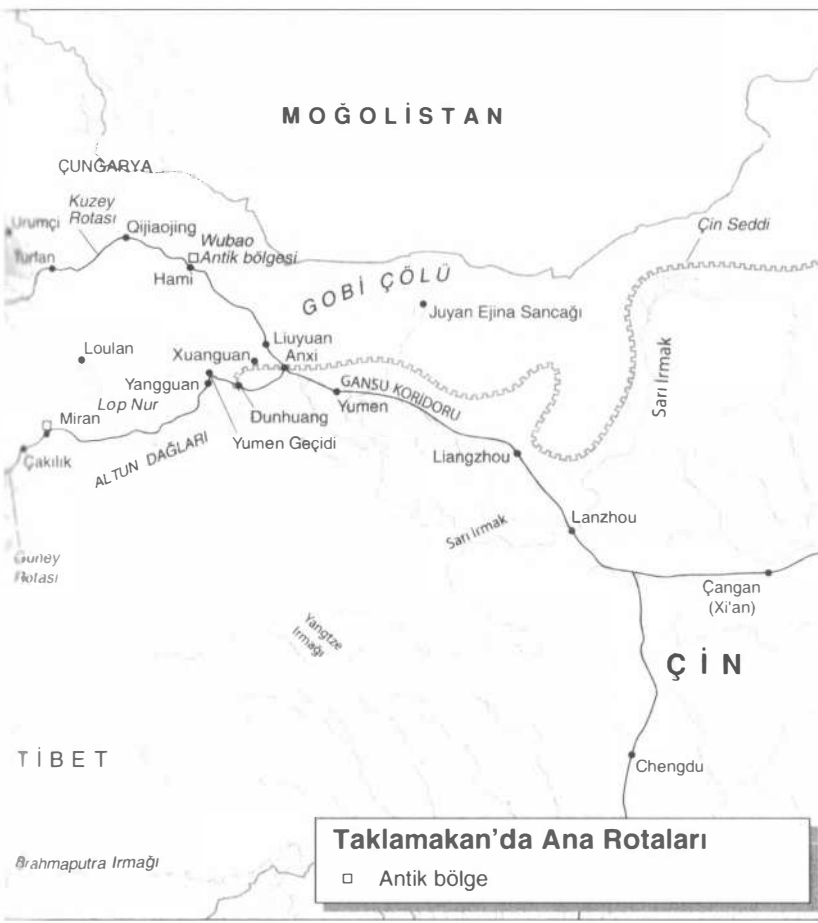
2. Bölüm'ün konusu Kuça; Çin'in en ünlü Budist çevirmeni, Budist metinleri Çinceye en anlaşılır şekilde aktaran Kumaraciva'nın (344 – 413) evi.

* Erkek keşişlere *upāsakas*, kadın keşişlere *upāsikas* denir. (e.n.)

Kumaraciva, yerel Kuça dilini konuşarak büyüdü, gençken Sanskritçe okudu ve Çin’de on yedi yıl mahkûm kaldığı sırada Çinceyi öğrendi. Kuça dilinde yazılmış belgeler, dilbilimciler arasında, Batı bölgelerinde yaşayan bir insanın neden bölge dillerinden bu kadar farklı olan bir Hint-Avrupa dilini konuştuğu bilmecesini çözmeye çalışırken coşkulu tartışmalara neden oldu.

Sogdlar, İpek Yolu ticaretinin Çin’de dorukta olduğu zamanlarda en önemli yabancı topluluktur. Sogdların çoğu, 3. Bölüm’de anlatılan kazı alanı olan, kuzey rotasındaki Turfan’a yerleşti ve tarım, han işletmeciliği, hayvancılık ilaçları ve ticaret gibi farklı meslekler icra etti.⁴⁸ Tang hanedanının orduları 640 yılında Turfan’ı işgal edince bölgede yaşayan halkın yönetimi, Çin yönetimine geçti. Turfan’ın aşırı kurak iklim şartları, İpek

Yolu güzergâhındaki toplumların gündelik yaşamla ilgili sıradışı zenginlikte belgelerinin korunmasını sağladı.

4. Bölüm, modern Özbekistan ve Tacikistan'da Semerkand civarındaki Sogdların anayurduna odaklanmaktadır. Çin, dışarıdan gelenleri hoş karşılamayan bir ülke olarak ün yapmış olsa da, ilk bin yılda, özellikle Semerkand'ın 712'de Müslüman güçlerin eline geçmesinden sonra, yabancı toplulukların ülkesine yerleşmesine izin verdi.

Son yıllarda elde edilen bazı heyecan verici arkeolojik bulgulardan biri de 5. Bölüm'de bahsedilen Tang Hanedanlığı'nın başkenti Çangan'da veya günümüzdeki adıyla Xi'an'da elde edilen, bölgede ikamet eden yabancılarla ait mezarlar oldu. İran dünyasından gelen Sogdianalı göçmenler,

Zerdüşť inancını da taşıdılar. Zerdüşťler ateşle tapıyor ve tanrılara hayvan kurban ediyorlardı. Öldükten sonra, yakınları onları sonraki yaşama, bedenlerini yırtıcı kuşların etlerini yiyecekleri şekilde açıkta bırakarak –toprağı kirleteceklerine inanıyorlardı– hazırlıyordu. Sogdların çoğı Zerdüşť öğretilerine göre yaşıyor olsa da, VI. yüzyılın sonunda ve VII. yüzyılın başında Çangan’da yaşayan bazı Zerdüşťler, Çin tarzı gömülmeyi tercih etti. Bu mezarlar, Zerdüşťlüğün ölüm sonrası yaşamını İran dünyasından günümüze gelen herhangi bir sanat eserinden çok daha ayrıntılı anlatmaktadır.

6. Bölüm’de anlatılan, Dunhuang’daki bir mağarada bulunan kütüphaneden çıkanlar arasında, dünyanın basılı ilk kitap örneğı sayılan *Vacraçcheddika Sutra*’nın da olduğı kırk bin belge yer almakta ve dünyanın en müthiş koleksiyonunu oluşturmaktadır. Bir manastır deposu olan kütüphane mağarası Budist malzemelerden çok daha fazlasını barındırmaktaydı; çünkü Budist metinlerinin arkalarına farklı dilde birçok metin yazılıyordu. Dunhuang’daki mağara resimleri, Çin’deki Budist arkeolojik alanlar içinde en iyi korunmuş ve en kapsamlı olanlar arasında yer alırken aynı zamanda yerel halkın böylesine güzel sanat eserlerini yaptıran yöneticilere bağıllığına tanıklık etmektedir. Dunhuang halkı başyapıtlarını yaratırken bile para kullanmıyordu; onun yerine VIII. yüzyılın ortasında Çin birlikleri bölgeden çekildikten sonra tüm Batı bölgelerinde geççerli olduğı gibi, her şeyin parasını tahıl veya kumaş kullanarak ödüyorlardı.

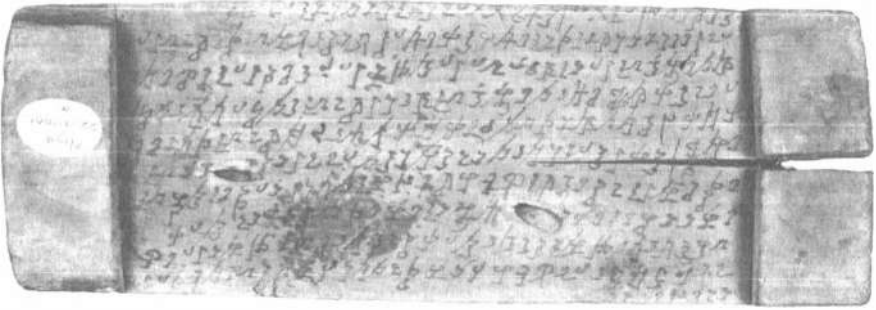
7. Bölüm’ün odak noktası, Dunhuang hükümdarlarının Niya’nın batısında yer alan İpek Yolu’nun güneyindeki Hotan vahasıyla olan yakın ilişkidir. Günümüze gelen neredeyse tüm belgeler, Sanskritçeden aldığı kelimelerle daha da zenginleşen bir Orta İran dili olan Hotan dilinde yazılmıştır. Bu belgeler Dunhuang mağara kütüphanesinde ve Hotan civarındaki şehirlerde bulunmuştur. Garip bir şekilde bu erken dönem belgelerin hiçbirisi Hotan vahasında ortaya çıkmamıştır. Bu belgeler arasında, Hotanlı öğrencilerin manastırlarda kullanılan dil olan Sanskritçeyi ve Batı bölgelerinde yaygın olarak konuşulan Çinceyi nasıl öğrendiklerini gösteren dil öğrenimine yardımcı belgeler de yer almaktadır. 1006 yılında fethedilen Hotan, bugünkü Sincan’da İslam’ı kabul eden ilk şehirdir ve günümüzde şehri ziyaret edenlerin de görebildiğı gibi kentin çoğunluğu hâlâ Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu bölüm, İslam’ın kabulünden bu yana bölgenin tarihi ve ticaretini araştırmaktadır.

Özetle bu kitabın amacı, her bir vaha topluluğunun tarihindeki önemli olayları aktarmak, orada yaşayan farklı grupları ve kültürel etkileşimleri tarif etmek, ticari doğasının çerçevesini çizmek ve nihayetinde genellikle geri dönüşümlü kâğıtlara yazılan İpek Yolu’nun etiyile kemiğıyle hikâyesini anlatmaktır.

1. Bölüm

Orta Asya'nın Kavşağında Loulan Krallığı

1901 yılı ocak ayının sonlarında Aurel Stein, Niya Harabeleri'ne henüz varmamışken, deve sürücüsü ona üzerinde yazıların olduğu iki tahta parçası verdi. Stein şaşkın ve mutlu bir halde tahta parçası üzerinde yazılı olan, III-IV. yüzyıllardan kalma Sanskritçe ve Hindistan yerel dillerinde kullanılan Kharoshthi alfabesini tanıdı.¹ Bu iki belgenin bir tanesi bu

İPEK YOLU GÜZERGAHINDAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİMLERİN BELGESEL KANITLARI

Bu ahşap belge, MÖ 200 yıllarında Çin'in kuzeybatısında yaşayan ve kendilerine ait bir yazı sistemi olmayan halka, Afganistan'ın kuzeyinden ve Pakistan'dan gelen göçmenlerin, tamamıyla yeni bir yazı teknolojisini tanıttıklarını gösteriyor. İki tahta parçasıyla, (burada da gösterildiği gibi) bir zemin ve kapak oluşturarak, içeriğinin de korunduğu üst kısmı çekmece gibi kayan bir sistem yapmışlardı. Bu ahşap belgeler, anavatanlarının Kharoshthi alfabesiyle yazılmış ve içinde iletişim bilgileri, kraliyet siparişleri, mektuplar ve yasal anlaşmazlıklarda varılan kararlar yer aldığı için, birbirinden çok farklı geçmişe sahip bu insanların ilk temaslarını anlamamızı mümkün kılıyor. İki taraflı etikette, tarih ve bölgenin adı yazıyor, ahşap fişin bulunduğu yer, Niya. (British Library Yönetim Kurulu'nun izniyle yayınlanmıştır.)

sayfada yer almaktadır. Söz konusu bu belgeler İpek Yolu'nun dil, kültür ve dinlerin aktarımında başrolde olduğunu gösteren, tarihin derinliklerinde gizli kalmış bir bilgi parçasıdır ve bu kitap bu yüzden antik kayıp şehir Niya ile ilgili bir bölümle başlamaktadır.

Alandan ve civarından elde edilen ahşap belgeler, İpek Yolu'nun güney rotası üzerinde –Niya antik kentinden doğudaki tuz gölü Lop Nur'a kadar– 800 km boyunca küçük vaha krallıklarının olduğunu onaylıyor. Bu krallıkların halkları hiçbir zaman yazıya dökülmemiş bir dil konuşuyordu ve bu dil günümüzde yok olmuştur (dışarıdan gelenler tarafından kayda alınan isimleri dışında).

Bu insanlar hakkında hiçbir bilgimizin olmamasının nedeni, dağlardan Batı'ya doğru göçmenlerin gelmiş olmasıdır: Kharoshthi yazı sistemine sahip göçmenler. Bu yazı sistemini tapu anlaşmazlıkları, bürokratik işlemler ve binlerce başka önemli olayı yazmak için kullanmışlardır. Kharoshthi alfabesi, Loulan uygarlığının ve özellikle birçok belgenin bulunduğu kayıp kent Niya ile Loulan krallığının başkenti olmuş çölün derinliklerinde bulunan Loulan kentinin tarihlerini çözmenin anahtarıdır. Bu belgelere ek olarak, Han Hanedanlığı dönemine ait çok değerli Çince belgeler, krallığın ilk dönem Çin hanedanlarıyla olan ilişkilerine ışık tutmaktadır.

Göçmenler, günümüzde Afganistan ve Pakistan sınırları içinde kalan Gandhara bölgesinden geliyordu. Ahşap üzerine belge kaydetmeyi öğrenmiş olmaları, İpek Yolu'nda II. yüzyılda kültürel etkileşiminin sürekli olduğuna dair ilk kanıttır. Krallığın adını bu göçmenler vermiştir. Loulan; Çince ismi Shanshan'dır.* Göçmenler MÖ 200 civarında yüz kişilik veya daha az sayıda küçük gruplar halinde dalga dalga gelmiş gibi görünüyorlar. Açıkça görülüyor ki, asimile olmuşlar ve Loulan Krallığı'nı** devirmek için hiçbir zaman teşebbüste bulunmamışlar. Göçmenler ile yerel halk arasında evlilikler olmuş, alfabelerini onlara tanıtmışlar ve yerel yöneticilere ahşap belge düzenlemeyi öğretmişler. Hindistan'dan beraberlerinde Budist öğretileri getirmişlerse de Budizmin kurallarını olduklarından çok daha esnek bir şekilde yorumlamışlar. Erken dönem Budistler evlenmiş ve kendi aileleriyle birlikte yaşamıştır.

* Krogen veya Kroraina olarak da bilinir. (e.n.)

** MÖ 77'de Loulan kralı Wei Tu Qi, Loulan adını Shanshan olarak değiştirmişti. (e.n.)

Krallık, günümüzde Çin'in nükleer deneme sahasında, hiçbir yerleşimin olmadığı bir bölgesinde yer almakta ve profesyonel arkeologlar dışında neredeyse hiç kimse bölgeye girememektedir. Bu uzak bölgede MÖ 4000 yılından bu yana yerleşim vardır, hatta Han Hanedanlığı döneminde (MÖ 206 – MS 220) birkaç vaha ülkesi barındırmıştır. Bölgede zaman zaman Han Hanedanlığı'na ait askeri karargâhlar da kurulmuş ve askerler zaman zaman kontroller de yapmıştır.

Stein'in Niya'da buldukları, Çin Türkistanı'nın –günümüzde Sincan için kendisinin ve o dönemde başkalarının da kullandığı bir terimdir bu– “Erken dönem Hindistan, Çin ve Helenleşmiş Batı uygarlıkları arasında çeşitli etkileşimlerin yaşandığı bir kanal olarak görev yaptığı” yönündeki görüşleri onaylamıştır.² Stein, 1897 yılında Hindistan İngiliz hükûmetine maddi destek için ilk başvurduğunda hükûmete, antik dönemde kültürel etkileşimlere dair elle tutulur kanıtlar bulacağını vaat etmişti. Niya'da kuma gömülü ahşap tabletler tam da bulmayı umduğu belgeler arasında yer alıyordu.

Stein ziyaret ettiğinde neredeyse Birleşik Krallık büyüklüğünde olan Loulan, geniş ve çorak bir bölgeydi. Tarım sadece Kunlun Dağları'ndaki buzulların erimesi sonucu oluşan kuzeydeki ırmak yatakları boyunca yapılıyordu. Loulan hakkında bildiğimiz her şey, belgelerin bulunduğu iki en önemli alan –Niya ve Loulan– ile sanat eseri ve kumaş kalıntılarının bulunduğu diğer iki alandan –Miran ve Yingpan– geliyor. Hepsi de çölün derinliklerinde ve deve veya dört çekerli arazi araçları dışında ulaşılamaz. Çöl genişlediği için günümüzde bu alanlar, Taklamakan'ın güney sınırı boyunca uzanan modern anayolun 80 ile 160 km kuzeyinden yer almaktadır.

Antik dönem Loulan Krallığı'nın, günümüzde dünya üzerinde en az ulaşılabilen yerlerden biri olduğu kesindir; ancak birbirinden birkaç ay farkla Sven Hedin ve Aurel Stein, her ikisi de ayrı ayrı krallığa ulaşmıştır. 1900 Martı'nda Hedin, Kaydu Tavus Irmağı'nı, tavus tüyleri mavisi berrak sularını takip ederek yürüdü.³ Lop Nur'dan batıya doğru gitti ve seyahatine devam etmeden önce Loulan'da sadece bir gün incelemelerde bulundu.

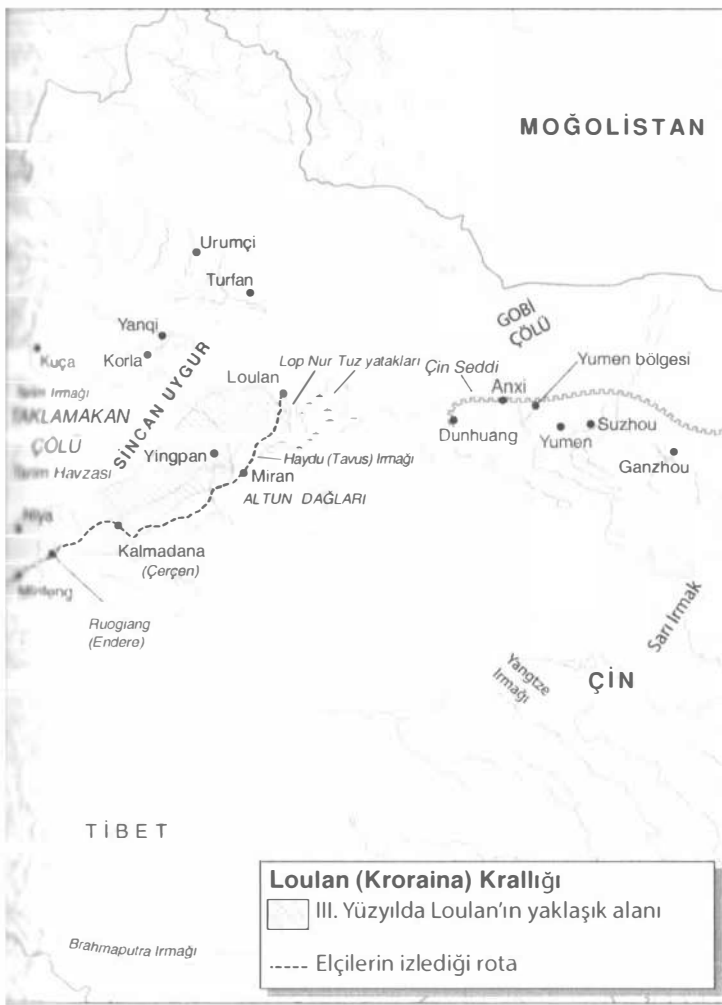
Aylar sonra Stein, 1901 yılının ocak ayında ilk ziyaretini Hotan'dan Niya'ya gelerek gerçekleştirdi. 1906'da alana geri döndü; ayrıca Loulan'a da seyahat etti. Bu ilk seferlerinde Hedin ve Stein, bölgedeki sanat eserlerinin ve belgelerin en önemlilerini çıkarmış, deyim yerindeyse “aslan

payı”nı almışlardı. Devamında gerçekleştirilen, özellikle de 1990’lardaki Çin-Japon ortak kazı çalışmasında da önemli buluşlar yapıldı.⁴

Stein’in önemli olduğu kadar ilginç de bir sorusu vardı: Ghandara Bölgesi’nde –günümüzde Pakistan ve Afganistan sınırlarında bulunan Bamiyan, Gilgit, Peşaver, Taksila ve Kâbil dahil– yaşayan yüzlerce, belki de binlerce insan, dünyanın belki de en yüksek dağ geçidini aşarak 1600 km yolu nasıl gidebilmişti?

Stein, göçmenlerin yaklaşık iki bin yıl önce geçtiği rotayı takip ederek Hindistan’dan Taklamakan Çölü’ne gitti. Yürüyüşüne Hindistan’ın Kaşmir

kentinden başladı. 7600 metre rakımlı otuz dağdan oluşan ve her yıl 7mm yükselerek dünyanın en hızlı yükselen sıradağları olan Nanga Parbat'ın da yer aldığı Pamir Geçidi'nden geçti.⁵

Bu sıradağlar elli milyon yıl kadar önce Hindistan kıtası ile Avrasya kıtasının çarpışmasıyla meydana gelmiş ve saat yönünde sıralayacak olursak Karakurum, Hindukuş, Pamir, Kunlun ve Himalaya sıradağlarından oluşan sarmal bir galaksi ortaya çıkmıştır.

Stein, İngilizlerin on yıl önce açtığı ve Gilgit şehrinin içinden geçen yeni bir rota kullandı. Tragbal Geçidi (3642 m) ile Burzil Geçidi'ni (4161 m)

kullanacağı zamanı, karların erimesinden sonraya, yaza bıraktı. Bu iki geçitten sonra Stein, Çilas'ı geçerek önünde Nanga Parbat Zirvesi'nin yükseldiği İndus Irmağı rotasını takip etti. İndus Irmağı Gilgit Irmağı'na, Gilgit Irmağı da Hunza Irmağı'nın olduğu vadiye bağlanır.

Gitmek kolay değildi. Stein ve ekibi tehlikeli yollardan, altında buz tutmuş ırmaklar olan uçurumlardan geçmek zorundaydı. Yamaçlardan, insanların yaptığı ve rafık adı verilen, yamaçlardaki çatlaklara sokulan ağaç veya kaya parçalarından oluşan destek sistemlerini kullanarak geçmek zorunda kaldılar. Yükleri insanlar taşıdı, çünkü bu dolambaçlı yolları hiçbir yük hayvanı geçemezdi. Mintaka Geçidi'nden (4629 m) Çin'e, oradan Kaşgar'a, Kaşgar'dan Hotan ve Niya'ya doğru ilerlediler.

Gilgit Yolu'nun bazı bölümlerinde hâlâ kayalar üzerinde antik dönem seyyahlarının bıraktığı çizimleri ve yazıları görebilirsiniz. Seyyahlar, ilerleyebilmek için genellikle birkaç ay mola vermek zorunda kalıyordu. Stein gibi, yaz aylarında karın erimesini beklemek ve çölü daha soğuk olan kış aylarında geçmek zorundaydılar. Geçici olarak durakladıkları zamanlarda keskin aletlerini veya taşları kullanarak kayaların yüzeyine kısa yazılar yazmak veya basit çizimler çizmek için üst katmanı kazıyorlardı.⁶

Stein, rotası üzerinde bulunan kayalardaki yazı ve çizimleri fark etti; ancak birçok kişi geride kalanları ancak 1979'da Çin ile Pakistan'ı birleştiren Karakorum anayolu tamamlanınca görebildi. O zamandan bu yana bir grup akademisyen, beş binden fazla olan bu yazı ve çizimleri kopyalamış ve fotoğraflamıştır.⁷

Karakorum Geçidi'nin, I-III. yüzyıllar arasına tarihlenen ve en çok bilinen çiziminde, stupa adı verilen ve üzerine merdivenle ulaşılan, yuvarlak bir mezar höyüğü görülmektedir. MÖ 400 yılında ölen Buda'nın müritleri, kalıntılarının olduğu höyüklerin etrafında saat yönünde yürüdüler. Yüzyıllar boyunca bu höyükler şekil değiştirdi, daha uzun ve sütuna benzer bir form kazandılar. Nihayetinde Çin ve Japonya'da pagoda formunu aldılar. Erken dönem Budist sanatı Buda'yı resmetmez. Ancak VII-VIII. yüzyıllardaki resimlerde, hep var olmuş Buda'nın, hâlâ yeryüzünde olduğuna inandıkları diğer budalarla birlikte kendilerinin Nirvana'ya ulaşmasına yardımcı olmak için geri döndüklerine inandıkları bodhisattvaların hayatlarından önemli anlarına ait çizimler görüldü. İranlı peygamber Zerdüş'tün öğretilerine inanan Zerdüş'tler, ateş sunaklarıyla ilgili çizimler yaptı.

Erken dönem seyyahları çizimlerinde ve mesajlarında Hint-Avrupa dillerinin ikisini kullandı: Bin adet Niya’da kullanılan alfabeyle yazılmış Kharoshthi dilinde, dört bin adet de MS 400 yılından itibaren Orta Asya’da Kharoshthi’nin yerini alan Brahmi dilinde. Kharoshthi alfabesinin kullanımı seyyahların Gandhara’dan geldiğini göstermektedir.⁸ MÖ IV. yüzyıldan beri, Büyük İskender, Ghandara bölgesini fethettikten sonra burası Yunan, Hint ve Doğu Asya’da kökleri olan kozmopolit bir nüfusa ev sahipliği ediyordu. Yakın zamanda Afganistan’da gün yüzüne çıkan ve Ghandari dilinde Kharoshthi alfabesiyle yazılmış bir dizi elyazması, MS I. yüzyılda bölgede Budist Dharmaguptaka okulunun aktif olduğuna işaret etmektedir.⁹

Binlerce sayıda olsa bile Karakurum Geçidi’nde yer alan çizimlerin çoğu sinir bozucu bir şekilde simgeseldir. Büyük bir çoğunluğunun üzerinde, “A’nın oğlu B buraya geldi,” veya bunun Budist uyarlaması yazmaktadır: “A’nın oğlu B, hükümdara saygılarını sunar.”¹⁰ Yazarların bazıları hükmeden kralın ismini de yazmış, ancak bu yerel kralların kim olduğu da bilinmiyor. Bu nedenle akademisyenler, mümkün olan en iyi yöntemle, bazı harflerin şekillerini analiz ederek, bu yazıları, I-VIII. yüzyıllar arasında tarihlendiriyor.¹¹

Buna ek olarak, Çilas Irmağı’nın aşağısına doğru 50 km’lik bir mesafede olan Şatial alanındaki 550 adet yazıt, Semerkand sakinlerinin kullandığı dil olan Sogdca yazılmıştır. Bu yazıtların birinde şöyle yazıyor: “Ben, Nanai-vandak, Narisaf’ın oğlu, onuncu günde buraya geldim ve bu kutsal yer K’rt’in ruhundan bir iyilik ihsan etmesini istedim... Taşkurgan’a daha hızlı ulaşmak ve erkek kardeşimi sağlıklı ve mutlulukla görmek nasip olsun.”¹² Bu metin, Gilgit rotası üzerinde seyahat edenlerin gittikleri yeri, buradaki örnekte Kaşgar’ın batısında yer alan bir dağ silsilesi olan Taşkurgan’ı belirten birkaç yazıttan biridir. Sincan’a giden yolcular buradan geçiyordu. İran’a özgü diğer dillerde, Çin ve Tibet dillerinde yazılmış yazıtların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Geç döneme ait İbranice yazılmış bir yazıtta, iki kişinin ismi görülmekte ve bu da Karakurum Anayolu’nda Yahudi tüccarların olduğuna dair bir kanıt sayılmaktadır.¹³

Stein, II-III. yüzyıllarda Hindistan’dan gelip Loulan’a giden göçmenlerin, kendisinin de kullandığı –İndus, Gilgit ve Hunza ırmaklarını takip eden– aynı rotadan dağları geçtiklerine emindi. Hunza Irmağı’nın sonunda, Sincan’a ulaşmaları için birkaç seçenek vardı.¹⁴ Yazıtlar konusunda uzman Jason Neelis, tıpkı ana damarlar ve arterler gibi kılcal damarlara benzer yolların oluşturduğu karmaşık bir yapıya sahip bu rotalara “kılcal rotalar”

KARAKURUM ANAYOLUNDA BUDİST YAZI VE ÇİZİMLER

Bu yazıt, Pakistan'ın Gilgit-Baltistan bölgesindeki Yukarı İndus Irmağı'nın kuzey kıyısında yer alan Hodur şehri yakınlarındaki devasa kaya bloklarının olduğu bir alanda bulunuyor. Üzerindeki çizimde, iki budanın koruduğu Budist höyük veya stupa görülüyor. Karakum Anayolu üzerindeki MS VI-VII. yüzyıllara ait geç dönem çizimlerinden biri. Çizimin sağ tarafında, Çin'le günümüzdeki Pakistan arasında seyahat edenlerin kazıdığı yazılar görülebiliyor. (Rock Art Archive / Kaya Sanatı Arşivi, Heidelberg Bilim Akademisi'nin izniyle yayınlanmıştır.)

demiştir. XIX-XX. yüzyılların başlarında gezginler, Çin'e genellikle, Mintaka Geçidi'nden giriş yapıyordu; ancak bugün Çin'e, güneydoğudaki Kuncerab Geçidi'nden giriş yapılan Karakurum anayolunu kullanıyorlar.

Günümüze ulaşan kaya yazıları, göçmenlerin Gandhara'yı neden terk ettiği hakkında bilgi vermiyor. O dönemde Kushan İmparatorluğu düşüşteydi. Kushanlar, Kuzey Hindistan'da günümüz Pakistan ve Afganistan'ı dahil- MS 40-260 yılları arasında hüküm sürmüş ve MS II. yüzyılda yüce hükümdar Kanishka (yaklaşık 120-146) zamanında en parlak dönemini yaşamıştı.¹⁵ XV. yüzyıl ortalarında Çinliler tarafından yazılan, Han Hanedanlığı'na ait resmî belgede, Kushan İmparatorluğu'nun birkaç sefer Sincan'a askeri birlik gönderdiği yazılıdır.¹⁶ MS 90'a ait bir evrakta, Kushan hükümdarının Batı bölgesine yetmiş bin asker gönderdiği bilgisi vardır. Bu büyük sayılar doğru olarak kabul edilmese bile, Kushan Hanedanlığı'nın Sincan'ın batısına asker gönderecek kadar güçlü olduğu açıkça görülmektedir.

Birçok Çin kaydında Hindistan'dan yapılan bu göçler hakkında çok az bilgiye rastlanıyor. Hint kökenli Budist bir öğretmen olan Zhi Qian, bir biyografisinde bu durumu şöyle açıklıyor: “Büyük Yüe-çi Krallığı'ndan –Kushan İmparatorluğu– geldi. Dedesi Fadu önderliğinde yüzlerce hcm-şerisi, İmparator Ling Di (yaklaşık MS 168-189) hükümdarlığındaki Çin'e göç etti ve Fadu'ya resmi bir görev teklif edildi.”¹⁷

Varılan bu sonuç –yani Niya'nın Ghandari dilinde konuşan sakinlerinin Pakistan ve Afganistan'dan gelmesi– Kushanların –Çincede Yüe-çi– aslında Dunhuang yakınlarındaki Gansu eyaletinde yaşadıklarına ancak MÖ 175 yılı civarında Hun ayaklanmasıyla Çin'deki ata topraklarını terk ederek Batı'ya göç etmek zorunda kaldıklarına dair Çin resmi tarihinin söylemini çürütüyor. Resmi tarihçilere göre Yüce Yüe-çi, devamında MS 23 yılında Kushan İmparatorluğu'nu kuracak olan beş kabileden bir tanesiydi.¹⁸ Hanedanlık tarihçilerinin yazdığı gibi, Gansu'dan yapılan Yüe-çi Göçünden emin olunmaması için birkaç haklı neden var. Birçok nesil sonra bu tarihi kanıtları bir araya getirenler, Çinli olmayan halklarla ilgili çeşitli bilgi ve efsaneler kaydettiler. Hemen her zaman Çin topraklarını Hun, Japon ve en inanılmazı da o günlerde dünyanın batı ucundaki efsanevi imparatorluk Da Qin halkı da dahil olmak üzere yabancı insanlara atfettiler. Son olarak ve en önemlisi, söz konusu böyle bir göçe dair hiçbir arkeolojik kanıt yoktur.¹⁹

En inandırıcı açıklama, en basit olandır: Çeşitli kabileler MÖ III-II. yüzyıllarda geniş bir coğrafyada hareket ettiler. Ancak Çinli gözlemcilerin bu göçler için üç yüzyıl sonra söylediklerine güvenemeyiz. Çinliler, Yüe-çi'yi Çin'e ait bir ata toprağı saymış olsa da Yüe-çilerin MÖ 138'de Baktria'da –kuzey Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuşlar ve Ceyhun Irmağı arasında kalan ve başkenti Belh olan topraklar– yaşadığından emin olabiliriz; çünkü Zhang Quian'ın onlarla karşılaştığı yer burasıydı. Daha erken dönemde gerçekleştirdikleri göçlere dair yapılan her türlü iddia da spekülatif kalıyor.

Antik dönem göçmenlerinin kullandığı dağlardaki çetin rotaları izleyen Stein, nihayet Sincan'a ulaştı. Bir kolyenin boncukları gibi Taklamakan Çölü'nün güney ucuna sıralanmış bir dizi vaha şehrini –Yarkent, Hotan, Keriya, Niya– ziyaret etti. Çoğunun arası bir günlük uzaklıktaydı; seyyahların daha uzun süren yolculuklara yetecek kadar su ve yiyecek tedarik etmeleri gerekiyordu. Keriya'da, “saygıdeğer yaşlı” bir çiftçi olan Abdullah, Stein'a, çölde antik döneme ait kalıntılar gördüğünü söyledi. Niya

Harabeleri, günümüzde adı Minfeng olan ve Hotan-Minfeng anayolunda bulunan Niya şehrinin 120 km kuzeyinde bulunuyordu. Stein, Minfeng’e ulaşınca “girişken genç bir köylü” olan İbrahim adında deveciyle tanıştı ve genç, ona bu bölümün başındaki görselde yer alan Kharoshthi dilinde yazılmış tahta tableti satmaya çalıştı.

Stein, ekibini Niya Irmağı’nın kuzeyinde bulunan ve saygın bir Müslüman öğretmen olan İmam Caferi Sadık’a ait bir türbenin* ve yerleşimin olduğu son köye götürmesi için İbrahim’i işe aldı. Irmak orada son buluyordu.

Stein ve adamları, Niya antik kentine kadar kurumuş ırmak yatağından 39 km daha ilerlediler. Alanda kuma gömülmüş birçok ahşap evin kalıntılarını ve Budist bir tuğla kule veya stupayı buldular.

Stein alanla ilgili ilk izlenimlerini kendi üslubuna uygun olarak ayrıntılı bir şekilde kaydetti:

Alçaktaki kumdan eski çağlardan kalma meyve ağaçlarına ait kurumuş gövdeler çıkıyordu. Kuzeye doğru beş kilometreden az gidince yüksekte, küçük düzlük gibi görünen, bir anlamda ilk iki “eski ev”i gördüm ancak daha yakından incelediğimde çevrede meydana gelen erozyondan, bölgenin kül rengi toprağından arta kalanlar olduğunu anladım... Kuzeye doğru, geniş yüksekçe kum tepelerini geçerek beş kilometre daha ilerlediğimde, Keriya’da Abdullah’ın sözünü ettiği kerpiç tuğlalı harabeye ulaştım... Beklediğim gibi burası küçük bir stupanın kalıntılarıydı, büyük bir kısmı yüksek konik bir kum tepesinin yamacının altında kalmıştı... Antik yerleşimin sessiz tanıkları arasında ilk gece dinlenmeye çekildiğimde aklımda, İbrahim’in bir yıl önce “keşfettiği” ve harabeler arasından almadığını söylediği bu değerli ahşap belgelerden kurtarılmayı bekleyen kaç tane daha olduğu vardı.

Uygarlıklar arasındaki doğrudan bağlantıların etkisiyle Stein, Antik Niya’yı dört defa ziyaret etti: 1901’de dört gün, 1906’da 11 gün ve 1931’de bir hafta. Her seferinde yeni evleri, Budist kalıntıları ve ahşap belgeleri gün yüzüne çıkardı.

* Uygur Müslümanları için önemli türbelerden biri olan Caferi Sadık Türbesi, 2018 Marti’nda Çin hükümeti tarafından yıkıldı. (e.n.)

Dördüncü keşif gezisi, ilk üçü gibi kolay geçmedi.²⁰ 1930'lara gelindiğinde Çinli yetkililer, yabancıların ancak Çinli kurumlarla ortak yaptıkları kazılarda elde edilen tarihi eserleri ülkeden çıkarabileceklerine dair yasal düzenlemeler getirmişti. İngiliz yetkililerle yakından çalışan Stein, Sincan'da kazı yapabileceği iznini aldığını düşünüyordu ancak Kaşgar'a ulaştığında yetkililer hiçbir şeyin alınmayacağını garanti etmek için kafileye muhafız tayin etti. Stein, Niya'da muhafızların dikkatini dağıtmak için gezinirken asistanı Abdul Gaffar el altından belge arıyordu. Kaşgar'a döndüklerinde Stein bir şekilde 159 paket malzeme toplamayı başarmıştı.

Ancak keşif gezisi başarısız oldu. Çinli yetkililer, Stein'in ülkeden hiçbir şey götürmesine izin vermedi. Bulduğu tarihi eserler bugün bile kayıp. Bu keşif gezisinden geriye kalan, Stein'in ayrıntılı notları ve fotoğraflarıydı. Kederli Stein, Kaşgar'dan Percy Staffrod Allen'e şunları yazdı:

"Dünya üzerinde ölmüş bir geçmişe dokunarak yaşayabileceğim çok sevdiğim bu antik alana son kez veda ettim."²¹

Stein, daha ilk seferinde bile, arkeolojik alana ulaşmadan, Çin resmi kayıtlarından, bu alanın geniş coğrafi bilgilerine erişebilmek için buranın antik dönem Çince ismini bilmesi gerektiğinin farkındaydı. "Han Hanedanlığı'nın Tarihi" ve devamı niteliğindeki "Han Sonrası Çin Tarihi" kuzeydoğudaki farklı krallıklarla ilgili kapsamlı bilgiler veriyordu: Başkente olan uzaklıkları, nüfus –toplam hane sayısı, birey sayısı ve "silah kuşanabilecek" kişi sayısı gibi– ve tarihleri ile ilgili genel bir bilgi... MÖ 60 civarında kurulan ve 16. yüzyılda dağılan Han Hanedanlığı'nda Batı bölgelerden sorumlu makam olan Muhafız General makamı, merkezi hükümetin ilgili makamına bu bilgileri sağlıyordu.²²

Yüz yıl sonra tarih makamının elemanları, bu bilgileri güneybatıda bulunan bazı vaha eyaletlerini tarif etmek için kullandı.²³ Shanshan Krallığı'nın –Loulan için Çince ismini kullanarak– Han Hanedanlığı'nın başkenti Çangan'dan 6100 *li* –yaklaşık iki bin beş yüz kilometre– uzaklıkta olduğunu yazdılar.²⁴ (Loulan'dan Çangan'a gerçek uzunluk 1793 km'dir.) Resmi tarihlerde verilen mesafeler büyük olasılıkla bir günde bir hayvanın gidebileceği mesafenin, hedefe ulaşmak için yolda geçirdiği gün sayısı ile çarpılmasıyla hesaplanmıştır. Bu mesafeler kesin değildir ancak farklı vaha krallıklarının birbirlerine göre konumlarını belirtir.

Stein, 1901'de Han hanedanının veya daha sonraki bir hanedanın diplomatik ilişkileri olan yerel hükümdarlara verdiği, üzerinde "Shanshan kralının

buyruğudur” yazan, dört karakterli ahşap bir mühür buldu.²⁵ Stein, Niya’nın Shanshan’ın başkenti olamayacak kadar küçük olduğuna inanıyordu. Kazı alanında sadece elli tane kadar konut ortaya çıkardı. (Stein’in numaralandırma sistemine göre “N.xiv.i.1” yazımının açılımı “N, Niya, bulduğu 14. ev, 1. Oda, 1. Odada bulunduğu ilk obje, sanat eseri veya belge” şeklindeydi.) O günden bu yana arkeologlar yüz tane daha yapı ortaya çıkardı. Ancak bu sayı, resmi tarihte sözü edilen 1570 hanede yaşayan 14100 kişi için çok azdı. Stein, 1921’de yayımlanan *Serindia* adlı kitabında, Niya bölgesini 480 hane ve 3360 kişilik bir nüfusa sahip Jingjue Krallığı’nın merkezi olarak tanımlar.²⁶ Bu sayılar bile bu alan için çok büyüktür. Bazılarına göre kumun altında hâlâ çok sayıda ev bulunmakta ancak Han Hanedanlığı’nın kuzeybatısında yer alan bu uzak krallıklardaki nüfus kayıtlarının doğru olmaması da ihtimal dahilindedir.

Bazı akademisyenler, Stein’in Niya’yı Jingjue olarak tanımlamasını kabul etse de, Loulan arkeolojik alanının Shanshan Krallığı’nın başkenti olması yönündeki görüşü hâlâ tartışmalıdır. Niya gibi, Loulan’da da tek bir tuğla stupa, birkaç tane ahşap mesken kalıntısı ve Gandharan tarzında birkaç ahşap oyma örneği bulunmaktadır. Loulan, Çince Kharoshthi belgelerinde hem krallığın ismini hem de başkentini belirten “Kroraina” kelimesinin transliterasyonudur.²⁷

MÖ 108 yılından beri “Han Tarihi” kayıtlarında, Han Hanedanlığı’nın Loulan kentine saldırmak amacıyla zaman zaman ordu gönderdiği ancak aynı adlı krallığın adı Loulan olan başkentini hiçbir zaman ele geçiremediği yazmaktadır. Belgelerde birkaç yıl boyunca Loulan hükümdarının, rakip eyaletler olan Han Hanedanlığı ve günümüzde Moğolistan’da yaşayan Hunlarla dostane ilişkiler kurmak için uğraştığı, her iki imparatorluğa esir prensler gönderdiği de yer almaktadır.

Loulan kralının bu stratejisi, MÖ 77 yılında kardeşinin Han yetkililerine kralın Hunları tercih ettiğini söylemesiyle başarısız olur. Çinliler özel bir görevli gönderir, görevli ilk başta dostane davranır, kralı çadırına davet eder ve öldürür. Bundan sonra Han orduları Loulan’ı istila eder ve Çinliler krallığa “Shanshan” adını verir. Han Hanedanlığı Shanshan için Endere’de –günümüzde Ruqiang– yeni bir başkent kurar ve tüm Han Hanedanlığı’nın Batı bölgelerindeki faaliyetlerini gözetken merkezi Loulan’da konumlandırır.²⁸

Tarihi kayıtlara göre Loulan, MÖ 77 yılından başlayarak beş yüzyıldan uzun bir süre Çin istilası altında kaldığı halde bu uzun dönemi kanıtlayacak çok az kalıntı bulunmaktadır. Çin varlığını kanıtlayan en kesin bulgular Loulan dışında yer alan bir Çin garnizonundan gelen, yeni sayılan döküm sikkelerdir. Stein, 27 metre uzunluğunda ve 1 metre civarında bir genişliğe sahip bir alanda ortasında kare biçiminde delik olan yuvarlak, bronz –211 adet– sikke bulmuştu.²⁹ Yeni döküldükleri belli olan bu sikkeler *wuzhu* –ağırlık birimi olan “beş çekirdek”– türündendi ve MÖ 86-1 yıllarına tarihleniyordu.³⁰ Stein bunu şöyle açıkladı:

Tüm bu sikkelerin antik rotanın geçtiğini varsaydığım yönde hareket eden bir kervandan düştüğü çok açık. Onları bir arada tutan ip kopmuş ve açık kalan çantadan veya keseden düşmüşler. Söz konusu eşyaların taşındığı devenin veya arabanın savrulma hareketi, sikkelerin yukarıda sözünü ettiğim hat üzerinde dağılmış olmasını açıklıyor.³¹

Stein’in işçilerinden biri, son sikkenin bulunduğu noktanın 45 metre ötesinde, *wuzhu* sikkeleriyle aynı askeri mühimmat sevkiyatına ait kullanılmamış ok uçları buldu. Sikke ve ok ucu, Han döneminde Çin’de askerlere yapılan ödemelerin bazı bölgelerde yeni sikke dolaşımını göstermesi açısından önem taşıyordu.³²

Niya’dan elde edilen ve büyük olasılıkla daha önceki dönemlere tarihlendirilen çok az sayıdaki Çince belge, Han Hanedanlığı döneminde askeri güç dışında bir Çin varlığına da işaret ediyordu. 14 numaralı konutun, iki odasının yanı sıra 17 x 12,5 metre boyutlarında bir de salonu vardı.³³

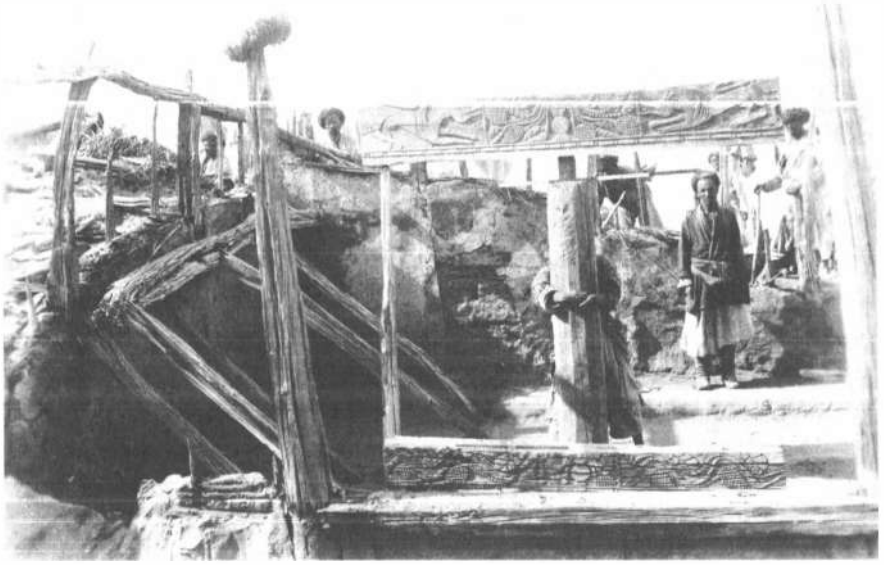
Stein’in işçileri bu salondaki bir hurda yığınının altından, her iki tarafında Çin karakterlerinin olduğu on bir adet ahşap fiş buldu; sekiz tanesi okunaklıydı. Her bir kayıtta veren kişi ile alıcının ismi kayıtlıydı: Kral, annesi, eşi, kraliyet ailesindeki veliaht ve bir saray mensubu.³⁴ Örneğin, birinin ön yüzünde şöyle yazıyordu: “Bakan Chengde yere başını yere eğiyor ve bu yeşim parçasını saygıyla takdim ediyor. İzin istemek için yenisinden eğiliyor.” Arka yüzünde alıcının ismi yer alıyor, yani “yüce kral”ın.³⁵ Bu fişler, MS I. yüzyılda Jingjue Sarayı’nı ziyaret eden veya orada yaşayan Çinli bir danışmanın hükümdara hediyeler de sunması gerektiğinin öğretilmiş olduğunu gösteriyor. 14 numaralı odada bulunan ahşap fişlerin

üçünde, Batı (Eski) ve Doğu (Yeni) Han hanedanlıkları arasında yaşanan on dört yıllık ara dönem hükümdarlığı olan Xin Hanedanlığı'nı kurarak tahtı eline geçiren Wang Mang'ın (MÖ 9-23 yılları arasında hüküm süren) farklı dili kullanılmıştır.³⁶ 14 numaralı Niya evinin çöplüğünden çıkan diğer Çince belgelerden birkaçı elçilerden söz ediyor: "Fergana kralının [Dayuan] elçisinin makamı; onun altında solda Yüce Yüe-çi."³⁷ Bu çeşitli belgelerin tümü, milattan önce veya sonra, Çinlilerin Niya'da bir çeşit temsilcilikle-
rinin olduğunu gösteriyor.

Çin yasalarına göre bir seyyah yeni bir yere varınca *guoso* adındaki seyahat belgesini, izni alan kişinin kendisi olduğunu onaylaması için yerel bir yetkiliye sunmak zorundaydı. Niya'da bulunan ve III. yüzyıla tarihlenen izin belgelerinde, seyahat eden kişinin özgür biri olup olmadığı, kişinin eşkâli ve gideceği yer tarif edilmekteydi. Örneğin, bir tanesinde, otuz yaşında bir seyyahın "orta yapılı, siyah saçlı, iri gözlü, bıyıklı ve sakallı" olduğu tarif ediliyordu. Seyyahların planlanan ve izlemeleri gereken rotalar ve yol güzergâhları da listeleniyordu. İki tane ahşap fişte yetkililerin, birisi seyahat iznini kaybettiğinde ne yapabilecekleri anlatılıyordu ancak yerel yetkililerin böyle bir durumu fark edince gerçekten ne yaptığı yazılmamıştı. Sınır yetkilileri yeni bir izin belgesi mi veriyordu? Yoksa hatalı tüccarı mı cezalandırıyordu? Her ne olursa olsun Niya'daki Çinli yetkililer, seyahat izinleriyle ilgili var olan yasal düzenlemelerden haberdardı.³⁸

Bu kadar erken bir dönemde, bölgede Çinli güçlerin olduğunu değerlendirmenin günümüz için doğrudan siyasi sonuçları bulunmaktadır. Sincan'da Çin hükümetlerinin meşruiyeti bir bakıma burada önceden var olan Han Hanedanlığı kontrolüne dayanmaktadır. Ancak bu iddianın dayanağı olarak günümüze ulaşan belgelerin de gösterdiği gibi, yerel yöneticiler büyük ölçüde bağımsız idiyse, sadece Çin garnizonlarına ev sahipliği yaptıysa ve bu zaman zaman danışman veya elçi ziyaretlerinden ibaretse bu belgeler çok zayıf kalacaktır.

Milattan sonraki dönemin en başında her ne kadar Çinlilerin varlığını gösterse de, Niya'daki 14 numaralı evden çıkan ahşap fişlerde bu alanda yaşayanların hayatlarına dair çok az bilgi vardır. Bu erken dönem Çince belgeleri kesin delillerle tamamlamaktadır. Niya'nın antik dönem sakinleri bir temel oluşturmak için birkaç tane ahşap kalası birleştirmiş ve duvarları yapmak için dikey kalasları zemine geçirmişlerdi. Duvarları, ev sakinlerini

NİYA'DAKİ 26 NUMARALI EV

1906'da 26 numaralı evin kazısını tamamlayan Stein, işçilerinden fotoğrafını çekmek için ana odanın tavanını çift sütunlu ahşap destekle tutturmalarını, çerçeveyi bir ayak üzerine yerleştirmelerini ister. Ghandhara stiline tipik bir örnek olan oyma ahşap destek çerçevenin ortasında bir vazanın içerisinde meyve ve çiçekler, kenarlarında bir ejderha kafası ile bir atın bedenine sahip efsanevi kanatlı bir hayvan görülmektedir. 2,74 x 0,46 m boyutlarında olan çerçeve taşınamayacak kadar büyüktür. Stein'in işçileri Londra'ya taşınabilmesi için parçalara ayırır ve toplarlar. (British Library Yönetim Kurulu'nun izniyle yayınlanmıştır.)

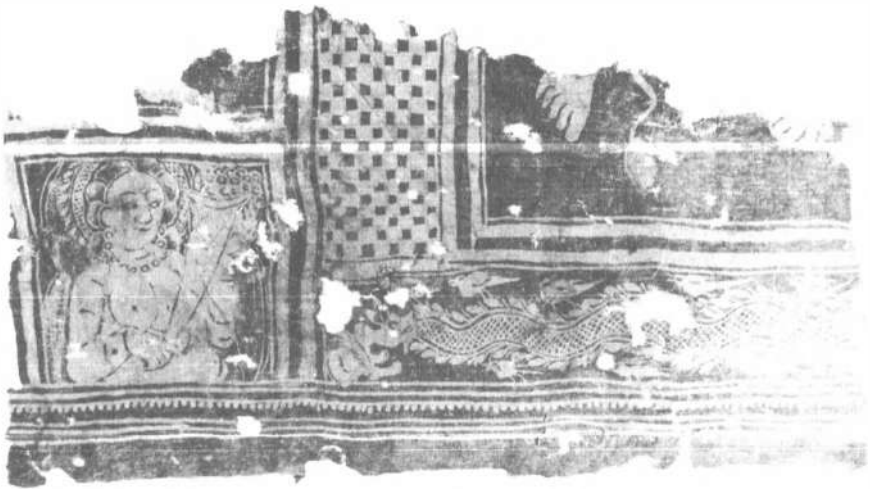
rüzgârlardan korumak için ot ve hasırla doldurmuşlardı. Kalaslardan çatılar da yapmışlardı. Tek odalı küçük konutların yanı sıra beş metre yüksekliğinde duvarları olan çok odalı mekânlar da bulunuyordu. Stein ve Hedin, Niya ve Loulan'da birkaç tane çok süslü oyma sanatı örneği buldular; tasarımları Ghandhara bölgesinde yapılan objelerde bulunan tasarımlara benziyordu ve bu da ustaların Pakistan ve Afganistan'dan Sincan'a geldiğini doğruladı.

Niya ve Loulan arkeolojik alanlarındaki aşırı kuraklık sayesinde yüz kadar insanın bedeni korunmuş olarak bulundu. Stein, Loulan'da "açık renk saçlı" ve "kızıl bıyıklı" iki ceset bulunca hem kendisi hem de Hedin, bu iki iyi korunmuş cesedin Çinli ya da Hintli olmadığını hissederler. Bölgede yapılan sonraki tüm kazılar, açık tenli, açık renk saçlı ve 1,80 boylarıyla günümüze kadar korunarak gelen cesetlerin beyaz ırka ait olduklarını göstermektedir. Öyle görünüyor ki Loulan Krallığı'nın ilk sakinleri diğer Orta Asya sakinleri gibi, İran platosundaki bir yerlerden geldiler.³⁹

Niya ve Loulan kazı alanlarındaki mezarlar, oraya defnedilenlerin hayatıyla ilgili bize çok şey anlatabilir çünkü en değerli eşyalarını ölümden sonraki yaşamları için yanlarında taşıyorlardı. 1959 yılında Sincan Müzesi'nden on arkeolog, develerle (çöl araçları yoktu) çöle girdi ve mezarları bulana kadar yedi gün yürüdü. MS II. ve IV. yüzyıllar arasında tarihlendirdikleri, dört ahşap bacağı olan 2 m uzunluğunda bir tabut buldular.⁴⁰ Tabutta bir erkek ve bir kadın bedeni ile onların eşyalarını taşımaları için iki ahşap çalışan heykelciği bulunuyordu. Erkeğin bir yayı ve ok sadağında dört oku vardı. Kadının tarakları ve kadınların kullandığı başka eşyaların olduğu bir makyaj kutusu vardı. Çiftin kıyafetleri bedenlerine değen yerlerinden çürümüş olsa da arkeologlar biraz pamuk, biraz ipek gibi on farklı kumaş numunesi kurtarmayı başardı. İki farklı kumaşın mevcudiyeti, Niya'nın Çin ile Batı'yı birleştiren karayollarının üzerinde olduğunun kanıtıydı.

İpek böceği yetiştirme ve ipekten dokuma teli yapma teknikleri ilk olarak orta Çin'den çıkmış ve batıya gitmiş olsa da pamuk Niya'nın doğusuna Orta Asya'dan geldi. Bu ve diğer düğümlü boya tekniğiyle boyanmış bir parça pamuk, günümüze kadar Çin'de kazılarda ortaya çıkan en eski pamuk kumaş örneğidir.⁴¹ Bir Çin ansiklopedisi pamuğun Batı'dan geldiğini onaylayarak, MÖ 331 yılında Fergana kralının (Özbekistan'ın batısında) kuzeyli bir Çin hükümdarına pamuklu giyecekler ve cam verdiğini yazmaktadır.⁴²

Niya arkeolojik alanında ayrıca ipek böceklerinin ana besin kaynağı olan dut ağacı kozası ve tohumları da bulundu. Kent sakinleri ipek teli yapmayı ve düz dokumayı biliyordu (bir iplik üstte bir iplik altta, sepet dokuması gibi) ancak tabutta bulunan sırmalı brokar dokumayı yapacak komplike dokuma tezgâhına sahip değillerdi. 1959'da bulunanlar arasında erkek için eldiven ve çorap ile çift için bir yastık yer alıyordu; hepsi aynı kumaş topundan kesilmişti ve üzerlerinde yedi Çin karakteriyle işlenmiş desenler vardı: "Uzun bir ömür ve çok sayıda oğul ve erkek torun." Bu ikili hedef –uzun bir yaşam ve erkek torun– Çin'in en eski zamanlarına kadar uzanıyor. Palmira'da bulunan brokar kumaşlara benzeyen bu dokuma örneklerinin ve aynanın Çin yapımı olduğu çok net. Bronz aynanın kenarındaki dört karakter, ölen mezar sahibine istekte bulunuyordu: "Yüksek rütbeli bir memur olmalısın."⁴³ Ölen çiftin Çince okuyup okuyamayacağı açık olmasa da baskılı kumaşların ve aynanın tabuta konmuş olması bunların değerli eşyalar olduğunu gösteriyor.

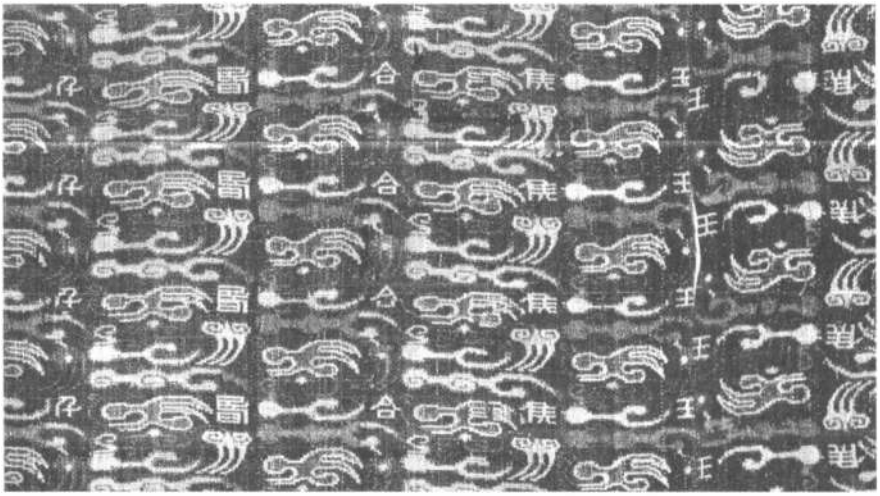

NİYA'DAN PAMUK KUMAŞ ÖRNEĞİ

Mezardan çıkan nadide baskılı bu pamuk kumaşın üzerinde kareli bir desen, bir Çin ejderhası, elinde boynuz tutan bir tanrıça ve bedeni kesilen bir hayvanın kuyruğu ile iki pençesi görünüyor. Ejderha motifi açıkça Çin orijinli ancak tanrıça, Afganistan sanatında sıkça görülen Eski Yunan şehir koruyucusu ve talih tanrıçası Tykhe'dir. Tykhe genellikle Herakles ile birlikte çizildiği için pençe ile kuyruk büyük bir olasılıkla Herakles'in aslanına aittir.

1995'te Niya'da gerçekleşen bir keşif gezisinde, üçü dikdörtgen tabutlarda, beşi fırınlandıktan sonra oyulmuş kavak ağaçlarından yapılmış tekne şeklindeki tabutlarda olmak üzere sekiz gömü daha ortaya çıkarıldı. En büyük mezardaki tabutta (M3), günümüze kadar çok iyi korunarak gelen bir erkek ile bir kadının cesetleri vardı. 1959'da bulunan mezarda olduğu gibi cinsiyetleri çok açıktı. Erkeğin yanında yaylar, oklar, küçük bir hançer ve bir bıçak kını; eşinin bir makyaj kutusu, Çin yapımı bronz bir aynası, tarakları, bir dikiş iğnesi ve küçük kumaş topları vardı. Erkeğin kulağından boynuna kadar uzanan bıçak izi ölümüne neden olan yarasından kalmayken eşinin bedeninde hiçbir yara izinin olmaması, onunla aynı zamanda gömülmesi için boğularak öldürülmüş olabileceğini gösteriyor.

Çift, tek katmanlı, üzerinde kırmızı, beyaz ve kahve renklerinde stili-ze dansçı desenleri olan mavi ipek brokar bir örtünün altında yatıyordu. Merhumun giysileri üzerindeydi. Daha sonraya ait M8 olarak numaralandırılan bir mezarda, ölen bir çiftin yanı sıra üzerinde Çince karakterlerin olduğu bazı kumaşlar ile kral için Çince karakterli basit bir kilden kap

NİYA'DAN ÇİN İPEĞİ

Kumaşa ustalıklarla işlenen Çince karakterlerde şöyle denmekte: “Krallar ve hükümdarlar binlerce sonbahar ve on binlerce yıl boyunca evlenecekler; oğulları ve erkek torunları olması doğrudur.” Niya’da bir gömüde bulunan otuz yedi kumaştan biridir ve İpek Yolu üzerindeki kazılarda ele geçirilen en önemli buluntulardandır.

-Wang Binghua’nın izniyle yayınlanmıştır.-

da bulunuyordu.⁴⁴ M3 ve M8 mezarlarında bulunan kumaşlarda “kral” ve “hükümdar” kelimelerinin kullanılması Çin merkezi yönetiminin yerel bir krala hediyesi olabileceğini gösteriyor. Son Dönem Han Tarihi’nden öğrendiğimize göre, MS 48’den sonra bir noktada Shanshan Krallığı, Jingjue Krallığı’nı bünyesine kattı.⁴⁵ Böylece Jingjue devletinin başkenti olan Niya, daha geniş bir Shanshan Krallığı’nın parçası haline geldi.

Loulan’ın güneybatısında yer alan Lingpan kazı alanında bulunan eş zamanlı bir gömü, Niya’dakilerle tamamen zıt özellikteydi; çünkü ceset, pamuklu veya ipekli kumaşlara değil yüne sarılı gömülmüştü.⁴⁶ Ölen adamın üzerinde karşılıklı iki nar ağacı, hayvan ve insan figürlerinin olduğu ayrıntılı bir tasarımı olan kırmızı yün bir üstlük bulunuyordu. Çıplak melek figürleri bir çatışma anında birbirleriyle karşılaşmışçasına kılıçlarını ve kementlerini savuruyordu. Kumaşın birbirine geçmiş çift katmanlı olması, yerel dokumacılar tarafından yapılamayacak kadar karmaşıktı. Büyük bir olasılıkla Batı’da uzak bir yer olan ve MS IV. yüzyılda Büyük İskender’in askerlerinin bölgeye gelmesiyle birlikte tanışılan Greko-Romen motiflerden esinlenilerek yerel zanaatkarlar tarafından Baktriya’da yapılmıştı.⁴⁷

YİNGPAN MEZARI

Boyalı ahşap bir tabutta yatan kişinin yüzünde kenevirden yapılmış beyaz bir maske ile gözlerinin üzerindeki alın bölgesinde dikdörtgen şeklinde altın bir folyo yerleştirilmişti. İki takım minyatür kıyafetle (belki de ölümden sonraki yaşamda giymesi için) birlikte gömülmüştü; bir tanesi sol el bileğinde, diğeri de midesinin üzerindeydi. M15 numaralı mezar, 1995 kazısı. (Wang Binghua'nın izniyle yayınlanmıştır.)

Arkeologlar bu güzel giyimli cesedin kimliği hakkında birçok varsayımda bulundu. Sincan Arkeoloji Enstitüsü eski direktörü Wang Binghua, resmi tarihlerinde yer alan, Shanshan Krallığı ile güneydoğu sınırına komşu başka küçük bir vaha krallığı olan Shan Krallığı'nın (klimanın tam anlamıyla "Tepe Krallığı") hükümdarı olabileceğini ileri sürüyor.⁴⁸

Niya'daki M3 numaralı mezarda veya Yingpan mezarında yatan kişilerin yerelde gerçek birer kral olsunlar veya olmasınlar (yine de en iyi ihtimal öyle oldukları yönündedir) bu yerleşim yerlerinde yaşayan en zengin kişiler oldukları kesindir ve mezarları yerel ekonominin canlı bir tablosudur. Bölge halkı ölülerini darı, arpa ve buğday gibi tahıllar ile bağlarında yetişen üzüm, armut, şeftali, nar ve hurma gibi meyvelerle birlikte gömüyordu. En önemli ikram bütün bir kuzu buduydu, öteki dünyada verilecek ziyafetin en önemli yemeğiydi ve bu yaşam için en kullanışlı kıyafetlerin ithal kumaştan yapılmış kıyafetler olduğu düşünülüyordu.

Çoğu uzman, Niya, Yingpan ve Loulan antik kentlerinden elde edilen bulguları, II-III. yüzyıllar arasına tarihlendirse de tam olarak emin olamıyorlar. Ancak Loulan'dan elde edilen yazılı bulgular çok açık: Hem Çin hem de Kharoshthi dilinde yazılı belgeler, Çin ordularının III. yüzyılın sonları ile IV. yüzyılın başlarında Loulan'da konuşlandığını gösteriyor.

330 yılına ait birkaç örnek olsa da, Loulan'daki Çince yazılmış belgelerin çoğu 263 ile 272 yılları arasına tarihlendiriliyor.⁴⁹ Bu tarih aralığı, Shanshan Krallığı'nın Niya'dan Loulan'a kadar olan bölgede hüküm sürdüğü ve Kuzey Çin'de bulunan ve Han Hanedanlığı'ndan sonra yönetime geçen özellikle Bei Wei (220-265) ve Xi Jin (265-316) gibi bazı Çin hanedanlıklarının Loulan'da askeri garnizon bulundurduğu zamanlardı. Loulan'da elli kadar Kharoshthi dilinde yazılmış belge bulundu; buna karşılık ya ahşap fişler ya da küçük kâğıt parçaları üzerine –genellikle en fazla on karakterden fazla olmayan– yazılmış kısa metinlerden oluşan yedi yüzden fazla da Çince belge bulundu.⁵⁰ Çinliler genelde özel alım satım işlemlerini kâğıda yazarken garnizon yetkilileri kendi kayıtları için ahşap fişler kullanmayı tercih ediyordu ve bu durum, halkın hükümet yetkililerinden önce kâğıt kullanmaya başladığının göstergesiydi.⁵¹

Kendilerinden önce yönetimde olan Han Hanedanlığı döneminde olduğu gibi Loulan garnizonu, Çin askeri sitemine bağlı koloni sistemine aitti ve görev için beklerken kendi yiyeceklerini yetiştirmeleri isteniyordu. Çin hizmetinde olan askerler buğday, arpa ve darı yetiştirdikleri arazilerini sürmek

için inek ve at gibi koşum hayvanları kullanıyordu. Hepsinin mutlaka Çinli olması da gerekmiyordu; Çin ordusu yerel halkı da göreve alıyordu. Çiftçi-askerler ayrıca tarım teknikleri, özellikle de sulama sistemleri öğretiyordu. İneklerin çektiği pulluklarla denemeler yapmış, bölgede kullanılan ilk yeni tip metal aletler olan demir bel ile oraklar kullanmışlardı.⁵²

Çin yasalarına göre her askerin günlük çeyrek kile *-dou-*, iki avuç *-sheng-* ve 2,6 quart [2,4 litre] kadar tahıl alma hakkı vardı; ancak yerel yetkililer her zaman öngörülen bu miktarı karşılayamıyordu ve bazen aldıkları tayınlar bunun yarısı olabiliyordu.⁵³ Çiftçi-askerlerin yetiştirdikleri bakliyatlar az olunca Çinli yetkililer, günümüze kadar gelen belgelerden öğrendiğimiz üzere, yerel halktan sikke ve renkli ipek kullanarak tahıl alıyordu. Loulan garnizonu, her ikisi de Gansu'da bulunan doğu yönündeki, Dunghuang veya Wuwei şehrindeki askeri birliklerden hem sikke hem de ipek olarak ödenek alıyordu. Farklı renklerde olan ipekler hem kısa hem de uzun olarak iki farklı boydaydı. Stein'in 1901 yılında Loulan'da bulduğu basit çizgili bir top ipek kuma bu kadar erken döneme ait ve para karşılığı olarak kullanılmış tek ipek örneğidir.⁵⁴

Birçok belgede üç farklı para biriminde takas oranı veriliyor: Sikke, renkli ipek kumaş ve tahıl. Yetkililer, adamlarına tahıl ve at almak için ipek kullanıyordu, askerler ise ayakkabı ve kıyafet almak için ipek ve tahıl takas ediyordu. Düzenli olarak bir birimden diğer birime geçiş fiyatları belirliyorlardı.⁵⁵

Loulan belgeleri daha büyük birkaç takası da açığa çıkarıyor. 330 yılına tarihlenen ahşap bir fiş, özellikle Semerkand bölgesinden gelen tüccar Sogdların, on bin pikül* (her bir pikül ortalama ½ kile veya 20 litre ediyor) bir şey (burada bir kelime okunmuyor), büyük olasılıkla tahıl ve iki yüz sikke *-qian-* verdiğini yazıyor.⁵⁶ Fişin arka yüzünde iki Çinli memurun ismi yer alsa da belgede Sogdların neden böyle bir ödeme yaptığı açıklanmıyor. Bu ya bir vergi ödemesidir ya da Çinli askerlerin gıda tedariklerinin sürekliliğini sağlamak için düzenli olarak yapılan bir ödemedir. Bir başka parçada 319 hayvan karşılığında 4326 top ipeğin ödendiği büyük bir ödeme kaydı bulunuyor.⁵⁷ Bunun da Sogdlu tüccarların Çinli yetkililere yaptığı bir ödemeye ait olduğunu, Stein'in bulduğu Sogdça yazılmış iki belgenin parçalarından

* Bir erkeğin çekkelin *-sucu omuzluğu-* iki ucuna taktığı yükün ortalama olarak taşıyabildiği kadar miktarını belirten geleneksel bir Asya ağırlık birimi. (e.n.)

da Sogdların Loulan’da oldukça aktif olduklarını biliyoruz.⁵⁸ Sonraki yüzyıllarda Sogdlar, Çin ordusunun ihtiyaçlarını tedarik etmede kilit bir rol oynadılar; tıpkı MS IV. yüzyılın başlarından itibaren Loulan’da yaptıkları gibi...

Stein ve Hedin’in Loulan’da bulduğu Çin belgelerinin kaynağı, belirli birkaç yerden geliyor.⁵⁹ Ancak yine de Loulan’da tahıl, ipek ve sikke kullanarak halktan tahıl, at, giyecek ve ayakkabı almak için yapılan ödemelerin ya bir bütün olarak garnizonun ya da bireysel askerlerin alışverişiyle ilgili olduğu izlenimini bırakıyor. Yerelde yaşam ekonomisi, zaman zaman Çin garnizonuna orada üretilen malların tedarikiyle destekleniyordu. Osaka Kyoiku Üniversitesi’nde ders veren İto Toshio, uzun bir araştırma sonucunda belgelerde kârlı bir aktiviteden söz edilmediği kanısına varmış.⁶⁰ Tüccarların tek kanıtı olarak –onlar da çok bölük börçük– Sogdlu tüccarların askeri yetkililer için çalışmasını gösteriyor.

Niya ve Loulan’daki Kharoshthi dilindeki belgeler, Çince yazılan belgelerden çok daha zengin. En alttaki toprak işçisinden hükümdara kadar birçok aktiviteyi, bazıları günlük işlere dair toplumsal yelpazeyi çok daha ayrıntılı anlatıyor. Buna göre Çince belgelerin yapamadığı şekilde İpek Yolu üzerindeki yaşama dair ipuçları veriyor.

Kharoshthi dilinde yazılmış belgeler dönemin kralının ismini, hükümdarlığının yılını ve zaman zaman da halefinin veya selefinin ismini verir. 1920’de Rapson ve çalışma arkadaşları, bunlar gibi ipuçlarını değerlendirerek doksan yıl boyunca hükümdarlık yapan beş kralın ismini buldu. Ancak hiç kimse bu kralların hangi tarihler arasında tahtta kaldığını bilmiyordu. 1940’ta Thomas Burrow tüm bu Kharoshthi dilinde yazılmış belgelerin kapsamlı bir çevirisini yaptı ancak tarihler hâlâ belli değil.

Daha sonra 1965’te John Brough, Kharoshthi belgelerini tarihlendirmenin anahtarını bulduğunu açıkladı: Çince *shizhong* kelimesi ki tam olarak “saray görevlisi” anlamına gelir, *jitumgha* kelimesine karşılık geliyordu. 263 yılın da Loulan kralı Amgoka, bu yeni sıfatı ilk defa kullandı. Bu sıfatı Hienan eyaletinin Luoyang şehri merkezli bölgesel bir Çin hanedanlığı olan Xi Jin Hanedanı (265-316) hükümdarından almış olabilir ancak bu olay Xi Jin’in kendisinden önceki hanedanlıkları yendiği tarihten iki yıl önce olur. Hükümdarlara hitap etme şekilleri de değişir. Amgoka Hükümdarlığından on yedi yıl önce mektup yazıcıları kralların sıfatları için uzun fişler kullanıyordu. O yıldan sonra kralın unvanı nispeten kısaldı ve *jitumgha* kelimesi eklendi.⁶¹

263 yılı, Kral Amgoka'nın hükümdarlığının on yedinci yılıydı. Bu yıl sabitlendikten sonra kralların hükümdarlıklarına dair tarihleri belirlemek çok basit bir konuydu. Brough'un ilk kronolojisi zamanla, devamında bulunan Kharoshthi belgelerinde başka kralların isimleri yazdıkça genişledi.⁶² Brough'un tarihlendirme yöntemini herkes kabul etmiyor ancak Kharoshthi belgelerinin yirmi yıl önce veya sonrası fark etmez, III. yüzyılın ortasından IV. yüzyılın ortasına kadar bir zamana ait oldukları kabul ediliyor. Bu dönem, Loulan'da bulunan 262-330 yıllarına tarihlendirilen Çince belgelerle örtüşüyor. Kharoshthi belgeleri belli bir dış olaya işaret etmediği için onları daha kesin bir tarihe oturtmanın pek bir ihtimali yok.

Yerel halkın kendi yazılı dili olmadığı için insanların isimleri Kharoshthi alfabesiyle yazılmıştır ve gerçekten kulağa çok garip gelen isimlerdir. Kharoshthi belgelerinde görülen yaklaşık bin özel isim ve 150 başka dilden geçmiş kelime, Niya'nın yerel dilinin Çince olmadığına ve Ghandara'dan gelen göçmenlerin konuştuğu dile benzemediğine işaret ediyor. Thomas Burrow, 1935'te yerel Niya dilinin kuzey rota üzerinde konuşulan bir Hint-Avrupa dili olan Toharcaya yakın olduğunu ileri sürdü; ancak onun bu varsayımı henüz geniş çapta kabul görmedi veya ayrıntılı bir şekilde araştırılmak için yeterli görülmedi.⁶³ Görünüşe göre göçmenler gelmeden önce yerel halkların kendi dili vardı ancak bir yazı sistemleri yoktu ve bu nedenle Kharoshthi alfabesini benimsemiş oldular.

Hükümdarların Ly'ipeya gibi yerel isimleri olsa da birçok yazıtta "Efendisî Buda olan" anlamına gelen Budasena gibi Sanskrit orijinli isimler yer alıyor. Günümüzde de sıklıkla gördüğümüz gibi isimler, bir kişinin etnik kökenini belirten güvenilir kaynaklar değil. Göçmen aileler çocuklarına kendi anavatanlarına ait kültürlerden isimler veriyor. Ancak yine de İpek Yolu üzerinde yaşamış bir kişiye dair tek belirleyici kanıt onun ismidir.

Niya'ya göç eden ve teknolojik olarak çok daha sofistike olan Ghandaralıları değerlendirirken, yerel kurumları devirmeleri ve kendi ülkelerini kurmaları beklenebilir. İlginçtir ki yöneticilerin isimleri ve bunları belirten yazılar –ki birçoğu Ghandara dilinde yazılmıştı– yöneticilerin yerel halktan olmaya devam ettiğini gösteriyor. Hindistan'nın kuzeyinden, her seferinde yüz kişiden fazla gruplar halinde gelen göçmen senaryosu çok olası görünüyor.

Kharoshthi belgeleri, Hindistan'dan ilk göçmenler geldiğinde ne olduğunu yazmıyor. Daha sonralarda bir hükümdar yerel yetkililere "kendilerindenmiş

gibi bakılabilecek” göçmenleri kabul etmelerini emrediyor. Ayrıca “üreten olmaları ve bol üretim yapabilmeleri” için göçmenlere toprak, ev ve tohum verilmesini şart koşuyor.⁶⁴ Ancak tüm göçmenler başarılı olamıyor ve bazıları bölgede yaşayanlara köle olarak veriliyor. İleriki dönemde göçmenlere yapılan muamele önemlidir; çünkü Ghandara’dan gelen göçmenlerin ilk geldiklerinde nasıl muamele gördüklerini açıklayabilir.

Göçmenler, yerel halka yazmayı ve Stein’in “1901 yılındaki en deneyimli ve değerli kazıcılarımdan biri” dediği Rüstem’le birlikte keşfettiği ilk şey olan belgelerin arşivlenmesini öğretti. İki adam, 24 numaralı evin 8 numaralı odasına geri döndüler; çünkü Stein’in da söyleyecekleri vardı:

Henüz ilk tasnif sırasında tablet paketlerine yakın olan duvarın yanında büyük bir kil veya alçı parçası fark ettim. Dokunulmamasını emretmiştim ancak oraya tesadüfen gelmiş olabileceklerini hiç düşünmemiştim. Rüstem’i, tıpkı foksteriyerim Dash’in sıçan deliklerini kazarkenki hali gibi elleriyle yığına daldığını gördüğümde, o yığın ile duvar arasından çok iyi korunmuş çift taraflı bir tablet çıkartıyordu. Daha bir şey sormadan Rüstem’in zeminin 15 cm altından, çift kil mührü bozulmamış ve zarfı açılmamış, eksiksiz dikdörtgen bir belgeyi zafer edasıyla çıkardığını gördüm. Kazılan alan genişletildiğinde, duvara doğru ve temel kalasın altında kalan alanın benzer belgelerle dolu olduğunu gördük. Küçük gizli bir arşiv bulduğumuz çok açıktı.⁶⁵

Stein, alanın bir parça kil veya alçıyla işaretlenmiş olmasından, ilk mal sahibinin geri dönme niyetiyle köyü aceleyle terk etmek zorunda kaldığını hissetti.

Sadece bu alanda seksene yakın belge bulundu; bunlardan yirmi altı tanesi henüz mührü kırılmamış “çift taraflı dikdörtgen tablet”lerdi.⁶⁶ Stein, bu tanımlı belli bir belge türü için kullandı: Dar bir çekmece gibi, üst taraftaki tahta parçası, alttaki dikdörtgen şeklindeki tahtaya geçiyordu ve iki tahta parçası ipe birbirlerine bağlanarak mühürlenmişti. Yerel memurlar bu belgeleri arşivledi ve gerektiği zaman çıkarttı. Bir olayda bir keşiş, Ramshotsa adında bir adama üç at karşılığında arsa sattı; yirmi yıl sonra Ramshotsa’nın arazisini biri gasp edince arazinin gerçekten Ramshotsa’ya ait olduğu kararına varmadan önce bu dikdörtgen tablete başvuruldu.⁶⁷ Niya’da toplamda iki yüzden fazla çift dikdörtgen tablet bulundu ve çoğu

KHAROSHTİ BELGESİNDE DOĞU, BATI'YLA BULUŞUYOR

Niya'da bulunan bu belge günümüze sağlam ulaşmıştır. Üst bölüm alt bölümlle iç içe geçmiş ve iki ahşap parça kertiklerden geçen sicimle birbirine bağlanarak kil ile mühürlenmiştir. Soldaki mühür Çince yazılmıştır. Sağ tarafta Gandhara belgelerinde genellikle görülen Batı görünümüne bir yüz, büyük olasılıkla Yunan veya Romalı bir tanrı görülmektedir. Bu çift katlı, dikdörtgen tabletlerde iki taraf arasında farklı eşyaların takasını – köle, canlı hayvan ve toprak gibi – kaydedilirken, bu takası yapan kişilerin isimleri de bulunmaktadır.

tarafardan birinin takasın kurallarını çiğnemesi durumunda uygulanacak ceza ve belgenin “geçerliliği bir ömür boyu olan bin yıl” varsayımının dile getirilmesiyle bitti.⁶⁸

Farklı şekilde belgelerin farklı amaçları olmasından şüphelenen Stein, ikinci bir tür belge olan *takoz şeklindeki tabletlerin* kraliyet emirleri veya siyasi kararlar için kullanılabileceğini düşünür. Bu türden üç yüze yakın belge bulur. Takoz şeklindeki belgeler her iki tarafı da 18-38 cm uzunluğunda ve 3-6 cm genişliğinde olan iki tahtadan oluşuyordu ve tahtalar üst üste konmuş, iple bağlanarak mühürlenmişti. Mühürlerde, Ghandara bölgesinden göç edenlerin bildiği ve yüzyıllardır taptığı Athena, Eros ve Herakles gibi Eski Yunan tanrıları tasvir edilmişti.⁶⁹ Tahtanın dış kısmında alıcının ismi okunuyordu ve içinde de her birinde aynı açılış cümlesiyle başlayan kralın emirleri yazıyordu:

Cozbo Tamjaka'ya verilmek üzere.

Yüce Kral bu mektubu yazarak Cozbo Tamjaka'ya aşağıdaki emirleri veriyor:⁷⁰

Bu emirler Loulan kralından başlıyor, en yüksek rütbeli yerel yöneticiye veya valinin eşdeğeri olan *cozbo*'ya kadar veriliyordu.⁷¹ *Cozbo*, daha düşük rütbeli yöneticilerin yardımıyla yerel anlaşmazlıkları dinliyor ve çözüyordu.

Bu takoz şeklindeki tablet Tamjaka'ya, Niya'nın Kharoshthi dilinde yazılan belgelerdeki ismi olan Cadh'ota'nın *cozbo*'suna yazılmıştı. Kral, *cozbo*'dan, komşu eyaletten gelen askerlerin iki ineğini çalan bir sakine dair şikâyeti incelemesini istiyordu. Birini yediğini, diğerini geri verdiğini iddia ediyordu. Resmi emirler sıkça bunun gibi yoğun yerel sorunlarla ilgiliydi.

Kralın daha acil bir emri varsa bunu deri üzerine yazdırıyordu. Bu tür emirlerden ancak birkaç tanesi günümüze ulaşmıştır. Niya'da bulunan farklı şekillerdeki belgeler, özel yazışmalar veya liste tutmak için kullanılıyordu. Kyoto Üniversite'nde Hint-Avrupa dilleri üzerine dersler veren Japon biliminsanı Akamatsu Akihiko, farklı şekillerdeki Kharoshthi belgelerinin temelini, *Artha-şāstra*'da* kaydedildiği gibi Hindistan'ın kuzeyinde Maurya Hanedanlığı –yaklaşık olarak MÖ 320-185– bürokratik sistemine dayandığını öne sürdü.⁷² Daha önce yazılan metinlere dayandırılrsa da söz konusu bu metin, II. ile IV. yüzyıllara tarihlendiriliyor.⁷³ Kautilya'ya atfedilen *Artha-şāstra*, devletin ne şekilde yöneticiliğine dair talimatlarla dolu, kural koyucu bir metin. Hükümdarın buyruklarını yazılı emirlerle vereceğini var sayarak, *iyi bir fermanın özelliklerini ve kötü fermanların hatalarını* listeliyor.

Ayrıca dharma –yasa veya geleneklere göre doğru yönetmek anlamına gelen Sanskritçe bir terimdir ancak bazen özellikle Buda öğretilerini belirtir–, kanıt, gelenek ve kraliyet fermanlarına hukuksal kaynak sağlar. Kraliyet fermanlarının dharma ile örtüşmesi diğer yasal kaynaklara göre öncelikli varsayılr.

Artha-şāstra'da, Niya belgeleriyle bire bir örtüşmeyen, dokuz farklı ferman listeleniyor –bazılarının alt türleri de olan– ancak örtüştükleri yerler de dikkat çekicidir. Niya'dan bulunan Kharoshthi belgelerinin birçoğu, örneğin “şartlı emir” kategorisine giriyor ve alan kişiye “bu rapordaki gerçek ise aşağıda yazdığı gibi olur” bilgisini veriyor.⁷⁴ Benzerlik şaşırtıcı

* Hint kültüründe siyaset sanatına ilişkin en önemli metin olan *Artha-şāstra*'da (Hükümdarın Mülkünün Elkitabı) Maurya bürokrasisi ve çalışma tarzı örnek alınmıştır.(e.n.)

değil: Güney Asya'nın MÖ III-IV. yüzyıllardaki bürokrasi normlarına aşina olan kişiler hem *Artha-śāstra* hem de Kharoshthi belgelerini yazıyor.

Daha önceki bilim insanları, Hint-Avrupa dilinde bu kadar çok sayıdaki belgenin varlığını, Kushan İmparatorluğu'nun Niya'yı –resmi tarihlerde sözü edilen güçleri fethettikten sonra– istila etmiş olabileceğine dair bir kanıt olarak kabul ediyor. Daha güncel yorumlar, Ghandara bölgesinden gelen bir grup göçmenin bu kayıt tutma sistemini yerel halka öğretmiş olabileceği ve Niya'nın Kushanlıların doğrudan buyruğuna girmediği yönünde.⁷⁵ Bu kadar çok yerel –Hint-Avrupa dilinde olmayan– isimli hükümdarın olması göç senaryosunu destekliyor.

Göçmenler ve yerli halk aynı şekilde toprağı işlemiş ve hayvan yetiştirmişti. Hayvanlar, kilimler ve tahıllar karşılığında çiftlik hayvanları –at, deve ve inek– veya ayrı bir toplumsal grup olan köleleri sıklıkla takas etmişlerdir. Evlatlık verilen çocuklar, köleler ile özgür halk arasında özel bir grup oluşturuyordu. Bazen evlat edinen aile bir ödeme yapıyordu, genellikle “süt hakkı” adı altında bir at veriyordu. Böylece yeni aile üyesi aileye eşit olarak katılıyordu. Süt hakkı ödenmeyen evlatlık çocuk, köle muamelesi görüyordu.⁷⁶

Kadınlar ekonomiye tam olarak katılıyordu. Takası başlatıyor, şahitlik yapabiliyor, anlaşmazlık durumunda yetkililere başvuruyor ve toprak sahibi oluyorlardı. Çocukları evlat edinebiliyor ve onları başkalarına verebiliyorlardı. Bir kadın oğlunu evlatlık vermiş ve süt hakkı olarak bir deve almıştır. Doğurduğu oğluna efendisinin köle muamelesi yaptığını fark edince oğlunu geri alıp, evlat verdiği babayı mahkemeye vermiştir. Mahkeme onun lehine sonuçlanır ancak oğlunu evlatlık verilen babaya geri verir ve onun oğlana bir köle gibi değil oğlu gibi davranmasını şart koşar.⁷⁷

Köy halkı, Loulan kralına vergi veriyordu ancak genellikle bu vergiler borç hanelerine yazılıyordu. Bir seferinde başka bölgede yaşayan bir grup, borçlarının silinmesi için nar, kumaş, tahıl, inek, sade yağ, çuval, sepet, koyun ve şarap verir. Verilen malların listesi, köylülerin farklı tarım ürünleri ve yerel el işi ürünlerle ödeme yaptığını dair yeterli bir kanıttır.⁷⁸ Ödemeleri ve borçları tahıl birimi olarak kaydediyorlardı ve bu kayıt şekli tahılın bir çeşit para olarak da geçerli olduğunu gösteriyor.⁷⁹

Loulan Krallığında tedavülde olan çok az miktardaki sikke, Niya ekonomisinde paranın kısmen yasal geçerliliği olduğunu gösteriyor. Loulan hükümdarları kendi sikkelerini bastırmıyordu, komşu Hotan ve Kushan imparatorluklarının sikkelerini kullanıyordu. Kushanlılar *stater* adında altın bir sikke basıyordu –Büyük İskender’in askerleri bu Yunan parasını Ghandara bölgesine MÖ IV. yüzyılda götürür– ve bazı bronz *stater* para örnekleri Niya’dan 240 km batıdaki Hotan’da bulundu. Bunlara ek olarak Hotan kralları *stater*’i taklit eden ve Sino-Kharoshthi sikkesi denilen –bir yüzünde Çince, öteki yüzünde Kharoshthi dillerinde yazan– kendi bronz sikkelerini basmışlardı.⁸⁰ Niya’da tedavülde olan farklı sikkeler, bu kentin öncelikli ticaret ortaklarının Hotan ve Kushan imparatorlukları olduğunu, bazılarının düşündüğü gibi Roma olmadığını gösteriyor.

Başkentten Niya’ya gelenler *stater* ile vergi toplamaya çalışmış ancak her zaman başarılı olamamıştır. Bir bölgede halkın ödediği vergileri raporlayan yetkili kişi bir olayı aktarıyor: “Başka bir zaman kraliçe buraya geldi. Bir altın *stater* istedi. Altın yok. Onun yerine ona on üç karış uzunluğunda halı –*tavastaga*– verdik.”⁸¹ Niya halkı, altın sikke olmadığı zaman kalıba dökülmemiş ham altın kullanıyordu. Bir olayda borçlu bir kişi, altın kolyeyle ödeme yapar.⁸² Bir başkasında Çinli bir adam, Hotan’ın güneyinde baskınlar yapan göçebe bir grup olan Supilerden aldığı bir köle için iki altın *stater* ve iki gümüş drahmi öder. Niya’da gümüş sikkeyle yapılan tek alışveriş kaydı bu ve bu olay gümüş sikkelerin altın olanlardan daha az kullanıldığını gösteriyor.⁸³

Niya halkı, sürekli siyasi istikrarsızlıkla karşı karşıya oldukları ve paralarının değer kaybetmesinden korktukları için, madeni para kullanma riskini almak yerine tahıl veya hayvanla takas yapmayı tercih ediyordu. Yetkililer üstü kapalı da olsa savaş zayıatından, özellikle atlı gruplardan gelen saldırılardan, Hotanlıların yağmalarından ve genellikle “tehlikeli” olarak tanımlanan Supilerin baskınlarına maruz kaldıklarından söz ediyor. Baskınlar o kadar sık yaşanıyordu ki yerel yetkililer kayıp mallarla ilgili anlaşmazlıkları dinlemeyi reddediyordu: Bir fermanla kral şöyle diyordu: “Bu konudaki yasaya göre, krallığın Hotanlılarca yağmalanmasından önce verilen veya alınan mallar bir anlaşmazlığın konusu olamaz.”⁸⁴

Kharoshthi belgeleri, Niya ve civar köylerde yaşayan ve toprak sahibi olup yetkililerin kaçan inekleri verdiği bir avuç Çinliden söz ediyor.⁸⁵ Bir

kraliyet fermanı açıkça Çinlilerle ilgili. Kral, takoz şeklinde bir tablet çıkararak şöyle emrediyor:

Şu anda Çin'den gelen bir tüccar olmadığı için ipek borcu araştırılmayacaktır... Çin'den tüccarlar gelince ipek borcu araştırılacaktır. Bir anlaşmazlık olursa Kraliyet mahkemesinde bizim huzurumuzda karar alınacaktır.⁸⁶

Yetkililerin, ipeği Çinlilerle kullandıkları bir para birimi olarak gördükleri çok açık. Bir seferinde, büyük olasılıkla devlet memuru olan biri, başkentten farklı ipek toplarıyla döner ve özellikle bir tanesi “Kraliyet ipeği” olarak belirlenir.⁸⁷ Başkentte yazılan Kraliyet yasaları ile manastırlara özgü yasalar, yasal süreçlerin çiğnenmesi durumunda, cezanın ipekle ödeneceğini belirtiyordu. Niya köylüleri ipekle yapılması gereken ödemeleri tam karşılığı olan tahıl, kilim veya hayvanla değiştiriyordu. Bu farklı para birimlerinin aynı anda kullanılması nedeniyle, köyden herhangi bir şey satın almak isteyen herkes sikke, külçe altın veya ipek kullanmak veya başka bir şeyle takas yapmak konusunda karar vermeliydi.

Böylesi istikrasız dönemlerde bile Hotan ve Loulan hükümdarları diplomatik elçi göndermeye ve onları ağırlamaya devam etmiştir. Bu elçiler yerel hükümdarlara hediyeler götürüyordu. Belgelerde bu hediyelerin ne olduğu açıkça belirtilmese de büyük ihtimalle M8 ve M3 numaralı mezarlarda bulunan lüks kumaşlardı. Niya, Hotan'dan Loulan'a giden rota üzerinde, bir durak noktasıydı. Diplomatlar genellikle rehberler ve develerle gıda, et ve şarap taşıyabiliyordu. Kalmadana'dan (günümüzde Çerçen) Saka'ya (Andirlangar) ve Saka'dan Nina'ya (Niya antik alanı) bir elçi, bir kılavuz almış, ancak Niya'daki yetkililer Niya'dan Hotan'a kadar olan rotanın son ayağı için bir rehber vermemişlerdi.⁸⁸ Kral, kendi cebinden yaptığı bu harcamanın tazmin edilmesini emretti.

Elçilere ek olarak, Hotan ile Loulan arasındaki bu rotada başkaları da seyahat ediyordu. Kharoshthi belgelerinde, baskınlar ve karşı baskınlar sonucunda yurtlarından olan bu insanlar için sıkça “kaçak” kelimesi kullanılıyor.⁸⁹ Hırsızlık raporlarında, bu çok az belgelenen yolcuların yanlarında hangi malları taşıdıkları ve genel olarak belirsizliklerin sürdüğü bu dönemde hangi malların değerini koruduğu yazıyor. “Kaçak” olarak tanımlanan bir hırsızlık kurbanı, “dört adet kabaca dokunmuş kilim, üç yün kumaş, bir

gümüş takı, 2.500 *maşa* (büyük ihtimal Çin parası), iki ceket, iki *somstamni* (büyük ihtimal bir giyim türü)*, iki kemer ve üç Çin kaftanı” hırsızlığını bildiriyordu.⁹⁰ Bir “kaçak” olmasına rağmen, bölgeye beş parasız gelen ve yerel yetkililerin yardımına muhtaç olan göçmenlerden çok daha iyi durumdaydı.

Bir başka hırsızlık olayında, yedi sıra inci kelesi –mutilata–, bir ayna, farklı renkteki ipeklerden oluşan bir lastuga ve bir kulak *süsünün* çalındığı rapor ediliyordu. Çoğu inci, dalgıçların okyanustan çıkardığı günümüzdeki adıyla Sri Lanka’dan gelirken ayna ve renkli ipekler Çin’den geliyordu.

Bu durumda hırsız suçunu itiraf ediyor, ancak şu anda elinde olmayan malların satışından aldığı ödemeden üzerinde hiç para kalmadığını iddia ediyordu. Bu iddiasına rağmen hepsi taşınabilen ve kolaylıkla satılabilen bu çalıntı malları satmış olmalıydı.⁹¹

Bin adetten fazla Kharoshthi belgesi vardır, ancak “tüccar” kelimesi sadece bir tanesinde (ipeğin fiyatını bilen Çinli tüccar için) kullanılmıştır.⁹² Tüccar oldukları kesin olmayan hırsızlık kurbanlarından söz ediliyor. Peki, bu, III-IV. yüzyıllarda İpek Yolu’ndaki bir kentte çok az kara ticaretinin olduğu anlamına mı geliyor? Kazılardan çıkarılan belgelerin korunmasına dair sıradışı koşullar orijinal kanıtların çok az bir kısmının günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Yine de Niya ve Loulan’dan elde edilenler, kazara bulunan tek bir bulgudan değil, bazıları kasten gömülmüş, bazıları umur-samazca gözden çıkarılmış farklı belge grubundan oluşuyor. Sadece bir tanesinde “tüccarlar” kelimesi geçen ve madeni paranın sınırlı kullanıldığı bu farklı belge grupları, MÖ III-IV. yüzyıllarda İpek Yolu’nda kara ticaretinin gerçekten de en az düzeyde olduğunu gösteriyor. Bu belgeler açıkça halkların günümüzde Pakistan ve Afganistan adlarını taşıyan Gandhara bölgesinden Sincan’a göç ettiğini onaylıyor. Ayrıca yerel kralların, komşu krallıklara ne kadar sıklıkta elçi gönderdiğini de gösteriyor. Ancak özel kişilerin yaptığı ticarete dair kanıtlar çok az.

Bir grup halinde okunan ve analiz edilen Kharoshthi belgeleri, III-IV. yüzyıllardaki Niya toplumunun en önemli gruplarını aydınlatıyor. Toprağı işleyen ve sürü sahibi olan yerel halk, *cozbo* ve diğer yetkililerin şahitliğinde, mal aktarımını kayıtlara geçiriyor. Loulan’nın başkentinde yaşayan kral çok farklı ve geniş konularda araştırma yapma talebiyle *cozbo*’ya

* Orta Asya’da giyilen dar bir pantolon modeli. (e.n.)

yazıyordu. Diğer gruplar –Supiler, Hotanlı göçmenler, kaçaklar, elçiler– yerleşmek için geliyor ve memurlar meydana gelebilecek anlaşmazlıkları çözmeye çalışıyordu. Ghandhara’dan getirilen en önemli yenilik –ahşap belge üzerine yazı yazma teknolojisi– yerel memurların çok farklı anlaşmazlıkları ve mal aktarımını kaydetmesine olanak tanırken, uzun mesafeli ticarete dair herhangi bir kayıt yoktu.

Yazı sistemlerine ek olarak göçmenler, Budist öğretilerini, bölge için yeni olan, ancak ileride bütün Doğu Asya’da büyük etkileri olacak bir dini de beraberinde getirdi. III-IV. yüzyıllarda Niya’ya ulaşan Ghandara göçmenleri zaten Budizmi kabul etmişti ve çoğunun Budist isimleri vardı. Belgelerde onlar için “keşiş” anlamına da gelen, bilinen bir Budist terimi olan *shramana* kullanılıyor. Budist *vinaya* yasalarına göre tüm *shramana*lar bekârlık yemini etmeliydi. Ancak Niya’daki *shramana*larda bu yoktu. Eşleri ve çocuklarıyla yaşıyorlar, süt hakkı ve evlatlık çocuk gibi sıradan halkın dahil olduğu konularda çeşitli anlaşmazlıklar yaşıyorlardı. Bu Budistlerin çoğu *shramana* olsa bile evlerinde aileleriyle birlikte yaşamını sürdürüyordu.

Bazı Budistler uzak topluluklarda yaşıyordu. Bir Kraliyet fermanında, başkentteki “keşişler topluluğu” tarafından Niya’daki keşiş topluluğuna verilen ve bu kuralları uygulamak için “manastırın sorumlusu (viharavala)” olmak üzere iki kıdemliyi atayan kurallar listelenir. Yeni kurallar her ayın birinci ve on beşinci gününde yapılan *Upavasatha* töreninde uygulanacak Budist kuralların manastırdaki topluluğa açıklanmasıyla ilgilidir. Hem törene katılmama hem de evde kullanılan gündelik kıyafetle törene katılmayla ilgili ipek topu olarak ödenecek cezalar öngörülmüştü. Böyle bir düzenleme Budistlerin grup törenlerine katılırken sadece Budist cüppeler giydiklerini ima ediyor.⁹³ Başka belgeler keşişlerin bir topluluk olarak görüldüğü ve yasalar karşısında mal değişiminde tanık olarak kabul edildiği ve anlaşmazlıklarda karar verebilen tüzel kişiler sayıldıklarını gösteriyor.

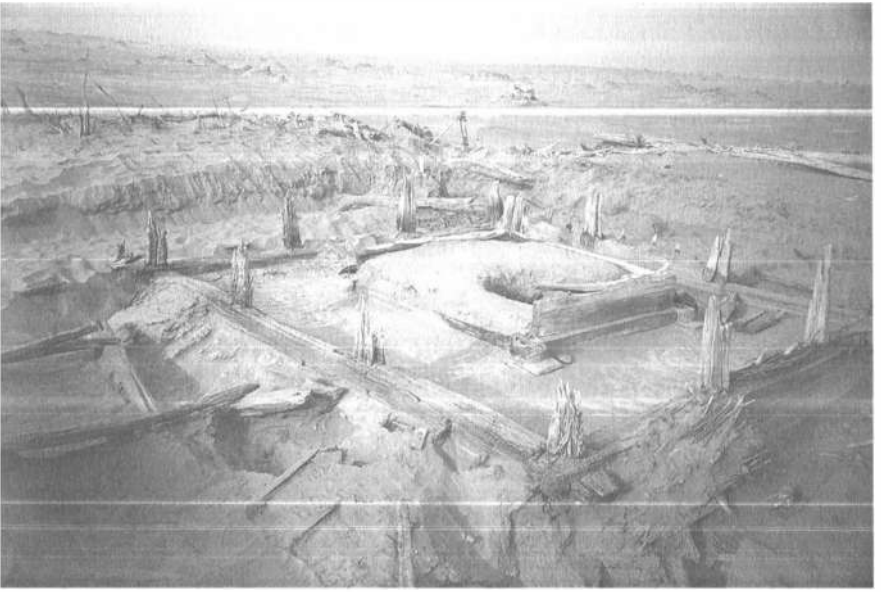
Niya’da Budizme dair kanıtların çoğu Rüstem’in arşivinin bulunduğu 24 numaralı konuttan geliyor. Bu, on odalı büyük bir evdi, odalarından bir tanesi 8x6 metre boyutlarındaydı ve oldukça zengin birinin ikametgâhıydı. 24 numaralı konutta, Gandhari dilinde olmayan ancak klasik Sanskritçe grameriyle sözcükleri yerel bir lehçeyle birleştiren melez bir Sanskritçe formunda dört belge bulundu. Dört belgede bazı öğretileri ezberlemek için

kullanılan hecelerin bir listesi, büyük Sanskrit destanı *Mahabharata*'nın bir bölümü, keşişler için kuralları listeleyen bir pratimoksha metni vardı. Ayrıca Buda resmini yıkayanların *güzel bir yüz ile hoş kokulu bir hedene* sahip olacağını ve Buda öğretilerinin en öncmli sözü olan *doğum ve ölüm-den kurtulma* gibi somut faydalar vaat eden uzun ahşap bir levha bulundu.⁹⁴ Açıkça görülüyor ki, Budist cemaat üyeleri, Buda'nın yıkanması gibi törenlere katılıyordu. Büyük toplantı odası ve buna ek olarak dokuz odalı 24 numaralı konut, Budistlerin toplanması ve bazılarının da kısa süreli konaklaması için kullanılan ana bir mekân olarak hizmet vermiş olabilir. Diğer Budistler tören sonrasında gündelik kıyafetlerini giyerek ailelerinin yanına dönüyordu.

Çok ses getiren Kharoshthi mektubu, Sanskritçede Büyük Taşıyıcı anlamına gelen *Mahayana** terimini kullandığı için birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Büyük Taşıyıcı müritleri, sıradan halkın da kurtuluşa erişebileceğine inanıyordu. Hinayana veya Küçük Taşıyıcı'yı alçaltıcı olarak etiketleyerek Nirvana'ya ulaşmayı sadece manastır düzenine katılanlarla sınırlayan daha erken döneme ait öğretileri uyguluyordu. Budizm tarihçileri son zamanlarda Hinayana ve Mahayana arasındaki siyah-beyaz ayrımı yapan bu erken dönem değerlendirmeleri yeniden ele aldı.⁹⁵ Keşişler kendilerini atanma törenlerinde ettikleri yemine göre bir okula dahil ediyordu. Bu okullar, III-IV. yüzyıllarda Orta Asya'da etkili olan Sarvastivadinler ile Dharmaguptakalar gibi farklı okullar arasında değişiyordu. Bir kez dahil olduktan sonra bir okulun üyeleri Mahayana öğretilerini incelemeyi tercih ederken bazıları etmiyordu, bunun sonucunda da Mahayana öğretileri takipçileri, bu öğretileri kabul etmeyenlerle birlikte yaşıyordu.

“Mahayana” teriminin kullanıldığı mektup birçok diğer mektup gibi, alıcıya övgülerle başlıyordu ve bu mektup Shamasena adındaki yerel bir *cozbo* içindi: “İnsanların ve tanrıların sevgilisi olan yüce Cozbo Shamasena'nın huzurunda, insanlar ve tanrılar tarafından onurlandırılmış, bir tanrının adıyla kutsanmış, sonsuz memnun edici bir özelliği olan Mahayana'da ortaya çıkan iyi bir isimle kutsanmış, tasuca (...) eğiliyor ve kutsal bedenine sınırsız sağlık bahşediyor.” “Mahayana'da ortaya çıkan” ifadesi en az iki yazıtta daha görülüyor: Biri, III. yüzyılın ortasında

* Budizmde Theravada'yla birlikte iki büyük gelenekten biri. Mahayana Budizmi MS I. yüzyılda eski Budist okulundan doğdu; Buda'nın öğretilerine liberal ve yenilikçi bir yorum getirdi. (e.n.)

NİYA'DAKİ KARE STUPA

Kare biçimindeki bu Budist stupa, 1990'larda ortaya çıkarıldı. Bir kenarı 2 metre uzunluğundaydı ve tavaf etmek için 1,1 – 1,4 m'lik bir geçitle çevriliydi. Bu yaya yolu, dış duvarın üst sol tarafında da görüldüğü gibi, resimlerle süslenmişti. (Wang Binghua'nın izniyle yayınlanmıştır.)

Endere'de yazılan ve Shanshan Krallığı'nın hükümdarını överken ikincisi, Afganistan Bamyân'da IV. yüzyıla ait Kushan'daki Kanishka'nın halefi olan Kral Huvishka'yı övüyor.⁹⁶ Bu cümlelerin kullanılması, Mahayana inançlarının Niya'daki Budizme inananları nasıl etkilediğini söylemiyor. Günümüze kalan malzemeler, Niya'da hangi Budizm okullarının aktif olduğunu göstermiyor.

Stupa tapınakları, Karakorum anayolu boyunca pek çok stupa çizimleri bırakan Ghandara göçmenleri için olduğu kadar Niya'daki Budizme inananlar için de önemli bir merkezdi. Kazı alanının en önemli yıkıntısı kare tabanlı, tepe yapısı tas şeklinde olan ve toprak tuğla ve kerpiçten yapılmış stupaydı. Yerleşimin ortasında yer alan yapı, 7 m uzunluğundaydı ve temel derinliği 5,6 metreydi. Aurel Stein'in zamanında bile merkezdeki oda, hırsızlar tarafından boşaltılmış –Budist kutsal emanetlerin ve bazen de Budist

cemaate verilen değerli eşyaların saklandığı yer– ve yana doğru hafifçe çökmüştü.

Niya arkeolojik alanında 5 numaralı eve yakın Çin-Japon kazısında ortaya çıkarılan kare şeklinde ikinci bir Budist stupası daha vardı. Güney İpek Yolu’nda, Hotan’da ırmağın yukarısında yer alan Keriya arkeolojik alanında da kare planlı yapılar bulundu.⁹⁷ Budizme inananlar, bu alanlarda bağlılıklarını göstermek için saat yönünde çevrelerinde dönerek tapınıyorlardı. Niya’daki stupanın çevresindeki koridor çizimlerinde Keriya’daki gibi sadece Buda tasvirleri vardı ve anlatı sahneleri yoktu.

Stein, Loulan yolunun ortasında, doğudaki Miran arkeolojik alanında, bir manastıra benzeyen çok daha süslü Budist yapıları buldu.⁹⁸ Kharoshthi’yle birlikte Brahmi yazısının kullanılması, alanın Niya’dan sonraki döneme, büyük bir olasılıkla MS 400’lere ait olabileceğini göstermektedir. Budist inananlar, üstleri kapalı ve orta direklerinde Buda kutsal emanetlerinin olduğu ve duvarlarda Buda’yla ilgili farklı sahnelerin tasvir edildiği bu dairesel stupaların çevresinde yürüyordu. Bu yuvarlak yapıların çatıları çöktüğü için Stein ve adamları, inananların uzun yıllar önce bıraktığı orijinal yola ulaşmak için kumu kaldırmak zorunda kalmıştı.

Miran 3 (M3) harabelerinin birinde, üzerindeki manzarada, ipek ve pamuk resimleri çizilmiş –muhtemelen inananlar tarafından– ve bağışçının yakınlarının sağlıklı bir yaşamı olması için Kharoshthi dilinde bir dua yazan kumaş parçaları bulunmuştu. Stein’in bulduğu özellikle duvar çizimleri çok etkileyiciydi; duvarın alt kısmında, bel hizasının altında tipik Batılı görünümlü yüzü olan kanatlı on altı tane figür vardı. Üzerinde yer alan çizimlerin sadece bir kısmı görülebiliyordu, ancak Stein bir Buda ile öğrencilerini seçebilmişti. Çizimler, Buda’nın yaşamının farklı anlarını tasvir eden bir anlatı oluşturmuştu. Bu anlatılar, Niya’da bulunan tekli Buda portrelerinden sonraki dönemlere aittir.

60 metre ötede M3 gibi bir başka yapı ise üstü kapalı ve duvarlarında çizimlerin yer aldığı koridorlu, yuvarlak bir stupaydı. M3’te olanlardan çok, M5’ten günümüze ulaşan resimler arasında Stein, babasının sarayından ayrılırken atına binmiş genç bir prens olarak resmedilmiş bir Buda belirledi. Sanatçı, Kharoshthi alfabesini kullanarak “Tita” diye imza atmıştı ve bu işin karşılığında aldığı parayı yazmıştı. Stein, bir Batı etkisi bulma

isteğinin acelesiyle Tita'nın aslında adı Titus olan Romalı bir ressamın yerel ismi olduğu sonucuna vardı. Sanatçı yabancı isimli Orta Asyalı bir ressam olsa da, resimlerdeki ikonografi, özellikle dalgalı çelenk arasında melek çocukları gösteren alt şerit, Roma sanatından esinlenmiş ve bunlar belki de Suriye'deki Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında yaşayan sanatçıların getirdiği motifler ya da bir çizim kitabından taklit edilmiştir.

Loulan Krallığı halkı V. yüzyıla kadar çölün çetin şartlarında yaşamaya devam etti. Günümüze ulaşan belgeler, insanların Loulan, Miran ve Niya'yı neden terk ettiğini açıklamıyor. Güney İpek Yolu'ndaki, Keriya gibi bazı alanların terk edildiği dönemde çevre felaketlerine dair işaretler açıkça görülüyor. Niya'da arkeologlar, bazıları kereste olarak kullanılabilecek kadar büyük, III-IV. yüzyıllara ait, sağlıklı taşlaşmış ağaçlar bulmuştur.⁹⁹

Niya arkeolojik alanı, sakinlerinin geri dönmeyi planladıklarına dair kanıtlar da sunuyor. Farklı yerlere önemli miktarda darı depolamış ve belgelerini yeniden bulabilmek için dikkatlice işaretleyerek gömmüşlerdi. Alanı terk etmeden önce toplanmaları için yeterli uyarı yapılmıştı; Stein, arkalarında değerli olan neredeyse hiçbir şey bırakmadıklarını gözlemledi. Belki de Hotanlılar veya Supiler tarafından düzenlenen bir saldırı, bölge halkının gitmesine yol açtı ve onlar da hiçbir zaman geri dönemedi.

Sonun ne zaman geldiğini bize bildiren tek şey ünlü Çinli rahip ve Budist hacı Faxian'a ait Çince bir kayıttır. 401 yılında Kroraina'dan geçer ve aşağıdaki dingin sözleri yazar:

Toprak engebeli ve verimsizdir. Sıradan halkın kıyafetleri Han halkının ülkesinde olduğu gibi kabadır. Tek farkı keçeden ve kaba dokunmuş olmasıdır. Ülkelerinin kralı, Dharma'ya tapıyor. Sayıları dört bin keşişi geçiyor; hepsi de Hinayana'nın mürididir. Farklı ülkelerin sıradan halkı ve shramana, Hint Dharma'sını az ya da çok uygular.¹⁰⁰

Loulan şehri, 376'da terk edilince bir yerel hanedan diğerinin yerini aldığından hangi şehri ziyaret ettiği tam olarak belli değildir. Çin resmi tarihinde, V. yüzyılın birinci yarısında Shanshan Krallığı'ndan söz edilir; bu dönem, Tabgaçlar* adında Çinli olmayan bir hanedanlığın Kuzey Çin'de farklı yerel

* Kuzey Wei. (e.n.)

hanedanlıkları istila ettiği bir dönemdi. Shanshan hükümdarları 450 yılında Tabgaçlara boyun eğdi. Yirmi yıl sonra Gobi Çölü'nün kuzeyinden, Rouran* adındaki Orta Asya kabile birlikleri Shanshan Krallığı'nı fethetti.

V. yüzyıl, Orta Asya'da büyük çalkantıların yaşandığı ve Taklamakan'daki trafiğin durduğu bir dönemdi. 500 yılından sonra Çinli tarihçiler artık Shanshan Krallığı'ndan söz etmiyor ve çoğu yolcu Taklamakan'da kuzey rotasına geçiş yapıyor ki bu da bir sonraki bölümün konusu.¹⁰¹

* Cücenler. (e.n.)

2. Bölüm

İpek Yolu Dillerine Açılan Kapı Kuça ve Kızıl Mağaralar

Farklı milletlerdeki insanların bir araya geldiği İpek Yolu, sözlükler ve ders kitapları gibi modern öğrenim araçlarının geliştiği günümüzden çok daha öncesi bir çağda, dillerin sürekli etkileşim içinde olduğu bir yerdi. Aralarında kendini bu işe en çok adayan öğretmenler, çok yönlü öğretilerini muhtemel müritlerine Sanskritçe orijinalinden aktarmayı uman Budistlerdi. Taklamakan'ın kuzey rotası üzerindeki müreffeh Kuça vahasının sakinlerinin anadilleri olan Kuça dili (yan sayfada Kuça dilinde bir belge görülmektedir) Sanskritçeyle aynı dil ailesi olan Hint-Avrupa dil ailesine aitti. Kuça sakinleri İpek Yolu üzerindeki diğer dilleri öğrenenlere göre daha avantajlıydılar. Kuça, –Uygurlar bu şekilde telaffuz ediyor; Çinliler ise Kuçe diyor– Budizm öğretilerinin Çin'e giriş yaptığı doğal geçiş noktasıydı. Vaha ayrıca Budizmi öğrenmek için Kuça'ya gelenlere farklı diller konuşan yolcularla tanışma olanağı sunuyordu; sadece Kuzey İpek Yolu'nun büyük ve zengin yerleşimi Turfan'la rekabet edemedi.

Kuça'nın meşhur çocuğu Kumaraciva (344-413), Sanskritçeden Çinceye ilk anlaşılır Budist metinleri çevirir ve devamında bu yeni dinin Çin'de yayılmasına önayak oldu.¹ En ünlüsü *Lotus Sutra* olan Sanskritçeden Çinceye çevrilen üç yüz kadar metnin çevirisine liderlik etti. –Sutra, Buda için yazılan metinler için kullanılan Sanskritçe bir terimdir ve hatta birçoğu MS 400 yılında ölümünden sonra şekillenmiştir.– Sonraki çevirmenler Kumaraciva'nın metnini düzeltmeye çalışsa da çevirilerinin çoğu okunabildikleri için günümüzde hâlâ kullanılmaktadır.

Kumaraciva, birçok Kuçalı gibi anadiliyle birlikte Çince, Sanskritçe, Gandhari ve büyük bir ihtimalle Agnean ve Sogdca gibi Orta Asya dillerini iyice öğrenmiş sıradışı yetenekleri olan bir dilbilimciydi. Kumaraciva'nın babası gibi Niya göçmenleri, ata toprakları olan Gandhara'da Gandhari dili konuşuyordu. Sogd dili Semerkand civarında yayginken Agnean dili Kuça'dan neredeyse 400 km doğuda ve İpek Yolu'nun kuzeyinde yer alan Yanqi şehrinde kullanılıyordu. Yanqi, bu dilin Çince ismi; Uygurlar bu dile Karaşehir lehçesi diyor. Kumaraciva ve çalışma arkadaşları Kuça ve Sanskrit dillerinde okumak ve yazmak için Brahmi yazı sistemini kullandılar ancak 400 yıldır kullanılmayan Kharoshthi yazı sisteminden de esinlenmiş olabilirler.

İPEK YOLU YOLCU GEÇİŞ İZİNİ

Kuçan dilinde yazılmış bu yolcu geçiş izni, 8,3x4,4 cm boyutundadır ve Brahmi yazı sistemi kullanılarak yazılmıştır; üzerinde sınır istasyonundan geçen bir yolcu grubunu denetleyen memurun ismi, geçiş iznini alan kişinin ismi ile taşıyan kişinin ismi yazmaktadır. Pasolarda genellikle, bu belgede eksik olsa da birlikte seyahat edilen kişilerin ve hayvanların listesi de yer almaktadır ve bu pasolara benzer yüzden fazla örnek bulunmuştur. Çentikli kavak ağacı üzerine mürekkeple yazılan bu geçiş izinlerinin iple ve mühürle bağlanmış bir de kapakları vardı ancak günümüze tam bir örneği ulaşamamıştır. (Fransız Milli Kütüphanesi'nin izniyle yayınlanmıştır.)

Bu bölümde, bu dilleri ve özellikle 1892 yılı sonrasında kayıp Kuça ve Agnean dillerini anlamak için sarf edilen muazzam entelektüel çabayı araştıracağız. Dünya çapında akademisyenler, Kuça dilini çevirmek ve deşifre etmek, özellikle yakından ilişkili olduğu Hint-Avrupa dil ailesinden Agnean dilinden nasıl farklı olduğunu anlamak için yüz yıla yakın bir zaman harcadılar. Bu çabalarına değdi.

Kumaraciva'nın yaşamında işler, Kuça'nın 67 km batısındaki dünyaca ünlü Kızıl Mağaralar'ı inşa ederek başladı. Bu mağaralar Sincan'ın en çok ilgi çeken turistik yerlerinden biridir ve Kuça veya Korla'ya araba, tren ya da uçakla ve daha sonra mağaraların olduğu vadiyi karayoluyla ulaşarak ziyaret edebilirsiniz. Ancak geçmişte, daha yüz yıl öncesine kadar neredeyse herkes buraya eriyen buzulların beslediği Taklamakan Çölü ırmaklarından tekneyle geliyordu. Çölün kuzey sınırı boyunca akan bölgenin en büyük ırmağı Tarım'ın Kuça yakınlarında ayrıldığı iki kolu Kuça ile Muzat ırmakları, Kızıl Mağaralar'ın önünden geçer. Çin'in kuzeybatısındaki su ihtiyacının çok olması, geçmişe göre bu ırmakların çok daha az su taşıdığı anlamına geliyor. Bugün çölü tekneyle geçmek isteyen bir kişi bunu suların en yüksek seviyesinde olduğu bahar aylarının başında yapmak zorundadır. Bu ırmaklar yüz yıl önce, buz tuttuğu zamanlar dışında yılın büyük kısmında kullanılabiliyordu.

Kuça bölgesinin bir yüzyıl önce ne kadar farklı olduğunu anlamak için İsveçli Sven Hedin'in olağanüstü anlatımını okumak yeterlidir. 1899 sonbaharında 12 m uzunluğunda ve sadece 30 cm derinliğinde bir mavna satın aldı. Güvertede Hedin'in çadırı, karanlık odası ve yemek yapmak için kilden bir ocağı vardı. Irmağın Maralbeşi yakınlarında (günümüz Çin'deki Bachu ilçesi) daralacağı uyarısına kulak veren Hedin, mavnanın “yarısından daha küçük” ikinci bir tekne daha alır ve yola çıkarlar.

Hedin yolculuğuna Sincan'ın batıdaki en uç noktası olan, günümüz Kaçkar'ının güneybatısında yer alan Yarkent'ten başlar. 17 Eylül 1899'da Yarkent'teki Lailik iskelesinden ayrılışını ayrıntılarıyla anlatmıştır: “İskelelinin hoş bir manzarası vardı. Marangozlar tahtaları kesiyor ve çiviliyordu, demirciler demir dövüyor ve Kazaklar (Hedin'in tuttuğu muhafızlar) bütün bu olan biteni gözlüyordu.” O gün Hedin, ırmağın genişliğini 134 m ve derinliğini de 3 m olarak kaydetti.²

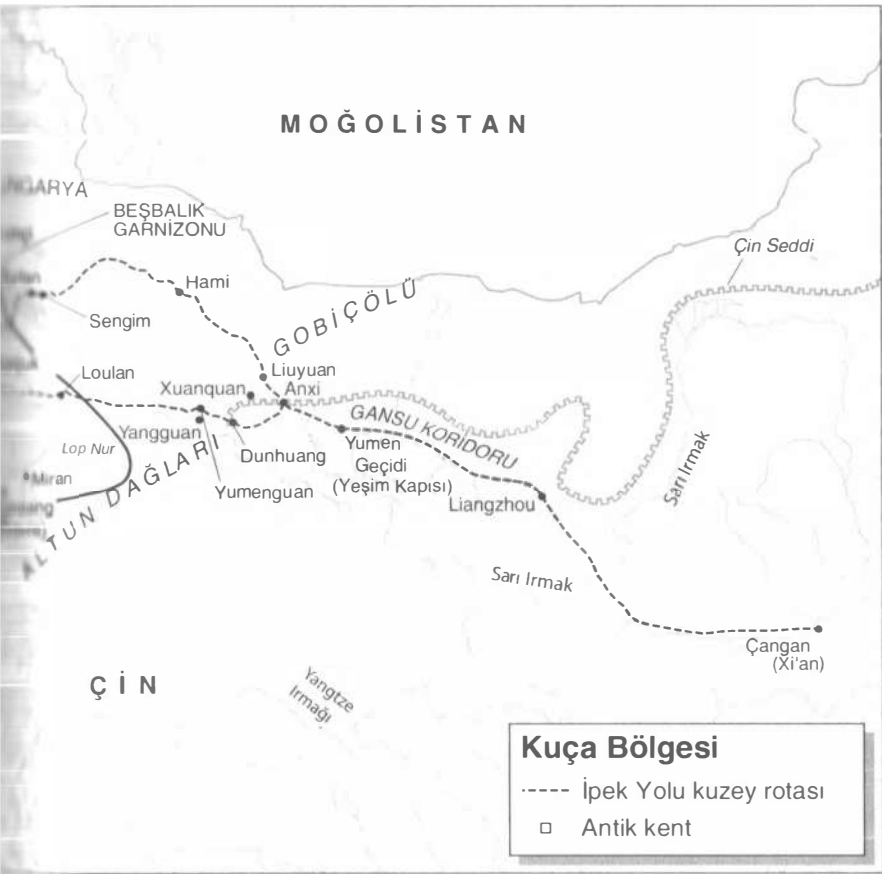
Altı gün sonra Hedin, Yarkent Irmağı'nın kollara ayrıldığı çok tehlikeli bir yere, küçük akarsulara bölündüğü noktaya ulaştı:

İrmak yatağı daralıyordu. Akıntı bizi süratle sürüklüyordu. Çevremizde su köpürerek kabarıyordu. Hızla aşağıya doğru sürükleniyorduk. Geçit o kadar dar, dolayısıyla dönüşler o kadar sertti ki, tekneleri döndüremiyorduk; büyük tekne kıyıya öyle bir çarptı ki, kutularım neredeyse tekneden suya düşüyordu... Su girdap yaparak dönüyordu ve o kadar hızlı dönüyorduk ki şiddetle yere vurduğumuzda mavna neredeyse alabora oluyordu.

Bir anda akıntının hızı kesilir ve büyük mavna çamura saplanır. Seyahatin devam edebilmesi ve mavnayı karaya taşınması için otuz adam tutar.

İrmak boyunca yolculuğuna devam eden Hedin, Yarkent Irmağı'nın kuzeyde Aksu Irmağı'yla birleştiği noktaya doğru ilerler, burası kuzey yönünden

Tarım Irmağı'nın başladığı yerdir. Hed'in, Taklamakan Çölü'nde doğuya doğru devam eder. Eğlenmek için küçük tekneyle açılır, büyük mavna da arkasından onu takip eder. Irmak saniyede bir metre hızla coşkulu bir şekilde akmaya devam eder ancak içindeki buz kütleleri gittikçe büyür. Hed'in, seksen iki gün süren 1500 kilometrelik seyahatin sonunda Korla vaha kentinden üç gün uzaklıktaki Yangi-kol noktasında yolculuğuna son verir.³ Yaz başından önce bir zamanda yola çıksaydı, ancak 300 km uzağında olan Kuça'ya kadar gidebilirdi.

Hed'in keşif gezisi, Avrupa'da büyük ilgi uyandırdı ve İngiliz, Fransız ve Almanlar bölgeye keşif gezileri organize etti. Almanlar arka arkaya üç keşif gezisi başlattı. Üçüncü gezinin lideri olan Albert von Le Coq, yazı tura atarak kuzeye, Kuça'ya gitmeye karar verdi ve 1906'da Kızıl Mağaralar'a

ulaştı. 2 km boyunca uzanan ve bir yamaca oyulmuş toplam 339 mağarayla bütün Çin’de bu ana kadar bulunan, en güzel yerlerden birine ulaştı.⁴ Bazı mağaralar daha küçükken bazıları ise 11-13 m yüksekliğe ve 12-28 m derinliğe sahipti. Muzat Irmağı 7 km güney yönünde akar. Mağaraların önündeki vaha zaman zaman bir guguk kuşunun ötüşünün duyulduğu –modern Çin’de çok ender rastlanan bir durumdur– çok hoş bir doğal ortam yaratır.

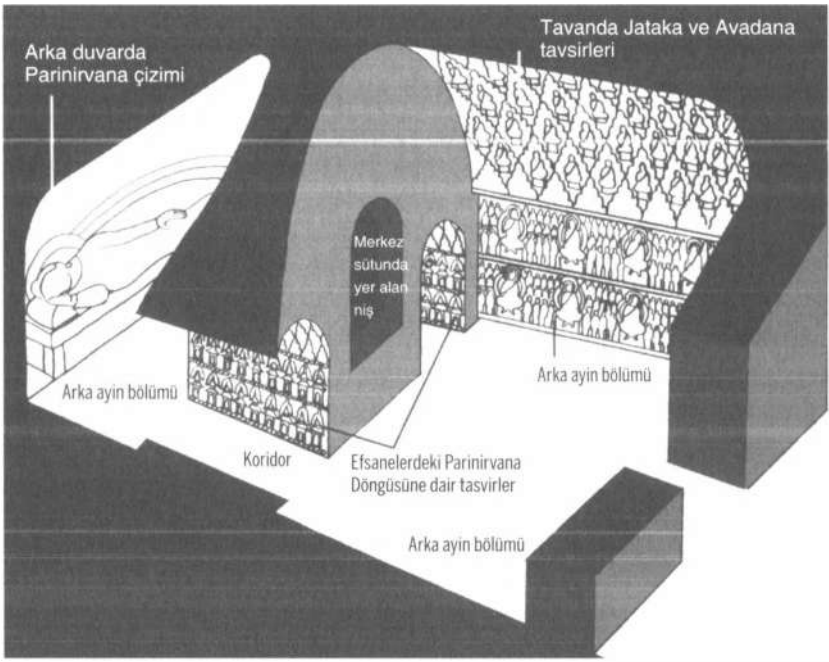
Kızıl yamacı, mağaraların kolayca oyulabileceği kadar yumuşak, çakıl kayaç bir yapıya sahiptir. Bu aynı zamanda mağaraları daha kırılğan yaptığı için ilk kazmaya başlayanlar genellikle merkeze destek versin diye sütun dikmiştir. Yüzyıllar boyunca depremlerin yıkıcı etkileri ciddi zararlar vermiş, dıştaki odalar yıkılınca içteki odalar tamamıyla açıkta kalmıştır. Le Coq, 1906 Martı’nda Theodor Bartus ve ekibiyle yaşadıkları bir deprem anını şöyle anlatıyor:

Gök gürültüsüne benzer garip bir sesin ardından bir anda yukarıdan kayalar düşmeye başladı... Hemen sonrasında –her şey çok hızlı oluyordu– Bartus’un ve işçilerinin dik yokuştan hızla indiğini gördüm, benim ekibimdeki Türkler (Uygurlar) arkalarında bağrışıyordu! Ben de onların peşine takıldım ve bir anda kendimizi aşağıdaki düzlükte bulduk, ardımızdaki koca kayalar korkunç bir hızla yanımızdan geçiyordu ancak birimiz bile zarar görmedik; bunun neden ve nasıl olduğunu bugün bile anlamıyorum!

Irmağa doğru baktım ve suda çılgın bir karmaşa gördüm; büyük dalgalar halinde kıyılara çarpıyorlardı. Bir anda ırmağın üst kısmında, çaprazımızdaki vadiden, sanki gökyüzüne yükselen türkütcü bir sütun gibi kocaman bir toz bulutu yükseldi. Aynı anda yer sarsılıyordu ve tepelerin ardı, bir gök gürlemesi gibi sesler çıkararak yuvarlandı. Sonra bunun bir deprem olduğunu anladık.⁵

Mağaraların tehlikeli durumuna, mağara resimlerinin birçoğunun Le Coq ve diğerleri tarafından alınmış olmasına rağmen günümüzde ziyaretçilerin görebileceği resimler hâlâ var. Kızıl’ın hemen yakınında Kumtura gibi başka arkeolojik alanlarda da çok daha ayrıntılı ve görülmeye değer duvar resimleri olan mağaralar bulunuyor.

Kızıl Mağaralar’ın çoğu aynı yapıyı paylaşıyor: İnananların çevresinde dönmesi için ortasında merkezi bir stupa sütunu olan geniş bir oda. Burada’nın ölümünden beri inananlar, Hindistan’ın kuzeyinde adanmışlıklarını, gömü çevresinde saat yönünde yürüyerek gösteriyor ve batı bölgelerindeki stupaları da tavaf ediyorlar. Niya ve Miran’daki stupaların aksine İpek

TİPİK BİR KIZIL MAĞARA DÜZENİ

Kızıl'daki pek çok mağara da aslında aynı yapıya sahipti. Ziyaretçiler bir antreden geçip ana odaya bir kapıdan giriyordu. Bağlılıklarını, Buda heykelinin bulunduğu ve Budist evrenin kalbindeki dağ olan Sümeru Dağı'nı temsil etmek için kayalar ve ağaç dallarıyla süslenmiş merkezi stupa sütununun etrafını tavaf ederek gösteriyorlardı. Yalnızca bu süslemeleri tutan orijinal delikler hâlâ görülebilir. Arka duvarda, ölüm döşegindeki Buda'nın bir tablosu vardı. (Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery'nin izniyle. Smithsonian Enstitüsü, Washington, DC.)

Yolu üzerinde inşa edilen merkezi sütunlarda Buda'nın emanetleri yer almıyor. Onun yerine, sütunun içine oyulan nişlerde Buda'nın bir heykeli olurdu ki günümüzde bunlar kayıp.

Kızıl'daki 38 numaralı mağara (MS 400 yılına tarihleniyor), mağaralar arasında en erken dönemde inşa edilen ve görsel olarak en ilgi çekici olanlardan biridir.⁶ 38 numaralı mağaranın arka duvarındaki resim, ölüm döşegindeki Buda'ya, farklı ülkelerin krallarının ziyaretini ve ona saygılarını sunmalarını gösteriyor. Merkezdeki sütunun önünde durup mağaranın girişine doğru bakınca, girişin üzerinde cennette bir gelecek vaat eden Maitreya Budası görülebiliyor.

38 numaralı mağaranın kemerli tavanının ana omurgasında Hindistan Güneş, Ay ve Rüzgâr tanrıları ile iki adet uçan Buda ve Buda yasalarını

KIZIL MAĞARA RESİMLERİ

Buda'nın yaşamındaki ilk yıllara ait sahneleri tasvir eden Kızıl Mağaralar'ın kavisli çatısında, yerel sanatçıların kullandığı birbirine geçmeli eşkenar dörtgen tasarımı görülmekte. Kenarı tırtıklı her şeklin içinde ayrı bir jataka masalından önemli bir olay tasvir edilerek, yerel masal anlatıcılarının mağarayı ziyaret edenleri eğlendirmek için bütün masalı anlatmalarına fırsat verilir.

koruyan efsanevi kuşu çift başlı Garuda'nın resmi vardır. Açık bir Hint stili çizilen bu resimler, büyük olasılıkla ya Hindistan'dan gelen sanatçılar tarafından ya da Hindistan'dan getirilen tasarımlara göre boyanmıştır. Le Coq, bu resimlere “fresk” diyor ancak kuru sıva üzerine boyandıkları için teknik olarak fresk değildir; çünkü bu terim, ıslak sıva üzerine yapılan resimler için kullanılıyor. Mağara yapı tekniği Hindistan'a özgü ve Bombay dışında bulunan muhteşem Ajanta mağaralarından ve ilk Budistler tarafından inşa edilen yapılardan esinlenilmiş.

38 numaralı mağaranın merkez sırtının her iki yanında elmas kesimi biçiminde, birbirine geçen, kenarları tırtıklı eşkenar dörtgenler vardır. Her sırada değişimli olarak Buda'nın bir önceki yaşamını anlatan, *avadana* hikâyeleri ile *jataka* masalları sıralanıyor. Neden sonuç hikâyeleri olarak da anılan *avadana* masallarının yanında başka bir figürün yer aldığı oturan bir Buda görülüyor; Buda, hakkındaki bu alegorik masallarla, bu yaşamdaki davranışların sonraki yaşamlara uzun dönemli etkileri arasındaki ilişkiyi öğretiyordu.

Jataka masalları genelde Budist değerleri öğretmek için önceden var olan Hint halk masallarını yeniden yorumluyordu. Örneğin, “Maymun Kral” masalı, kralın bahçesinden meyve çalan maymun çetesini anlatıyordu. Kralın muhafızları, maymunu büyük bir nehre kadar kovalar ve liderleri ırmağı geçmeleri için bedenini köprü yapar. Daha sonra nehre düşer ve ölür. Bu geleneksel masal Budist yoruma göre, Buda'nın masaldaki maymun lider gibi başkaları için kendini feda etmeye hazır olduğu anlamına gelir.

Birçok mağarada görülen başka bir *jataka* masalı özellikle tüccarların ilgisini çekiyordu. Gece seyahat eden beş yüz tüccar kafilesini anlatıyordu. Hava artık gözün göremeyeceği kadar karardığında liderleri –önceki yaşamında Buda– tereyağına buladığı kollarını beyaz keçeyle sarar ve meşale gibi yakarak tüccarların yolunu aydınlatmak için havaya kaldırır. Bu masalda da Buda başkaları için kendini feda ediyor. Bu *jataka* masallarını anlatan keşişleri dinleyen inananlar, erken dönem Budizmin anahtar öğretisi olan Nirvana'yı sadece Buda ve seçkin keşişlerin ulaşabileceği bir şey olarak anlıyordu.

Bugün Kızıl'ın en büyük mağarası (47 numara) boş. 16,8 m yüksekliğindeki mağaranın orijinalinde büyük bir Buda heykeli vardı ve Muzat Irmağı'ndan gelen gezginler bu heykeli çok uzaklardan görebiliyordu. Böyle anıtsal bir Buda mağarası ilk defa Kızıl'da yapılmamıştı; Afganistan'daki Bamyana Mağaralarında benzer dev heykeller vardı. Kızıl Mağaraları inşa edenler bunlardan haberdar olmalıydı. Bu büyük mağaranın her iki tarafında da yer alan, ahşap direklerin konması için yapılmış beş sıra oyuk, büyük resmin yanında yer alan daha küçük Buda heykellerinin bulunduğu platformları destekliyordu. Kızıl'da başka mağaralarda da günümüzde yerlerinde olmayan büyük Buda heykelleri vardı ve burayı

ziyaret eden Çinli bir keşiş, her biri Çin ölçülerinde 90 ayak (yaklaşık 28 m) boyunda ve şehrin batı kapısında bulunan, beş yılda bir büyük bir festivalde tapınılan iki Buda heykelinden söz ediyor.⁷

Bugün Kızıl Mağaralar'ın sıradan bir ziyaretçisi bile mağara duvarlarından bölümlerin kaldırıldığını çok sayıdaki boşluklardan dolayı fark ediyor. Dünyanın Doğu Asya'yla ilgili önemli sanat koleksiyonlarının tümünde, Kızıl sanatının dingin bir berraklığa sahip lapis lazuli mavileri ile malakit yeşilleri sergileyen resimler bulunuyor; birçoğu 1914'te patlak veren Birinci Dünya Savaşı'ndan önce buradan götürülmüş. Özellikle Berlin'de bulunan Alman koleksiyonu çok geniş.

Le Coq, bu narin resimleri yerlerinden çıkartmak için gururla anlattığı özel bir yöntem geliştirdi:

Freskleri yerinden sökmek için kullanılan yöntem şu şekildedir: Resimler deve dışkısı, saman ve bitkisel lifle karıştırılan kilden yapılmış özel bir katmanla kaplanır ve üzeri düzgün hale getirilerek sıvanır. Başlamadan önce resmin çevresi taşıma kasasına uygun büyüklükte, çok keskin bir bıçakla kesilmeli. Taşınacak kasalar, yük araçlarına göre bazen büyük, develer için daha küçük, atlar için de çok daha küçük olabilir... Daha sonra duvarda, tilkikuyruğu testere-si kullanabilmek için resmin hemen yanına kazmayla bir delik açılmalı; kazı yapılan kaya tapınaklarında söylediğimiz gibi, bu alan tek parça kayadan çekiç ve keskiyle yapılmalıdır.⁸

Her adımın tek tek anlatılması, sanat eserine verilmiş olabilecek zarar düşünülünce insanı ürpertiyor. Bazı Avrupalılar tüm resimlerin oradan alınmasına karşı çıkıyordu. Le Coq'un meslektaşı Albert Grünwedel, yapının aksine arkeolojik alanların taslaklarının çizilebileceğini, dikkatlice ölçülebileceğini ve istendiği takdirde Avrupa'da replikalarının yapılabileceğini düşünüyordu. O zamanlar bu görüş azınlıktaydı.

Üçüncü Kazı Ekibinin gelmesinde bir yıl sonra, 1907'de Fransız akademisyen Paul Pelliot, Kuça'ya geldi ve sekiz ay kalarak Kuça dilinde yazılmış birçok önemli belgeyi topladı. Tanrı Dağları'nı aşan kuzey rotaları incelemeye bir ay ayırdı. Kızıl'ın kuzeyindeki Muzat Irmağı'nı takip ederek Tarım Havzası'nı kuzeydeki otlaklarla birleştiren iki rota buldu.⁹ Sincan'ın –Çungarya– kuzeyinin yarısını, günümüz Kazakistan'ı ve komşu Özbekistan'ı kaplayan bu otlaklar, yüzyıllar boyunca Çin hanedanlarının sürekli tehdidiyle karşı karşıya kalan, bir dizi göçebe halkın yurduyd.

Kuça'nın Orta Asya otlaklarına giden yol üzerindeki konumu, resmi Çin tarihlerinde erken bir dönemde görünmesine neden oluyor. MÖ II. yüzyılın sonunda İmparator Han Wudi, General Li Guangli'yi günümüz Özbekistan'ı olan Fergana Krallığı'nın hükümdarını ziyaret etmesi için gönderdiğinde Kuça üzerinde geçer.¹⁰ Loulan Krallığı'nın hükümdarları gibi Kuça Hükümdarı da, hem Han Hanedanlığı hem de günümüz Moğolistan'ında bulunan otlakları kontrol eden onun düşmanı Hun Konfederasyonu ile iyi ilişkiler kurmak için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştı. MÖ 176-101 yılları arasında Kuça hükümdarları Hunların üstünlüğünü kabul eder ve oğullarını orada yaşamaya gönderir. Küçük krallıkların vekalet prenslerini en önemli müttefiklerinin yanına gönderek dillerini ve geleneklerini öğrenmelerini sağlamak âdettendi.

Kuça Krallığı hükümdarları, MÖ I. yüzyılda, Hunlar zayıflayınca bağılıklarını Han Hanedanlığı'na doğru çevirdi.¹¹ Kuça kralı ve eşi, MÖ 65 yılında Han Hanedanlığı'nın başkenti Çangan'a seyahat etti ve orada bir yıl kaldılar. MÖ 60 yılında Han Hanedanlığı Orta Asya'daki operasyonlarını yönetmek için Batı bölgelerinden sorumlu bir genel vali tayin etti. Burası hanedanlık kayıtlarında kuzeybatıda yer alan farklı vaha krallıklarıyla ilgili bilgilerin toplandığı bir merkezdi. Han Hanedanlığı resmi kayıtlarında Kuça'nın nüfusunu 81317 olarak verir ve onu kuzey rotasının en büyük vahası yapar.¹² Bölgede Han Hükümdarlığı'na dair çok az kanıt bulunur. Çin'in yönetim merkezi, Han Hanedanlığı'na ait yerleşim kalıntılarının bulunduğu, günümüz Cedaya'sındaydı (Luntai** bölgesi, Kuça).¹³ MÖ 46'da Kuça komşu vaha ülkesi Yarkent'in eline geçer.

Farklı Orta Asya devletleri arasında sürekli yaşanan iktidar çatışması, Han hanedanının, garnizonlarının kontrolünü sadece aralıklı olarak elinde tutabildiği anlamına geliyordu. Han generali Ban Chao, MS 91'de genel vali tayin edildi ve Kuça'da yeniden Çin egemenliğini kurmayı başardı ve Bay ailesinden birini tahta geçirmeyi başardı. Ancak yirmi yıl kadar sonra 107 yılında birkaç vaha krallığı, Çin yönetimine karşı ayaklandı ve Çinliler garnizonun kontrolünü yine kaybetti. Bu noktadan itibaren ileriki yüzyıllarda Bay ailesi bazen kuvvetlenerek bazen de komşularından aldığı takviye güçle Kuça'ya hükmetti.

V. yüzyılda artık Kumaraciva doğmuştur. Kuça, Budist öğretiminin yerleşik bir merkezidir. Bay aile ismini taşıyan ve birçoğu Kuça kraliyet ailesine mensup birkaç çevirmen, metinlerin çevrilmesine katkıda bulundu. III. yüzyılda, Budizmin Kuça'daki en erken tarihli kanıtı olan¹⁴ çoğu Hinayana öğretilerine tabi olan Sarvastivadin okulunda aktı.¹⁵ Kuça sakinleri,

* Günümüzde Bögür ilçesi. (e.n.)

Budizmi Hintli misyonerlerden öğrendi. III-IV. yüzyıllar, Kumaraciva ve ailesinin Hindistan ile Kuça arasında seyahat etmesinin kolaylığından da anlaşılacağı üzere, bölgede Hint etkisinin doruğa ulaştığına işaret ediyordu.

Kuça, geleceğin çevirmeninin içinde büyümesi için en mükemmel ortamı sağladı. Vaha krallığının Gandhara'yla güçlü bağları vardı; çünkü buradaki ırmaklar, Taklamakan'dan geçerek Yarkent ve Hotan vahalarına ulaşıyor ve gezginler, Gandhara'ya gitmek için dağları bu noktalardan aşıyordu. Kumaraciva'nın babası Hintli bir prensti, yüksek rütbeli bir bakanın oğluydu ve Budizm çalışmalarına Kuça'da devam edebilmek için Gandhara'yı terk etmişti. Kuça kralı, küçük kız kardeşiyle evlenmesi için ona baskı yapınca Kumaraciva'nın babası istemeyerek de olsa buna boyun eğdi. Bu birliktelikten doğan çocukları Kumaraciva hem Gandhari hem de yerel Kuça dilini konuşarak büyüdü.

Kumaraciva'nın annesi dindar bir Budistti ve evli kalmak istemedi. Kumaraciva, yedi yaşındayken Budist bir tarikata katılmak için izin istedi ancak eşi bunu reddetti.

Altı gün açlık grevi yaptıktan sonra kocası boyun eğdi ve Kumaraciva'yı da yanına alarak manastıra kapandı. Kuça, Hindistan dışında kadınların yemin edebildiği birkaç yerden biriydi; bir Budist metinde Kuça'da, her birinde 50 ile 170 rahibenin olduğu dört manastırın isminden söz edilir.¹⁶

Kumaraciva, Kuça'da okuduktan sonra annesiyle birlikte bir Hinayana öğretmeniyle metinler çalışmak üzere Gandhara'ya gitti. Kumaraciva daha sonra bir Mahayan öğretmeniyle daha fazla çalışmak için günümüz Kaşgar'ına geçti. Bazı keşifleri Mahayana öğretilerine inanmaya ikna etti ve Kuça'ya döndü. Sonraki zamanlardaki Budist kaynaklar Hinayana ve Mahayana öğretileri arasında keskin bir ayrım olduğunu iddia etse de, Kumaraciva'nın yaşadığı dönemde bu ayrım çok daha esnekti. Genç bir erkek Budist bir tarikata girince mezhebi belli bir rahibe yemin ederdi. Sarvastavadinler gibi bir mezhebe mensup olmak, bir kişinin Hinayana öğretilerine mi yoksa Mahayana öğretilerine mi uyduğunu belirlemiyordu. Bir kişi Kumaraciva'nın yaptığı gibi Hinayana metinlerini öğrenerek başlayabilir, daha sonra Mahayana metinlerini çalışmaya geçebilirdi. İki okula da tabi olan keşifler, aynı manastırda yan yana yaşayabiliyor ve bunda herhangi bir problem görmüyorlardı.¹⁷

Ancak uygulamada Hinayana ve Mahayana öğretileri arasındaki bazı farklılıklar çok belirgindi. Bir Hinayana rahibi, onları beslemek için öldürülmediğine emin olduğu bir hayvanın etini yemeyi kabul ederken

KUMARACİVA'YI ANMAK

Kumaraciva'nın bronzdan yapılmış görkemli bir heykeli, Kızıl Mağaralar'a gelen tüm ziyaretçileri selamlıyor, bu da çevirmenin günümüzde bile ününü koruduğunun kanıtı. Aslında, Kumaraciva'nın gerçekte nasıl görüldüğüne dair hiçbir bilgimiz yok. Bir portresi bile günümüze ulaşmadığından, heykeltıraşın tamamen hayal gücüne dayandırdığı bir eser. (Takeshi Watanabe'nin izniyle yayınlanmıştır.)

Mahayana keşişleri her cins eti yemeyi reddediyordu. Sonraki dönemlerde seyahat eden bir yolcu, Kuçalı keşişlerin et, taze soğan ve pırasa yediğini gördü –Mayahana emirleriyle yasaklanan yiyecekler– ve Kuçalıların Hinayana olduğuna karar verdi.¹⁸

Kumaraciva, 384'te 40 yaşındayken baba yurdu Kuça, Li Guang adında bir generalin ordusuna yenik düştü. Şehrin o döneme ait bir tasviri günümüze kadar ulaşmıştır:

Şehir surlarında üç kademe vardı ve Çangan kadar bir alana yayılmıştı. İçeride bulunan pagoda ve tapınakların sayısı binlerle telaffuz ediliyordu. Bay krallarının sarayı görkemli ve güzeldi, tıpkı tapınaklar gibi. Kentte Çinli olmayanlar lüks içinde zengin bir yaşam sürüyordu. Evlerindeki depolarda on yıl boyunca bozulmayan bin pikül (2000 lt veya 500 galon kadar) şarap vardı. Askerler, depolarında şarap olan evlerde sarhoş oluyordu.¹⁹

Askeri kuvvetleri şehri aldıktan sonra Li Guang, Kumaraciva'yı bir saygı göstergesi olarak başkent Liangzhou'ya gönderdi (günümüz Gansu, Wuwei). Kumaraciva bekâr kalma yemini etmiş olsa da general, onun kendi çocuklarına babalık etmeyi reddetmeyecek kadar yüce bir öğretmen olduğuna inanıyordu. Buna göre general, onu sarhoş etti ve genç bir kadınla birlikte olması için kandırdı. Bu, Kumaraciva'nın biyografisini yazanlara göre hayatında yeminini çiğnediği üç olaydan ilkiydi.

Kumaraciva ikinci kez kaçırıldı ve 401 yılında (394-416 yılları arasında hüküm süren) yerel bir hanedan olan Geç Dönem Qin hükümdarı Yao Xing'in emriyle günümüz Xi'an'ına gönderildi. Kumaraciva'nın *kendi karma tohumlarına* babalık etmesi umuduyla kral, Kumaraciva'yı manastır dışında bir yuva kurup birden fazla cariyeyle yaşaması için yüreklendirir. Tarihi kayıtlarda rastlanan üçüncü olayda Kumaraciva kendi isteğiyle bir kadınla birlikte olur ve ikizlerine babalık yapar.²⁰ Budist yaşam öykülerini şekillendiren farklı görüşler nedeniyle ve günümüze ulaşan farklı Kumaraciva yaşamöyküleri nedeniyle akademisyenler, bu üç olayın gerçekten olup olmadığına dair kesin karar veremiyor. Yine de bu farklı olaylar birbirleriyle uyuyor ve MS 400 yılı civarında sıradan halkın Budist keşişlerin bekârlık yeminlerini bozmasına şaşırmadıklarını gösteriyor.²¹

Kumaraciva'nın ihlalleri, Budist öğretmen olarak ününe zarar vermedi. 401 yılında Kumaraciva Çangan'a gelince, Hükümdar Yao Xing onu çeviri

bürosunun başına getirdi ve 413 yılında ölümüne kadar bu görevde kaldı. Kumaraciva'nın ünü Budist metinleri Sanskritçeden Çinceye çevirmesinden gelir.²² Kumaraciva çevirilerinin en çok bilineni, önceki Hinayana öğretilerini hor gören ve tek bir mısra bile ezberleyen kişiye kurtuluş sözü veren bir Mahayana metni olan *Lotus Sutra* çevirisidir.²³

Sanskritçe orijinalinden daha önce de çevrilen metinler olsa da, bu metinlerde o kadar çok teknik terim vardı ki ancak Sanskritçe okumuş çok az Çinli bunları anlayabiliyordu. Bu erken dönem Budizm çevirilerinin hepsi aynı yöntemle yapılıyordu: Budist bir öğretmen –genellikle Hindistan'dan gelen– ezberlediği bir metni okuyordu ve içeriğini sözlü olarak açıklıyordu. Müritler söylediklerini Çince kaydediyordu. Bu erken dönem çevirileri birçok soruna neden oluyordu. Öğretmen öğrencilerinin yazdıklarını okuyamıyordu ve onu anladıklarına emin olamıyordu.²⁴

Çeviriyi özellikle zor kılan, Çince ve Sanskritçenin iki farklı dil ailesine ait olmasıydı. Sanskritçe diğer eski Hint-Avrupa dilleri gibi çekimli bir dildi. Fiiller ve isimler cümledeki rollerine göre birçok biçim alabiliyordu. Çin-Tibet dil ailesinin bir üyesi olan Çince, dilbilgisi açısından çok daha basitti. İsimler ve fiiller biçim değiştirmez ve bunun sonucunda birden fazla anlamın doğduğu bir durum ortaya çıkardı. Çünkü cümlenin anlamı, kelimelerin sırasına göre değişkenlik gösterirdi. MS 400'de bir dil öğrencisinin eline geçmesini umduğu en iyi metin, aynı cümlenin yan yana yazılı olduğu bir metindi.

Kumaraciva'nın getirdiği en büyük yenilik, personelinin Çince çevirileri Hintçe orijinalleriyle karşılaştırarak kontrol edebileceği bir çeviri bürosu kurmaktı. Kumaraciva'ya atfedilen çeviriler kolay okunabilirliğiyle ünlüydü. Sanskritçe bilmeyen Çinliler bile onları anlayabiliyordu ve dil o kadar güzel akıyordu ki, birçok Çinli okuyucu Kumaraciva'nın akıcı anlatıma sahip metinlerini daha sonraki doğru metinlere tercih ediyordu.

Kumaraciva ve diğer çevirmenlerin en önemli başarısı, Budizm metinlerini Çinli okuyucular için ulaşılır hale getirmeleri ve günümüzde de kullanılan yabancı kelimelerin her bir hecesini temsil edecek Çince karakter ve ses tayin eden bir sistem geliştirmeleriydi. Bu sistem, *Coca-Cola*'nın *Kekou Kele* ve McDonald's'ın *Mai Dangalo* diye aktarıldığı modern Çince imla sistemi pinyinin temelidir. Kumaraciva'nın adı Ku-ma-la-ju-wa gibi telaffuz ediliyordu.²⁵ Yüzyıllar boyunca Çince'de görülen değişiklikler nedeniyle pinyin sisteminde adı Jiumoluoshi olarak aktarılmakta.²⁶

Bu uygulamanın önemi –Çinceyi, Sanskritçe orijinallerinin anlamının daha iyi yakalanması için konuşulan dilin özellikleriyle yazmak– Çincenin değişmesine sebep oldu. Pensilvanya Üniversitesi’nde Çince profesörü olan Victor Mair, Çince söz dağarcığının genişlediğini, otuz beş bin kelime eklendiğini tahmin ediyor. Dile sadece Sanskritçe “bilgelik” (*prajna*) anlamına gelen Budist terimler değil, “an” gibi dini anlamı olmayan kelimeler de eklenmiştir. Sanskritçeyle karşılaşmak, Çinlilerin kendi dillerinin fonolojisini daha iyi anlamasına da yardımcı oldu. Örneğin Çinliler, Çince öğrenen her öğrencinin ilk yılında fark ettiği bir özellik olan, dillerinin tonal olduğunun farkında değildi. Konuşma dillerinin perdeli özelliklerinin sistematığını ancak bu zamanda anlamışlardı.²⁷

Kumaraciva ve çalışma arkadaşlarının Çangan’da çalıştığı aynı dönemde tüm Orta Asya’da çevirmenler Sanskritçe yazılmış Budist metinlere diğer yerel dillerde de ulaşılabilmesi için verimli bir çalışma içindeydi. En önemli yerel dillerden biri Kuça diliydi, yakınında bulunan Karaşehir’de konuşulan Agnean diliyle önemli farklılıkları vardı. İpek Yolu’yla ilgili yapılan birçok araştırmada, keşif sürecinde karşılaşılan önemli entelektüel değişimler ve çelişkilerle uğraşmıştır. Bu iki dil arasında ilişkiyi anlamak için dünya çapında yüz yıllık akademik bir çalışma yapılması gereklidir.

Bugün Kuça dili olarak bildiğimiz kayıp dilin var olduğuna dair ilk ipucu 1892’de yakalandı. O yıl Kaşgar’da yaşayan Rus Konsolos, Sanskritçe akademisyenlerinin bildiği Brahmi alfabesiyle yazılmış ancak kesinlikle Sanskritçe olmayan bir belge satın aldı. Metnin anlamı yıllarca Sanskritçe çalışan bilim insanlarını hayal kırıklığına uğrattı. Öncelikle devamında aynı dilde yazılan belgeler bulunsun da çalışılacak materyal, onları hüsrana uğratacak kadar azdı. Bugün geriye kalan malzemeler yaprak şeklindeki kâğıtlara yazılmış farklı metinler ile ahşap üzerine yazılmış bazı iş ve idari belgelerden ibaretti. Dahası bu metinlerin neredeyse hepsinin tarihi belirsizdi.²⁸

Ancak 1908’de iki Alman biliminsanı, Emil Sieg ve Wilhelm Siegling, bu bilinmeyen dili, aynı okula ait Sanskritçe ile kelimesi kelimesine bu bilinmeyen dilde karşılığı yazan çift dilli metni kullanarak çözdü. Sieg ve Siegling,

* Çince Yanqi. Karaşehir, Sincan Uygur özerk bölgesi içinde Bayangolin Moğol özerk iline bağlı Yençi Hui özerk ilçesinde Taklamakan Çölü’nün kuzey kenarından, Tarım Havzası’ndan geçen kuzey İpek Yolu güzergâhı üzerindeki bölgedir. (e.n.)

bu dile ismini veren herhangi bir belge bilmiyordu ve kendileri kısa künye yazısına göre bir isim verdiler. (Künye her bölümün adının, bütün metnin başlığının yazıldığı ve metnin yazarının ve / veya çoğaltanın adının yer aldığı kısa metindir. Bunlara ek olarak metnin kopyasının yazıldığı tarihi ve metnin elle çoğaltılması için gerekli parayı bağışlayan kişi de yazılabilir.)

Kolofon*, Uygurca veya eski Türkçe yazılmıştı, Budist metinler *Maitreyasamiti* (Maitreya ile Buluşmak) başlığı altındaydı. Uygurca günümüz Moğolistanı'nda bulunan otlaklarda yaşayan ve IX. yüzyılın ortalarında Tarım Havzası'na yerleşen halkın konuştuğu bir Türkçe lehçesidir.²⁹ Kolofonda, metnin "Hintçe"den "Twghry" diline çevrildiğini ve "Twghry" dilinden Uygurcaya aktarıldığı yazıyordu.³⁰ Sieg ve Siegling *Twghry*'ın, bilinmeyen bu dilin Uygurca adı olduğu sonucuna ulaştı. *Maitreyasamiti* metninin sadece Uygurcada ve yeni keşfedilen dilde var olması zekice, makul bir tespitti.

Sieg ve Siegling, Twghrynin, Toharların ve günümüz Afganistan'ında bulunan Belh şehri civarında yaşayan ve Yunanlılar tarafından Afganistan'ın Baktريا bölgesindeki antik halkın konuştuğu bir dil olan Toharcanın Uygurca yazılışı olduğunu tartışılar. Toharları, Kuça Hanedanlığı'nı kuran kabilelerden Yüe-çi halkıyla bir tutarlar. Sieg ve Siegling geleneksel Çin görüşünün, MÖ 200 civarında Yüe-çilerin, Gansu'da Aşağı Yüe-çi ve Fergana Vadisi'nde Yüe-çi olmak üzere iki gruba ayrıldığını kabul ederler. Yine de Sieg ve Siegling, tüm bu yeni dilde yazılan metinlerin, neden kuzey rotası üzerinde Gansu eyaletindeki Yüe-çi ata topraklarının veya günümüz Özbekistan'ında yerleştikleri Fergana Vadisi'nin uzağında bu yerde bulunduğunu açıklayamazlar.³¹

Sonraki yorumcular hanedanlık tarihleri içinde Yuezhi göçlerini daha güncel keşifler ile düşünmekte zorlanır. Bir tanesi, tarihi kayıtlara rağmen asıl Yuezhi ana vatanının Dunhuang bölgesiyle sınırlı olmadığını, Sincan ve Gansu'ya kadar uzandığını önermekte.³² Bir diğeri Yuezhi'lerin Gansu'dan ayrıldığında Toharca konuştuğunu ancak Afganistan'a ulaştınca Baktريا'nın İran dilini benimsediklerini söylemekte.³³ Yuezhi'lerin ataları Niya'ya ulaştığında başka bir dil konuşuyordu ve bu bir İran dili değil, bir Hint dili olan Gandhariydi. Tüm bu önermeler Yuezhi göçüyle ilgili geleneksel Çin anlatımını ve Toharca adının doğruluğunu sorgulamakta.

* Kolofon, bir kitabın genellikle başlık sayfasında bulunan matbaa amblemi ve kitapla ilgili açıklamalardır. (e.n.)

1938’de W.B. Henning, Tohar’la ilgili farklı, biraz daha ikna edici yeni bir açıklama getirdi. “Dört Twghry” teriminin (bazen sondaki harfi olmadan yazılan) Sogdca, Orta Farsça ve Uygurca yazılmış, sayıları bir elin parmağını geçmeyen belgede görüldüğünü fark eder.³⁴ “Dört Tohar” terimi Beiting (Uygurca Beşbalık), Turfan ve Karaşehir bölgelerini kapsıyor ancak Kuça’yı dahil etmiyordu. Tohar dilinin Taklamakan’ın kuzey yakasında, doğuda Turfan’dan Beiting’e ve batıda Karaşehir’e kadar olan bölgede konuşulduğunu ve önce Turfan ile Beşbalık’ta öldüğünü, son olarak da Karaşehir’de unutulmuş yerini günümüzde Sincan bölgesinde hâlâ konuşulan Uygurcaya bıraktığını ileri sürdü.³⁵ Henning’in önerisi dünyada kabul edilmez ancak Twghry dilinde yazılan belgelerin coğrafi dağılımını açıklamak gibi önemli bir katkı sağlar. Aslında Yüe-çilerin resmi dil olarak, Grek alfabesini kullanarak yazılan Baktria dilini kullandığını biliyoruz.³⁶ Bu nedenle Toharca yanlış bir isimdir; Afganistan’ın Toharistan bölgesi halkının Kuça bölgesinde bulunan belgelerde kaydedilen Toharcayı konuştuğuna dair günümüze ulaşan bir kanıt bulunmuyor. Sieg ve Siegling, Twghry dilini Afganistan’ın Tohar halkıyla ilişkilendirmede bir hata yapmış olsalar da yeni dile verdikleri isim tutmuştur.

Sieg ve Siegling, günümüze ulaşan elyazmalarını, A ve B olmak üzere iki lehçeye ayırdı: Toharca A ve Toharca B olarak bilinen iki farklı dil. Bu iki dil de Hint-Avrupa dil ailesine aittir: Sanskritçe gibi ikisi de son derece bükümlü dillerdir. Karmaşık bir sistemleri vardır; son ekleri fiil ve isimlerin cümle içindeki rollerine göre değişir. Toharca A ve Toharca B’de birçok sözcük ögesinin ortak olması, bilinmeyen ortak bir dilden türediklerinin göstergesidir.

XX. yüzyılın önde gelen dilbilimcisi Amerikalı George Sherman Lane’e göre, iki dilin arasındaki farklılıklar o kadar çoktu ki, bu dillerin birbirinden en az 500 ile 1000 yıl arasında geliştiğini düşünür.³⁷ Toharca A ve Toharca B, gerçekten bu kadar farklıysa, örneğin, günümüzün Fransızca ve İspanyolcası gibi, birini konuşan, diğer dili konuşanı anlayamıyordu.³⁸

Kullanıldıkları bölge –Taklamakan’ın kuzey rotası– göz önüne alındığında iki Tohar dilinin, İran’ın komşu bölgelerinde konuşulan Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran dil koluna ait birçok öğeyi paylaştığını varsaymak mantıklıdır. Ancak iki Tohar dilinin Farsça veya Sanskritçeden çok Almanca, Yunanca, Latince ve Keltçeye çok daha fazla ortak ögesi olduğu ortaya çıktı. Idaho Üniversitesi’nde İngiliz dili profesörü olan Douglas

Q. Adams, Germen, Yunan gibi gruplarla ilişkileri temelinde Toharları, Germence (kuzeyde) ve Eski Yunanca arasına (güneyde) gelecek şekilde geç dönem Proto-Hint-Avrupa dil dünyasına coğrafi olarak *konumlandırmanın* mümkün olduğunu öneriyor.³⁹ Adams'ın kesin olmayan bu tanımı, geçmişte, MÖ 3000 ile 2000 yılları arasında, Toharca A ve B olarak gelişen dilin Proto-Hint-Avrupa ana dilinde, Almanca konuşanlar arasından Grekçe konuşanların Proto-Hint-Avrupa nüfusunu terk edince doğmuş olabileceğini öneriyor. Eski göç hareketleri hakkında sahip olduğumuz az bilgiye bakarak, dilbilimsel kanıtları kullanıp göç hareketlerini oluşturma risklerini düşünürsek, antik dönemde Toharca konuşan bu insanlar için, Tarım Havzası'na taşınıncaya kadar bir ata toprağı tayin edemeyiz. Toharca A ve B dillerine benzeyen başka Hint-Avrupa dillerinin de Orta Asya'da konuşulması mümkündür ancak günümüze bu kayıp dillere ait hiçbir materyal kalmamıştır.

Yine de kesin olan bir sonuç var: Orta Asya'da yaşayan halklar her zaman hareket halinde oldukları için belli bir bölgede konuşulan diller sıklıkla değişiyordu. Çince kayıtlar, MÖ II. yüzyılda Hunların genişlemesi sonucu, VI. yüzyılda Türklerin ayaklanmasıyla (Çinlilerin Tujue adını verdiği, modern Türkiye Türklerinin uzaktan akrabaları) ve XIX. yüzyılda Uygurların (Türkçe dil ailesine ait bir dil konuşan) Sincan'a göçüyle insanların ardı ardına yer değiştirdiğini belgeliyor.⁴⁰ Benzer yer değiştirmeler hiçbir kayıt bırakmadan, uzak geçmişte farklı kabile halklarının göçüyle de yaşanmış olabilir. Orta Asya'daki norm dilbilimsel bir değişimdi, dilbilimsel süreklilik değildi

Sieg ve Siegling'in zamanından bu yana dilbilimciler, Toharca A (Agnean adı verilen) ve Toharca B (günümüzde Kuça dili olarak kabul edilen) arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturdu. 2007'de Avusturya Bilimler Akademisi'nden akademisyen Melanie Malzahn, Agnean dilinde günümüze ulaşan tüm elyazmalarının sayımını yaptı. Günümüze kadar ulaşan bütün yaprak ve parça sayısını 1150'ye çıkardı.⁴¹ Eksiksiz tek yaprak sayısı elliden fazla değildi.⁴²

Agnean elyazmalarının 383 tanesi, Korla yolu üzerinde Karaşehir'in güneybatısında yer alan Şorçuk Manastırı yazıhanesinden geldi.⁴³ Günümüze ulaşan belgelerin hiçbirinde dilin ismi yazılı değil ancak neredeyse hepsi Yanqi-Sanskritçede Agni olan şehrin adından dolayı –yakınlarında bulunduğu için– akademisyenler bu dile, bundan böyle bizim de kullanacağımız

terim olan Agnean demeyi tercih ediyor.⁴⁴ Bulunan elyazmaları, Kardeşehir (Yanqi / Agni) ve Turfan sakinlerinin batıda yaşayan İranlıların Budizm öğretilerini onlarla tanıştırdığı milattan sonraki ilk dönemlerde Agnean dilini kullandıklarını gösteriyor.

Agnean dilinde yazılmış en uzun elyazması, aralarda büyük boşluklar olmayan, yirmi beş ardışık yapraktan oluşuyor. Günümüze ulaşan çoğu tek sayfalık kopuk yaprakların aksine bu, klasik *Coppélia** masalıyla aynı olay örgüsü unsurlarının bulunduğu bir *jataka* masalı. Sanskritçe “erdemli” anlamına gelen Punyavan adındaki bir prensin dört kardeşine (Güçlü kuvvetli, teknik beceriye sahip, yakışıklı ve bilge) karşı ülkesinin tahiti için yarışını anlatıyor. Hem Sanskritçe orijinalinden hem de Çince ve Tibetçe versiyonlarından farklılık gösteren bu metnin Agnean versiyonunda, prensler arasındaki yarışma on yedi yapraktan sadece ikisinde anlatılır. Metnin geri kalanı her prensin kendi özelliklerini anlattığı uzun konuşmalara ayrılmıştır.

Hikâyede, bilge bir zanaatkârın yaptığı ve gece onun odasında bıraktığı mekanik bir bebeğe âşık olan ressamın öyküsü anlatılır. Ressam ona yaklaştığında bebek parçalara ayrılır ve ressam duvara bağlı bir kordonla kendini asar. Zanaatkâr, sanatçının intihar ettiğini anlayınca komşulara ve yetkililere haber verir. Onlar geldiğinde cesedin sarktığı kordonu kesmeye hazırlanır. O anda ressam duvarın arkasından çıkar ve zanaatkâra şöyle der: “Resim başka bir şeydir, ressam başka.” Sanatçının kendisini asmış gibi gösterdiği *trompe l'oeil*** tablo, onun bilgelikten yoksun bu hareketli bebeğine cevabıdır.⁴⁵ Bu akılda kalan hikâyeye, dinleyenlere ve bu durumda büyük bir ihtimalle manastırdaki öğrencilere, bilge olmanın üstünlüklerini anlatıyordu.

Almanların Turfan’ın hemen dışındaki Sengim’de (Çince Shengjinkou) bulunduğu bir elyazması, iki Toharca arasındaki farklı kullanımı çok net göstermektedir. Metin, on dokuz tanesi Kuça dilinde, iki tanesi de Uygurca açıklama notuyla birlikte Agnean dilinde yazılmıştır. Lane’in açıklaması şöyle: “Toharca A (Agnean) lehçesinde yazılmış bir metni, manastır dili en azından B lehçesi (Kuça) olan, bölgenin “eski” manastır diline aşina olmayan, yeni gelmiş birinin yazdığı ve tefsiriyle uğraştığımız açık. Kendi

* *Coppélia*, konusu E.T.A. Hoffmann’ın bir hikâyesine dayanan, Léo Delibes’nin müziğini yaptığı bale eseridir. Nişanlısının uzaktan dans ederken izlediği ve âşık olduğu balerin *Coppélia*’nın aslında bir kukla olduğunu anlayan Swanilda’nın masalı. (e.n.)

** (Fr.) Göz aldanması, gözü yanıltan illüzyonist resim. (ç.n.)

ana dili Türkçe (Uygurca) olabilir.”⁴⁶ O zaman demek ki, VI, VII ve VIII. yüzyıllarda Agnean sadece manastırlarda yaşayan Budistlerin kullandığı yazı dili olmuştu. Günümüze ulaşan Agnean metinleri bölgesel farklılıklar gösteriyor ve bu da dilin kemikleştiğine dair önemli bir işaret. Karaşehir ve Turfan bölgesinde manastırların dışında yaşayan halkın çoğu ya Çince ya da Uygurca konuşuyordu.

Kuç a ve Agnean dilleri, önemli noktalarda farklılıklar gösteriyordu. Kuç a dili, farklı yerlerde kullanılarak geçirdiği evrim sonucu gelişime açık olması nedeniyle bölgesel olarak değişiyordu: Arkaik, klasik, geç ve gündelik.⁴⁷ 1989 yılında Toharca konusunda öncü bir akademisyen olan Fransız Georges-Jean Pinault, Kuç a dilinde yazılmış belge sayısını 3120 olarak hesapladı.⁴⁸ O zamandan bu yana Berlin’de yeni bulunan metinlerle bu sayıyı 6069’a yükseltti. Yine de eksik olmayan yaprak sayısı iki yüzden fazla değildir.⁴⁹

XX. yüzyılın başında Pelliot, bu metinlerden yaklaşık iki bin tanesini Kuç a’nın 20 km güneyindeki Duldur Aqur’daki bir manastırın yakınlarından toplamıştı⁵⁰ Agnean metinlerinin aksine bu metinlerin Kuç a dilinde yazıldıklarını belirtti.⁵¹ Kuç a dili, Taklamakan’nın kuzey sınırı boyunca Kuç a merkezde olacak şekilde ancak Turfan’a kadar doğuya uzanan ve Agnean dilinin ana konuşma merkezi Karaşehir’le örtüşen çok daha geniş bir coğrafyada kullanılıyordu.

Pelliot’nun notlarına göre, Çince ve Kuç a dilinde yazılmış bu malzemeler, çöken bir duvarın içinde korunduğu ve daha sonra çıkan yangınların belgelere ağır hasarlar bıraktığı tek bir kütüphaneden geliyordu. Pelliot günümüze ulaşan belgeleri birden fazla noktadan çıkarmış. Dini belgeler manastırın içindeki kutsal yerlerden ve stupalardan, yönetime dair diğer belgeler manastırın kenarından çıkmış olmalı.⁵²

V. yüzyılın sonunda, Kuç a sakinlerinin Kuç a dilini konuştuğu dönemde Orta Asya, Cücenler (Çin’de Rouran veya Ruanruan, Avrupa’da Avarlar olarak bilinen) ve Akhunlar dahil farklı kavimlerin ana ticaret yollarının kontrolü için rekabet ettiği, özellikle istikrarsız bir döneme girdi. Sonunda Avar Birliği hem Kuç a hem Karaşehir’i kuşattıktan sonra dağıldı. 552’de Türklerin kurduğu (Çince Tujue) güçlü birlik Kuç a ve Karaşehir’i fethetti ancak yerel yöneticilerini yerinde bıraktı. 552’den sonra Türk kavimler birliğinin kurucusunun kardeşi, Batı’ya başarılı askeri seferler düzenledi,

Sincan'ı ve Karadeniz'e kadar uzanan toprakları fethetti. Türkler, iki kurucu kardeşin doğu bölgelere hâkim olduğu, Batı hanlığının liderinin de kendilerine itaat ettiği iki Türk kağanlığı kurdular. Zamanla bu ilişki daha resmi bir hal aldı ve 580 yılına gelindiğinde Doğu ve Batı olarak iki ayrı kağanlık şekillendi.⁵³ Batı kağanlığını derebeyleri olarak kabul eden Kuça yöneticileri, onlara vergi ödedi ve istediklerinde asker sağladı.*

Çin resmi tarihindeki kayıtlara göre, Bay ailesinin kralları VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar Kuça'yı yönetmeye devam etti. Önceki tarihçileri doğrulayan vakanüvisler, krallığın zengin olduğunu ve Çin'e değerli haraçlar ödedikleri konusunda aynı fikirdedir. Tabgaçların** 551-54 yılına ait kayıtlarında, bu krallıkta yaşayan halkın vergilerini gümüş sikkıyla ödediğini yazan raporlar yer alıyor: "Yerel halkın gelenekleri ahlaksızdı. Kadınların erkeklere satıldığı, memurların da paraları topladığı bir pazar kurulmuştu." Aynı tarihi kayıtlarda sıradışı doğal bir kaynağın varlığından da söz ediliyor: "Kuzeybatıya doğru dağların ortasında kıvamlı maddenin aktığı ırmak vardı. Sade tereyağı gibiydi ve kötü bir kokusu vardı. Dökülen saçlara veya dişlere uygulandığında yeniden çıkmalarını sağlıyor ve hastaları iyileştiriyordu." Bu esrareniz madde ham petrol olarak tanımlanmıştır.⁵⁴ Bugün Korla, Çin'in en önemli petrol sahasıdır. Bu tarihte Kuça'dan farklı ürünler listeleniyor: Kaliteli halılar, bakır, demir, kurşun, geyik derileri (çizme yapmak için kullanılıyor), amonyum klorür (metalurji ve tekstil boyamada kullanılan önemli bir çözelti), keçe çadır malzemesi, makyaj için kullanılan beyaz ve sarı toz, tütüsü, güzel atlar ve sığırlar.⁵⁵ Çinli bir keşiş, 629'da krallığı ziyaret ettiğinde halkın altın, gümüş ve küçük bakır sikkeler kullandığını rapor etmişti.⁵⁶ Tüm bu kaynaklar Kuça'da gümüş sikkelerin kullanıldığını yazsa da bugüne kadar sadece bronz sikkeler çıkarıldı; bunun nedeni, büyük ihtimalle sonraki yıllarda gümüş sikke bulanların onları eritmesidir. Pelliot, içinde 1.300 sikke olan toprak bir çömlek buldu. Bunlardan 1.105 tanesi bugün Paris'te Cabinet des Médailles'de sergileniyor. Bu sikkeler, Han ve III. yüzyıldaki halefi olan

* Adı verilmeyen kağanlık, Göktürklerdir. Devletin kurucusu ve ilk önderi Bumin Kağan'dır. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu, ülkenin batı kanadını yönetirdi. 582'de ülke, doğu ve batı olarak ikiye ayrıldı. (e.n.)

** Kuzey ve Güney Çin'de Sui hanedanı döneminde (MS 581-618) yeniden birleşmesinden önce Kuzey Çin'de hüküm süren hanedanların en uzun ömürlü ve en güçlü olanıdır (MS 386-535). Kuzey Çin sınırında yaşayan göçebe kabilelerden biri olan ve Türkçeye çok büyük benzerlikler gösteren bir dil konuşan Tabgaçların kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Wei Hanedanlığı, Topalar ya da Tobalar olarak da bilinirler. (e.n.)

hanedanlıklar dönemine aitken, Tang Hanedanlığı'na ait hiç sikke yoktur. Koleksiyonun küratörü François Thierry, sikkeleri III-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirse de, VI-VII. yüzyıllara ait olduklarını söylemeyi tercih ediyor.⁵⁷ Sikke kalıpları ve hatta kullanılan iki bakır dökümhansı, Baylara mensup Kuça krallarının, bulundukları yerde bronz para basabilmek için ihtiyaçları olan her şeye sahip olduklarını gösteriyor.

Kuça dilinde yazılmış ve günümüze ulaşan muhasebe kayıtları, Budist manastırlarının gider makbuzları ve bakiyelerinde, bronz sikke ödediklerini göstermektedir.⁵⁸ Bu hesap kayıtlarına göre, törenlerde gösteri yapan sanatçılara şeker ve alkol almak için yapılan nakit harcamalar listeleniyor, törenler için yağ gibi malzemeler alınıyor, değirmencilere tahıl öğütmek için ödemeler yapıyordu.

Manastırlar ayrıca aynı ödemeler de kabul ediyordu. Bazı bağışçılar, keşişlerin yanı sıra manastır topraklarında yaşayan ve çalışanlara destek olmak için gıda desteğinde bulunuyordu. Köylüler, manastıra olan borçlarını koyun ve keçi vererek kapatıyordu. Kuça dili, koyun ve keçilerle ilgili erkek veya dişi, genç, orta yaşlı veya geçkin (kelimenin tam karşılığı, ergin hayvanların kalıcı orta kesici dişleri olduğundan, “büyük dişi”) olduklarını anlatmak için zengin bir kelime haznesine sahipti.⁵⁹ Bir alım satım işinde yaşlılar, iki keçiyi 125 kg arpaya ve bir koyunu 100 kg tahıla takas ediyor; arpa ve tahıl ölçüleri para işlevi görüyor, herhangi bir sikkeden söz edilmiyordu. Bu manastır kayıtları, sadece vahada yetişen ürünlerden söz ettiği için manastırların kendi kendilerine yettiği ve mesafeli bir ticari faaliyete girişmediği izlenimi veriyordu.

Kuça dili, VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar, manastır yetkililerinin hesaplarda, kralların resmi emirlerde, tarihçilerin kayıtlarında, seyyahların duvar yazılarında ve inanların manastırlara yaptıkları sunakları etiketlemede kullandıkları yaşayan bir dildi. Bunlara ek olarak hikâye anlatıcıları Budist hikâyeleri anlatmak için Kuça dilini kullanıyordu. Çince daha sonraları yapılan metin değişimlerinde olduğu gibi bu masallarda düzyazılar şiirle yer değiştiriyor. Şiir olan bölümler müzikal bir tonun adıyla başlıyor, bu da masal anlatıcılarının şiiri nasıl söyleyeceklerini belirtiyor.⁶⁰ Buda'nın doğumunu, refah içinde geçen çocukluğunu, saraydan ayrılışını, çile çekme ve nihayetinde aydınlanmasının çok iyi bilinen hikâyesini anlatan elyazmalarında –“şimdi”, “ondan sonra” ve “yeniden”– olmak üzere üç dönem var. Bu üç dönem, Kızıl (110 numaralı mağara) ve Kumtura

(34 numaralı mağara) mağaralarında, hikâyelerin anlatıldığı resimlerin altındaki çerçevelerde başlık olarak yer alıyor. Resimlerde görülen hikâyeleri anlatanlar bir sahneyi gösterir ve “Burası orası ...” derdi.⁶¹ Agnean dili unutulduğu dönemde Kuça dili konuşuluyordu; ancak 800 yılından sonra aktif kullanımdan düştü.⁶²

Kuça dilinde yazılmış bazı belgeler sadece Budizmle ilgili değil, sıradan ticari konulara da odaklanmıştı. Pelliot tarafından bulunan ve Pinault tarafından basılan heyecan verici bir dizi Kuça belgesi, Kuça’nın içinde ve dışındaki kervan trafiğini anlatıyor. 1907 yılı Ocak ayında yerel halktan biri, Pelliot’ya, Yanshuigou Geçidi’ne yakın bir Budist harabelerinden, üzerinde Brahmi yazısı olan bir düzine ahşap tablet getirir.⁶³ Pelliot daha sonra Shaldirang yakınlarında Baicheng Dağları’na, Kuça’nın kuzeyindeki küçük bir yerde bulunan ve hâlâ çalışan bir vergi toplama istasyonuna gider. Bir uçurumun tepesinin üzerindeki gözetleme kulesinin kalıntıları arasında 130 adet seyahat izni tabletini karın 20 cm altında bulur.

Bu seyahat izinlerini, Kuça kralı adına çalışan bir yetkili, bir kervandaki canlıların (önce insanların sonra da hayvanların) sayısını kaydettikten sonra veriyordu. Her kervanın taşıdığı malları kaydetmiyorlardı. Kervanlar her istasyonda, var olan seyahat izinlerini veriyor ve yenisini alıyorlardı. Bu nedenle Pelliot, Yanshuigou’da yüzden fazla atılmış geçiş izni buldu.

Kuça’da kâğıt kullanımının yaygın olarak bulunmasına ve manastır kayıtları ve mektuplarında kullanılmasına rağmen, yetkililer kâğıttan çok daha ucuz olan, kavak ağacından kesilerek yapılan ahşap fişlerden geçiş izni yaptılar. Yaklaşık 10 cm uzunluğunda ve 5 cm genişliğinde olan bu izin fişlerinin boyutları değişkendi (bu bölümün başındaki fotoğrafta da görüldüğü gibi). Niya’da bulunan ahşap Kharoshthi belgeleri gibi Kuça dilinde yazılmış bu belgeler de birbirine geçen iki bölümden oluşuyordu. Bir iç ahşap parça, üzerini içinde ne yazdığı görülmeyecek şekilde örten ahşap bir zarfla (çoğu kez geçmeli) kapanıyordu. Yalnızca posta istasyonundaki yetkilinin ismi görülüyordu.⁶⁴

Bu izin fişlerinin boyutları farklı olsa da içlerinde yazan metin aynı biçimdeydi: Gönderen yetkilinin ismi, alan yetkilinin ismi ve adresi, giriş niteliğinde bir selamlama ve izni taşıyan kişinin ismi yer alıyordu. Metin beraberindeki kişilerin listesiyle devam ediyordu: Önce erkekler, sonra kadınlar, sonra eşekler, atlar ve sığırlar. Sayıların kısaltılmamış şekilleriyle kullanılması bunların resmi idari belgeler olduğunu gösteriyordu. Belge bir tavsiye sözüyle bitiyordu: “Geçmelerine izin verin. Eğer ki listede

yazılardan daha fazlaysa geçmelerine izin vermeyin.” Son olarak, belgede kralın hükümdarlık yılı, ayı, günü, tanık tarafından doğrulama beyanı vardı. Bu belgelerin hepsi 641-644 yıllarına, Kuça kralı Suvarnadeva (624-646 yılları arasında hükümdarlık etmiş) döneminin son yılına tarihlendiriliyor ve izin verilen bir varış yerinden diğerine giden kafilelerin devlet tarafından ne kadar sıkı kontrol edildiğini belgeliyor.

Pinault, her kervanda yer alan insan ve hayvanların listelendiği faydalı bir tablo yayınladı. Her kervan ile adam sayısının verildiği 13 örnekten dokuzunda ondan az erkek varken, en büyük dört kervanda 10, 20, 32 ve 40 kişi yer alıyordu.

En yüksek hayvan sayısı, sekiz erkekle seyahat eden 17 attı. 80 numaralı izin belgesi zarar gördüğü için 40 erkeğin olduğu kervanda kaç tane

TABLO 1: KUÇA'DAKİ KERVANLARIN SAYISAL DÖKÜMÜ					
Doküman No	Erkek	Kadın	Eşekler	Atlar	Sığırlar
1	20	-	3	1	-
2	-	-	-	-	4
3	2	-	-	-	-
5	10	-	-	5	1
12	-	-	-	3	-
15	-	-	-	3	-
16	4	-	-	-	2
21	3	-	15	-	-
25	5	1	-	-	-
30	6	10	4	-	-
31	-	-	-	-	5
33	32	-	-	7	-
35	3	-	12	-	-
37	2	-	2	-	-
44	3	-	-	4	-
50	8	-	-	17	-
64	-	x	x	3	-
79	-	-	-	-	2
80	40	-	-	-	-
95	-	-	-	10	-

Kaynak: Georges-Jean Pinault, “Kuça Yazıtbilimi: I. Kervan geçidi; II. Duvar resimleri ve yazıtlar,” Paul Pelliot, Mission VIII'de. Kuça bölgesindeki çeşitli yerler (Paris: Collège de France, 1987), 78.

hayvan olduğunu bilmiyoruz. Günümüz Sincan’ında da olduğu gibi eşekler önemli bir ulaşım aracıydı; bazı kabileler sadece erkek ve eşeklerden oluşuyordu. İki seyahat tabletinde çocuklar da listelenmişti ve başka bir ikilide de keşişlerin Budizm *vinaya* kurallarına göre yapmasına izin verilmeyen işleri yapan “manastır görevlileri” bulunuyordu.⁶⁵ 64 numaralı izin tabletinin kervanı, kervancıbaşı dışında sadece kadınlardan oluşuyordu; kadınların (ve eşeklerin) sayısı okunamıyor. Bu kadınlar, tarihi resmi kayıtlarda sözü edilen Kuça’daki kadın pazarında satılmak üzere götürülüyordu. Bu seyahat fişleri, üzerine kabilelerin taşıdıkları mallar yazılarak, kralların kervanların Kuça’ya giriş çıkışlarını izlediğini, rotalarından sapmamaları konusunda onları yakından denetlediğini gösteriyor.

Bu belgeler önemlidir, çünkü bu kervanların büyüklüğü konusunda çok az kaynak ayrıntılı bilgi veriyor. 629 yılında yazılan Zhou Hanedanlığı (557-581) tarihinde Gansu, Wuwei’den yola çıkan bir kervan, Çinli olmayan 240 tüccar, 600 deve ve on bin top çok renkli ipek kumaş taşıdığını anlatılıyor.⁶⁶ Bu dönem Sui’nin imparatorluğu tekrar birleştirmesinden önceydi, seyahat etmenin zor olduğu bir dönemdi. Kendi güvenliklerini sağlamak adına tüccarlar büyük gruplar halinde hareket ediyor ve genellikle muhafızlar tutuyordu. Kuça seyahat izni belgesi, 17. yüzyılda kervan seyahatlerinin bir rutine oturduğunu gösteriyor. Gezinler, yollar güvenli olduğu için küçük gruplar halinde yola çıkılabiliyordu.

Bu farklı kaynaklar –resmi Çin tarihi, bulunan sikkeler ve Kuça dilinde yazılmış belgeler– paraya dayalı ekonominin, geçim ekonomisiyle yan yana var olduğu canlı bir yerel ekonomiye işaret ediyor. 648’de Tang Hanedanlığı orduları Kuça’yı fethetti. Bay ailesi hükümdarları, Batı Göktürk Kağanlığı’nın tebaası olmaktan çıktı ve Tang Hanedanlığı’nın tebaasına girdi. Kuça, “Dörtlü Anxi Garnizonu”nun (Kuça bu dörtlünden biriydi) kontrol merkezinin bulunduğu yerd. Tang, bir sonraki yüzyıl boyunca aralıklı olarak kontrolleri sürdürdü. Diğer üç garnizon Hotan, Kaşgar ve Karaşehir’de (679-719 yılları arasından Karaşehir’in yerini Tokmak aldı).⁶⁷ Onlardan önceki Han Hanedanlığı gibi Tang Hanedanlığı da Batı bölgelerde garnizonlar kurdu. Ancak önemli bir farkları vardı: Çin’in geleneksel bölgelerinde kullandıkları aynı yönetim biçimini Batı bölgelerinde de uyguladılar. Kuça vilayeti, Çin’deki merkezi bir vilayet gibi yapılandırılmıştı. İller, kırsal alanlarda köylere ve şehirlerde ise ilçelere ayrılıyordu.

Çin istilasını hakkında en önemli bilgilerimiz, Pelliot’nun Kuça’nın güneyinde yer alan Duldur Aqur Manastır alanında bulduğu ancak çok ciddi zarar gören bir dizi belgeden geliyor: Üzerinde Çince yazan 214 adet kâğıt

parçası ve bunların çoğu yangından zarar görmüş. En erken belge, Tang fethinden yani 690'lardan elli yıl sonrasına, siyasi çalkantıların dorukta olduğu döneme ait. VII. yüzyılın sonunda, 670 yılında Tibet'te yaşıyan halklar, Tang'ın Orta Asya'daki kontrolüne meydan okuyan çok güçlü ve yayılmacı bir imparatorluk kurdu ve Tang, Kuça'da kontrolü ancak 692 yılında yeniden ele aldı.⁶⁸ Sonraki elli yıllık istikrarlı Çin hükümdarlığı sonrasında yarı Sogd yarı Göktürk bir komutan olan An Lushan'ın önderliğinde çıkan isyanla Tang Hanedanlığı neredeyse yenilmek üzereyken, 763 yılında paralı askerlerin yardımıyla bu isyan bastırıldı.*

Tang Hanedanlığı çok zayıflamış ve Tang orduları Orta Asya'dan çekilmiş olsa da Çin askeri birlikleri Anxi sömürgesi altında Kuça'da varlığını sürdürmeye devam etti. 766 ve en erken 781 yılları arasında, Çinli bir me-mur olan Guo Xin, Kuça'da bulunan Anxi sömürgesinde görev yaptı ancak Çangan'daki Tang Mahkemesi'yle herhangi bir bağı bulunmadı.⁶⁹ 781 yılında Guo Xin, Tanglara elçi göndererek onlarla yeniden bağlantı kurdu, ancak kendi başına hükmetmeye devam etti. Tibetliler, bölgeyi 790 yılında fethettiler ancak arkeolojik kayıtlar için çok az iz bıraktılar. Uygurlar, Kuça'yı XIX. yüzyılın başlarında alıp, XIII. yüzyılda Moğolların gelmesine kadar yönetimde kaldılar.⁷⁰

Duldur Akur'dan bulunan Çince belgeler, 690'larda Tang hanedanının hâlâ güçlü olduğu dönemle başlar ve Çin'in Kuça'da kontrolü kaybettiği 792'ye kadar devam eder.⁷¹ Kuça dini metinleri ve manastır kayıtlarının aksine Çin belgeleri gündelik yaşama dair bilgiler de kapsar. Kuça'da konuşlanan Çinli askerler tarafından yazılan bu metinlerde, evlerine yazdıkları mektuplar ve askeri becerilerini övdükleri üç ölüm ilanı yer alıyor. Pişman olmuş bir dindar, askerliği sırasında çiğnediği Budist yasakları listeliyor: Alkol almak, et yemek, vejetaryen orucu bozmak, manastır mal varlığına zarar vermek ve canı yanan varlıklara zarar vermek.⁷² Bu belgelerde bir dizi faaliyet de listeleniyor: Manastırda sutralar okuyan keşişler, mektup yazan kadınlar, tarım arazilerinin büyüklüğü, Taocu dini törenlerinde kullanılan levhaların sayısı ve memurların performanslarının değerlendirilmesi.⁷³ Bu

* Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta var. Kuvvetlerinin Çangan'ı ele geçirmesine karşın An Lushan, Luoyang'da kaldı. İlerleyen şeker hastalığı nedeniyle sağlığı çok bozulmuştu, Gözleri kör olunca aşırı gerginleşti ve sağlıklı karar alamayacağından endişelenen yakın çevresi, büyük oğlu An Quingxu'dan da onay alarak, onun bir köle tarafından öldürülmesine göz yumdular. İsyen bir süre daha devam etti ve 763'te o dönemki komutan Shi Chaoyi'nin yenilgisi ve ölümüyle resmen sona erdi. (e.n.)

belgeler farklı bir Çin yerleşimini işaret ediyor. Bu, askerlerin kendilerine tabi kişilerle birlikte yaşadıkları ayrı bir garnizon olabilir.⁷⁴

Bu malzemeler, Kuça dilinde yazılmış seyahat izinleri gibi, bazı yazmanların mektuplarını göndermek için kullandığı kervanların hareketlerini belgeliyor. Bir yazman, –kendisinin de yolda olmasından olabilir– Kuça’ya dönen bir grup yerleşimciye mektubunu yetiştirmek için o kadar hızlı yazıyor ki bazı cümlelerde tekrara düşüyor.⁷⁵

Bu belgelerde söz edilen en önemli ticari mal, Çinlilerin Kuça’nın kuzeyinde yaşayan göçebe halklardan 1000 *cattie* (yaklaşık 600 kg) çelik veya Çin ölçülerinde yaklaşık 1000 ayak kumaş karşılığında satın aldıkları atlardır. Bir kayıta, baktıkları atlar için devlet yetkililerine verilen tahıl miktarı ve çeşidi (soya, kepek veya arpayla ezilmiş tahıl) yazıyor.⁷⁶ Askeri ve diğer keşif birlikleri, posta ve aktarma istasyonları gibi atları kullanıyordu.⁷⁷ Mektupların biri sonradan iyileşen bir atın hastalığını rapor ediyordu. Bir diğer kaynakta, Semerkand ve çevresinden gelen göçmenler ve onların soyundan gelen Sogdların, Tang ordusuna at tedarik etmekte önemli bir rol oynadığı ve Duldur Aquur kâğıt parçalarında Sogd varlığına dair küçük de olsa birkaç iz bulunuyor.⁷⁸ Loulan’daki garnizonda bulunan belgeler gibi bu belgeler de ticaretin varlığına işaret ediyor ancak yapılan bu ticaret Çinli yetkililerin ihtiyaçlarını satın aldıkları bir ticaret. Bu genellikle de at oluyor. Parçalı ve yorumlaması zor olsa da devlet destekli bir ticaretin varlığı belgeleniyor.

Devlet destekli ticaretin varlığıyla tutarlı olan, Duldur Aquur’daki belgelerdeki sikkelerden sıkça söz edilmesidir. Kimilerinin bireysel alımlarda ciddi paralar ödediklerini ve yüksek kazançlar sağlayan bir ekonomiyi belgeliyor. Bir kişi resmi sıfatı olmadan bir çalışma yükümlülüğünden muaf tutulmak için 1.000 sikke; bir diğeri 1.500 sikke ödüyor. Borçlular listesi, adı bu listede yer alan kişilerin ödediği miktarları göstermektedir: 4.800 sikke, 4.000 (belki de daha çok) sikke, 2.500 sikke.⁷⁹ Arkeologlar, Kuça’da farklı kazı alanlarında on bir adet Çince yazılmış sözleşme buldu. İyi korunmuş Çince sözleşmelerin üçü, her biri bin sikkelik kredilerle ilgiliydi; borçlu olan kişi kredi borcunu 200 sikkelik taksitler halinde geri ödemeyi kabul ediyordu.⁸⁰

Bu sikkeleri kim, neden bastı? Bazı tarihçiler Roma’yı askerlere ödeme yapmak için en çok sikke basan ülke olarak tanımlarken bazıları da yerel pazarların olmadığı yerlerde askerlerin paraya ihtiyaç duymayacağına

işaret ediyordu.⁸¹ Tang devleti vergi topluyordu ve bunun için üç ödeme yöntemi kullanıyordu: Sikke, tahıl ölçüsü ve kumaş (genellikle sabit uzunlukta ipek topları). Ordularına yaptıkları yüklü ödemeler, Kuça'da dolaşımda olan sikkelerde bir artış yarattı.

755 yılında An Lushan isyanıyla Tang Hanedanlığı, Kuça'dan çekildi ve bölgeye sikke akışı durdu. Kuça'daki yetkililer, Tang sikkelerine benzer kendi paralarını basarak talebe cevap verdi. Kaiyuan (713-741) dönemine ait bir sikkeyi kullanarak bir kalıp yaptılar ve Kaiyuan karakterlerini Tang imparatorunun ilan ettiği yeni dönemin ismiyle değiştirdiler (Dali, 766-769 Jianzhong 780-783). Orijinal karakterlerden daha keskin olan yeni karakterlerde bazı hatalar vardı. Bu Kuça basımı sikkelerde, merkezi hükümet tarafından basılmadığına dair başka özellikler de vardı: Ortadaki delik, dikdörtgen yerine bazen sekizgen olabiliyordu (çünkü kalıplar doğru hizalanmamıştı). Bu sikkelerde kullanılan metal, yine yerelde üretildiğinin bir göstergesi olarak orta Çin'de kullanılan bakırdan daha kırmızı bir bakırdı. Bu tür sikkelerin bin adedi Sincan'da bulundu ve 800 tanesi Kuça'dan geldi. Orta Asya'da sadece iki adet bulundu.⁸² Bu sikkeler öncelikli olarak Sincan'da dolaşımdaydı. Kuça, Tang'dan ayrılrsa da farklı yerel yöneticiler kendi askerlerine ödeme yapmak zorundaydı ve bunu yapmak için sikkeye ihtiyaçları vardı.

Kesin olan bir şey varsa, o da Duldur Aquur'dan elde edilen Çince yazılmış bulguların sınırlı sayıda olmasıdır. Sadece 208 adet belgenin çok azında yazı bulunuyor ancak çok farklı aktiviteleri belgeliyorlar. Bu belgeleri Fransızcaya çeviren tarihçi Éric Trombert içeriklerini şöyle özetliyor: "Pelliot ve Ötani'nin Duldur Aquur'dan bulduğu Çince malzemelerin bir diğer özelliği, tanımlanabilen ticari belgeler olmayışlarıdır. Satılacak hiçbir mal listelenmemiştir. İçlerinde Yanshuigou posta istasyonuna yakın bir noktada bulunan kervanlara ait seyahat izin belgeleri gibi belgeler yoktur. Sadece köylüler arasında gerçekleşen az sayıda sözleşme vardır."⁸³ Ancak yine de sundukları çeşitlilik, İpek Yolu'nun sıradan görünümünü anımsatacak herhangi bir şeyden söz etmiyor; uzun mesafelerce çeşitli miktarlarda mal taşıyan özel tüccarlar yok. Trombert, Kuça'nın bir ticaret merkezi olduğuna inanıyor ancak seyahat halindeki tüccarların şehrin içinde veya vahanın dışında kaldığına inanıyordu; Duldur Aquur'da kalmadıkları için hiçbir ticari belge bulunamamıştır.

Ancak Duldur Aqur gibi İpek Yolu üzerinde çok daha iyi belgelenen kazı alanlarında da uzun mesafeli ticaretle ilgili belgeler yoktur. Kuça'da bulunan ve bu bölümün konusu olan Agnean, Kuça ve Çin dillerinde yazılmış bulgular, bu kitapta sözü edilen kazı alanları arasından en parça parça olmuş ve zarar görmüş alanlardan geliyor. Kuça bölgesinden alınan tüm Kuça dilinde ve Çince yazılmış malzemeler, on bine yakın hurdadan oluşuyor. Bunların sadece birkaç yüzü okunup anlaşılacak şekilde korunmuştur. Kuça'da ticaret vardı ancak seyahat fişlerinin de gösterdiği gibi devlet yetkilileri bunu yakından denetliyordu ve Duldur Aqur'daki Çin garnizonunda bulunan malzemelerin işaret ettiği gibi Çin ordusunun sürekli atlara olan talebi bu ticaretin önemli bir kalemiydi. 700'lerin sonlarında askeri çatışmalar yaşandığı zamanlarda bile yerel yöneticiler sikke basmaya devam etti. Bu, ticaretin orduların varlığıyla ne kadar yakından ilişkili olduğunun bir göstergesiydi.

Kuça'dan günümüze ulaşan kanıtlar ne kadar bölük pörçük olsa da, masalsı İpek Yolu ticaretinin standart resmine bir alternatif sunuyor. Tüccarların başını çektiği ve gerçekleştirdiği uzun mesafeli bir ticaretten çok, bu bulgular, Çin ordusunun İpek Yolu ekonomisine önemli bir katkı sağladığını gösteriyor. Para, Çin orduları Orta Asya'da konuşlandığında bölgeye sikke, tahıl ve kumaş olarak akıyordu. Çin birlikleri geri çekilince küçük ölçekli ticaret, özellikle yerel seyyahlar ve seyyar satıcılar tarafından sürdürüldü.

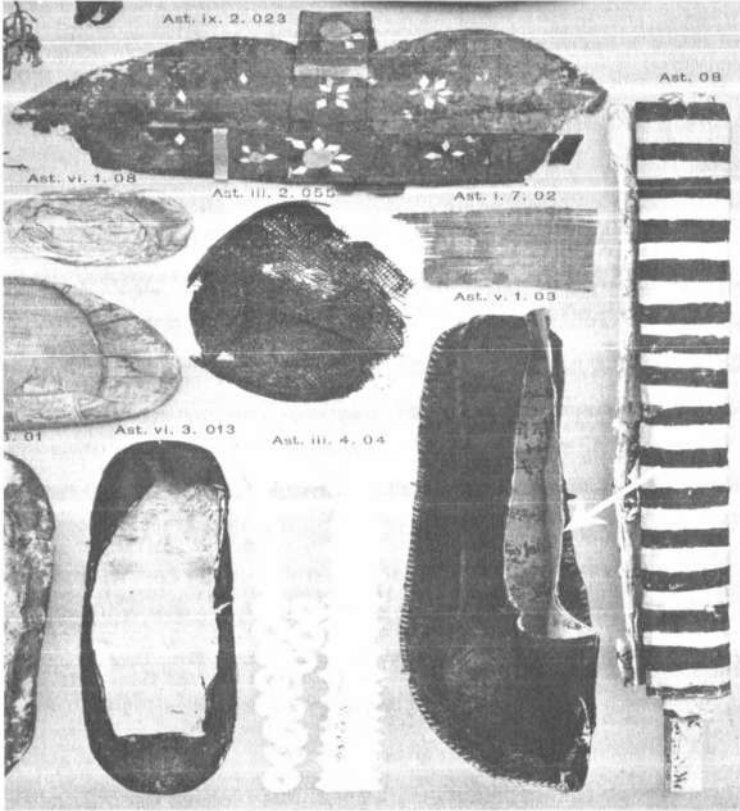
3. Bölüm

Çin ve İran Arasında Orta Yol Turfan

Taklamakan Çölü'nün kuzey rotası üzerinde bulunan Turfan, Çin ile İran dünyaları arasında adeta bir köprü gibiydi. Bugün bile Turfan kozmopolit yapısını koruyor. Köşe başlarındaki satıcılar Orta Asya veya Kuzey Hindistan'da olduğu gibi naan ekmeği ile pide satıyorlar. 1990'ların ortasında, orada katıldığım bir konferansta İran dili konusunda uzman Norveçli bir profesör, kahvaltıda 1979 devrimi öncesi İran ziyaretinden bu yana ilk defa eşek sesiyle uyandığını anlatmıştı neşeyle. Şehirde birçok Uygur veya Çinli yüz görebiliyorsunuz ve pazardaki satıcılar –Çince konuşanlar bile kendi dillerindeki pazar kelimesi yerine baz'er kelimesini kullanıyor– kilim, parlak süslü bıçaklar ve muhtemel müşterileri için bir bardak çay sunuyordu.

Tarihsel olarak Turfan'ın karmaşık bir nüfusu vardı. Çin ve Semerkand çevresindeki Sogdiana'dan gelen göçmenler en büyük toplulukları oluşturuyordu. MS 220 yılında Han Hanedanlığı'nın düşüşünden sonra Çinliler büyük kitleler halinde kuzeybatıya göç etmişti. Turfan ve Kuça, Taklamakan çevresindeki kuzey rotasındaki en büyük iki yerleşim yeri idi. Turfan'ın Çinli sakinleri İran müziği dinliyor, erkekler ve kadınlar çılgın dönüşlerin olduğu Sogd dansını yapıyorlardı. Sogdlar için Turfan o kadar Çin gibiydi ki, oraya Çin şehri diyorlardı.¹

Başlangıçta Sogdlar ile Çinliler, Kuça dilinde konuşan yerel halkı gölgede bırakıyordu. Turfan sakinleri, şimdiye kadar vahada yapılan kazıda bulunan en eski belgenin tarihi olan 273'te Çin alfabesini kullanmaya başlamıştı bile. Turfan'dan gelen kaynaklar özellikle önemlidir çünkü halkı, kâğıdı yeniden kullanarak, ayakkabı, kemer, şapka ve ölümlere kıyafet yapıyordu. Bu şekilde korunan kayıtlar, İpek Yolu'nun en şaşıla dönemindeki yaşama dair bugünkü izlenimle paralellikten uzak, bambaşka bir bakış açısı sağlıyor.

ASTANA MEZARLIĞINDAN GERİ DÖNÜŞTÜRÜLEN KÂĞIT

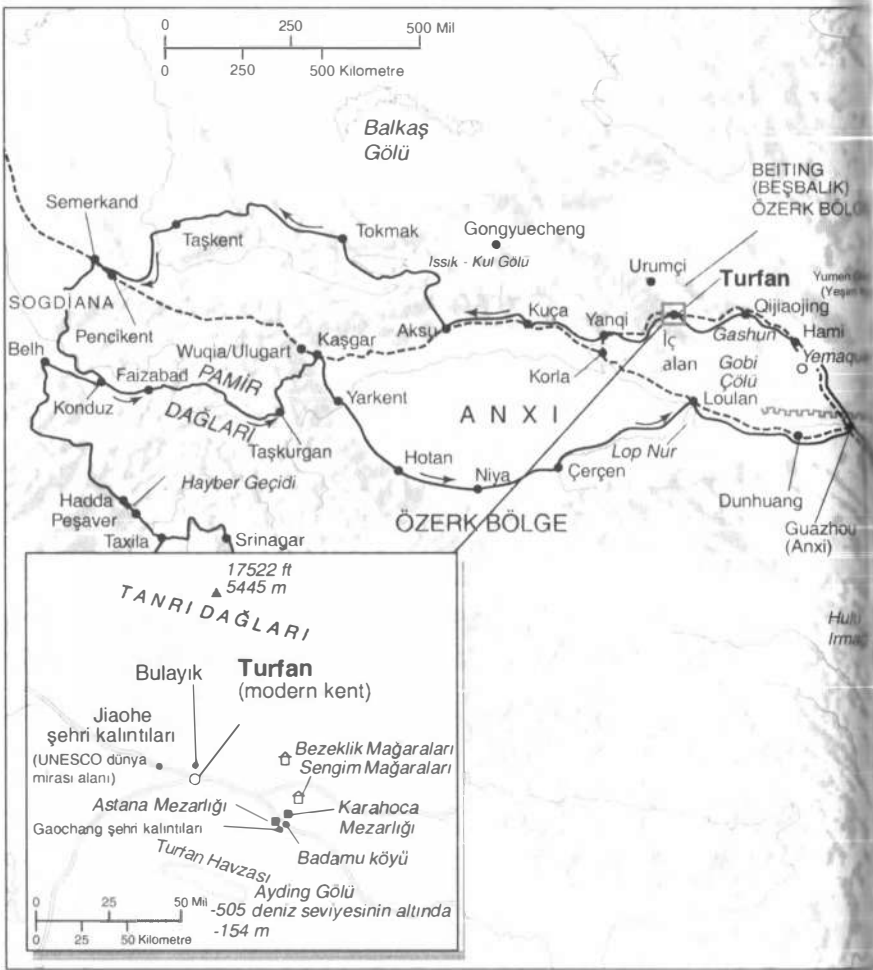
Arkeolojik raporlarda yerden tasarruf etmek için, Aurel Stein tek bir arkeolojik alana ait olan benzer eşyaları etiketleyerek aynı sayfada birlikte fotoğraflamıştır. Bu fotoğrafta Turfan'daki Astana mezarlığında bulunduğu kâğıt eşyalardan bazıları görülmekte: Çiçeklerle süslenmiş bir şapka, rulo halinde bir bayrak, bir dizi sikke ve sıkça görülen ayakkabılar. Zanaatkârlar kâğıt belgeleri keserek ayakkabı tabanları ile kalıbını yapıyor, iple diktikten sonra dışını siyaha boyuyorlardı. Böylesi eşyaları parçalarına ayırdıktan sonra asıl belgeleri birleştiren arkeologlar İpek Yolu'ndaki yaşam ile ilgili bilgi sahibi olmuşlardır.

Güney rotası 500 yılından sonra kullanılmaz hale geldiği zaman birçok gezgin, Turfan'dan geçen kuzey rotasını seçti. Bu gezginlerden biri olan Çinli keşiş Xuanzang (596-664), 629 yılında Hindistan'a gitmeye ve Çince versiyonlarını anlamsız bulduğu bazı Budist metinleri Sanskritçe orijinallerinden okumaya karar verdi.² Y yapmak istediği seyahatin zamanlaması daha kötü olamazdı çünkü aynı tarihlerde iktidara gelen hanedanlık yurttdışı seyahat yasağını yürürlüğe sokmuştu.*

Bu seyahat hakkında bilgimiz var çünkü Xuanzang 618'de Çin'e döndükten sonra öğrencisi Huili'ye (615-675) bu üzücü yolculuğu ayrıntılı bir şekilde kaydettirdi.³ Huili'nin anlattığına göre Xuanzang, Henan, Luoyang yakınlarında doğdu, onlu yaşlarında manastıra girdi ve Sui Hanedanlığı çökünce şehri terk etti. On bir yıl boyunca önce Tang Hanedanlığı'nın başkenti Çangan'da (günümüz Xi'an, Şensi), sonra da Siçuan eyaletinde Budist metinler üzerine çalıştı. Seyahatine hazırlanırken manastırlarda da konuşulan Budist tören dili Sanskritçeyi öğrendi.⁴

Günümüzde ziyaretçiler, Dunhuang ve Turfan arasındaki 550 km'lik yolu gitmek için bir gecelik tren veya bir günlük araba yolculuğu arasında seçim yapabilir. Ancak günümüzdeki seyahat kolaylığı, geçmişteki seyahatlerin yarattığı gerçek tehlikeleri gizlemektedir. Yolculuğun ilk ayağında Xuanzang, günümüzde Gansu eyaletindeki, eskiden Wuwei olan Liangzhou'ya, "tüccar ve keşişlerin Pamirlerin doğusundaki farklı ülkelerden gelip gittiği" yere gider.⁵ Wuwei, Tang Hanedanlığı döneminde Çin'in önemli şehirlerinin sonuncusuydu; oradan batıya giden kervanlara katılmak mümkündü. Şehrin en üst düzey yetkilisi olan Vali, Xuanzang'ı Çin'den ayrılma planından vazgeçmesi için uyardı. Ancak yerel bir Budizm öğretmeni, Gauzhou'ya kadar ilerlemesine yardımcı oldu. Ulaştıkları yerin valisi Xuanzang'ın tutuklanması için çıkarılmış kraliyet emrini yırtıp attı ve en kısa sürede orayı terk etmesi için kendisini uyardı. (Xuanzang, Dumhuang'dan geçmedi, sadece yakındaki Guazhou'dan geçti). Xuanzang, Guazhou'da, Çin sınırının ötesindeki ilk önemli durak olan Hami'ye giden yol üzerindeki engelleri öğrendi: Hulu Irmağı'nın coşkulu hızı, izinsiz seyahat edenleri gözetleyen beş gözetleme kulesi ve son olarak Mohoyan (Gashun Gobi) Çölü. Aurel Stein, 1907'de Xuanzang'ın izinden gittiğinde, kat ettiği yolu 351 km olarak hesapladı.⁶ Tek bir istisna dışında Huili'nin hesabını kusursuz buldu: Huili, büyük olasılıkla birinci ve dördüncü gözetleme kulesi arasındaki iki günlük yürüyüşü, anlatımı hızlandırmak için atlamıştı.

* Yolculuk izni alamadığından 629'da Siçuan'dan gizlice ayrıldı ve 633'te Ganj'ın doğusunda Budizmin kutsal topraklarına ulaştı. (e.n.)

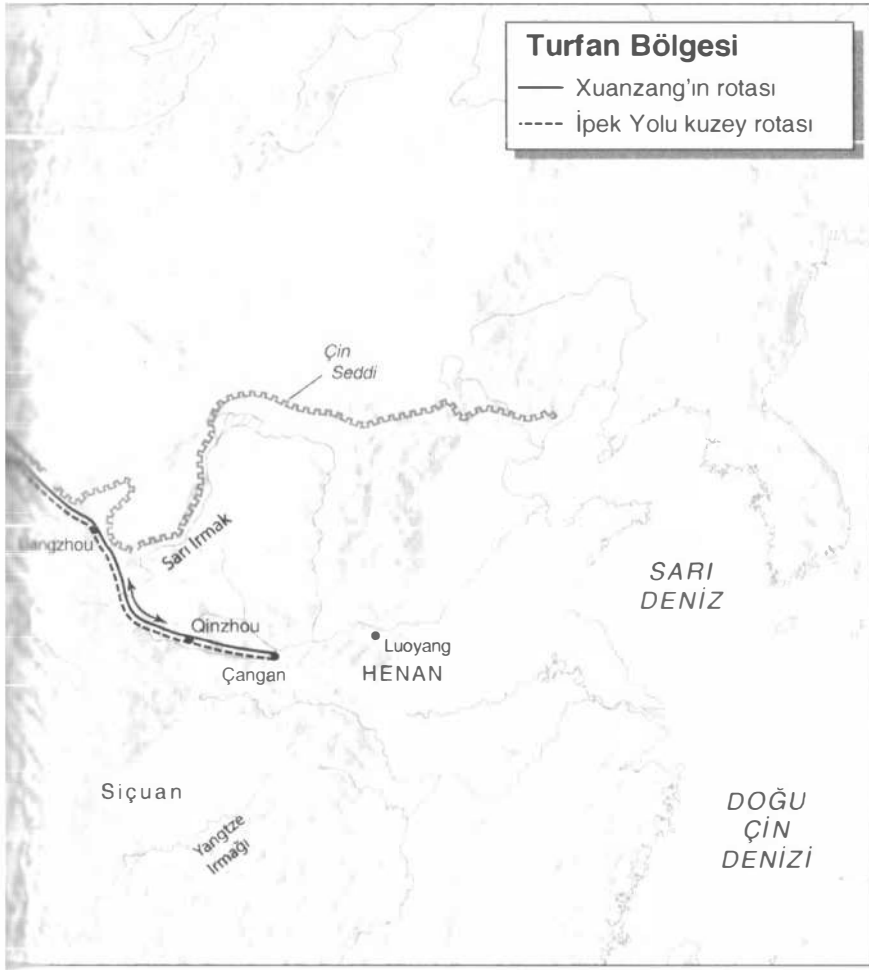

Açıkça işaretlenmiş bir yol olmadığı için Xuanzang, onu Hami'ye götürmesi için Shi Pantuo adında bir rehber tuttu. Rehberin soyadı Shi, ailesinin aslen Özbekistan Semerkand'ının dışında yer alan Kesh adıyla da bilinen Shahrissabz adındaki bir bölgeden geldiğini gösterir ve Pantuo ismi, Çince Vandak isminin transkripsiyonudur ve "tanrının hizmetkârı" anlamına gelen, sıkça rastlanan Sogdca bir isimdir.⁷ Vandak, genç keşişi, Hami'ye on beş kez gidip gelmiş yaşlı bir Sogdluyla tanıştırdı ve Xuanzang'a kendi atları ile yaşlı rahibin atlarını takas etmesini tavsiye etti. Çangan'da bir falcının zayıf, kırmızı, yaşlı bir ata bineceğini söylediğini hatırlayan Xuanzang takası kabul etti.

Turfan Bölgesi

— Xuanzang'ın rotası

----- İpek Yolu kuzey rotası

Vandak ve Xuanzang, gece yarısından bir süre sonra yola çıktılar. Kuzeye doğru Hulu Irmağı'nı takip ettiler, ta ki ırmağı geçebilecekleri sığ bir geçit noktasına ulaşıncaya kadar. Vandak birkaç tane şemsiye ağacı keserek iki adamın atlarıyla birlikte karşıya geçebilmeleri için kullanabilecekleri geçici bir köprü yaptı; böylece karşıya geçince uzanıp uyuyabilirlerdi. Gecenin bir yarısında Xuanzang, Vandak'ın kendisine doğru bir bıçakla yaklaştığını gördüğünü sandı –Bu bir kâbus olabilir miydi?– ancak Bodhisattva Guan Yin'e* yardım etmesi için dua etti ve kriz çözüldü.

* Merhamet tanrıçası olarak bilinir. Guan Yin, dünyanın seslerini dinleyen anlamında Çince Guan Shih Yin kelimesinin kısaltılmış şeklidir. (e.n.)

Ertesi sabah Vandak geri dönmeye karar verdiğini açıkladı: “Önümüzdeki yolun tehlikeli ve uzun, susuz ve kıraç olduğunu düşünüyorum ve tek su kaynağı beşinci karakol kulesi yanında. Bu kulelere bir kişi ancak geceleri yaklaşıp su çalıp yoluna devam edebilir ama bunu tecrübe etmek kesin ölüm demektir.” Yollarını ayırdılar. Xuanzang, ona bir at hediye etti ve çöle doğru tek başına yola çıktı.

Huili, ustasının tek kişilik seyahatinin dehşet anlarını şöyle anlatır: “Sadece at dışkıları ve daha önceki yolcuların kuru kemikleriyle işaretlenmiş taşlı patikada ilerleyen Xuanzang, halüsinasyonlar ve uzaklarda yüzlerce askerin sürekli şekil değiştirdiği seraplar gördü. İlk kuleye vardığında akşama kadar bir hendeğe saklandı. Sonra su içip depodan kırbasını doldururken birkaç tane ok vızıldadı ve dizinin kenarından kıl payı geçti. Ayağa kalkıp haykırdı: ‘Ben başkentten gelen bir keşişim. Beni vurmayın.’ Gözcü asker, kulenin kapısını açtı ve komutanları geceyi geçirmesi için onu kuleye davet etti. Komutan, Xuanzang’a dördüncü gözetleme kulesinde bir akrabasının olduğunu, ona yardım edeceğine dair söz verdi. Dördüncüde de üzerinden oklar geçti; ta ki Xuanzang kim olduğunu açıklayıp geçmesine izin verilinceye kadar. Gözetleme kulesinin komutanı olan yüzbaşı, onu en yakın su kaynağının bulunduğu 50 km ötedeki Vahşi At Pınarı’na (Yemaquan) doğru ilerlemesi için yönlendirdi.

Tek başına yürüyerek yola devam eden Xuanzang, pınarı bulamadan uzun bir yol gitti. Bir noktada bir yudum su içmek için durduğunda kırbaşı parmaklarının arasından kaydı ve içindeki suyun tamamı döküldü. Cesareti kırıldı, geriye dönecekken kararını değiştirdi: ‘Batıya gidip ölmek, doğuya gidip yaşamaktan iyidir.’ Xuanzang beş gün, dört gece çölde dolandı, tekrar Bodhisattva Guan Yin’e dua etti ve atı onu çölde bir su kaynağına götürdü. Susuzluktan kurtuldu ve Hami’ye doğru ilerledi. Burada üç Çinli keşiş onu yerel bir manastıra kabul etti. Çin’den çıkmıştı.”

Asıl amacı Xuanzang’ın gerçekleştirdiği mucizeleri kaydetmek olan Huili’nin hagiografisinde*, Xuanzang’ın Çangan’dan Turfan’a yolculuğu sadece bir bölümde yer alıyordu. Tüm hagiograflar gibi Haili de ustasının dindarlığını belgelemek için seyahatin bazı olaylarını abartır. Yine de modern bir okuyucu, bazı ayrıntıları düşünmeden edemiyor. Çinli herhangi

* Hagiograf, ermiş olduğu kabul edilen kişilerin, Kilise büyüklerinin ve kendini dine adanların hayatlarının anlatıldığı edebi eserlere verilen isimdir. Bu tür eserlerin en büyük özelliği azizlerin hayatlarını birçok mucize ve fantastik özelliklerle anlatmalarındır. (e.n.)

bir yetkili, tutuklaması gereken kişinin önünde böyle bir emri yırtıp atar mı? Neden Xuanzang, onu bıçakla tehdit eden ve yolculuğunun en zor ayağında tek başına bırakan birine at verir? Yanında hiç kimse olmayan Xuanzang, çölde nasıl hayatta kaldı? İki farklı gözetleme kulesi komutanı, Budist bir keşiş olsa da bir kaçağın geçmesine izin verir miydi? Çölde beş gün, dört gece susuz hayatta kalabilir miydi? (Gerçi Hedin, 1896'da susuz beş gece, altı gün hayatta kalmıştı.)⁸

Huili'nin anlatımı sanki imparatorluk emrine –seyahat yasağına rağmen Çin'den ayrılmak– karşı gelme suçunu sadece Xuanzang'ın işlediği izlenimi yaratıyordu. Xuanzang'ın asıl amacı, Tang'ın Orta Asya'yı kontrolü sırasında en önemli rakibi olan Göktürk kağanını ziyaret etmek olsa bile, Huili hikâyeyi değiştirerek Xuanzang'ı sadık bir Tang tebaası olarak tek başına Çin'den ayrılmış ve ancak ayrıldıktan sonra kağanla tanışmaya karar vermiş biri olarak gösteriyor.⁹

Ayrılması sırasında koşullar ne olursa olsun Xuanzang'ın yaşadıkları, kuzey rotasında sıradan yolcuların yaşadıklarından çok farklıydı. Yolculuğunun Guazhou-Turfan ayağında tek başına seyahat etti ancak bu yolu hemen herkes kervanlarla geçirdi. Kervanlar, seyahat yasaklarının olmadığı zamanlarda sınırlardaki kule karakollarına izin başvurusunda bulunurdu. Rehberler kervanları, çölde bulunması zor yollardan geçirir, yol üzerinde gördükleri iskeletlerin başına gelen felaketleri akıllarından çıkarmadan seyahatlerini sağ salim bitirirlerdi. Xuanzang'ın seyahat planında İpek Yolu üzerinde önemli bir yeri olan Turfan'ın altı çiziliyor. Turfan, Kuça'nın yanı sıra Batı bölgesinin en büyük şehirlerinden biriydi.

Huili'nin anlattığına göre Xuanzang, Tang İmparatorluğu'ndan ayrılmaya kadar değişti. Kuzey rotası üzerinde Hami'den sonraki vaha olan Turfan'da bulunan Gaochang* ülkesinin kralı Qu Wentai, onu karşılamak için bir elçi gönderdi. Gece yoldan gelen keşiş ve rehberi, saraya gece yarısı vardı; kral ve maiyeti, ellerinde meşalelerle onu karşılamak için dışarıya çıktı. Kral, Xuanzang'ı, bütün gece sohbet ederek ayakta tuttu ve kraliyet çifti, keşiş uykudayken de kendisini selamlayan ilk kişiler olarak bağlılıklarını göstermek için kapısının önünde bekledi. Xuanzang, yolculuğuna devam etmeden önce on gün bir manastırda inzivaya çekildi.

* Günümüzde Uygur Özerk Bölgesi'nin sınırlarında olan Karahoca ya da Karahoço. Orada yaşayan yerel halk eski çağlarda Karahoca'ya İdikutşehri adını vermişti. (e.n.)

ANTİK GAOCHANG ŞEHİRİ KALINTILARI

Turfan yakınlarındaki Goachang şehrinin toprak duvarları, bütün Çin'de yer üstünde ayakta kalmış birkaç duvar kalıntısından biridir. Ziyaretçiler, kent sakinlerinin toprağı kazarak yazın serin kalan evleri nasıl yaptıklarını ve topraktan nasıl yüksek duvarlar ördüklerini rahatlıkla görebilir. Buradaki iki toprak kule, Goachang'daki diğer binaların arkasında görülüyor; Xuanzang'ın 629'da, açlık grevine son verdikten sonra bu kulelerinden birinde vaaz vermiş olması muhtemel. (Foto: Valerie Hansen)

Kral, kendisini kalmaya ikna etmeye çalıştı:

Yasaların Efendisinin adını duyduğum andan itibaren bedenim ve ruhum neşeyle doldu, ellerim ve ayaklarım dans etti.

Burada kalmanızı teklif ediyorum, hayatınızın sonuna kadar isteklerinizi karşılayacağım. Krallığımın insanlarına, sizin müridiniz olmasını emredeceğim. Sayıları çok olmasa da birkaç bin kadar din adamını eğitmenizi umuyorum.

Xuanzang teklifi kabul etmedi, tartışılar ve kral onu Çin'e geri göndermekle tehdit etti. Xuanzang ayrılmakta ısrar edince kral onu saraya hapsetti ve yemeğini her gün bizzat kendisi ayağına götürdü. Üç gün boyunca

Xuanzang bir şey yemeyi içmeyi reddetti. Dördüncü gün, kral boyun eğdi. İki adam bir uzlaşmaya vardı: Xuanzang, Turfan’da bir ay daha kalacak ve kral, yolculuğu için ona hediyeler hazırlarken o da “Hayırsever Kralların Kutsal Yazısı” isimli bir Budist metni öğretecekti. Bir aylık süre dolunca kral yeni ant içmiş dört keşiş ile yirmi beş kişilik hizmetli grubu tayin etti ve her birine maske, eldiven, çizme ve çorap verdi. Keşişe ayrıca tahmini yirmi yıl boyunca seyahat masraflarını karşılayacak yeterlikte para ve kumaş da verdi: Üç kilo kadar altın, 30.000 gümüş sikke ve 500 top Şam işi kumaş ile ipek. Altın, gümüş sikkeler ve ipek; hepsi VII. yüzyılda İpek Yolu’nda para yerine geçiyordu. En önemlisi ise kralın 24 tane Batı Göktürk Kağanı için, 23 tane de Gaochang hükümdarı gibi kağanların müttefiki olan diğer krallar için yazdığı takdim mektubuydu.¹⁰

Xuanzang’ın rotası mümkün olduğu kadar Batı Göktürklerin ve onların müttefiklerinin kontrolünde olan bölgelerde kalmasını sağladı. Günümüzde Kırgızistan’da olan Issık - Kul Gölü’nün kuzeybatı kıyısında bulunan, başkenti Tokmak olan Kağan* için Gaochang kralı iki araba dolusu, toplam beş yüz top Şam kumaşı ve büyük ihtimalle kurutulmuş lezzetli meyveler gönderdi. Gaochang krallarının kışın da meyvelerin tadını çıkarabilmesi için buzhaneleri olsa da taze meyve, hanın bulunduğu kampa kadar dayanmazdı. Xuanzang, Turfan’dan kışın, büyük ihtimalle 629’un on ikinci ayında ayrıldı.¹¹

Kralın ailesi, 502’den beri iktidardaydı.¹² Etnik kökeni Çin olmasa da, Qu hanedanı hükümdarı birçok Çin âdetini benimsemişti. Turfan’ın yerli halkı Jushiler için geç dönem Han Hanedanlığı kayıtlarında, “Keçe çadırlarda yaşadılar, su ve otlak arayışı nedeniyle sürekli hareket halindeydiler ve çiftçilikle ilgili bilgileri çok azdı,” şeklinde yazıyordu.¹³ Jushi krallarının mezarları; insanlar için kare, atları için dairesel kazılan çukurlarıyla onların bu göçebe yaşamlarını onaylıyor.¹⁴ MÖ 60 yılında Hun birliği zayıflayınca yerli Jushi hükümdarları, Han Hanedanlığı’na dahil oldu. Çinliler daha sonra Jiaohe şehrine bir garnizon kurdu ve çeşitli Çin hanedanları MS 430 yılına kadar bölgede kontrolü sağladı. Jiaohe, iki ırmağın buluştuğu bir noktada etkileyici bir coğrafyaya sahiptir. Turistler, farklı binalardaki tabelaların yönlendirmesiyle, UNESCO’nun yaptırdığı taş döşeli yollarda yürüyebiliyor.¹⁵

Yüzyıllar boyunca Çin kontrolünde çok sayıda Çinli göçmen Turfan’a yerleşti ve yerli halkın çoğu böylece Çince öğrendi. Niya ve Kuça’da olduğu

* O dönem (618 – 630) Tong Yabgu, Batı Göktürk kağanıydı. (e.n.)

gibi III-IV. yüzyıllarda çok az sikke dolaşımdaydı. Turfan'a dair en erken Çin kaydı, 273 yılında, yerel halkın para birimi olarak kullandığı yirmi top ipeğin karşılığında bir tabutun alınmasına dair kayıttır.¹⁶ Sözleşmede ipeğin işlenmiş olduğu, yani boyayı daha kolay emmesi için dışındaki katmanın kaynatılarak alındığı belirtilmiştir. Turfan sakinleri, yüzyıllar boyunca işlenmiş ipeği tercih eder ve takasta ölçü birimi olarak da halı ve tahılları kullanırdı.

502 yılında iktidara gelen Qu ailesi hükümdarları, Çin kültürüne ait normları benimsedi ve birçok Çinli hükümdar gibi Budizmi seçti. Çin modeline göre bürokrasilerini şekillendirdi, yönetim dili olarak Çinceyi kullandı ve surlarla çevrili başkentlerinin standart Çince isimleri olan kapıları vardı. Öğrenciler okulda Çince klasikleri okudu, hanedanlık tarihi kayıtları Çince olarak tutuldu ancak büyük ihtimalle Kuça veya Sogdca gibi yerel bir dile de çevrildiler.¹⁷

640'tan sonra Tang ordusu, Gaochang ordusunu yenip vahayı ele geçince Turfan daha da çok bir Çin şehri oldu. Onuncu ve sonuncu Gaochang kralı ve Xuanzang'ı ağırlayan Qu Wentai (620-640 yılları arası hüküm sürdü) korkudan şok geçirerek hayatını kaybedince oğlu teslim oldu ve Çinliler vahada doğrudan bir yönetim kurdu. Jiaohe, Çinlilerin karargâhı haline geldi ve Batı bölgelerindeki işleri yöneten Anxi (Kuça) Genel Valiliği kuruldu.¹⁸

Turfan, Tang İmparatorluğu'na bağlı diğer üç yüz vilayetten biri olduğundan, yetkililer, bütün imparatorlukta uygulanan eşit toprak hakkı sistemine uygun olarak toprağı yeniden dağıttı. Her üç yılda bir hane kayıtlarının güncellenmesi gerekiyordu. Hane kayıt memuru, evin reisini, tüm aile üyelerini ve aynı evde yaşayan herkesi kayıt altına alır, vergi yükümlülüklerini bildirirdi. Sağlıklı her erkek üç farklı vergiyi ödemekle yükümlüydü: Derebeyine zorunlu hizmet, tahıl ve kumaş. Memurlar ayrıca daha az vergi yükümlüğü olan veya vergiden muaf sayılan gençleri, yaşlıları, engellileri ve kadınları da kaydedirdi.

Bunun karşılığında sağlıklı bir erkeğin reisi olduğu her hane, kendine ait 20 *mu* (üç dönüm veya 1,2 hektar) arazi ile ortak kullanılan 80 *mu* (12 dönüm veya 8,2 hektar) araziye sahip olurdu.¹⁹ Yetkililer kendilerine ait bu arazilerde uzun vadeli yatırımı desteklemeyi umuyordu (ipek böceklerinin yapraklarını yediğı dut ağacı dikmek gibi); üç yılda bir yeniden dağıtılan hisseli araziler düzenli tarım faaliyetleri içindi.

640 yılında her hanenin kaydını yapan memurlar Turfan'da sekiz bin hanede 37700 kişi sayar.²⁰ (yüz yıl sonra hane sayısı 11647'ye yükselir).²¹ Turfan vahasında arazi çok olmadığından, toprakla ilgili kayıt yapan memurlar, her hanenin sahip olduğu arazi miktarıyla birlikte (genellikle beş mu, 0,75 dönüm veya 0,3 hektar) ne kadarına hâlâ sahip olduğunu kayda geçirir. Yetkililer tahsis edilmesi gereken arazi miktarına hiçbir zaman sahip olunamayacağını fark etse de tuttukları muhasebe kayıtları Tang yasalarına uymaz. Ancak tanınan bu esneklik, Tang yasasını başarılı kılar; memurlar tüm düzenlemeleri yerel şartlara uyacak şekilde düzenler.

Turfan'daki Tang yetkililerinin zaten sahip olunan araziye ölçtüklerini biliyoruz çünkü Turfan halkı, ölülerini, kullanılmış kâğıtlardan yaptıkları kıyafet, şapka, çizme ve kemerlerle giydirerek gömme geleneğine sahiptiler. Başka bölgelerde yaşayan Çinlilerin de ölülerini benzer kâğıt kıyafetlerle gömdüğü biliniyor, ancak söz konusu kâğıtlar günümüze parçalanarak ulaşıyor.²² Hayatta olanlar, gömme işleminde kullanılan kâğıtların sonraki yaşamda da kullanılacak kadar kaliteli olduğunu düşünür; ne de olsa Budistler cennetin, dünyanın üzerinde bir yerde olduğuna inanır. Turfan'da sadece V. yüzyılın başlarına tarihlenen bir ayakkabı tabanında, "yüksel" anlamına gelen mavi mürekkeple yazılmış tek bir karakter bulundu.²³

Kâğıt pahalı olduğu için Turfan halkı, ölülere kıyafet yapmak için atılmış kâğıtları, bazen üzerinde resmi yazışmalar olanları kullanır. Çin resmi tarihi kayıtlarına göre, Gaochang Krallığı'nda bir konu sonuca bağlanınca tüm belgelerin atıldığı yazıyor; atmadıkları tek belge hane kayıtlarıydı. 640'tan sonra Turfan, Tang Hükümdarlığı'na geçti ve tüm Gaochang Krallığı belgeleri kullanılmadı. Buna ek olarak, Tang yasa koyucuları, belgelerin kapladığı yeri azaltmak için üçüncü yılın sonunda atılmasını emretti.²⁴ Kimi cenazeciler ölenlere kıyafet yaparken özel mektuplar, anlaşmalar, şiirler, ilaç reçeteleri ve okul ödevleri gibi kişiye ait malzemeler de kullandı. Turfan belgeleri gömü kıyafetlerinden elde edilen muazzam malzeme çeşitliliğinden ötürü çok heyecan vericidir.

Turfan'ın kuru iklimi kâğıt ve kumaş gibi hassas malzemelerin korunmasına yardımcı olur. Vaha milyonlarca yıl önce, Hint Yarımadası'nın Avrasya'yla çarpışması ve Himalayalar'ı ortaya çıkarmasıyla oluşmuş alçak basınçlı bir alanda bulunur. Turfan'ın en alçak noktası, deniz seviyesinin 154 metre altındaki Aiding Gölü'nün kurumuş yatağıdır; burası

Lût Gölü’nden sonra dünyanın en alçak ikinci yeridir. Turfan kuru ve sıcaktır, o kadar sıcaktır ki Çinliler zaman zaman buraya “ateş eyaleti” veya “Huozhou” der. Yazın sıcaklıklar düzenli olarak 60 °C’ye kadar çıkar ve iklimi olmayan insanlar için bu dayanılmaz bir sıcaklıktır (her ne kadar bir kısmı yer altında kalan yerli konutlar soğuk kalsa da); ancak bu ısı Turfan’ın kavunu ve üzümleri için de mükemmeldir. Bu sıcak, kâğıt belgelerin yanı sıra Turfan’ın kuru iklimi yüzünden fazla kurumuş insan bedenini ipekten yapılmış yapay çiçekleri korumuştur.

Aurel Stein, 18 Ocak 1915’te Gaochang şehir duvarlarının hemen dışında bulunan Astana mezarlığını ziyaret ettiğinde mezarlar çoktan yağmalanmıştı. Maşik adında bir mezar kazıcı, Stein’a, babasıyla birlikte bu alandaki tüm mezarları incelediklerini söyledi:

Maşik, mesleği çok uzun zamandır ölülerin üzerini aramak olan, bizim özel mezarlık yardımcımız; tüm çekincelerini bir kenara bırakarak, kafataslarının çenesini kırmış ve ince, altın bir sikke bulmuş.* Maşik, ölülerin ağzında altın veya gümüş sikke araması gerektiğini deneyimleyerek öğrenmiş olsa da, bu işten her zaman mükâfatını alamamıştı.²⁵

Stein, Astana ve Karahoca mezarlıklarında, Maşik’in ölülerin ağzından çıkardığı sikkeler dahil çeşitli eserler buldu; ancak kendisi ve onu takip eden diğer kazıcılar, mezarda ne kadar çok belge bulunduğunun farkında değildi.

Bugün Astana Mezarlığı, turistlerin ziyaretine açıktır ve iki yer altı mezarına merdivenle inilerek duvar resimleri görülebilir. Mezarlığın ne kadar büyük olduğu –doğudan batıya 2,4 km uzunluğunda ve 1,2 km genişliğinde– ve tarihçilerin buldukları belgeleri bir araya getirerek elde ettikleri bilgiler düşünülünce bu alan daha da etkileyici olmaktadır.

Yerel arkeologlar, Astana Mezarlığı’nın, bazıları açılmış olsa da hâlâ yeni eserler içerdiğine inanıyordu; ancak 1958’e kadar kimse sistemli bir kazı yapmamıştı. Komünist Parti’nin Çin ekonomisini İngiltere düzeyine getirmek için yaptığı büyük bir kitle hareketi olan Büyük Atılım’ı başlattığı

* Ağza sikke koymanın kökeni belirsizdir: Stein, bunun Eski Yunan geleneğinde ölenlere Hades teknecileri için verilen yol parasıyla bağlantılı olabileceğini iddia ederken, Çinli akademisyenler aynı geleneğin MÖ ilk bin yılda Çin mezarlarında da görüldüğünü ileri sürer. (e.n.)

yıldı. Herkes –her çiftlik, her fabrika, her çalışma birimi– çoğu şişirilmiş ve ulaşılması imkânsız olan kotaları tutturarak üretimi artırmak zorundaydı. Birçok bölgede tarımın zorunlu kolektifleştirmesi, tarımın ihmal edilmesine, korkunç bir kıtlığın yaşanmasına neden oldu ve kırk beş milyon insan öldü.²⁶

Sincanlı arkeologların da binlerce eser için belirlenmiş kotaları vardı.²⁷ Farklı birkaç yerde deneme çukurları açtılar ancak en çok eser veren Astana'dakilerdi. Arkeologların işçilere kazmaları için ödeme yapacak paraları olmadığına, yerel yöneticiler, yol ve sulama kanalları kazan ekipleri kullanmalarına izin verdi; böylece onları işçi tutma masrafından kurtardı. Arkeologlar daha çok mezar buldu. Bugün Turfan'daki yerel arkeologların kamyonlar dolusu eserin Urumçi Müzesi'ne nasıl taşındığını anlatmaları ile XX yüzyıl başlarında Avrupalı kâşiflerin deve kervanlarıyla eserleri kaçırmalarını anlatmaları aynı tondadır. Kazılar 1975'e dek, arkeologlar kotalarını tutturuncaya kadar sürdü. O yıllar, özellikle 1966'dan 1976'ya kadar, Kültür Devrimi sırasında çalkantılı siyasi hareketliliğe sahne oldu. Vurgu her zaman elde edilen eserlerin miktarındaydı ve buna göre tutulan kayıt sistemi de çok zayıftı.²⁸ Bu telaşla yapılan kazılarla ilgili yayınlanan raporlar baz alınarak, hangi eserin hangi mezardan geldiğini belirlemek her zaman mümkün olmadı.

Arkeolojik alandan elde edilen belgeler çok daha iyi sonuç verdi. Wuhan Üniversitesi, Tarih bölümünden Prof. Tang Zhangru'nun öngörülü liderliğinde hükümet, Pekin'de toplanan bir grup akademisyeni görevlendirip arkeolojik alanda bulunan belgeleri analiz ettirdi. Bazı durumlarda atık kâğıtlardan yapılmış kıyafet parçalarını söküp orijinal belgeleri yeniden bir araya getirdiler. Bu yeniden bir araya getirilen belgelerin her biri, modern Çinceye uzmanlarca yapılan transkripsiyonları ve net bir fotoğrafıyla basıldı. 1959'dan bu yana arkeologlar, Astana ve Karahoca'da 205'i mezar olmak üzere 465 kazı yaptı.²⁹ Bugüne kadar yaklaşık iki bin belge kurtarıldı ve bu belgelerin üç yüzden fazlası sözleşmedir.³⁰

Bu belgeler, İpek Yolu topluluğunda en erken Çince belgenin ait olduğu 273 yılı ile en son tarihli belgenin ait olduğu 769 yılına kadarki dönemde sıradan insanların yaşamlarına dair eşsiz bilgiler sundu. Gaochang Krallığı'nın kurulmasından önceki dönemde Turfan'ın farklı hükümdarları, Niya ve Kuça hükümdarlarına benzer şekilde bir elçi gönderip durumu

hep birlikte kabul ediyorlardı. 477 yılına ait bir belgede, Orta Asya'dan, Tarım Havzası'nın güney ucunda bulunan Kargılık Krallığı'na ait, Cücen (Avrupa'da Avarlar olarak bilinen) elçilerinin ağırılanma masraflarına dair harcamalar listelenmişti: Başkenti Çin'in Nanjing kenti olan Song Hanedanlığı (420-479), Hindistan'ın kuzeyindeki Uddiyana Krallığı ve Hindistan'ın güneyi için kullanılan "Brahman ülkesi."³¹

Bu elçi listesi, özellikle Turfan yöneticilerinin diplomatik ilişki kurduğu komşu krallıkları ortaya çıkarıyor ancak en önemli ticari ortaklarının sözü geçmiyor. Turfan'da bulunan başka sikke ve belgeler tutarlı ve hatasız bir düzen sergiliyor: İran dünyası, özellikle Semerkand çevresindeki İran'ın doğusundaki dünya –Roma değil– ilk önce özgür Gaochang Krallığı'nın, devamında da 640 fethi sonrasında Tang döneminde Çin'in en önemli ticaret ortağıdır.

Turfan sakinleri, 300 yılı gibi erken bir tarihte, İran'ın batısında hüküm süren Sasani İmparatorluğu tarafından basılan gümüş sikkeler kullandı. Safılığıyla ünlü (%85-90 ayar gümüş) Sasani sikkeleri, kolayca diğerlerinden ayırt edilebilir.³² Sikkenin bir yüzünde Orta Farsça yazılışıyla iktidarda olan hükümdarın başındaki karakteristik tacıyla profili yer alırken arka yüzünde ülkenin dini olan Zerdüştlüğü temsil eden bir ateş sunağına bakan iki görevli bulunmaktadır. Çin'in herhangi bir yerinde bulunan en erken dönem Sasani sikkesi IV. yüzyıla tarihlendirilir ve Gaochang şehrinde toprağın altındaki hazinelerde bulunmuştur. Bu erken dönem sikkelerin çok yıpranmadığı görülür çünkü bunlar geniş alanda dolaşımda değildir.³³ Turfan'dan gelen IV. yüzyıl belgeleri, bu sınırlı kullanımı onaylarcasına ödemelerin ipek toplarıyla yapıldığını gösterir.

Mezara konulan eşyaların listesinde özellikle gümüş sikkelerden söz eden ilk belge 543 yılına tarihleniyor. Belgede 100 gümüş sikke, 100 altın sikke ve 100.009.000 kübit "cennete uzanan ipek" listeleniyor.³⁴ (Bir kübit ortalama 3 metre veya 10 fit olarak ölçülüyor)*. Bu mezar envanteri sikkelerin nerede basıldığını yazmasa da, bu döneme ait Çin sikkeleri bronzdan dökülmüştür ve bu nedenle gümüş sikkeler Sasani olmalıdır. Sikke ve kumaş miktarının çokluğu, mezara bunların gerçeklerinin değil, kopyalarının konulduğunu gösteriyor.

* Kübit, Latince dirsek anlamına gelen *cubito* kökenlidir ve orta parmağın ucundan dirseğin altına kadar olan önkol uzunluğuna dayanır. Sasanilerde kral arşını (el-dhirā' el-malik miras) adını alır, ortalama olarak uzunluğu 66,5 cm'dir. Eski bir Roma kübiti 120 cm'dir. (e.n.)

Gerçek gümüş sikkelerin varlığı hakkında en erken kesin bilgi, 584 yılına ait ve 5 gümüş sikke karşılığında 1 *mu* arazi kiralınmasına dair bir sözleşme metninde yer almaktadır. Benzer sözleşmeler 677'ye kadar görülüyor. Halk toprak, ağaç, kağıt, ev kiralamak ve toprak satın almak, gözcü kulübelerine yerel halktan birini tutmak, borç vermek ve vergi ödemek için bu sikkeleri kullandı.³⁵ Çince yazılan sözleşmelerdeki bilgileri, Astana'da 639'da bulunan Sogdca yazılmış bir belge onaylıyor ve bir kadın kölenin 120 “çok saf” gümüş sikkeye satıldığını kaydediyor.³⁶

Belgeler ile kazılarda bulunan sikkelerin de desteklediği bir düzen, Turfan halkının 500'lerin sonundan, 600'lü yılların sonuna kadar gümüş sikke kullandığını gösteriyor. Arkeologlar, Gaochang şehri kazı alanından 130, Astana mezarlığından –çoğu Stein'in asistanı Maşık'in ölülerin ağzından çıkardığı– 30 Sasani sikkesi buldu.³⁷ Sasani gümüş sikkeleri, 640'ta Çin fethinden sonra da dolaşımda kaldı ve Sasani İmparatorluğu 651 yılında İslam ordularına* yenik düştükten ve Arap-Sasani dönüşümünden sonra dahi sikkeler Arap hükümdarlar tarafından basılmaya devam etti. Arap-Sasani sikkeleri, öncekiler gibi dört gram kadardı; Sasani imparatorunun profili Arap hükümdarınkiyle değiştirilmiş ve sikkenin üzerine Arapça yazılar eklenmişti.³⁸

Çin'de 1.300 Sasani sikkesi gün yüzüne çıkarıldı. Bunlardan büyük çoğunluğu Sincan'da bulundu.³⁹ Arkeologlar, günümüzdeki Uluğçat kasa-basında (Çince Wuqia), Turfan'ın batısındaki uzak bir noktada, Kaşgar'ın dışında küçük bir yolun kenarında bütün Çin'deki en büyük gümüş sikke zulasını buldu. 1959'da yol açmak için dinamit kullanan bir yol yapım ekibi, bir kayanın yarığında çoğu birbirine kaynamış 947 gümüş sikke ile 13 külçe altın buldu. Tepe, Turfan ile bugünkü Kırgızistan sınırlarında bulunan, Issık-Kul Gölü'nün kuzeybatısındaki, Batı Göktürk Kağanlığı'nın başkentine giden anayolun yakınındaydı. Tepenin kenarında bulundukları nokta o kadar gözden ıraktı ki –bir tüccar, bir elçi veya bir kaçak– parayı güvende olması için oraya saklamış ve hiçbir zaman geri dönmemiş gibiydi.⁴⁰ 947 sikke arasında hem Sasani hem de Arap-Sasani sikkeleri vardı. Arap-Sasani sikkelerinin varlığı, istifi Sasani İmparatorluğu'nun 651 yılında Hulefa-yı Raşidin ordularının eline düşmesinden sonraki bir zamana

* İlk Arap istilası, III. Yazdegerd tahta çıktığında başladı. Hulefa-yı Raşidin ya da Dört Halife dönemleri olarak bilinen dönemde, halifelik Hz. Ömer'deydi. 644'te başlayan Arap istilasında Hz. Osman döneminde son darbe vuruldu, Sasani kralı III. Yazdegerd öldürüldü. (e.n.)

tarihlendirirken, Sasani sikkelerinin Çin kopyalarının varlığı yani istifin belki de çeyreği, Batı bölgeleri halklarının hâlâ gümüş sikkeyi cezih bulduklarını gösteriyor.⁴¹

VII. yüzyıl sonlarında 947 gümüş sikkenin alım gücü neydi? 673'te ölen Zuo adlı bir tefecinin Turfan'da bulunan mezarından çıkan belgeler bazı ipuçları veriyor. Bir hizmetçinin, mezardaki ölen kişiye yazdığı katlanmış mektupta, altı yıl önce, 667'de, 500 gümüş sikkenin çalınmasından sorumlu bulunmayı reddettiği yazıyordu. Hizmetçi, birçok Çinli gibi öteki dünyada kurulan mahkemelerin hem ölen hem de yaşayan için adaleti sağlayacağına inanıyordu. Mektubu, toplumun varlıklı bir üyesinin sıradan bir günde elinin altında 500 gümüş sikke bulundurabileceğini gösteriyor.

Tefeci Zuo'nun mezarında bulunan on beş sözleşme, genellikle daha az miktarlarda verdiği borçları kaydetmiş: 10 ile 40 gümüş sikke veya 3-4 top ham ipek. Yasalar, köle ve hayvan gibi büyük satış işlemlerinde ipek topları kullanılmasını, daha az değerli mallarda çok yaygın kullanılmadığı için sikke kullanılması gerektiğini belirtiyor. Bu yasalara uygun olarak tefeci Zuo, 661'de, 6 top ham ipek karşılığında bir köle kız satın aldı ve 668'de 90 balya saman için 450 gümüş sikke ödedi. Sekiz sözleşmede ipek veya gümüş sikke borç verildiğini yazarken, beş sözleşme tarla kiralama işlemiyle, bir tanesi de kendisinden daha önce borç almış biriyle ilgiliydi. Diğer Turfan belgelerinden farklı olarak, sözleşmeler dokunulmadan mezarına yerleştirilmişti; belki de Zuo yaşarken verdiği borçları alamamış, ancak öldükten sonra diğer yaşamında alabileceğini ümit etmişti.⁴²

Mezarına gömülen sözleşmelerde yüzde 10-15 oranında bir faiz işliyordu. Bu oran o dönemde yaşayanlar için bile yüksekti. Tang Yasaları faizi aylık %6 ile sınırlandırıyordu.⁴³ Farklı nedenlerle borçlanan sıradan halk, borçlarını kapatmak için tefecilere başvuruyordu. Bu insanlara ne olduğunu bilmiyoruz ancak aldıkları borçları her zaman ödemedikleri kesin; çünkü öyle yapmış olsalardı, geleneğe göre tefeci son ödemeyi de aldıktan sonra sözleşmenin bir nüshasını yok ederdi.

Turfan halkı gümüş sikke kullanırken orta Çin'de yaşayanlar, MÖ II. yüzyıldan beri bronz wuzhu sikkelerini kullanıyordu. Turfan'da ve batı noktalarında gümüş, Çin'de bronz olmak üzere iki farklı etki alanı; vahanın 640'ta fethinden sonra da bu böyle devam etti. Turfan'da insanlar ancak 700 yılı civarında, bin adedini birlikte desteleyerek ve "ipe dizili" adını

verdikleri bronz sikkeler kullanmaya başladı. Gümüş sikkeden söz eden en geç tarihli Astana belgesi 692 yılına ait bir vergi makbuzunun bronz sikke karşılığını şöyle belirtiyor: 2 gümüş sikke, 64 bronz sikke değerindedir.⁴⁴

Turfan'da gümüş sikke kullanımı, VI-VII. yüzyıllarda Çin'in, İpek Yolu'nun revaçta olduğu ve Tang'ların kuzey batıda çok sayıda asker bulundurduğu dönemde ana ticaret ortağının Roma değil, İran dünyası olduğunu destekler nitelikte. Çin'de –şu ana kadar– Roma Cumhuriyeti'nin (MÖ 507-27) veya devamındaki hükümetlerin (MÖ 27-MS 330) bastığı herhangi bir sikke bulunmadığını hatırlayın. Ningksia Özerk Bölgesi'nin önde gelen arkeologlarından Luo Feng'in yaptığı ayrıntılı bir araştırmada, Çin'de bulunan en erken Bizans sikkesinin (sadece iki adet bulunmuştur) II. Theodosius (409-50) dönemine ait olduğu ve bir tanesinin VI. yüzyıl başlarında, diğersinin de VIII. yüzyıl ortalarında gömüldüğü ortaya çıkıyor.⁴⁵ Bu Bizans sikkelerinin ait oldukları dönem, Sasani gümüş sikkele-ri dönemiyle örtüşüyor ve iki sikke genellikle birlikte görülüyor. Çin'de gümüş sikkeye göre daha az altın sikke bulundu: Sincan'da 11 ve orta Çin'de 37 adet olmak üzere toplamda 48 adet (1.300'den fazla gümüş sikkeye karşı).⁴⁶ Bu sikkelerin hepsinin solidus olduğu görülüyor. İlk defa I. Constantinus (307-337 arası hükümdar olan) tarafından basılan ve 1 Roma pound'unun* 1/72 oranında ağırlığı olan veya 4,55 gram altın içeren bu sikkelerin bir yüzünde iktidardaki Bizans İmparatoru, arka yüzünde haç veya İsa kabartması bulunuyor.⁴⁷ Müslüman birlikleri, Sasanileri yenip Bizans İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını fethedince, Müslüman dökümcüler yassı sikkelerin üzerinden Hristiyan imgeleri kaldırdı, tıpkı gümüş sikkelerden Zerdüşť imgelerini kaldırdıkları gibi...

Yakından bakıldığında Bizans altın sikkelerinin çoğunun sahte olduğu ortaya çıkıyor.⁴⁸ Bazen gerçek altından ya daha hafif çıkıyorlardı ya da imparatorun portresindeki ikonografik ayrıntılar veya üzerindeki yazıdaki harfler yanlıştı.⁴⁹ Birçoğuna giysilere dikmek için delikler açılmıştı; bu da büyük olasılıkla koruyucu tılsım olarak görüldüklerini göstermektedir.

Çin'de bir arada bulunan en fazla sikke sayısı beştir ve daha çok tek bir sikke ortaya çıkarılmıştır.⁵⁰ Arkeologlar, Uluğçat ve Turfan'da bulunan gümüş sikke yığınlarıyla kıyaslanacak herhangi yeni bir yığın bulamadı; bu da Bizans altın sikkelerinin sadece törenlerde kullanıldığını ve Turfan

* Pound, Latincedeki libra pondo ifadesinden uyarlanmıştır ve 1 pound yaklaşık 329 gram gelir. (e.n.)

veya Çin’de tedavülde olmadığını gösteriyor.⁵¹ Astana belgelerinin hiçbirinde altın sikke kullanılan bir alışveriş kaydı bulunmuyor ve mezarlardan çıkarılanların çoğu tılsım olarak kullanılıyor. 947 gümüş sikke ve 13 külçe altın bulunan Uluğçat kazısı temel alışkanlığı onaylıyor; gümüşün sikke, altının ise külçe olarak dolaşıma çıktığını gösteriyor.

Gümüş sikkelerin yaygın kullanımı, Turfan’ın İran ve Çin dünyası arasında konumlandığını gösteriyor. İpek Yolu ticareti yıllarında Turfan çok göç alıyordu ancak hiçbirisi Semerkand’dan gelen Sogdlar kadar çok değildi. Sogdlar, Turfan’a IV-V. ve VI. yüzyıllarda yerleşmek için geldi ve bu göç dalgası 651’de Sasani İmparatorluğu’nun düşüşü ve 712’de Semerkand’ın İslam güçlerinin eline geçmesinden sonra önemli ölçüde arttı.

Sogdlar ünlü tüccarlar olsa da, Turfan’da yaşayan Sogdlar çiftçilik, askerlik, hancılık, ressamlık, tabakhanecilik ve demir eşya satıcılığı gibi farklı meslekler de yürüttü.⁵² Gaochang krallığı veya Tang Hanedanlığı’na mensup yetkililer, hane kayıtlarını tutarken hangi hane oturanının Sogdlu olduğunu kaydetmedi. Bunun sonucu olarak günümüz bilim insanları, aile ve şahıs isimlerine bakarak bunu tanımlamak zorunda kaldı. Çinliler, Sogdlardan genellikle “dokuzmücevherli soyadı olan” insanlar olarak sözetsede Sogdların çoğu Çince soyadlarını benimsedi. Semerkand’dan gelenler Kang; Buhara’dan gelenler An; Zarafşan Irmağı’nın kuzeyindeki Kabudhan’dan veya Pencikent’ten gelenler Kao; günümüz Shahrısbaz’ı olan Kesh’ten gelenler Shi; ve günümüz Taşkent’i olan Şaş’tan gelenler de Shi (farklı bir karakter kullanarak yazdıkları) soyadlarını kullanıyordu.⁵³ Sogd dili akademisyenleri Yoshida Yutaka ve Kageyama Etsuko, Çince çevirilerinden kırk beş farklı Sogd soyadı belirlediler.⁵⁴ Turfan’a yerleşen ilk Sogd göçmenlerin çoğu bu adları kullanırken, Çin’de nesiller boyu yaşayanlar torunlarına geleneksel Çin adları verme eğilimindeydi. Amerika’ya göçenlerin çocuklarına Amerikan kökenli adlar seçmeleri gibi...

İsim vermeye ek olarak Turfan’a göç eden Sogdlar zamanla cenaze törenlerini Çin uygulamalarına uygun hale getirdi.⁵⁵ Zerdüştlar, etin saf toprağı kirlettiğine inandığı için, geleneksel olarak ölülerini leş yiyici hayvanların ulaşacağı yerlere bırakıyor ve sıyrılmış kemikleri gömüyorlardı. Turfan’da böyle kemiklerin gömüldüğü iki yer bulundu.⁵⁶ Zerdüştlar, ağaç,

kaya ve dağ tanrıları da dahil olmak üzere tanrılarına, rüzgâr tanrısına hayvan kurban ediyordu; tabii baştanrıları Ahura Mazda'ya da.⁵⁷ Kurban törenlerine, sabao unvanını kullanan Sogd toplumunun siyasi ve dini lideri önderlik ediyordu.⁵⁸

Turfan'da yaşayan Sogdluların çoğu, ölen kişiyle birlikte, kendisine öteki dünyada hizmet etmesini temsilen ahşap fişler gömmek gibi Çin cenaze törenlerini benimsiyordu.⁵⁹ Gaochang şehrinin kuzeydoğusunda-ki Badamu köyündeki bir mezarda yapılan son kazılarda, Çin tarzı mezar taşlarında yazan soyadlarından belirlenen seksenden fazla Sogd mezarı bulundu.⁶⁰ Bu isim verme yöntemi, farklı belgelerde rastlanan, ister hane bireylerinin kaydedildiği hane kayıtları olsun, ister farklı bir belge olsun, Sogdları tanımlamayı mümkün kılıyor.⁶¹

Bir dönem Gaochang Krallığı'nın yaklaşık 600 yetkilisi, birbirlerine sat- tıkları mallar için kantariye adı verilen bir vergi ödeyen kırk sekiz tüccarın adını kaydetti.⁶² Vergi, mallar tartıldıktan sonra gümüş sikkeyle ödeniyor- du. Bu üzerinde çok çalışılan belge, orijinal belgenin farklı on yaprağıyla yapılmış bir ayakkabı tabanında bir araya getirilen parçalardan günümüze ulaşmıştır. VII. yüzyıl başlarında, bir yıl boyunca bir dizi bireysel akta- rımların kayıtlarını sunan bu belge, İpek Yolu ticaretinde dolaşan mallarla ilgili en çok bilgi veren belgedir. Bu belgeler Astana Mezarlığı'ndan bir araya getirilen belgelerden elde edilen tüm zevkleri ve hayal kırıklıklarını somutlaştırıyor, elde edilen herhangi bir gereçten daha çok bilgi veriyor ancak belgenin bazı bölümlerinin eksik olması –ayakkabı tabanı yapmak için kesilen yerlerinin olması– tamamlanmamış olduğunu gösteriyor.

Öyle bile olsa, bu kayıtlar Sogdların İpek Yolu ticaretinde ne kadar önemli bir rol oynadıklarının açık bir göstergesidir. Belli bir malın satıcısı veya alıcısı olarak sözü geçen 48 isimden 41'i Sogd ismidir.⁶³ Kantariye kayıtlarında hiç vergi alınmayan haftalar olması –her hafta bir elin par- maklarını geçmeyecek sayıda alışveriş kaydı– ticaretin çok yoğun yapıl- madığını gösteriyor.⁶⁴

Yetkililer her gün yapılan satışların çetelesini tutuyor ve ayda iki kere toplam sikke sayısını hesaplıyordu. Vergi oranı, 2 Çin *jin*'i gümüşe karşılık, 2 gümüş sikkeydi (8 gr ağırlığında) ve bu, yüzde birden azdı. Bilim insan- ları, 600 yılında bir *jin*'in ağırlığının ne kadar olduğunu bilmiyor, ya eski sisteme göre 200 gr veya yeni sistemde 600 gr. Daha düşük bir ağırlıkta

olması daha olası ancak bu belirsizlik nedeniyle aşağıdaki tabloda orijinal jin ve liang (bir Çin onsu, 16 jin'e denk gelir) birimleri kullanılmıştır.⁶⁵

Kantariye vergileri kaydında bir yılda yapılmış 37 adet işlem görülüyor. Pirinç, ilaç, bakır, zerdeçal ve ham şeker sadece bir kere el değiştirirken diğer malların el değiştirmesi çok daha sık görülüyor: Altın, gümüş, ipek kumaş, aromatik mallar (*Xiang* terimi geniş anlamda baharat, tütün veya ilaç anlamına gelir) ve amonyum klorür. Bu listede alışılmamış maddelerden biri olan amonyum klorür, boyalarda bir bileşen olarak, deri işlemede ve metallerin ısısını düşürmede eritken madde olarak kullanılıyordu. Bu belgelerde amonyum klorür, 11 Çin ağırlığı kadar küçük bir miktar ile 251 Çin ağırlığı kadar büyük miktar arasında toplam altı kez kayda geçmiş. Güzel kokular da 33 Çin poundundan, 800 Çin pounduna kadar –listede kayıtlı en büyük miktardaki başlık bu– hem küçük hem de büyük miktarlarda alınıp satılıyordu. Altın, beklendiği gibi çeyrek ya da yarım Çin poundu kadar küçük miktarlarda görülürken, en yüksek gümüş miktarı 8 Çin ağırlığındaydı. İlginç bir şekilde bu belgelerde ipek kumaş toplarından söz edilmiyor ancak değerleri, uzunluk ve genişliklerine göre belirlendiği için, ağırlık ile alınan bir vergiye tabi tutulmuyorlardı.⁶⁶

Kantariye, bir tüccarın envanterinin tamamını vermiyor, sadece yapılan tek satışlar görülüyor ancak envanterlerde yer alan kimi büyük miktarlar –800 Çin poundu– birden fazla yük hayvanıyla taşınmış olabilir.⁶⁷ Giriş kısmında sözü edilen Çinli bir tüccar ile iş ortağının erkek kardeşi arasında yaşanan anlaşmazlıkta söz edildiği gibi, bir dizi yeminli ifadeden, gerçekleşen ticaret miktarının düşük olduğunu seziyoruz.⁶⁸ Davacının Çince ismi Kao Lushan, Sogd olduğu açık; Kao dokuz mücevherli soyadlarından bir tanesi ve “parlayan”, “ışık” veya “ışıldayan” anlamına geliyor. Ayrıca Farsça Roshanak ismiyle aynı kökten.

670 yılı civarı Çin mahkemesi önüne çıkan küçük erkek kardeş, ödenmeyen bir borç için Çinli tüccardan şikâyetçi oldu. Sogdlu, Çinli tüccarın Turfan'ın 640 yılında fethinden sonra yürürlükte olan Tang Hanedanlığı yasalarını çiğnediğini iddia etti. Tüccarın, ağabeyinin vârisi olarak 275 top ipek kumaş almaya hakkı vardı. Tüccar davayı, 670-692 yılları arasında Anxi Özerk Bölgesi'nin merkezi olan Turfan'a taşıdı.*

Ağabeyinin ölümü sırasında kendisi ve Çinli ortağı, zamanın birçok tüccarı gibi, Tang'ın başkenti Çangan'da ikamet etmekteydi ve gerekli

* Bu dava, kitabın girişinde de belgesiyle birlikte yer almıştır. Bkz. OK s. 2. (e.n.)

olduğu zaman iş için Batı bölgelerini dolaşırdı. Ağabeyi, Çinli ortağıyla Gongyuecheng’de (Çin’in Kazakistan sınırına yakın olan günümüzde Sincan Almalık şehri) buluştu ve kendisine birkaç yük hayvanıyla taşınabilecek 275 top ipek kumaş borç verdi. İki adamın ortak bir dilleri olmadığı için bir tercüman aracılığıyla konuştular.

Bu davanın gösterdiği gibi ham ipek –basit bir sepet örgüsü deseni olan, ağartılmamış– Tang Hanedanlığı’nda bronz sikkelerin yanında para birimi olarak kullanıldı. Sikkelerin değeri çılgın dalgalanmalar gösterirken ipek toplarının değeri sabitti. Bir top ipek kumaşın boyutu, III-X. yüzyıllar arasında inanılmaz ölçüde sabit kaldı ve 0,56 metre genişliğinde ve 12 metre uzunluğundaydı.⁶⁹ Ayrıca ipek, bronz sikkeden daha hafifti; standart ağırlık birimi olan bin sikke 4 kg ağırlığında olabiliyordu.⁷⁰

Borcu verdikten sonra Sogdlu iki deve, dört sığır ve bir eşekle Kuça’ya doğru yola çıktı. İpek, ok, yay ve kâselerden oluşan mallarını bu yedi yük hayvanı taşıyordu. Sogdlu Kuça’ya asla ulaşamadı; mahkemede bir tanık, mallarını çalan haydutların onu öldürdüğünü ileri sürdü. Hayatta kalan kardeşin elinde, verilen borca dair orijinal bir sözleşme olmasa da sözleşmenin yapıldığına dair ikisi de Sogdlu olan iki tanık gösterdi. Tang yasalarına göre beyan etme, orijinal anlaşma için yeterli kanıt sayılıyordu. Mahkeme hayatta kalan Sogdlu kardeşin lehine karar verdi ve Çinli tüccarın borcunu ödemesini karara bağladı.

Ölen Sogdlu kardeş, mallarını taşıyan yedi yük hayvanıyla seyahat etmişti. Turfan’da günümüze ulaşan seyahat izinlerinden öğrendiğimize göre diğer kervanlar da neredeyse aynı büyüklükteydi. Niya ve Kuça’dan bulunan benzer belgeler gibi, bu belgelerde de bir noktadan diğerine giderken beraberlerinde olan herkesin kaydı tutuluyor –hem insan hem hayvan– ve gitme izinleri olan yerlerin isimlerini yazıyordu. Seyahat başlamadan önce her gezgin, uğrayacakları ara durakları ve varacakları son noktayla birlikte kendisiyle seyahat edecek kişi ve hayvanların listesini de oluşturup seyahat iznine başvuruyordu. Buna ek olarak her yeni bölgeye girişinde yanındaki hayvan ve insanların listesini doğrulayan yeni bir belge alıyordu.

Bölge içinde ve bölgeler arasındaki her kontrol noktasında yerel memurlar tüm insanları –asıl kervanbaşının akrabaları, hizmetliler (zuoren) veya köleler olacak şekilde– ve kendisine ait olan hayvanları kontrol ediyordu. Tang Hanedanlığı yasaları, borçların ödenmesi için insanların köle

**TABLO 2.1 MS 600'LÜ YILLARA AİT, TURFAN YAKINLARINDA
BİR KONTROL NOKTASINDA BULUNAN KANTARIYE
VERGİSİ FATURASI**

Satılan eşyanın adı	Ağırlık	Satıcının soyadı (muhtemel etnik kökeni)	Alıcının soyadı (muhtemel etnik kökeni)	Tarih	Ödenen vergi
Gümüş	2 jin	Kao (Sogd)	He (Sogd)	Birinci ay, birinci gün	2 sikke
Gümüş	2 jin 5 liang	Kao (Sogd)	Kang (Sogd)	Birinci ay, birinci gün	2 sikke
Altın	9.5 liang	Di (Gaoju halkından)	bilinmiyor	Birinci ay, ikinci gün	bilinmiyor
Gümüş	5 jin 2 liang	He (Sogd)	An (Sogd)	Birinci ay, üçüncü gün	5 sikke
Koku	572 jin	Di (Gaoju halkından)	bilinmiyor	Birinci ay, üçüncü gün	bilinmiyor
Bakır	30+ jin	bilinmiyor	bilinmiyor	Birinci ay, üçüncü gün	bilinmiyor
İlaç	144 jin	Kang (Sogd)	Ning (Ç'in)	Birinci ay, beşinci gün	Bilinmiyor
İpek iplik	50 jin	Bilinmiyor	Kang (Sogd)	Bilinmiyor	7,5 sikke
Altın	10 liang	bilinmiyor	Kang (Sogd)	bilinmiyor	7,5 sikke
Bilinmiyor	5 jin	bilinmiyor	Bilinmiyor	bilinmiyor	70 sikke
bilinmiyor	bilinmiyor	bilinmiyor	Bilinmiyor	bilinmiyor	42 sikke
Amonyum Klorür	172 jin	An (Sogd)	Kang (Sogd)	Birinci ay, 15. gün	Bilinmiyor
Koku	252	Kang (Sogd)	Kang, He (Sogd)	bilinmiyor	bilinmiyor
Amonyum Klorür	50 jin	Kao (Sogd)	An (Sogd)	Birinci ay, 22. gün	bilinmiyor
Bakır	41 jin	Kao, He (Sogd)	An (Sogd)	Birinci ay, 22. gün	
Gümüş	8 jin 1 liang	Di (Gaoju halkından)	He (Sogd)	bilinmiyor	bilinmiyor
Altın	8.5 liang	[He] Sogd	Gongpin (Türk)	bilinmiyor	2 [sikke]
bilinmiyor	bilinmiyor	bilinmiyor	An (Sogd)	bilinmiyor	14 sikke
bilinmiyor	71 jin	bilinmiyor	He (Sogd)	[3.ay]	bilinmiyor
Zerdeçal	87 jin	Kang (Sogd)	Ju (Juşi halkından)	[3. ay]	1 sikke
Altın	9 liang	Kao (Sogd)	He (Sogd)	3. ay, 24. gün	2 sikke
Koku	362 jin	Zhemat Vanda (Sogd)	Kang (Sogd)	3. ay, 24. gün	15 sikke
Amonyum Klorür	241 jin	Zhemat Vanda (Sogd)	Kang (Sogd)	3. ay, 24. gün	15 sikke
Amonyum Klorür	11 jin	Bai (Kuca)	Kang (Sogd)	3. ay, 25. gün	Bilinmiyor
Gümüş	2 jin 1 liang	Kang (Sogd)	He (Sogd)	4. ay, 5. gün	Bilinmiyor
İpek iplik	10 jin	Kang (Sogd)	Kang (Sogd)	4. ay, 5. gün	1 sikke
Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	17 sikke
Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	1 sikke
Gümüş	2 jin	Bilinmiyor	He (Sogd)	[4. ay]	2 sikke
Koku	800 jin	Bilinmiyor	Bilinmiyor	[4. ay]	Bilinmiyor

Muscovado şekeri / Barbaros şekeri	31 jin	Bilinmiyor	Bilinmiyor	[4. ay]	22 sikke
İpek iplik	80 jin	He [Sogd]	Bilinmiyor	[4. ay]	8 sikke
İpek iplik	60 jin	Ju [Juşi halkından]	Bai [Kuçu]	5. ay, 2. gün	3 sikke
İpek iplik	Bilinmiyor	Ju [Juşi halkından]	Bilinmiyor	5. ay, 12. gün	1,5 sikke
Amonyum klorür	251 jin	Kang [Sogd]	Shi [Sogd]	6. ay, 5. gün	6 sikke
Koku	172 jin	Bilinmiyor	He [Sogd]	Bilinmiyor	4 sikke
Bilinmiyor	Bilinmiyor	Kang [Sogd]	Bilinmiyor	7. ay, 16. gün	Bilinmiyor
Bilinmiyor	Bilinmiyor	Kao [Sogd]	Bilinmiyor	7. ay, 22. gün	Bilinmiyor
Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	8 sikke
Bilinmiyor	Bilinmiyor	An [Sogd]	Bilinmiyor	7. ay, 25. gün	Bilinmiyor
Gold	4 liang	Kang [Sogd]	Ju [Jushi halkı]	8. ay, 4. Gün	[0,5 sikke]
Koku	92 jin	Bilinmiyor	Lang (Sogd)	8. ay, 4. Gün	2 sikke
Bilinmiyor	Bilinmiyor	Kao (Sogd)	Bilinmiyor	9. ay, 5. Gün	Bilinmiyor
Altın	Bilinmiyor	Kang (Sogd)	Kao (Sogd)	10. ay, 19. gün	4 sikke
Koku	650 + jin	Kang (Sogd)	Kang (Sogd)	12. ay, 27. gün	21 sikke
Amonyum klorür	210 jin	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	21 sikke
Koku	52 jin	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	1 sikke
Koku	33 jin	An (Sogd)	An (Sogd)	Bilinmiyor	8 sikke

olarak alınmasını engelledi; yasalar önünde köle sayılanlar, ancak kölelerden doğanlar veya resmi olarak düzenlenen bir sözleşmeyle satın alınan ve bunu kanıtlayan belgelerin olduğu kişilerdi.⁷¹ Tang yasaları hayvanlar konusunda da çok katıydı: Bir seyyah bir kontrol noktasına ancak bu hayvanı satın aldığına dair bir sertifika sunabilirse bir eşek, at, deve veya sığır getirebilirdi. Kuça’daki memurlar gibi Turfan memurları da her kervanın taşıdığı malları kaydetmiyordu. Yine de seyahat izinleri, genellikle dört veya beş kişi ile yaklaşık on hayvanı kapsayan kervanların büyüklüğü hakkında fikir veriyordu.⁷²

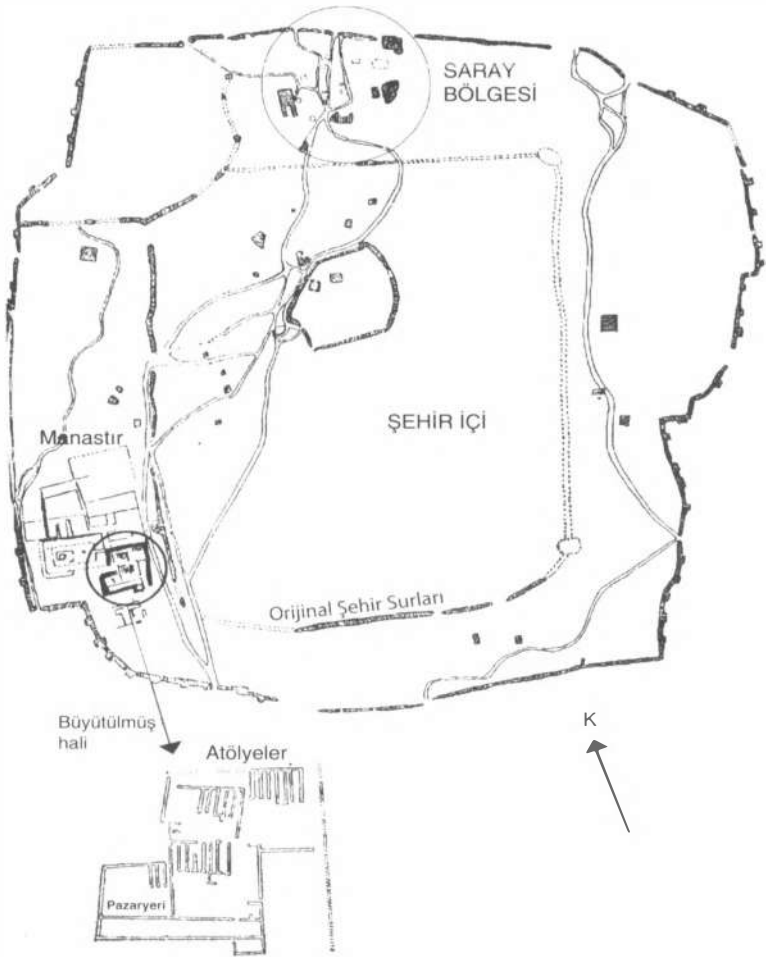
Shi Randian adında bir tüccarın ismine (Sogdcada Zhemat-yan, “tanrı Zhemat’ın lütfu” anlamında) birden fazla belgede rastlandığı için, kendisinin 732-733 yılları arasındaki seyahatlerini tespit etmek ve hangi denetimlerden geçtiğini anlamak mümkündür. Shi ailesinin evi Turfan’da kayıtlıyken, Xuanzang’ın rotasına benzer şekilde Dunhuang’dan geçerek Guazhou’dan Hami’ye ve oradan da Kuça’ya gitmesine izin veren bir seyahat iznine sahipti. Günümüze ulaşan belgeler, seyahat iznini Guazhou’dan

Dunhuang'a kadar olan yolda dört farklı memurun onayladığını gösteriyor. Kervan, üçüncü ayın on dokuzuncu günü iki kez, yirminci günde bir kez ve yirmi birinci günde de bir kez kontrol edildi.⁷³ İlk seyahatinde Shi, iki hizmetli, bir köle ve on atla yola çıktı ancak dönüş yolunda bir at (18 top ipek kumaş karşılığında) ve bir katır satın almıştı.⁷⁴ Bunları yasal yollarla satın aldığını kanıtlayan gerekli belgelere sahip olduğu için geçmesine izin verildi. Küçük ölçekli bir tüccar olan Shi, mallarını on atla taşıdı ve zaman zaman gelirini artırmak için hayvan alıp sattı.

Memurlar belgeleri tam olmayan kervanları durduruyordu. 733'te Çangan sakini Wang Fengxian, Kuça ordusu için mal götürdüğü seyahatinden geri dönüyordu. Yeni bir seyahat izni için başvurdu; çünkü kendisine 3.000 bronz sikke borcu olan birine uğraması gerektiği için izinli olduğu rotadan sapmıştı. Yerel memurlar, onu seyahat etme izni sınırlarında olmayan bir kasabada yakaladı. Hastalandığını söyleyip bunu kanıtladıktan sonra geçmesine izin verildi.⁷⁵ Turfan seyahat izinleri, Niya ve Kuça'da olanlar gibi tüm yolcuların yetkililerin sıkı incelemesine maruz kaldığını ve izinleri olmadan güzergâhlarından sapamadıklarını onaylamaktadır.

Bir kervan resmi kontrol noktasından geçip yeni bir şehre girdikten sonra kervandakiler, mallarını depolayabileceği hanlar, hastalıklarını tedavi edecek doktorlar ve bugün de olduğu gibi eylemlerine dair çok az kanıt bırakan hayat kadınları bulabiliyorlardı.⁷⁶ Kervanlar durdukları her şehirde pazaryerlerini ziyaret ediyordu. Tang Hanedanlığı yasalarına göre pazar-yeri denetçileri olarak bilinen bazı özel memurların on günde bir pazarları denetlemelerini ve satılan mallara ait üç fiyatını –en yüksek, en düşük ve orta– da kaydetmeleri isteniyordu.⁷⁷ Turfan'daki ana pazara ait, 121 parça halinde böyle bir sicil günümüze ulaşmıştır ve bu kayıt 743 tarihini taşır. Bazı bölümler belirli bir ayın on dördüncü gününe, diğerleri ise yirmi sekizinci güne tarihlenmektedir, bu da yetkililerin verileri iki ayrı durumda topladığının bir göstergesidir.⁷⁸ Çin pazarları, satıcıların birbiriyle ilgili olan malları sattığı sıralara ayrılmıştı; Turfan kayıt listelerinde on sıraya bölünmüş üç yüz elliden fazla ürün listelenmiştir.

Ne kadar bilgilendirici olsa da, fiyat listeleri pazaryerleriyle ilgili her şeyi açıklamıyor. Yüksek-orta-düşük fiyat listesi sıralaması –6/5/4– kuşku uyandıracak kadar düzenli görülüyor; bütün kayıta yaş veya genel sağlık durumuna bakmaksızın. Çiftlik hayvanlar için aynı fiyat verilmiş. Kayıta ayrıca belli bir ürünün ne kadarının satışta olduğunu veya kaç tane farklı

GAOCHANG ŞEHİR HARİTASI

Gaochang harabelerindeki yol ve yapıların dikkatlice incelenmesi sonrasında arkeologlar, şehirde farklı mahalleler tespit etti. Tang yetkilileri, Gaochang şehrini tıpkı orta Çin'deki şehirlerdeki gibi farklı bölgelere bölmüştü ve bu bölgeler Uygurlar tarafından da kullanılmaya devam etmişti. Şehrin güneybatısındaki ticaret bölgesinde, yerel pazarlarda satılan el sanatları mallarını yapan atölyeler bulunuyordu. Yetkililer farklı malları satanları gruplara ayırıyor ve her grubun pazarda kendi tezgâhı yer alıyordu. Yetkililer fiyatları denetlemek için buraları düzenli olarak ziyaret ediyordu.

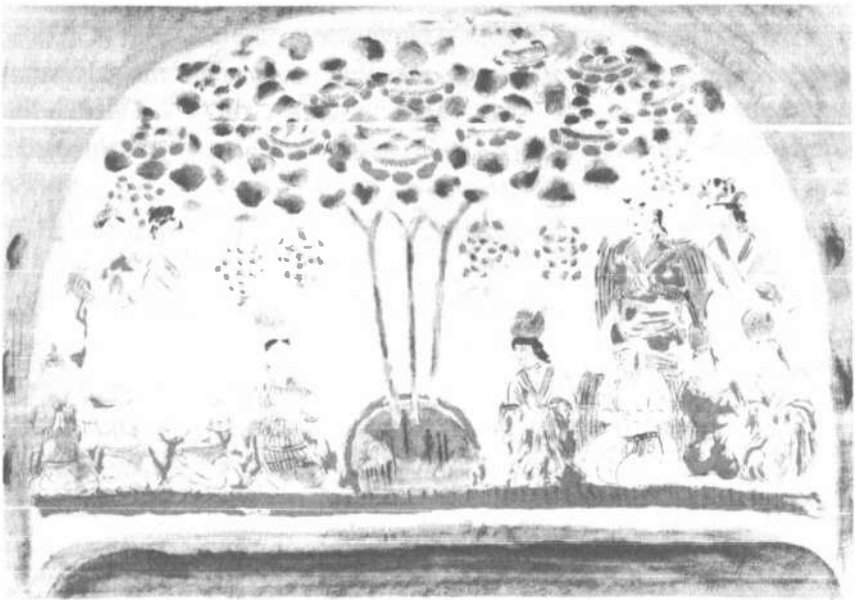
tezgâhta bu üründen satıldığı da açığa çıkmıyor. Günümüz Çin'deki pazar-yerleri gibi Turfan pazarında da soğan ve yeşil soğan gibi sebzelerin yanı sıra çok çeşitli unlar ve tahıllar satışıydı. Kazan ve tencere gibi günlük kullanım eşyaları, at ,deve ve sığır gibi çiftlik hayvanları da satılıyordu. Alıcılar 25/22/20 sikke vererek gübre olarak kullanılan insan dışkı bile satın alabiliyordu.

Pazaryerinde ayrıca İran diyarından ithal edilen çeşitli mallar da satış-taydı. Bunların çoğu kantariye kayıtlarıyla örtüşüyordu: Amonyum klorür, aromalı ürünler, şeker ve pirinçten yapılmış eşyalar. Bir zabıta memuru yetmişten fazla farklı ilaç listelemiştir. İthal edilen ürünlerin çoğu yolda taşınması gerektiği için küçük ve hafiftir. Ancak 90/80/70 sikkeye satılan yerli üretim bıçaklara kıyasla 2.500/2000/1.800 sikke karşılığında satılan pirinç kaplama kaliteli demir kılıçlar da dahil olmak üzere çok daha ucuza satılan ağır mallar da bulunuyordu. Batıdan gelen en büyük mal hayvan-dı: Turfan'a kadar gelen ve burada konuşlanan Tang ordusundaki subaylar arasında hazır alıcı bulan iğdiş Türk atları* ve Pers develeri. Atlar, 20/18/16 top ipek, develer 33/30/27 top ipek karşılığı satılıyordu.⁷⁹ Farklı kumaş tez-gâhlarında Sincan, Henan ve Çin'in başka bölgelerinde üretilmiş ipekleri, hizmetleri karşılığı askerlere ödenen özel ipekleri de bulmak mümkündür.

Günümüze ulaşan pazaryeri kayıtları, kantariye belgelerinde ve guoso seyahat izinlerinde de görüldüğü gibi, hacmi on ile yirmi hayvan arasında değişen küçük ölçekli ticaret kervanlarının tedarikini sağladığı bir pazar-yerini yansıtıyor. Orta Asya ekonomisinin ana oyuncusu –İpek Yolu tica-retine dair hâkim imgesinden saparak– Tang hükümetidir. 630'larda baş-layarak Batı Göktürklerle karşı savaşılmaya başlayan Tang yönetimi, askeri çabalarını pekiştirmek için bu bölgelere çok kaynak akıttı. Bu çalışmaları finanse etmek için Orta Çin'den vergi karşılığı kumaş topları alıp, bunları gemiyle Wuwei ve Quinzhou'ya (günümüz Qin'an), ayrıca Gansu eyaleti-ne, oradan da sınıra daha yakın bölgelere hatta daha da ilerilere ulaştırdı.⁸⁰ Sincan'da Orta Çin'den gelmiş vergi karşılığı toplanan yirmi adet kumaş örneği bulunmuştur.⁸¹

640 yılındaki fetihten hemen sonra Turfan'daki Tang kuvvetlerinin sa-yısı muhtemelen birkaç bindi. Tang ordularından söz etmemize karşın bu askerlerin çoğu Çinli değil, yerli halktı.⁸² Kuzeybatıda 670'den 692'ye

* Luigi Basson'a göre o dönemlerde Türkler, iğdiş edilmiş atlarının dış pazara çıkmasın-dansa iğdiş edilmemişlerin satılmasını tercih eder. Atların iğdiş edilmesindeki esas neden, iğdiş edilmemiş atların, özellikle savaşa çıkılan yaz dönemlerinde kabına sığamaması, yor-gunluğu kaldıramaması ve dişi at arayışına girmek istemesidir. (e.n.)

BEZEKLİK'TEN MANİCİLİK DUVAR RESMİ

Meyveyle dolu ve birbirine geçmiş üç gövdeli bir yaşam ağacı, Bezeklik'te 38 numaralı mağarada bulunan bu büyük resmin merkezindedir ve 1,5 m yükseklik, 2,4 m genişliğe sahip bu resim, dünyada günümüze ulaşan Maniciliğe ait en büyük sanat eseridir. Ağacın kökünde Uygurca yazılmış dualarda tanrılardan korunma isteyen bağışçının ismi yazıyor. Kadın bağışçı sıradışı kuşlu bir başlık takmış ve ağacın önünde diz çökmüştür; arkasında iki koruyucu melek vardır ve diğerleri de onunla birlikte diz çökmüştür. Resmin sağ tarafında -hafif bir bozulma olsa da- benzer başlık takan kocası görülmektedir. (Bu kopya, 1931 yılında duvar resminin ciddi hasarlı olduğu bir zamanda yapılmıştır.)

kadar Kuça dahil olmak üzere Tibetlilerin kaybedilmesi, VIII. yüzyılda askeri harcamaları çok artırdı. İlk anlaşılır kurumsal ansiklopedi yazarı Du You (735 – 812) sınırları korumak için yapılan harcamaları, 713 yılında iki milyon sikke dizisi, 741 yılında on milyon sikke dizisi ve 755'te 14-15 milyon sikke dizisi olarak belirliyor. Tang yetkilileri sikke dizilerini, tahıl piküllerini ve kumaş toplannı birleştirerek toplam bir hesaplama birimi yaratıyor ve günümüze ulaşan sayıları anlamaya çalışan biri, bu hesaplamanın tam karşılığına bir türlü akıl sır erdiremiyor.⁸³

Ancak bu sayıları anlayan herhangi biri için Tang devletinin harcamalarını dudak uçuklatan cinstendi. Bireysel ödemeler bile Turfan belgelerindeki kayıtları gölgede bırakıyordu. 730'larda veya 740'larda merkezi hükümet her yıl Batı bölgelerinin sınır boyundaki dört askeri karargâha 900.000 top

ipek göndermişti: Ham, Turfan, Beşbalık ve Kuça. 742 yılına gelindiğinde beş bin kadar Tang askeri, Turfan’da konuşlanmıştı ancak yerel halka ait vergi kayıtları onların ancak yüzde dokuzluk harcamalarını kapsıyordu.⁸⁴ Tang devletinin asker için sunduğu ödenek, İpek Yolu vaha kentlerinin ekonomilerine top ipek şeklinde büyük miktarlarda para girişi sağlıyordu.

Tang merkezi hükümetinin bu devasa harcamaları An Lushan isyanıyla aniden durdu. İsyan, Tang hanedanını Orta Asya’dan çekilmeye zorladı ve neredeyse hanedanlığı devirdi. Sogdlu bir baba ve Türk bir annesi olan isyanın lideri An Rokhshan, işe Çin ordusu için at satın alarak başladı ve üç farklı askeri birliğin generalliğine kadar yükseldi.⁸⁵ (An’ın adı olan Lushan, Sogdca “Rokhshan” isminin Çince transkripsiyonudur). Kendi birliklerinin de isyancılara katılmasından korkan Xuanzong (hüküm yılları, 712-756), hakkında An Rokhshan’la romantik bir ilişkisi olduğu söylentisi olan eşi Yang Guifei’yi boğdurtmasını isteyen talepleri yerine getirdi. Ardından tahtı 756’dan 762 yılına kadar hüküm sürecek olan oğlu Suzong’a bıraktı. Orta Asya’da en büyük bölgelerin isyancıların kontrolü altında olması sonucunda Tang devleti, 755 yılından sonra vergi gelirlerinin düşmesiyle kuzeybatıdaki ordularına ödemeleri durdurmak zorunda kaldı.⁸⁶ Tang imparatorunun isyancılarla savaşmak için Uygur paralı askerleri tutmak dışında başka bir seçeneği kalmadı. 763 yılında bir hayli zayıf düşen hanedan sonunda isyanı bastırmada başarılı oldu.

Tang, isyancıların kontrolünü yeniden ele geçirmek için yürüttüğü saldırılarda Uygur paralı askerleri, 762’de Luoyang’ı istila etti. Turfan’da 50 yıl süren Uygur hâkimiyeti sonrasında, çok daha uzun vadeli etkileri olacak bir buluşma gerçekleşti. Uygur lideri Sogdlu bir öğretmenle karşılaştı ve bu öğretmen kendisini Maniciliğin temel öğretileriyle tanıştırdı.⁸⁷ Manicilik, bir düşünür olan Mani (210 – 276) tarafından İran’da kurulan bir dinsel hareketti. Aydınlık ve karanlık güçlerin evreni kontrol etmek adına sürekli savaştığını söylüyordu. Uygur hanı, halkının inanç olarak Maniciliği benimsemesini istedi ve bu kararını üç dilde bir taş tablete kaydettirdi (Sogdca, Uygurca ve Çince).⁸⁸ Dünya tarihinde resmi din olarak Maniciliğin ilan edildiği ilk ve tek zaman dilimidir.

Tibet İmparatorluğu, güç alanını genişletmek için Tang’ın isyanı sırasında zayıf düşmesinden faydalandı. 780’lerde Tibet orduları, Gansu’ya ilerledi, 786’da Turfan’ın hemen kuzeyinde olan Beiting (Beşbalık) Özerk Bölgesi’ni fethetti ve 792’de Turfan’ı da aldı. Uygurlar*, 803’te Turfan’ın kontrolünü Tibetlilerden aldı. Moğolistan’daki Uygurlar 840’ta Kırgız

* Sarı Uygurlar. (e.n.)

güçlerine yenildi ve bu Uygurların bir kısmı Turfan'a çekildi. 866-872 yılları arasında hüküm süren ve başkenti Gaochang olan Uygur Hanlığı adında yeni bir devlet kurdular.⁸⁹ İkinci bir Uygur hanlığı doğuda, Ganzhou'da bulunuyordu (Zhangye, Gansu).

Uygurların hükümdarlığı altında Turfan'ın yerli halkı toprak, köle ve hayvan alım satımlarını sözleşmelerle kayıt altına almaya devam etti ancak yazı dili olarak Çince değil Uygurca'yı kullandılar.⁹⁰ Turfan'dan elde edilen belgelerden, XIII-XIV. yüzyıllara ait Uygurca sözleşmelerde ekonominin büyük ölçüde yeniden takasa dayandığını ve insanların belirlenmiş tahıl ve özellikle ipeğin yerini alan pamuk kumaş miktarlarına karşılık gelen hayvan ve toprak takas ettiği görülüyor.

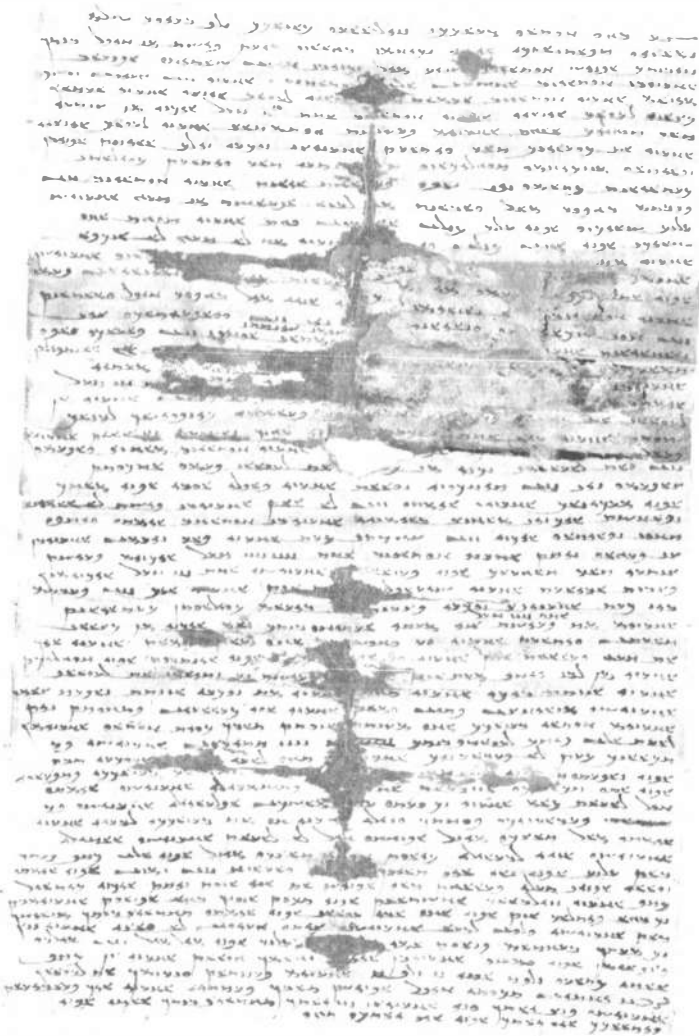
Uygurca belgeler, toplumun dini yaşamına dair pek çok şey ortaya koymaktadır. Tang Hanedanlığı sırasında Turfan'da yaşayanlar, yerel tanrıların yanı sıra Budizm, Taocu ve Zerdüşt tanrılarına tapıyordu. Uygurlar döneminde Turfan'da iki yeni dine inananlar da vardı: Hristiyanlık ve Manicilik.

Hristiyanlığa dair kanıtlar XX. yüzyılın başında, bölgeye yapılan ikinci Alman keşif gezileri sırasında bulundu. Arkeologlar, Gaochang şehrinin doğu surlarının dışında küçük bir Hristiyan kilisesi ve bir duvar freskinde Paskalya Günü ayini buldular. Turfan'ın kuzeyinde bulunan Bulayık arkeolojik alanında Süryanice, Sogdca, Orta Farsça, modern Farsça ve Uygurca olmak üzere Hristiyanlığa ait elyazmaları bulundu. Hatta bir elyazmasında, bir ilahinin Sogdcaya çevrilmeden önce bir satır Yunancası yazılıydı. İlk ibadet dili Süryanice ancak bazı ilahiler ile İlahi Kitabı'nın başlıkları Sogdcaydı. Bu Sogdca başlıklar Bulayıklı Hristiyanların çoğunun Sogdca konuştuğunu gösterse de, Sogdca metinlerde Türkçe isim ve dilbilimsel özelliklerin görülmesi, Sogdcadan uzaklaştıklarını ve kademeli olarak Uygurca kullanmaya başladıklarını gösteriyor. Bu elyazmalarının tarihleri belli değil; büyük olasılıkla IX-X. yüzyıllara, Turfan'ın Uygur Hanlığı'nın başkenti olduğu döneme tarihlendirilebilir.⁹¹

Orta Asya'daki birçok Hristiyan gibi, Turfan Hristiyanları da Mezopotamya'da merkezi bulunan ve tören dili Doğu Aramcanın bir lehçesi –Süryanice– olan Doğu Kilisesi'ne bağlıydı. Doğu Kilisesi öğretilerine göre İsa'nın iki doğası vardı -ilahi ve insan- ve bunun daha da ötesinde Meryem'in insan İsa'nın annesi olduğuna, ilahi İsa'nın olmadığına inanıyordu. Buna karşı çıkanlar, 428 yılından 431 yılına kadar İstanbul'da* patriklik yapan ve Kilise'nin sürgüne gönderdiği Suriyeli** patrik Nestorios (381-451) ile ilişkilendirerek onlara bazen Nasturi diyordu ancak bu kiliseye bağlı kişiler kendilerine böyle demiyordu.⁹²

* O dönem Konstantinopolis. (e.n.)

** Nestorios, İran kökenlidir ve Germanikeia (Maraş) doğumludur. (e.n.)

SEMERKAND'A MEKTUP

Terk edilmiş bir posta çantasından çıkan katlanmış sekiz parçadan biri olan bu mektup tek bir yapağa yazılmış, katlanmış ve ipek konularak "Semerkand postası" diye etiketlenmiştir. 313 veya 314 yılına tarihlendirilen bu mektup, İpek Yolu ticaretiyle ilgili günümüze ulaşan en önemli belgeler arasında yer alır; çünkü bunlar iş adamlarının yanı sıra sıradan halktan biri tarafından yazılmıştı ve bu kişi bir hükümet yetkilisi değildi. (British Library Yönetim Kurulu'nun izniyle yayınlanmıştır.)

Hanın din değıştirmesinden sonra Uygur Hanlığının resmi dini, Maniciliktir. 125 satırlık uzun bir tüzükle bir Manicilik manastırının nasıl işlediğı tanımlanmıştır ve bu ferman, büyük olasılıkla XIX. yüzyıla tarihlenmiştir. Farklı manastır yetkililerinin arazileri, bağları ve manastır depolarını denetlemek için görevlendirildiğı bu belgeyi Turfan'daki Uygur yönetiminin mi, yoksa manastırın kendi liderlerinin mi yayınladığı açık değıl. “Seçilmiş” gibi bazı sıfatlar Maniciliğe hastır ancak manastırın yapısı Budizm manastırlarına çok benzer. Manastıra bağı işçiler toprağı işliyor ve manastır sakinlerinin tahıl ve giyecek ihtiyacını karşılıyordu. Ruhban sınıfı, bayramlar düzenliyordu ve cemaatin ruhani yaşamlarından sorumluydular. Cemaatin temel görevi, onlara bedenlerindeki ışığı artırmalarını sağlayacak vejetaryen gıdalar sağlamaktır.⁹³

Kuç’a da çok aktif olan Alman arkeolog Albert von Le Coq, Manicilikle ilgili en ilginç belgeleri, Uygur yönetimi dönemine ait, toprak altında kalmış iki manastırın kütüphanesinde buldu. Birçok Mani ilahisinin sözleri günümüze ulaşmıştır: Bazıları Manilerin konuştuğı Part dili* törensel dilindeyken bazıları da Turfan’ın 1000 yılına kadar yerel dili olan Uygurcaydı. Bu ilahilerde genellikle karanlık güçlere karşı aydınlık güçlerin zaferi kutlanıyordu:

Tüm ışık varlıkları, hak edenler (seçilmişler) ve çok acı çekmiş olan denetçiler, Tanrı’yla yeniden buluşacaktır... Çünkü O’nunla birlikte savaştılar ve beyhude övünen Karanlık olanı yendiler.⁹⁴

Bunun gibi ilahiler, bilim insanlarının Maniciliğın önemli dogmalarını yeniden oluşturmalarına yardımcı oldu. Dünyada bu kadar az olan Manicilik metniyle bütün bunlar bilinemezdi. Le Coq’un bulduğu metinlerden bazıları çok güzel resmedilmişti ancak sudan o kadar çok hasar görmüşlerdi ki tüm sayfalar birbirine yapışmıştı ve ayrılamıyordu. Yapılan dört Alman keşif gezisinden elde edilen tüm eserlerin saklandığı ve İkinci Dünya Savaşı’ndaki bombalamalardan ayakta kalan Berlin’deki Hint Sanatı Müzesi’nde böyle bir parça bulunuyor. Bu minyatürde Maniciliğın en önemli bayramı olan ve Mani öğretilerinin okunduğı ve yemek yendiğı Bema Yortusu betimleniyor.⁹⁵

Manicilik, Uygur Hanlığı’nın resmi dini olsa da Turfan’dan Manicilik sanatına dair çok az örnek günümüze ulaşmıştır. Bezeklik’te tek bir mağara

* Eski Parthia ülkesinde konuşulan ve Arsaklılar (Arşakuni) döneminde (MÖ II-MS III. yüzyıllar) Part İmparatorluğu’nun resmi dili olan Orta İran dili. (e.n.)

resminin kesin olarak Maniciliğe ait olduğu konusunda tüm bilim insanları hemfikirdir.⁹⁶ Duvar resmi, (109. sayfada görülen) kopyasının yapıldığı 1931 yılından bu yana çok zarar görmüştür ve arkeolojik alanın yöneticileri ziyaretçilere nadiren göstermektedir.

Turfan ve etrafındaki mağaralarda Maniciliğe ait neden bu kadar az sanatsal örnek günümüze ulaşıyor? 1000 yılı civarlarında Uygur Hanlığı hükümdarları Maniciliğe değil Budizme destek vermeyi seçtiler.⁹⁷ Bezeklik'teki 38 numaralı mağara gibi Turfan'da günümüze ulaşan mağaralar da bu değişime tanıklık ediyor: Mağara duvarları yakından incelendiğinde mağaralarda iki katman olduğu görülüyor (her zaman görülmesi de) ve genellikle Manicilik dönemi katmanı Budizm katmanının altında bulunuyor. Uygur yönetiminin Budizmi destekleme kararı, tek bir dinin hoşgörüsüyle karşılandığı yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

1209'da Moğollar, Turfan'da Uygur Hanlığını yendi ama Uygur hükümdarlarını yerinde bıraktı. 1275'te Uygurlar, Kubilay Han'ın yanında yer aldı. Uygur hükümdarlık ailesi, 1283'te rakiplerinden birine yenilince kaçtı ve Gansu'ya yerleşti. Köylü isyancılar, XIV. yüzyılda Çin'deki Moğol hükümdarlarını devirip Ming Hanedanlığı'nı kursa da Turfan, Çin sınırları dışında, birleşen Moğolların hükümdarlığında ve Moğolların Çağatay kolunda kaldı. 1383'te kendisi Müslüman olan (ve 1389-99 yılları arasında hükümdar olan) Hızır Hoca, Turfan'ı fethetti ve şehir halkını günümüzde bölgenin hâkim dini olan, İslamiyet'i kabul etmesi için zorladı.⁹⁸ Bölge, 1756'da Qing Hanedanlığı ordularının istilasına kadar Çin'den bağımsız kaldı.⁹⁹

Turfan tarihi üç ayrı döneme ayrılır: Tang'ın 64'teki fethinden öncesi, Tang hâkimiyeti (640-755) ve 803 yılı sonrası Uygur Hanlığı vahaya yerleştikten sonraki dönemler. Çin hâkimiyeti öncesi ve sonrası dönemlerde ekonomi büyük ölçüde kendi kendine yeten bir durumdaydı. Kara yolları boyunca belgelenen hareketin çoğu ya elçiler ya da göçmenler üzerinden yürüdü. İpek Yolu ticaretinin zirve noktası, Çin askerlerinin varlığıyla (onlar başlattığı için) örtüşüyor. Tang Hükümeti, yerel ekonomilere hem kumaş hem de sikke olarak büyük miktarda para verdi ve bu durum fakir çiftçiler için bile çok yüksek faizden dolayı borçlanmayla sonuçlandı. Ancak Çin güçleri 755'te çekildikten sonra yerel ekonomi askeri temellerine geri döndü. İlerideki bölümlerde de göreceğimiz gibi Tang hükümetinin harcaması alışkanlıkları diğer vahalarda da (özellikle Dunhuang'da) görülüyor ancak genel çerçevesi hep aynı. İpek Yolu ticareti Çin hükümeti harcamalarının yan ürünü, sıkça düşünüldüğü gibi özel tüccarların yaptığı uzun mesafeli bir ticaret değil.

4. Bölüm

Sogdların Ata Toprakları, İpek Yolu Tüccarları, Semerkand ve Sogdiana

Çinli keşiş Xuanzang, 630 yılında Turfan'dan ayrıldığında, batıya doğru en çok kullanılan rotayı seçti. Kuça'da durduktan sonra, Tanrı Dağları'nı geçerek günümüzde Kırgızistan'da bulunan Issık-Kul Gölü'nün kuzeybatısındaki Batı Göktürk kağanını ziyaret ederek günümüzdeki Özbekistan'dan Semerkand'a doğru devam etti. Seyyahlar, Semerkand'dan batıya, Suriye'ye giderek Taklamakan'ın vaha devletlerine geri dönebilir veya Xuanzang'ın yaptığı gibi güneye, Hindistan'a doğru ilerleyebilir. Semerkand, Sogdların en önemli şehriydi, İran halkının İpek Yolu üzerinde çok önemli bir rolü vardı ve Sogdlar, Tang Hanedanlığı döneminde Çin'in en büyük ve en etkili göçmen topluluğuydu.¹ Orta Farsça dili olan Sogdca konuşuyorlardı. Günümüzde bu dil, komşu Tacikistan'da erişimi uzak Yaghnob Irmağı Vadisi'nde hâlâ konuşuluyor (karşı sayfadaki Sogdca belgeye bakınız).

Xuanzang, Semerkand'da, İranlıların eşit derecede eski ve çok yönlü, ancak Çin'dekilerden bariz bir şekilde farklı olan dilleri, dini uygulamaları ve gelenekleriyle birlikte farklı bir kültürel alanın içine girdi. Xuanzang'ın adımlarını takip eden günümüz seyyahı, Çin ile eski Sovyetler Birliği arasında yer alan başka bir sınırı geçti ancak yine de ortam çok farklıydı. Çinlilerin şakayla karışık “demir yol” adını verdiği bu zorlu anayol, devrilmiş kamyonlar ve yıkılmış Sovyet döneminden kalma fabrikalardan sökülerek Çin'e götürülen metal yığınlarıyla doluydu.

VII. yüzyıl rotası gerçekten tehlikeliydi. İki ay karın erimesini bekleyen Xuanzang, Kuça'dan ayrıldı ve Tanrı Dağları'na doğru yola çıktı. Xuanzang, Kuça kralının kendisine verdiği develer, atlar ve muhafızlarla iki bin atlı Göktürk (Tujue) soyguncuyla karşılaşmadan önce iki gün yol aldı. Müridi ve biyografi yazarı Huili, Xuanzang'ın soyulmadığını yazar; çünkü daha önce yağmaladıkları malları bölüşmekle meşguldüler.

Yolcular daha sonra Tanrı Dağları'na ulaşır ve Ling Dağı, Xuanzang'ı çok etkiler:

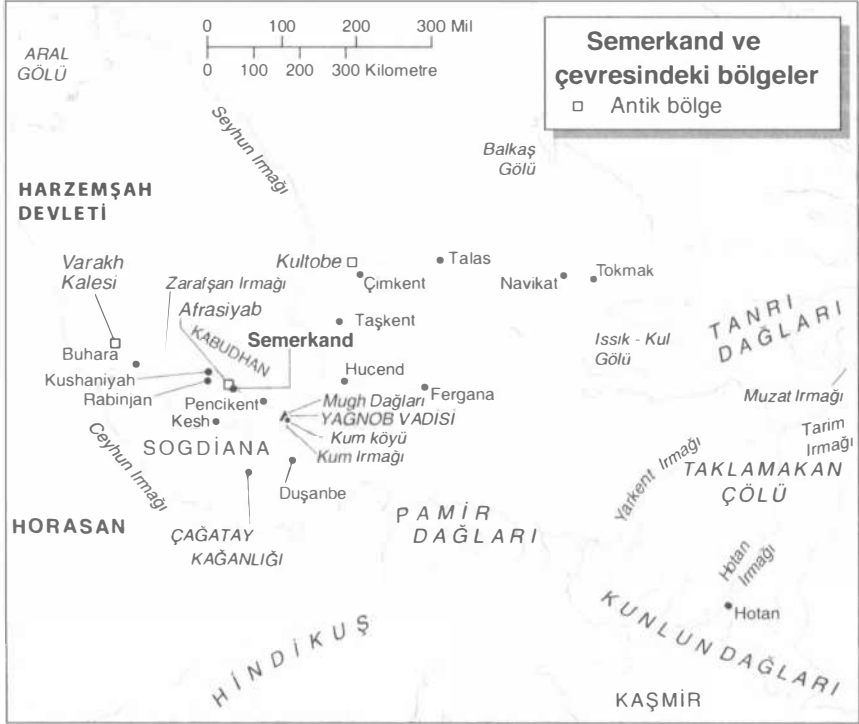
Dağ tehlikeli ve sarp, o kadar dik ki, göğşe kadar yükseliyor. Yol yeni açıldığından buzlaşan kar hâlâ donmuş bir halde ve ne ilkbaharda ne de yazın eriyor. Kocaman buzlar yükseliyor ve bulutlarla buluşuyor. Kar göz kamaştırıcı bir beyazlıkta ki nerede bittiği ve bulutların nerede başladığı anlaşılamıyor. Dağların zirvelerindeki buzlar yola düşüyor. Bazıları onlarca metre uzunluğunda ya da birkaç cubit (zhang, yaklaşık 2 metre) boyunda.

“Seyahat güçlüklerle sürüyor,” diyerek devam ediyor Huili:

Engabeli ve dar patikalarda ilerlemek çok zor. Buna farklı yönlerden esen karla karışık rüzgâr da eklenince kürk astarlı kıyafetler ve çizmeler bile soğukla mücadeleye yardımcı olmuyor. Uyumak veya yemek isteyen birinin, asla duracak kuru bir yer olmadığı için yapabileceği tek şey, bir kazan asıp yemek pişirmek ve buzun üzerine döşediğini yayıp uyumak.

Yedi günün sonunda Xuanzang ekibinde hayatta kalanlar dağları geçti. On kişilik ekipten üç veya dördü açlık veya soğuktan ölmüştü; atlar ve sığırlardaki kayıp çok daha fazlaydı.² Bu ölümlerin garip bir şekilde çok fazla olması Xuanzang ve ekibinin, biyografi yazarının sözünü etmediği bir çığa yakalanıp yakalanmadığı hakkında düşündürüyor.³ Olağanüstü kuru iklim nedeniyle, Tanrı Dağları'nda buz, ağaçlı kuşağın çok üzerinde, sadece zirvelerde olduğu için buz tabakasının altında toprak ve kum vardı. Buz kütleleri kopunca toprak da kayıyordu ve korkunç çığlar meydana geliyordu. Çığ olsun ya da olmasın, bu kesinlikle Xuanzang'ın Hindistan seyahatinin en riskli geçiydi.⁴

Xuanzang ve ekibi, Tanrı Dağları'nı geçtikten sonra Kırgızistan'daki Issık-Kul Gölü'ne ulaştı. Issık-Kul Göl, Türkçe "ılık göl" anlamına gelir ve gölü besleyen sıcak su kaynakları gölün donmasını engeller. Çinliler Issık-Kul Göl'e "ılık deniz" de diyordu.⁵ Günümüzde Tokmak kasabasının yakınlarında, gölün batı kıyısındaki Ak-Beşim adındaki bir yerde Xuanzang, üzerinde ince, yeşil ipekten bir kaftanı olan ve başının çevresine saçının

yan taraftan omuzlarına dökülmesine izin veren 5 metrelik ipek kumaştan yapılmış sarık takan, Batı Göktürklerin lideri kağanla* karşılaşır.⁶

630 yılında Kağan, Turfan'dan İran'a kadar olan bölgeyi kontrol eden boylar federasyonunun lideriydi. Doğrudan hükmetmiyordu ancak yerel yöneticilerin, Turfan, Kuça ve Semerkand'dakiler gibi kendisine vergi ödeyip istediğinde asker verdikleri ve emirlerine uydukları sürece yerlerinde kalmalarına izin veriyordu. Birkaç gün boyunca Kağan, Goachang kralı

* Tong Yabgu Kağan. (e.n.)

gibi Xuanzang'ın Hindistan'a gitmemesi ve Tokmak'ta kalması için onu ikna etmeye çalıştı. Xuanzang ikna olmayınca Kağan en sonunda pes etti ve keşişe bir çevirmen, seyahat harcamaları için elli parça ipek ve kendisini derebeyleri olarak kabul eden bazı hükümdarlara yazılmış bir mektup tahsis etti. Xuanzang ve ekibi, Tokmak şehrinden sonra çok hoş otlaklardan geçip batıya doğru giderek Semerkand'a ulaşmadan önce Kızıl Kum çölünün kıraç arazisini geçti.

Xuanzang, *Dà táng xīyù jì* (Tang Hanedanlığı'nın Batı Bölgeleri) kitabında Batı Göktürklerin farklı ülkelerini anlatırken, Sogdların iki temel özelliğinden bahseder.⁷ Yazarken karakterler yerine geniş sözcük dağarcığını kaydetmek için yirmi harften oluşan bir alfabenin farklı kombinasyonlarını kullanıyorlardı. Giysileri sadeydi; kürk ve keçeden yapılmıştı ve erkekler aynı Türk Kağanı gibi kafalarının ön tarafını tıraş ediyor ve sarık takıyordu. Bu Çinli gözlemcileri çok şaşırttı, çünkü onlar saçlarını bedenlerinin bir parçası, ebeveynlerinin onlara hediyesi ve asla kesilmemesi gereken bir şey olarak görüyorlardı.

Xuanzang, Sogdlarla ilgili Çinlilerin yaygın bir görüşünü dile getiriyor: “Gelenekleri değişken ve aldatıcıdır; çok sık hile yapar ve insanları kandırırlar. Hem babaları hem oğulları hep kâr etmek ve zengin olmak ister.”⁸ Tang Hanedanlığı'nın resmi tarihini yazarlar, Sogdların oğullarını nasıl tüccar kafalı yetiştirdiklerini anlatırken yazdıklarında önyargıları da yinelediler: “Bir oğulları doğduğunda ağzına bal, avuç içlerine yapışkan koyarlar. Böylece büyüdüğünde tatlı dilliyile kazanacağı paralar, avuçlarına yapışacak. Ticarete iyiler, kâr etmeyi severler ve yirmi yaşında evden ayrılırlar. Kâr olan her yerdeler.”⁹

Sogdcada bu basmakalıp imgeleri düzeltecek kaynakların sayısı maalesef çok azdır. Semerkand'da ve çevresinde iklim, Taklamakan Çölü'ndeki gibi kuru değildir, toprağın asit dengesi daha yüksektir. VIII. yüzyıl başlarındaki İslam fethinden sonra birçok eser tahrip edilmiştir. Sogdca yazılmış belgelerden sadece iki önemli koleksiyon günümüze ulaşmıştır. İlki, Aurel Stein tarafından Dunhuang dışında bulunmuş IV. yüzyılın başlarından kalma “sekiz antik mektup”; ikincisi ise 1930'larda Semerkand'ın dışında kuşatma altındaki bir kalede bulunan VIII. yüzyıl başlarına ait yüz kadar belgedir. Sogdca yazılan başka kaynaklar ise gümüş kâseler veya kumaş üzerine yazılmış yazılar, resimlerin açıklamaları ve Turfan'da bulunan ancak Sogdların yaşamına dair çok az bilgi veren dini metinlerle sınırlıdır.¹⁰

Sogdların arkeolojik kayıtlardaki ilk izleri, Semerkand'da, erken döneme aittir ve MÖ VII. yüzyıla tarihlenir. Birkaç yüzyıl sonra Makedonyalı İskender'in biyografisini yazanlar, sonunda Büyük İskender'e teslim olan Semerkand, Yunanca adıyla Marakanda halkının cansiperane direnişinden söz ettiler. İskender'in ölümünden sonra yönetime çeşitli hanedanlar geçti ve uzun süre, merkezi günümüz Taşkent'inde olan bir federasyon şehri kontrol etti.¹¹

Yakın zamana dek bilim insanları, Aurel Stein'in 1907'de Dunhuang'da gün yüzüne çıkardığı bir posta heybesinde bulunan Sogdca yazılmış metinlerin, en erken dönem metinler olduğunu düşünüyordu; ancak 1996-2006 yılları arasında Kultobe (Aris ırmağı üzerindeki Çimkent yakınlarında) kazı alanında çalışan arkeologlar, üzerlerinde Sogdca harfler olan on pişmiş kil tablet buldu. Dünyada Orta Asya İran dillerinin en önemli uzmanı olan Nicholas Sims-Williams, heybeyi yakından inceledikten sonra tabletlerin heybeden çok daha eski olduklarını belirledi. Bu duvar inşa edildiğinde en az dört Sogd şehri vardı ancak metinler o kadar çok parça halinde ki onlardan bir şeyler öğrenmek çok zor.¹²

Stein tarafından bulunan sekiz Sogdca mektup, büyük ölçüde bozulmamış olduğu için daha bilgilendirici. Stein, heybeyi Dunhuang'ın 90 km kuzeybatısında keşfetti. Mektupların birinin Semerkand'da yaşayan birine yazılmış olması, mektuplar kaybolduğunda taşıyan kişinin Semerkand'a doğru gittiğini kanıtlıyordu. 1907'de Stein'in adamları, sınırlarını savunmak amacıyla farklı Çin hanedanlıkları tarafından 3,2 km arayla inşa edilen bir dizi gözetleme kulesini keşfederken mektupları da bulmuştu. 6 metre ya da daha yüksek olan bu gözetleme kuleleriyle bağlantılı, küçük nöbetçi konutları da vardı.¹³ Stein, T.XII.A (Tun-huang, Dunhuang'ın farklı bir yazılışı) olarak numaralandırdığı bir kulede özel bir şey fark etmedi ve başka bir kuleye geçerken geçidi temizlemeleri için bir ekip görevlendirdi. Akşam döndüğünde işçiler, ona buldukları şeyi gösterdi: Biraz renkli ipek, ahşap bir kasa, I. yüzyıl başlarına tarihlenen Çince belgeler, üzerinde Kharoshthi dilinde yazıların olduğu MÖ 400 yılına tarihlenen bir parça ipek ve açıkça batı yazısı olan dikkatlice katlanmış bir kâğıt rulosu.¹⁴ Yazılar Aramcaya benziyordu ve Stein, Loulan'da da benzer örnekler bulunduğunu hatırladı. Bilinmeyen bu yazı daha sonra Sogdca olarak tanımlandı.

Bu sekiz yaprakta yazılanları deşifre etmek zor ve birçok kelime eksik olsa da olağanüstü derecede bilgilendiriciydi. Dünyada Sogdca okuyabilen

bilim insanları, bir elin parmaklarını geçmiyordu. Hâlâ her bir cümle-
nin anlamının tartışması devam ediyor; geçmişte herkesi zorlayan tek bir
cümle bile zaman zaman yeniden yorumlanıyor. Tam olan beş mektuptan
dördü İngilizceye çevrildi.¹⁵ Stein’in kazı yöntemleri, yaşadığı çağın çok
ilerisindeydi ancak mükemmel değildi; işçileri, çöken kulenin hangi bö-
lümünde ne bulduklarını kaydetmemişti ve mektuplarda tarih olmaması
ciddi bir sorundu.

En önemlisi bir mektup yazıldığı döneme dair ipuçları veriyordu: “Ve
efendiler, son imparator, öyle diyorlar ki, kıtlık yüzünden Luoyang’dan
kaçtı ve yangın sarayına ve şehre ulaştı ve saray yandı ve şehir yok oldu.
Luoyang artık yok. Ye (Zhangde fu, Henan) artık yok!”¹⁶ Luoyong, 190,
311 ve 535 yıllarında saldırıya uğradı. Çoğu Sogd araştırmacısı, mektubun
311 yılındaki olayları anlattığını ve 313 ya da 314’te yazıldığını düşünü-
yor.¹⁷ Mektubu yazan kişi “Hun” istilasından söz ediyor ve hatta liderle-
ri Shi Le, (274-333) Hun konfederasyonundaki halklardan birinin men-
subuydu. Bu, Hunları, 800’lerin sonunda Avrupa’ya akın eden Orta Asya
Hunlarıyla birleştiren en önemli kanıtlardan biridir.¹⁸

Sekiz mektup zarf içinde değildi ancak Stein’in hatırladığı gibi “dikkatli
bir şekilde katlanmıştı” ve 9-13 cm uzunluğunda ve 2,5-3 cm genişliğindeydi.
Farklı Çin şehirlerinden gelseler de mektup kâğıtlarının boyutlarının kabaca
39-42 cm’ye 24-25 cm olması, kâğıt yapraklarının bile standardı olduğunu
gösteriyor. Kâğıdın Çin’de III. yüzyıldan itibaren geniş ölçekte kullanılmaya
başlandığını düşünürsek bu çok hızlı bir gelişme. Üç mektubun her biri ayrı
ipek keselere konulmuştu. Dördüncü mektup (bu bölümün başında göste-
rilen) olan iki numaralı mektup, keten bir örtüye sarılmış ipek bir kesenin
içindeydi ve üzerinde “Semerkand postası” yazılmıştı ancak gönderici adresi
yoktu. Diğer mektupların üzerinde adres olmaması, teslim edilecek alıcıların
bilindiğini gösteriyor. Bir ve üç numaralı mektuplar, Dunhuang’da yaşayan
bir kadın tarafından Loulan’da yaşayan annesine ve eşine yazılmıştı; beş nu-
maralı mektup Wuwei’den gönderilmişti.

Mektuplar IV. yüzyılın başlarından Sogd topluluklarının Luoyang,
Çangan, Lanzhou, Wuwei, Jiuquan ve Dunhuang’da var olduğunu or-
taya çıkarıyor. İkinci mektup, bir yerde kırk Sogdlu ve başka bir yerde
Semerkand’dan gelen yüz “özgür insan”ın bir yere yerleştiği (maalesef
iki yerleşimin de adı okunamıyor) yazıyor. Luoyang yerleşiminde hem

Sogdlar hem de Hintliler vardı. Sogdlu bir topluluk belli bir sayıya ulaşır ulaşmaz hemen bir ateş tapınağı inşa ediyordu. Sabao; ateşle ilgilenmek, Zerdüşť törenlerini yönetmek gibi ayinlere önderlik ediyor ve lider olarak anlaşmazlıklarla ilgileniyordu.

İran'daki Zerdüşťlük Ahura Mazda, en yüksek mertebedeki tanrısal varlık olarak tektanrıcılığa doğru evrildi ancak Sogdiana'da müritleri Ahura Mazda dahil birçok tanrıya tapıyordu.¹⁹ Zerdüşť öğretileri, çevreyi kirlettiği için hem Çinlilerin ölüleri toprağa gömmesini hem de Budizmin ölü-yü yakmasını reddediyordu; gömmek toprağı, yakmak ateşini kirletiyordu. Onun yerine Zerdüşťler ölen kişinin bedenini açık alanda bırakıyor, leş yiyici hayvanların etleri kemiklerden sıyrmasını bekliyor, ardından da kalkanları kemiklik denilen kil çömleklere koyarak gömüyorlardı.

Bir ve üç numaralı mektupları yazan Dunhuanglı Miwnay'ı kocası terk etmiş ve borçları üzerine kalmıştı. Yardım istemek için başvurduğu erkeklerin listesi, gurbetteki Sogd toplumunun bir resmini çiziyor. Miwnay, bir danışmana (vergi toplayan bir memur), kocasının bir akrabasına ve üçüncü olarak da büyük olasılıkla iş ortağı olan bir adama başvurmuştu. Her biri borcun kendilerinin değil, kocasının borcu olduğunu söyleyerek yardım etmeyi reddetmişti. Son olarak "tapınak rahibi"ne gitmiş ve o da kendisine bir deve ile erkek bir refakatçi sözü vermişti.

Miwnay, kocasına yazdığı mektupta hayal kırıklığını dile getirmişti: "Senin isteğine boyun eğdim, Dunhuang'a geldim ve annemin veya ağabeylerimin sözlerini dinlemedim. Eminim sana uyduğum gün tanrılar bana kızmıştır! Senin karın olacağıma bir köpeğin ya da domuzun karısı olurum daha iyi!"²⁰ Kızının yazdığı ilave bir notta, fakirlikle boğuşan iki kadının koyun bakmaya başladığı yazılıdır. Üç yıl boyunca Dunhuang'da kalmak zorunda kalan Miwnay'ın bir kervanla kentten ayrılmak için beş kere fırsatı olur ancak yolculuk için ihtiyaç duyduğu 20 *stater*'i ödeyecek gücü hiçbir zaman olmaz.

Bilim insanları bir *stater*'in karşılığı konusunda emin değil. O dönem tedavülde olan bazı *stater* sikkeleri gibi 12 gr ağırlığında mıydı yoksa Semerkand'da tedavülde olan 0,6 gr ağırlığında olan çok daha hafif gümüş olanlar gibi miydi? (İpek Yolu araştırmacılarının hâlâ karşı karşıya olduğu birçok muammadan sadece biri bu.)

Luoyang'ın teslim oluşunu bildiren ticari temsilci Miwnay'dan çok daha iyi durumdaydı. Temsilci, Semerkand'da işlerini halletmek ve bir

yetime yardım etmek için “parasından 1.000 veya 2.000 *stater*” alması için tüccarlar görevlendirecek kadar yeterli kaynağa sahipti. Temsilci, Semerkand’daki patronuna yazdığı mektupta, Gansu kasabaları olan Jiuquan ve Wuwei’de işe aldığı farklı insanları anlatıyordu. Mektubunda üç farklı seviyede muhatabı vardı: Patron (Semerkand’da bir baba-oğul); onlar için çalışan ve dokumacıları gözeten bir iş temsilcisi (mektubun yazarı) ve dokumacıların kendileri.

İki numaralı mektup ayrıca, o dönemde ticareti yapılan özellikle yün kumaş ve ketenden söz ediyor. Temsilci, Dunhuang’a 32 “vezikül” –değeri belli olmayan bir birim– misk gönderdiğini yazıyor. Misk, misk geyiklerinin karnındaki salgı bezinden çıkarılan sıvının işlenmesiyle elde edilir, parfüm ve fiksatif olarak kullanılır. Sogdlar üzerine çalışan önde gelen bir tarihçi olan Étienne de la Vaissière’e göre misk, büyük olasılıkla, 0,8 kg ağırlığındaydı ve bu çok büyük bir saf misk miktarıydı.²¹ İkinci mektupta yün kumaş ve ketenden söz ediliyor ancak miktar belirtilmiyor.

Beşinci mektup Guzang ile Dunhuang arasında yapılan çok daha yerel bir alışveriş için kervanbaşına yazılmış. Çok daha az miktarlardaki paralardan söz ediyor. Mektubun yazarı, alacaklı olduğu 20 *stater*’den sadece 4,5 *stater* aldığını iddia ediyor. Guzang’dan, farklı yerlere, büyük olasılıkla 1400 km uzaklıktaki Loulan’a gönderilen kervanlardan söz ediyor: “Be-yaz” kurşun tozu içeren bazlı bir kozmetik ürünü olan bir tür fondöten, biber, gümüş ve anlamı henüz belli olmayan rysk. Bazı ürünler uzak mesafelerden geliyordu: Biber ve kâfuru, sadece Güney Asya veya Hindistan’dan gelirken misk (iki numaralı mektup) Tibet’in Gansu sınırından alınıyordu. Altıncı mektubun günümüze ulaşan kısmında yazar, mektubu alan kişiden “ipek böceğinden yapılmış” bir şey satın almasını istiyor; ipek kumaş veya iplik. Bunu alamıyorsa eğer onun yerine kâfuru alabileceği yazılmış. Sogd mektuplarında ipekten sadece burada söz ediliyor.²² Mektuplarda söz edilen ağırlıkların hiçbirisi kesin olarak bilinmiyor ancak birçok akademisyen miktarların küçük olduğunda ve 1,5 kg ile 40 kg arasında değiştiğinde hemfikir.²³ Bir veya birkaç tane hayvanın kolaylıkla taşıyabildiği miktarlar olması, İpek Yolu ticaretinin faaliyet alanının kısıtlı olduğunu, bazı bilim insanlarının “küçük ölçekli ticaret” olarak adlandırılabilceğini gösteriyor.²⁴

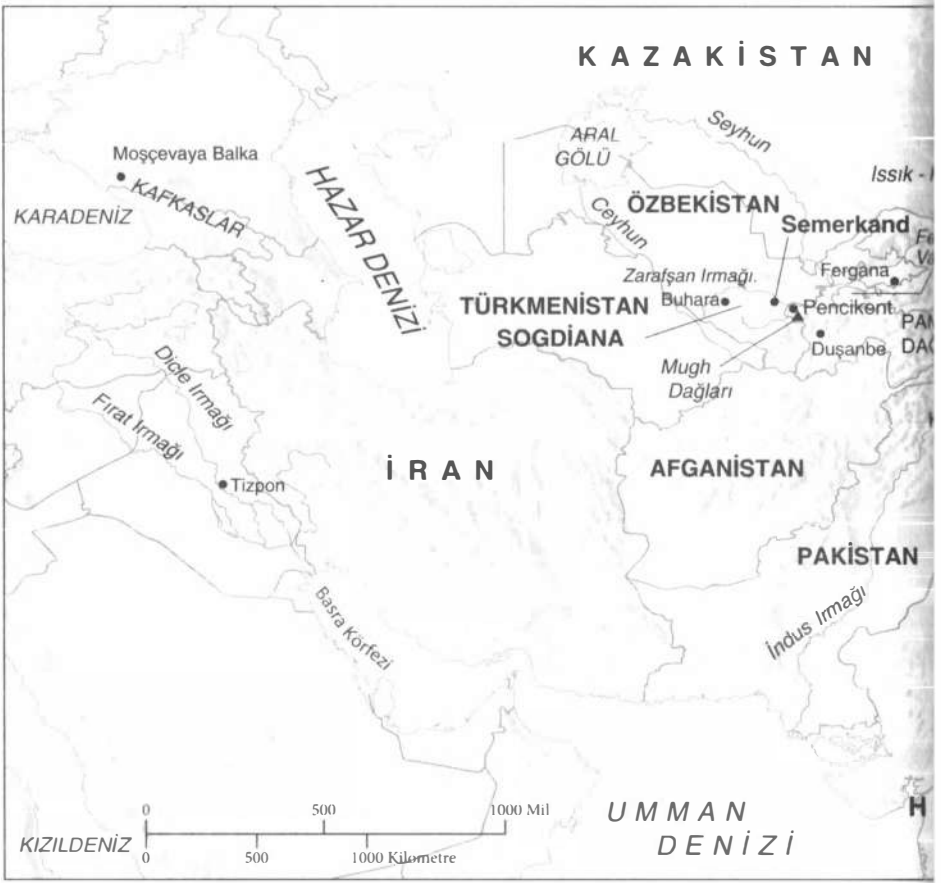
Sogdca antik mektupları, memurlar veya vergi denetmenleri tarafından değil, tüccarların yazdığı tek İpek Yolu belgeleri oldukları için çok önemlidir. Sogdların, tüccar, çiftçi ve hatta hizmetli olduğu, alım satımın yapıldığı uzun mesafe ticaretin olduğu, Çin’de bir hanedanlığın çöküp, diğerinin iktidara geçmeye çalıştığı bir kaos döneminde, kendi diasporalarında barış içinde yaşadıklarını gösteriyor.

İlerleyen yüzyıllarda Sogdlar kendi dillerini konuşmaya devam ettiler ancak yeni, göçebe fatihlerin isteklerine boyun eğmek için kıyafet ve saç stillerini değiştirdiler. Sasani İmparatorluğu’nun (224-651) yardımıyla Semerkand’ın ve batıda, günümüz Bağdat’ına yakın başkenti Tizpon’a kadar olan alanın kontrolünü ele alan Hunlar, Kidara Hunları, Akhunlar ve Türklerdir. 509 yılında Semerkand, zaman zaman Akhun adıyla da anılan İranlı ve Türklerin oluşturduğu bir federasyon olan ve kuzey Afganistan’da yaşayan Eftalitlerin eline düşer.²⁵ Daha sonra 560 yılı civarında Sasaniler yeni kurulan Türk federasyonu ile birlik olur ve Akhunları yener.²⁶ 565’ten sonra Semerkand, Batı Göktürklerin eline geçer ve Xuanzang bu yüzden Tokmak’ta Kağan’la görüştüktan sonra Semerkand’a doğru ilerler. Türkler VIII. yüzyılda kendi yazı dillerini geliştirse de sıklıkla Sogdca yazarlar ve Türkler ile Sogdlar arasındaki kültürel bağlar çok yakındır.

Bu yüzyıllar boyunca süren siyasi değişimler sırasında Sogdlar yavaş yavaş Semerkand ve Buhara’nın dışına doğru yayıldılar. V. yüzyılda ve sonrasında Zarafşan Irmağı yakınlarındaki yeni şehirlerinde Sogd tarzı binalar ve sulama sistemleri yaptılar. Ekonomik büyüme, V. yüzyılda hızlandı ve VI-VII. yüzyıllarda Sogdiana, Pencikent’te arkeologların gün yüzüne çıkardığı büyük evleri ve ayrıntılı resimlerden de anlaşıldığı gibi, Orta Asya’nın en zengin ülkesi oldu.²⁷

Tacikistan’da Semerkand’ın 60 km doğusunda yer alan Pencikent, İpek Yolu üzerindeki en önemli arkeolojik alanlardan biridir ve Sankt Peterburg’daki Hermitaj Müzesi’ne bağlı eski Sovyet, şimdiki Rus arkeologlar 1947’den beri her yaz bu alanda kazı çalışmaları yapmaktadır.²⁸ Çin’deki birçok kazı çalışmasından farklı olarak arkeologlar tek tek mezar kazmayıp, küçük bir şehri, ev ev, dörtgen dörtgen özenle gün yüzüne çıkarmaktadır.

Pencikent’teki kazılarla 6-7 hektarlık bir alan veya küçük bir şehrin yarısı gün yüzüne çıkarıldı. V. yüzyılda inşa edilen şehir, VII. yüzyılda en kalabalık zamanını yaşadı. Pencikent, 722’de Arap ordularının eline geçti,

Kaynak: Étienne de la Vaissière, Sogdlu Tüccarların Tarihi (Paris: Collège de France, Institut des Hautes Études Chinoises, 2002), Harita no: 3.

740'larda yeniden canlandı ancak 770-780 yılları arasında tamamen terk edildi.²⁹ V. yüzyıldan kalma surlarla çevrili şehirde beş ile yedi bin kişi yaşıyordu. Şehirde birkaç tane cadde, ara sokak, iki pazaryeri ve birinde bir ateş sunağı, diğerinde de en az on farklı tanrı resmi yer alan iki tapınak vardı.³⁰ Bu tapınağın, içinde bir boğanın üzerine oturmuş ve elinde üç çatallı mızrak tutan Hint tanrıçası Shiva'nın heykelinin olduğu bir odaya açılan ayrı bir girişi vardı. Heykel, üç çatallı mızrağı ve dik duran penisiyle Hintli prototiplere uysa da çizimleri Sogd stiliydi.

Tahıl ambarları ve pazaryerleri Pencikent'te perakende satışın da olduğunu gösteriyor. Arkeologlar, Farsçada kervansaray denen ve kervanların konaklaması için inşa edilen yapılara Sogdiana'da birçok yerde rastlasa da bazı

modern tarihçiler, kervansarayların bu bölgeden kaynaklandığını düşünüyor. Coğrafyacı İbn Havkal, iki yüz seyyahın hayvanlarıyla birlikte konaklayabildiği, herkese yetecek yiyeceğin ve uyuyabilecekleri bir odanın olduğu harabeye dönmüş devasa bir yapının varlığından söz etmişti.³¹ Pencikent evlerinden bazılarında bir kervanın sığabileceği kadar büyük avlular mevcuttu ve Sogdca *tim*'den "otel", Çince *dian*'dan "han" kelimeleri alınmıştı.³²

Kervanlar, Semerkand ile Çin'in arasında yer alan, günümüz Tacikistan'ı ile Çin arasındaki en önemli amonyum klorür kaynaklarının bulunduğu Tanrı Dağları'ndan geçen yolun üzerinde bulunduğu için Pencikent'ten de geçiyordu.³³ Ancak Pencikent'te bulunan eşyalardan çok azının kervan ticaretiyle gelmiş olabileceği düşünülüyor; VII. yüzyıla tarihlenen küçük

cam kaplar, önemli bir istisnadır. Yerli cam üretimi ancak VIII. yüzyıl ortalarında başlamıştır.³⁴

Ticarete dair en önemli kanıt, şehirde bulunan ve çoğu pazaryerinde düşürülmüş veya kaybedilmiş binlerce bronz sikkede yatıyor. Sasani İmparatorluğu'ndan gelen gümüş sikkeler, VI. yüzyılda çok az miktarlarda dolaşımdaydı. En erken yerel sikke basım tarihi, VII. yüzyılın ikinci yarısıdır. Görünüşe göre merkezi yetkililer, yerel atölyelere sikke basma hakkı vermişti. Sogdiana ile Çin arasında en çok etkileşimin olduğu VII. yüzyılda Pencikent halkı, Çin sikkeleriyle aynı şekilde –ortasında kare bir delik olan yuvarlak sikkeler– ve bazılarının üzerinde Çince yazıların olduğu bazılarında olmadığı bronz sikkeler kullanıyordu.

Turfan'da olduğu gibi bölge halkı bazen altın sikke de kullanıyordu. 1947-1995 yılları arasında arkeologlar, Bizans İmparatorluğu'na ait 2 altın sikke ile bunların kopyası olan çok ince 6 sikke buldu. Bu, evlerde bulunan 5 tane sikkenin ve kopyalarının para birimi olarak kullanıldığını göstermektedir.³⁵

Benzer bir şekilde kopya altın sikkeler, cenaze eşyası olarak da kullanılıyordu. Altın sikkelerden iki tanesi (üçüncü de olması muhtemel) Sogdların ölüleri saklamak için yaptığı ve aynı aile bireyleri için inşa edilen naus yapılarının içinde bulundu. Bu yapılar küçük, kare ve kerpiçtendi; içinde sıyrılmış kemikler olan kemiklikler buraya konuluyordu.³⁶ IV. yüzyıl sonlarında veya V. yüzyıldaki Zerdüş metinlerde ilk olarak Semerkand bölgesinde görülen –orta İran'da bulunmayan– naus'lardan söz edilmez.

Bazı kemikliklerin üzerindeki motifler, Ahura Mazda'nın, ölen kişilerin kemiklerini kıyamet gününde ölen kişiyi yeniden diriltmek için kullanacağını inancını anlatıyor.³⁷ Ölümlerle birlikte sikke gömmek, yaşayanların ölen kişinin altın bir sikke veya kopyasından faydalanabileceğine inandığını gösteriyor. Bu uygulamanın sadece zenginler arasında olmadığı anlaşılıyor; örneğin benzer sikkelerle gömülenlerder biri çömlekçiymiş.³⁸

Tüm ölümler, Zerdüş kemikliklerinde gömülmedi; Pencikent'te bir mezarlık alanında Hristiyan inancına göre gömülmüş, yatar halde uzanmış bedenlerin olduğu lahitler de mevcuttu. Bir ölü, bronzdan yapılmış bir haç takıyordu.³⁹ Aynı alanda, büyük olasılıkla Doğu Kilisesi'nin ayin dilini konuşan Sogdlu bir öğrenci tarafından kopyalanan, Süryanice bir müsvedde kâğıt da bulunmuştu.⁴⁰

Şu anda kadar kazılan yüz otuzdan fazla ev hem zenginlere hem de sıradan insanlara ait konutlardan oluşuyordu.⁴¹ Büyük evlerin hepsinde, ailenin dua ettiği bir odada ateş sunağı vardı. Daha küçük, taşınabilen sunaklar

SEMERKAND'DA ZERDÜŞT GÖMÜLERİ

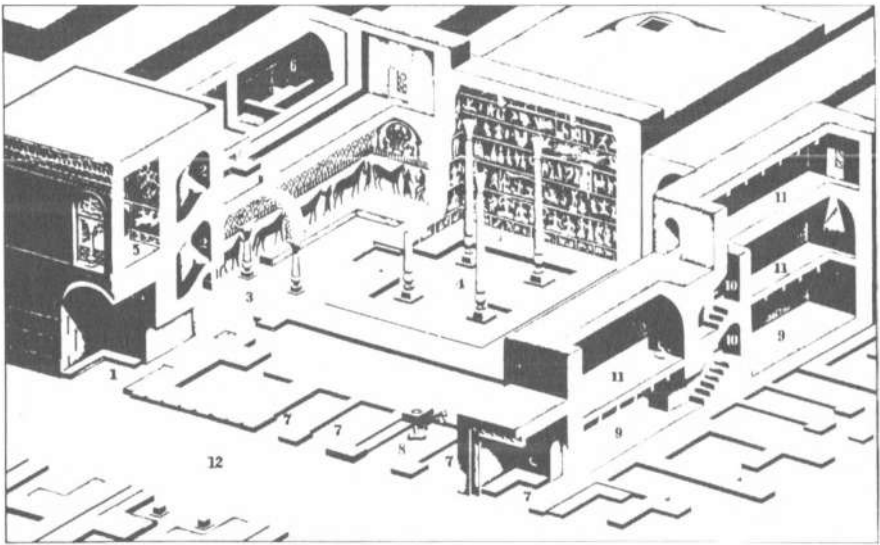
Semerkind'in dışında Molla-Kurgan köyünden bulunan bu kil kemiklikte ölmüş bir kişinin temizlenmiş kemikleri vardı. Çömleğin kapağı üzerinde şeffaf kübbeler giymiş iki kadın dansçı kabartması bulunmakta. Semerkand bölgesinde rahibelerin varlığına dair bir kanıt olmadığına göre bunlar, bir cenazede yas tutanlar veya belki de yeni ölen kişiyi sonraki yaşamına yolcu etmeye gelen güzel kadınlar olabilir. Herhangi bir bedensel maddenin ya da saçın ateşi kirlenmemesi için padam denilen maskeler* ve başlıklar takmış iki Zerdüşt rahibin çevrelediği bir ateş sunağı görülmektedir. (Frantz Grenet'in izniyle yayınlanmıştır.)

salonlara yerleştirilmişti; bunların üzerinde dini imgeler ve genellikle aile bireylerinin dua ederken yapılmış resimleri bulunuyordu. Şehirde yaygın olarak ateş sunaklarının bulunması, halkın çoğunun Zerdüşt olduğunu gösterse de Sogdların diğer inançlara da açık olduğunu anlaşıyordu.

Farklı inanışları olan Sogd hane sakinleri, taptıkları bir tanrı seçiyor ve resimlerini salonlarının duvarlarına yerleştiriyorlardı. Değişik ikonografik özelliğe sahip bu tanrıların hepsi tanımlanamamıştır. Aslen Mezopotamya tanrıçası olan Nana'nın inananları sayıca çoktu.⁴² Bir deveye oturmuş veya elinde küçük bir deve figürü tutan tanrıçaya, seyyahlar da saygı duyuyordu.⁴³ Bir ev sahibi ayrı bir odaya Buda'nın küçük bir resmini koyar; evindeki Zafer Tanrısı ve Nana* kadar büyük olmasa da bu resim, kendisinin, Sogdlu olmayan tanrısal varlıkları da kabul etme niyetini gösterirdi.⁴⁴

Zenginlerin evinde tavana kadar, farklı bölümlere ayrılmış duvar resimleri vardır. Duvarın en yüksek bölümünde, kapıya doğru, tanrıların ve daha altta bağışçıların –ev sahiplerinin– büyük portreleri yer alır. Orta bölüm resimleri, yaklaşık yerden bir metre kadar yukarıdadır ve başka ülkelere ait tanınmış halk masallarını tasvir eder: İran'dan Zaloğlu Rüstem'in hikâyesi,

* İster insan ister efsanevi Zerdüşt rahipleri olsun, ateş sunağında bir ritüel düzenlendiğinde, kutsal ateşin nefesleriyle kirlenmesini ve ona tükürük değmesini önlemek için sadece ağzı ve burnu kapatan padam adlı bir yüz maskesi takılır. (e.n.)

PENCİKENT SOKAK SAHNESİ

Şehrin zenginleri, yüz kişinin sığabildiği, ayrıntılı duvar resimlerinin ve gösterişli oymaların bulunduğu büyük salonlara sahip çokkatlı konutlarda yaşıyordu (4). Evleri mağazalara, zanaatkarların atölyelerine (7) ve demirciye (8) yakın bir yerdedi. Yoksul mahallelerde, dahaküçük, azkatlıveduvarlarındaküçükresimlerindoluğuevlerdeyaşıyordu (9). Şehrin sakinleri zanaatkardı, dükkânlarını çeşitli ürünlerle dolduruyor ve bu ürünleri zenginelere satıyorlardı. Guitty Azarpay, *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art* (Sogd Resimleri: Doğu Sanatı'nda Resimli Anlatım), University of California yayını, 1981 © The Regents of the University of California. (© 2010 F. Ory-UMR 8546-CNRS [Centre national de la recherche scientifique / Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi])

Ezop masalları ve Hint hikâyeleri olan Pançatantra*. En alt bölümde yaklaşık yarım metre yükseklikte, bir hikâye anlatıcısının anlatacağı sırayla sahneleri gösteren parşömenler vardır. Sayfa büyüklüğündeki resimler olmaları, bunların resimli bir kitaptan kopyalandığı fikrini akla getiriyor.⁴⁵

Pencikent halkı, birçok farklı konuda resim yaptırırsalar da neredeyse hiçbir resimde ticari bir faaliyet görülmez. Arkeologlar, evi pazaryerinin hemen yanında olan bir tüccarın evinde resmedilmiş gösterişli bir ziyafet resmi bulmuştur. Misafirlerin tüccar –ve asil değil– olduğuna dair tek ipucu misafirlerden birinin beline siyah bir kese takmış olmasıdır.⁴⁶

Semerkand'daki Afrasiyab Antik bölgesinde büyük, çok güzel ve ayrıca Semerkand'da hâkim olan siyasi ortama dair görsel bir giriş sunan

* Zaf'er Tanrısı Veretragna'yı (Bahram, Varahran) Tanrıça Nana, Ay Tanrısı Sin'in kızı ve Güneş Tanrısı Samaş'ın kızkardeşidir. Mezopotamya kökenli Nana inancı muhtemelen İran üzerinden Orta Asya'ya yayılmıştır. Sanat eserlerinde Tanrıça Nana'nın atribüleri Ay, Güneş ve aslandır. Pançatantra, Sanskritçede beş bölüm anlamına gelir. Hintli bilge Bidpai'nin anlattığı hayvan fabllarından oluşan derlemidir. (e.n.)

duvar resimlerinde de tüccarlar yok. Afrasiyab resimlerinin gerçekçi konuları, onları, efsanelerin ve tanrıların resmedildiği Pencikent ve Buhara dışında, Varakhsha Kalesi'ndeki Sogd duvar resimlerinden de ayırıyor. 660-661 yılları arasında, resmi Çin tarihinde adı geçen bir isim olan Sogd kralı Varkhuman döneminde resmedilmişti. Çünkü Çin İmparatoru Gaozong (649-683 yılları arasında hükümdar olan) onu Sogdiana'nın valisi ilan etmişti. 631 yılında daha erken döneme ait bir Sogd kralı, Çinlilerle ittifak kurmak için benzer bir talepte bulunmuş ancak imparator Taizong Semerkand'ın çok uzak olması ve Çin'in ihtiyaç durumunda ordu göndermeyeceği gerekçesiyle bu talebini geri çevirmişti.⁴⁷

Bugün Afrasiyab Tarihi Müzesi'nde bulunan bu resimler, 1965 yılında bir yol yapımı sırasında bir kepece evin tavanını yıkarken kurtarılıyor. Afrasiyab duvar resimleri 2 metre (6-5 feet) genişliğinde, 10,7 metre (35 feet) uzunluğundaydı ve aristokrat bir ailenin kare olduğu düşünülen odasının dört duvarını da kapsıyordu. Buldozer dört duvardan üç tanesinin üst kısmını yıktığı için, arkeologlar resmin orijinal yüksekliğinden emin değiller.⁴⁸

Afrasiyab resimleri, Sogdların dünyayı nasıl gördüklerine ışık tuttuğu için dikkatle incelenmeyi hak ediyor.⁴⁹ Bir kaz ve bir kadın dahil birkaç farklı figürün yer aldığı küçük, siyah Sogdca harflerle yazılmış etiketlerde, ev sahiplerinin tanıdığı olan Varkhuman diye birinin adı yazıyor. Bugün ağır hasarlı doğu duvarından resimli odaya giriliyor ve pek bir şey anlaşılmasa da üzerinde Hindistan'dan sahneler var.⁵⁰

Batı duvarında, farklı ülkelerin elçi ve valileri, gösterişli bir tören alayı sırasında görülüyor. Üstteki figür, buldozerle yıkıldığından kayıp. Batı duvarının sol tarafında, soldan ikinci uzun bir cübbe giymiş başsız bir figür ve üzerinde Sogdca bir yazıt var. Resimdeki tek uzun metin olan bu yazı, Semerkand'ın hemen güneyindeki günümüz Özbekistan'ının Denau şehrine yakın bir yer olan küçük krallık Çağaniyan elçisinin, Varkhuman'a güven mektubunu sunduğu bir konuşmadır.

Kral Varkhuman Unash, ona (elçiye) ağzını açtı (ve şöyle dedi):

Ben Çağaniyan dapirpatı* Pukarzate. Buraya Çağaniyan'ın lordu Turantash'tan, Semerkand'a, krala geldim ve (şimdi) krala (olan) saygımla (buradayım). Ve kendimle ilgili olarak hiçbir endişem yok:

* O dönemde hükümdarın şahsi kâtibi, elçi. (e.n.)

PENCİKENT EVİ

Pencikent'te çoğu zengin'in evinde bir tanrısal varlığın resminin olduğu yüksek sütunlu büyük bir kabul odası yer alıyordu. Bu aile Mezopotamya tanrıçası Nana'ya tapıyordu ancak Pencikent'teki başka ailelerde başka tanrısal varlıkların resimleri de vardı. Tanrıçanın arkasındaki duvarda bulunan çeşitli resimlere dikkat edin; Pencikent sanatçıları genellikle duvarları bunun gibi yatay bölümlere ayırıyordu. Guitty Azarpay, *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art*, (Sogdiana Resimleri: Doğu Sanatında Resimli Anlatım), University of California yayını, 1981 © The Regents of the University of California.

Semerkind tanrılarının ve Semerkand yazılarının kesinlikle farkındayım ve krala zarar verecek hiçbir şey yapmadım. Çok şanslı olabilirsiniz!” Kral Varkhuman Unash (oradan) ayrıldı. (Sonra) Şaş dapirpatı ağzını açtı.⁵¹

Bu yazıt, yapılan protokolün bir parçasını temsil ediyor ve büyük ihtimalle Şaş'ın (günümüzde Taşkent) elçisinin konuşmasıyla devam etmiştir. Çağaniyan elçisi hem dili hem Semerkand tanrılarını bildiğini iddia ediyor. Günümüzde sadece Çağaniyan dilinde olan kısım görülse de büyük olasılıkla elçilerin hepsinin konuşmasının duvar resminin farklı yerlerine yazılmış olması muhtemeldir. Burada sanatçı açık bir şekilde anlaşıldığı üzere Semerkand merkezli bir dünya düzeni resmetmeye çalışıyor. Tipik siyah Çin tarzı şapka takmış ve cübbe giymiş beş Çinli ortada durmuş ve ellerinde ipek kumaş topları, ipek iplikten çile ve ipekböceği kozaları tutuyor. Saygılı bir duruş sergileyen Çinliler, diğer elçiler gibi ellerinde hediyelerle geldikleri görülse bile gerçekte Semerkandlılar onlara askeri destek konusunda bağlıydı. Çinliler diğer elçilerden çok daha önemli olduğu için kompozisyonun merkezine yerleştirilmişti. Üstte solda oturmuş dört adamın uzun sakalları ve kılıçlarından, büyük bir olasılıkla paralı Türk askerler olduğu düşünülüyor.

SOGDLARIN DÜNYASI

Büyük güçlerin temsilcilerini gösteren 42 figür, Semerkand'daki Afrasiyab elçisinin evindeki duvar resminde görülüyor. Bu resim beyaz bir arka plan üzerinde çıkarılan parçaları ve gri zemin üzerinde sanatçının yeniden yapılandırmasını gösteriyor. Batı duvarı Sogdların yaşadığı gerçekten kozmopolit olan dünyayı resmediyor. Günümüz Güney Özbekistan ve Taşkent'ten olan komşularının yanında Çin ve Kore gibi uzak yerlerden gelenler de görülüyor. (© 2010 F. Ory-UMR 8546-CNRS.)

Resmin sağ kenarında, içinde iki bayrağın çapraz görüldüğü ağsap bir ereve bulunuyor; önlerinde güçlü canavar yüzleri olan davullar görülüyor. Tüylü başlıklar takmış iki erkek, elleri elbiselerin kollarının içinde, ayakta duruyor; Koreliler, büyük olasılıkla 669'da dağılan Kogurya Krallığı'ndanır.⁵² Bu figrlr dönemin inlilerine o kadar çok benziyor ki, büyük olasılıkla gerçek yaşamdan çok Çinli örneklerinden esinlenilmiş.⁵³ Basit kıyafetleri ve başlıkları, diğerlerinin cbbeleriyle tezat oluşturan bu iki erkek, soldaki figürleri inceliyor. Bir tanesinin kolunda hayvan postu var. Bu dağ insanları, parmağını havaya kaldırmış bir çevirmene kulak veriyor.⁵⁴

Çinlilerin nemi ayrıca, teknede, Çinli bir kadın ile bir av sahnesinin bulunduğu kuzey duvarından da anlaşılıyor.⁵⁵ İmparatorienin kayığının sağında hareketli bir savaş sahnesinde Çinli avcılar mızrakla leopar avlıyor. Sağ taraftaki aşırı büyük figür Çin İmparatoru olmalı, çünkü Sogd sanat geleneğinde sadece tanrılar ve hükümdarlar gerçek boyutlarından büyük resmediliyordu.⁵⁶

Güney duvarda kurbanlar (dört kaz), deve sırtında odun taşıyan ileri gelenlerden iki Zerdüşt ile yüzü maskeli Zerdüşt rahibin yönettiği bir atla tamamlanan bir tören tasvir ediliyor. Bu maskeye Pehlevi dilinde* padam deniyor ve burun ile ağzı kapatarak, ateş sunağının beden sıvılarından kirlenmesini korumak için takılıyor. Tren, Semerkand'ın kuzeybatısındaki Harezmli olan, gökbilimci Bırn'nin anlattığı Nevruz Bayramı da olabilir.⁵⁷ (İşlam'a ait olmasa da Nevruz, Orta Asya, Kafkaslar, hatta İran'da bile bugün hl büyük bir bayramdır.) Bunları, şehrin İşlami fethinden bir yüzyıl sonra, 1000 yılında kaleme alan yazar, Pers kralının kendisini bahrın gelişini kutlamak için altı günlük bir törene davet ettiğini ve Sogdların aynı bayramı yazın kutladığını yazıyor. Güney duvarı, kuzey duvarına paralel bir kompozisyon sunuyor ancak alay geçidindeki bazı figrlr zarar görmüş. Çin imparatorunun karşısındaki beyaz fil, büyük olasılıkla artık görülemeyen Semerkand kraliçesini taşıyor ve en arkadaki atta ise Semerkand hükümdarı Varkhuman'ın kendisi bulunuyor. Afrasiyab resmi dış dünyayla yaşanmış etkileşime çok önem veriyor; özellikle elçilerle olan ilişkiye. Bu diplomatların ticari ilişkilere dahil olduğu görülüyor ancak ipek kumaş ve ipek iplik gibi gerçek yaşama dair ürünleri hediye ediyorlar. VII. yüzyılın ortasında Varkhuman, Çin-Tk ittifakına dahil halkları temsil ediyordu.⁵⁸

* Orta Farsçanın III-X. yüzyıllar arasında kullanılan başlıca biçimi. Sasani İmparatorluğu'nun resmi diliydi. Arami alfabesinden türetilmiş karışık bir yazı sistemi olan Pehlevi alfabesiyle yazılmıştır. (e.n.)

Onun ressamları, Çinlilerin konumuna dair bir üstünlük sundu ki Sogdların en önemli müttefikleri kendileriydi.

Ancak Semerkand'ın –ve Orta Asya'nın– siyasi yöneliminde ani bir deprem yaşanmak üzereydi. 632'de Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Araplar, Dört Halife'nin ve daha sonra Emeviler'in (661–750) liderliğinde Kuzey Afrika, Güney İspanya ve İran'ı fethetti. 651'de Sasanileri yendikten sonra Orta Asya'dan doğuya doğru ilerlemeye devam ettiler ve Semerkand'ı hedef aldılar. Şehri ilk olarak 671'de aldılar ve 681'de Arap bir hükümdar, ilk kışını bölgede geçirebildi.⁵⁹ 705-715 yılları arasında Arap komutan Kuteybe bin Müslim, Sogdiana'ya sefer düzenledi ve 712'de Semerkand'ı fethetti.

Sogd dilinde yazılmış en geniş belge grubu Sogdiana'da –Çin'in batısında değil– bulundu ve bu tarihlere aittir. 1933'te Sovyet arkeologlar, Tacikistan'da, Semerkand'ın 120 km doğusundaki Mugh Dağı'nda yüze yakın belgenin olduğu sıradışı bir yığın buldular.⁶⁰ Bu belgeler İslam fethinin, fethedilen halkın –fetheden tarafından değil– eşsiz bakış açısını sunuyor. Bir hükümdarın Türkler, Çinliler ve diğer yerel hükümdarlara, İslam ordularını dışarıda tutmak için yürüttüğü çaresiz pazarlıklarının anlatıldığı belgeden, Orta Asya'nın İslam ordularınca fethinin ağır ve belirsizliklerle dolu olduğunu ve Tang Hanedanlığı Çin'in, VIII. yüzyıl başında, bölge politikalarında ayırt edilmesi zor bir rol oynadığı anlaşıyor.

MughDağı belgeleri, yabancı kâşifler tarafından değil yerli halk tarafından bulundu. Çarlık döneminde 6 km uzaktaki Kum köyünde yaşayanlar, tepede bir çeşit hazine olduğunu biliyordu. 1932 ilkbaharında çobanlık yapan birkaç çocuk, bu alana gitti. Bir çukur kazıp deri üzerine yazılmış birkaç belge çıkardılar ve en iyi durumda olan dışındakini geri koyarak köye getirdiler.⁶¹ Bölgenin Komünist Parti sekreteri, Taşkent'te tarih eğitimi almış olan Abdülhamid Puloti, bunu öğrendi ve bir köylüye, belgeleri bulmasına yardım etmesi karşılığında polis olmasına yardım etme sözü verdi. Puloti, nihayet köylünün evine götürüldüğünde, ev sahibi duvar ile kapı kasası arasında bulunan bir deliğe elini sokup bir belge çıkardı. Puloti üstlerine haber verdi, onlar da kültür varlıkları yetkililerine bildirdikten sonra belge, “1.I” olarak numaralandırılıp Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'ye gönderilirdi.⁶² Tacikistan Komünist Partisi, birinci sekreteri M.D. Hüseyinov tarafından el konulan belge, sekreter 1933 yılında görevinden alındıktan sonra ortadan yok oldu.⁶³

Çoğu Asya halkı gibi Sogdlar da bir hükümdarın iktidarda olduğu yıllara göre belgelerini tarihlendiriyordu. Mugh Dağı belgelerinin çoğu Divaştıç'ın (ðy-w'sty-c daha teknik bir yazılımdır) hüküm sürdüğü birinci ve ön dördüncü yıllar arasına tarihlendirilmişti. Ancak Divaştıç'ın hüküm yıllarının kesin tarihleri bilinmediğinden* bilim insanları tam bir tarih tayin edemiyor. Mugh Dağı'nda bulunan 97 belgenin, 92 tanesi Sogd dilinde, üç tanesi Çince, bir tanesi Arapça ve bir tanesi de henüz tanımlanamayan bir dilde Runik alfabesiyle yazılmıştır.⁶⁴ Çince belgelerden bir tanesi 706 tarihli olduğundan, belgelerin VIII. yüzyılın ilk yıllarına ait olduğu görülmektedir.⁶⁵

Büyük Sovyet dönemi Arap dili uzmanı İ.Y. Kraçkovski'nin (1883-1951) anılarında açıkladığı gibi Arapça yazılmış olan belge, bu belgelerin tarihlenmesinde anahtar rol oynadı.⁶⁶ Divaştıç'ın, mektubu Horasan'ın Arap valisi El Cerrah'a kusursuz bir Arapçayla yazmış olması, bir yazman tuttuğunu akla getiriyor. Kendisini hükümdarın mawla yani dostu olarak tanımlayan Divaştıç, Semerkand'ın bir önceki hükümdarı olan Tarkhun'un iki oğlunu, güvenliklerini sağlamak için kendisine göndermeyi öneriyor.⁶⁷ Kraçkovski, mektubu okuduğunda, büyük tarihçi Taberi'nin 721'den 722'ye kadar İslam kuşatmasına direnen Semerkand'dan Divaşni adında bir asil (diqhan) hakkında yazdığını hatırlıyor.⁶⁸ Kraçkovski, Divaşni kelimesinin Arapça birçok yazılışı olan Divaştıç kelimesinin yanlış yazılışı olduğunu fark ediyor. Bu önemli tanımlama Mugh Dağı belgelerini 709-722 yılları arasına tarihlendirmeyi mümkün kılıyor.

Leningrad'daki Sosyal Bilimler Akademisi, keşif haberine cevap olarak Tacikistan'a Sogdiana alanında en önde gelen biliminsanı A.A. Freiman (1879 -1968) başkanlığında bir keşif ekibi gönderdi. Freyman, 1933 kasım ayında iki hafta boyunca Bilimler Akademisi'nden gelen ve alanda kazı yapan ekibi yönetti.⁶⁹ Bir hisar yapmak için ideal bir konumdu. Kum ve Zarafşan ırmakları, üç taraftan burayı çevreliyordu ve halk, şehrin daha korunaklı olması için iç ve dış duvarlar inşa etmişti.

Hisarda su depolamak için birkaç tane büyük kil kap vardı ve bu, hisarda yaşayanların yarım kilometre uzaktaki en yakın su kaynağından su taşımak için yakındaki köy halkına bağlı olduklarının göstergesiydi. Bir askeri birliği barındırmak için çok küçük olan hisar, içinde hükümdarın birkaç aile bireyi ve hizmetlileriyle birlikte yaşayabileceği şekilde tasarlanmıştı; ancak gerektiği zaman büyük odalarında ve avlusunda yüz aileyi barındırabilirdi.

* Türk kaynaklarında hüküm süresi 708-722 olarak belirtilmektedir. (e.n.)

MUGH DAĞI HİSARI ARKEOLOJİK ALANI

Mugh Dağı, deniz seviyesinden 1500 metre yükseklikte, Tacikistan'da Özbekistan sınırının hemen karşısında bulunan küçük, uzak bir zirvedir. Üç tarafı suyla çevrili olan bu yer, 700'lerin başında Müslüman ordularının saldırılarından kaçan yüz kadar aile için mükemmel bir sığınak olmuştur. (Frantz Grenet'nin izniyle yayınlanmıştır.)

Alanda bulunan eserler incelendikten sonra arkeologlar, beş odalı hisarın içindeki farklı odaların işlevlerini tanımlayabildi. Dört dikdörtgen oda 17,3 metre uzunluğunda, 1,8-2,2 metre genişliğindeydi ve tavanın yerden yüksekliği 1,7 metreydi. Bina lüks değildi. Odalar, günümüze ulaşmayan güneydeki bir duvarın pencerelerinden ışık alıyordu.

Kazı ekibinin şansına alanda değerli hiçbir şey bırakılmamıştı. Teras, yarım metre derinliğinde küçük kemik, çömlek ve kumaş parçalarının atıldığı bir çöp çukuruydu. Bir numaralı oda, hisarın dokuz ila on yıldır kullanıldığını düşündüren, kil ağırlıklı löslü toprakla ayrılmış dokuz ayrı hayvan dışkısı katmanından oluşan bir metre kadar kalınlığında bir çökeltiye sahipti. Odun parçalarının da olması, kazı ekibine, bir numaralı odanın yazın marangoz atölyesi, kışın ahır olarak kullanılan iki işlevli bir yer olabileceğini düşündürüyordu. İki numaralı oda, mutfaktı; ev eşyalarının çoğunluğunun bulunduğu odaydı: Kil kaplar, tabak parçaları, kamıştan sepetler, küçük kil kupalar, fasulyeler ve arpa tohumları ile ocak isleri... Üç

numaralı oda, küçük cam şişeler ve bir tarak dışında tamamen boş olduğundan arkeologlar buranın tahıl ambarı olarak kullanılmış olabileceğini düşündü. Dört numaralı oda, üç küp, birçok ev eşyası, üç sikke (biri gümüş), metal ok uçları, kıyafet parçaları ve bir kemer tokası dahil olmak üzere en çok arkeolojik eserin bulunduğu yerdi. Tüm bu eserler alt katın üzerine çökmüş üst kattan gelmişti.⁷⁰

Dört numaralı odanın kuzey bölümünde yana yatmış büyük bir küp bulunuyordu. Yakınında, sanki küpün içinden dağılmış, üzerlerinde yazıların olduğu yirmi üç adet söğüt ağacından çubuk vardı. Bu çubuklar, hizmetlinin ev sahibi için tuttuğu ve bu basit arşiv haznesinde sakladığı ev harcamalarına aitti.⁷¹ Yazmak için söğüt ağacı kullanmıştı –kâğıt veya deri değil– çünkü çok daha ucuzdu ve daha kolay ulaşılabiliyordu.

Hizmetli hesap defterine, çeşitli misafirleri ağırlarken, farklı miktarlarda şarap ve buğdayın tüketildiği tarihleri yazarken, yerel ekonomiye dair bir resim de çiziyordu. Yakındaki köylerden insanlar, belki de aynı bir vergi olarak hisara arabalarla tahıl getirdi ve hizmetlinin hesaplarına göre zaman zaman da efendilerinden tahıl aldılar. Hayvanları otlatmak önemli bir ekonomik aktiviteydi. İnsanlar, koyun ve keçilerin etlerini yiyor, derilerinden kıyafet yapıyorlardı; kimi zaman elli, genellikle daha az sayıda takım elbise üretiyorlardı. Böyle bir belge (A17) çeşitli harcamaları listelemiştir: Bir at için 200 dirhem, çatı inşa etmek için 100 dirhem, Zerdüşť rahibe 50 dirhem, doktor ve şarap sakisine 15'er dirhem, yeni yıl yemeğinde yenecek dana için 11 dirhem, belge yazana 8 dirhem, kâğıt, ipek ve tereyağı için 8 dirhem, bir cellata 5 dirhem. Bilim insanları, Semerkand'da tedavülde olan sikkeler konusunda emin olmasalar da, Arapça konuşulan dönem boyunca dirhem, ana gümüş para birimiydi ve Sasani gümüş sikkelerinin yerini almıştı. Söğüt dallarındaki hesaplarda, ikisi Çin'den gelen kâğıt ve ipek dışında neredeyse tüm ürünler yerli olarak üretiliyor ve bu çalkantılı yıllarda Sogd ekonomisinin genellikle takasa dayalı olduğu izlenimi yaratılıyordu.

Söğüt dallarına ek olarak kazı alanından, aslında ikinci katın çökmüş tavanının kalıntılarında iki ve üç numaralı odalarda yere dağılmış olarak kâğıt ve deri üzerine yazılmış yaklaşık altmış belge de bulunmuştu.⁷² Deri üzerine yazılmış belgelerin bulunduğu bir üçüncü yer, çoban çocukların çıkardığı sepetti.

Bu doksan yedi adet belge arasında yamuk deri parçası üzerine yazılmış üç resmi sözleşme de vardı. Bu sözleşmeler, o döneme dair sofistike yasal

bir düzenin varlığını ortaya çıkarmaktadır. Deri, yazı yazmaya elverişsiz bir gereç olarak görülse de Arap dünyasında kullanımı yaygındı (Avrupalılar aynı yüzyıllarda genellikle koyun derisinden yapılmış parşömen kullanıyordu) ve deneyimli yazıcılar bunların üzerine ayrıntılı anlaşmalar kayda geçiriyordu. Mugh Dağı’ndan çıkan bu en uzun ve en bilgilendirici belgede, bir evlilik sözleşmesi; kocanın gelinin ailesine olan yükümlülüklerinin yazılı olduğu ek bir belge olan “evlilik sözleşmesi” veya kopyası vardı. İkisi de Puloti’nin yetkililere teslim ettiği sepette bulunmuştu.⁷³

Evlilik sözleşmesi ile gelin senedi, Kral Tarkhun’un hükümdarlığının onuncu yılına veya 710 yılına tarihleniyor. Her iki belgenin de yanında 21x15,5 cm boyutunda doksan satırın olduğu iki deri parçası vardı. Bu belgelerde, Sogdlu kadın Çat’ın, Navikat Hükümdarı olan vasisi Çer’den (günümüz Kazakistan’ında bulunan Semirechye’de bir Sogd şehri), isminden Türk olduğu anlaşılan Ot-Tigin’e eş olarak verilmesinin şartları yazıyor. Gelinin babasının adı, bu anlaşmada hiçbir rolü olmasa da yer aldığından, Çat’ın Çer’in vasisi olduğunu gösteriyor. Bu İslamiyet öncesi sözleşme, toplumdaki yükümlülüklerle ilgili katı yaptırımları bildirdiğinden çok şaşırtıcıdır. Belli durumlarda bir koca, evliliği bitirebildiği gibi bir kadın da evliliği aynı şartlar altında sona erdirebiliyordu. Sogdiana sözleşmesinde eşlere birçok alanda eşit haklar veren özel bir tür evlilikle ilgili bir terim bulunuyor.⁷⁴ Sözleşme, kocanın eşine “evinde yetki sahibi, asil bir erkeğin asil bir kadına muamele edeceği gibi” davranması ve “yiyecek, kıyafet ve süs eşyaları” alması gerektiği yazısıyla başlıyordu. Bunun karşılığında kadın “onun iyiliğini düşünmeli ve asil bir kadının, asil bir erkeğe, kocasına davrandığı gibi, emirlerine uymalı” yazıyordu.⁷⁵

Devamında modern bir evlilik sözleşmesinde olduğu gibi, işler ters giderse ne olacağı ana hatlarıyla yer alıyordu. Koca “bir kuma veya cariyeye alır veya eşini memnun etmeyen bir kadın tutarsa” kendisine “30 iyi, saf dirhem den ödemesi” ve o kadını göndermeye söz vermesi cezası veriliyor. Evliliği bitirmeye karar verirse bunu yapabilir ancak eşine nafakasını sağlamalı ve çeyizi ile kendisinin ona evlenirken verdiği tüm hediyeleri iade etmelidir. Evliliğin bitmesi durumunda kadının da erkeğin de birbirlerine herhangi bir tazminat borcu kalmayacaktır. Erkek böylece yeniden evlenmek için özgür olacaktır. Kadın da evliliği bitirebilir, ancak önce eşinin ona verdiği hediyeleri iade etmeli, kendisine ait bütün mal varlığı kendisinde kalmalıdır. Evlilik biterse taraflar, karşı tarafın suçlarından sorumlu tutulamaz ve suçu işleyen taraf cezayı öder.

Sözleşme, Sogd sosyal katmanları arasındaki değişkenliği gösteriyor. Erkek veya kadın başka birine “köle, rehine, tutsak veya muhtaç” olursa önceki eş bundan sorumlu olmayacaktır. Bu toplumdaki bazı insanlar, diğerlerinden daha iyi durumdaydı ancak 30 dirhem cezası olan bu sözleşmeleri ödeyebilen ve durumu iyi olanların da diğer dezavantajlı kişiler gibi kaderleri değişince köleliğe düşebileceklerini gösteriyor.

Erkeğin eşine olan sorumluluklarının beyanında, kadının sözleşmesindeki bilgiler tekrarlanıyor ancak birkaç tane yeni başlık da ekleniyor. Ot-Tigin şöyle başlıyor: “Ve efendim, tanrı Mithra! Onu satmayacak veya rehin göstermeyeceğim.”⁷⁶ Adaletin ve anlaşmaların koruyucusu, Zerdüştlükte en önemli üç varlıktan biri olan Mithra, “tanrı” kelimesinin uygun olduğu, en üst tanrısal varlık olan Ahura Mazda’nın hemen altında yer alıyordu. Ot-Tigin, evliliğin bitmesi durumunda, taraflardan birinin isteği üzerine, Çat’ı vasisine iade etmeye söz verir. Buna ek olarak, “eğer benim tarafımdan veya düşman tarafından biri onu alır veya alıkoyar” ise derhal serbest bırakılacaktır. Evlilik biter ve onu Çer’in ailesine zarar görmeden vermezse 100 dirhem ceza ödemeye söz verir. Ödemeyi zamanında yapamazsa ödenmeyen tutarı %20 faizle ödemek zorundadır. Bu belgenin çoğunda vasinin ödeme alma yöntemleri açıklanıyor; örneğin vasinin bu talebi için bir kefil adı veriliyor. Şahitler önünde “toplantı odası”nda imzalanan sözleşme, orada yaşayan halk tarafından izlenmeliydi. Mugh Dağı’ndan çıkan diğer iki sözleşmeden biri değirmenlerin kiralınması (B-4) diğeri de bir mezar yerinin (b-8) satışıyla ilgilidir ve genel olarak evlilik sözleşmesiyle aynı planda olsa da daha kısadır. İkisinde de tarih (kralın hükümdarlık yılı, ayı, günü), tarafların isimleri, nakledilecek eşya, nakil koşulları ve şahitler ile yazıcının adı verilmektedir.

Belgelerden birinde, Divaştîç ’ten bir adama üç değirmenin kira sözleşmesinde yıllık 640 ölçek un ödemesi yazılıdır.⁷⁷ Söğüt dalı belgeleri gibi ödemenin bir malla yapılmasını ister; bu sözleşmede un olarak belirlenmiştir. Ancak bu sözleşme basit bir kira sözleşmesinden öteye geçiyor. 42 satırlık bu karmaşık belgede, kiracının, yapacağı ödemelerin zamanı ve ödemenin tamamını yapamadığı durumlar için karşılaşılabilecek sonuçlar belirleniyor.

Üçüncü belge 25 dirheme kiralanan bir mezar yeriyle ilgili.⁷⁸ Sözleşme iki oğlun, iki kardeşten mezarlık olarak kerpiç bir eskase alanını kiralamasının şartlarını belirliyor. Sözleşme, kavgalı olan iki aile arasında

barışı sağlamak için yapılır. Arsayı kiralayan kardeşlerin ailesi ile yas tutmalarına engel olmasından korktukları düşmanları arasında yapılan sözleşmedir. Zerdüştler ölümlerini önce açığa, günümüzdeki Zerdüştlerin Sessizlik Kullesi dedikleri bir yapıya bırakırlar ki, yırtıcı hayvanlar ölen kişinin etlerini sıyırsın ve sıyrılan kemikler bu sözleşmede olduğu gibi eskase olarak adlandırılan bir kuyuya konulsun.⁷⁹ Ancak Sogd bölgesinde henüz hiçbir kuyu bulunmadığından, bazıları bu kelimenin Pencikent'te bulunan ve ölümlerin kalıntılarını koydukları naus benzeri bir yapıya ait olabileceğini düşünüyor.⁸⁰

Mugh Dağı sözleşmeleri, hisarda hükümdar Divaştıç'ın kişisel arşivinden daha fazlasını içerdiğini anlamamıza yardımcı oldu. Değirmenlerin kira ücreti olarak ödenmesi gereken miktarın yazdığı sözleşme gibi bazı belgeler açıkça kendisine aitti. Ancak bir Türk ile Sogd gelin arasında yapılan bir evliliğin karmaşık şartlarını yazan bir sözleşmenin kopyasını neden saklasın ki? Veya kiralanan mezar yerinin belgesini?

Muhtemelen Mugh Dağı'nda yaşayanlar, gelin Çat gibi, belki de hisarın son kuşatılması sırasında tüm önemli belgelerini korunması için yanlarında getirmişti. Arap tehdidi geçtikten sonra belgelerini kurtarmayı ummuş olmalılar. Ancak sözleşmeler, 1932'de çoban çocuklar onları buluncaya kadar Mugh Dağında –el değmeden– kalmıştı. Olanlar böyleyse, Mugh Dağı belgeleri arasında sadece hükümdar Divaştıç'ın değil, hisara sığınan daha düşük rütbeli yöneticilerin de belgeleri bulunmalıdır.

Tarih-i Taberi'deki ayrıntılı bilgiler ile Mugh Dağı belgelerindeki bilgileri birleştirerek Mugh Dağı'nın düşmesine neden olan olayları yeniden canlandırabiliriz.⁸¹ Tarihi kayıtlarda “Hanım” takma isimli yeni bir Arap valisinin, 720 sonbaharı ile 722 ilkbaharı arasında Sogdlarla savaştığı yazılı. Sogdlar, Batı Göktürklerin tebaası olan bir halktı ve 715-740 yılları arasında Batı Göktürk bölgesinin bazı alanlarını kontrol eden Türgişlerle müttefikti.⁸² 721 yılında kırk yıla yakın bir süre boyunca Pencikent'in hükümdarı olan Divaştıç, resmi olarak “Sogd kralı, Semerkand hükümdarı” olarak taç giymişti.⁸³

Divastıç, Semerkand'ın son hükümdarı Tarkhun'un halefi olduğunu iddia etti. 709'da Kuteybe'ye teslim olmuştu ancak yerel bir isyandan sonra 710'da ya intihar etti ya da infaz edildi. Yerine Gürak adında biri geçti.

* Türkşler, Türkişler ya da Türgeşler olarak da bilinen On-oklara bağlı Türk boyu. (e.n.)

Kuteybe, Tarkhun'un ölümünün intikamını almak için şehre yeniden saldırdı ve 712 yılında şehrin kontrolü ele geçirdi. Gürak teslim olduktan sonra bir kereye mahsus 2 milyon dirhem ve takip eden her yıl için 200.000 dirhem ödeme koşuluyla bir barış anlaşması imzaladı.⁸⁴ Kuteybe ile bazı yerel hükümdarlar, Gürak'ın Tarkhun'un yerini almasını kabul etti fakat Semerkand'ın güneybatısında yaşayanların bir kısmı Divaştıç'i destekledi. On yıl boyunca iki rakip aynı anda hüküm sürdü; ancak o döneme dair çok az bilgi bulunuyor.

719'da Divaştıç, kendisine bağlı olsa da saygılı bir dille Horasan'ın Arap valisine yazar; ancak 721 yazında hâlâ Arapları yenme şansı konusunda iyimserdir. Bu sefer Semerkand'ın 12-16 km güneybatısında bulunan Haksar şehrinin hükümdarı Afşin'e bir mektupta "Türk ve Çinlilerden, büyük iki ordunun geldiğini" yazar. Görünüşe göre, Türgişler ve bazı Çinliler ile doğudaki Fergana kralı, İslam güçlerine karşı bir ittifak kurmuştu. Çinlilerin bu olaylara dahil olmasına dair tek kanıt, Mugh Dağı mektuplarıdır ve bir başka mektup "Çinli" sayfadan ("sayfa" kelimesi belirsizdir) söz eder. "Çince" kelimesi, Batı Göktürk bölgesinden gelen Çin kökenli biri için kullanılmış olabilir; Çangan merkezi hükümetinden gönderilmiş güçler olmak zorunda değildir.⁸⁵

Belgeler bir yıl sonra, büyük olasılıkla 722'de, şartların tamamen değiştiğini gösteriyor. Bir haberci "Türkler" in hiçbir yerde bulunamadığını rapor ederken başka biri, -ihtimal bir postacı- Fergana'daki Hucend'in Müslüman güçlerin eline geçtiğini ve on dört bin kişinin teslim olduğunu anlatıyor.⁸⁶ Tarihçi Taberi, Sogdların iki gruba ayrıldığını yazıyor. En az beş bin kişilik en büyük grup Fergana'ya gitti ve girişlerine izin verilmeyince Müslüman bir askeri birlik onları katletti.⁸⁷ Daha küçük, ihtimal yüz ailenin olduğu bir grup, Divaştıç'in yanında yer aldı ve Mugh Dağı hisarına sığındı.⁸⁸

Arap kuvvetlerinin son katliamında, işgal güçleri, bu büyük gruptan sadece tüccarlara kendi güvenlikleri karşılığında fidye ödemeyi kabul etti. Orta Asya'da bu yeni fethedilen yerlerde yaşayan, ağır vergilerden kurtulmak ve Müslümanlara tanınan özel ayrıcalıklı vergi oranlarından yararlanmak isteyen ve İslam'ı seçen bu insanlar için vergi önemli bir konuydu. Ancak VIII. yüzyıl boyunca halifelik, savaş harcamaları için her türlü gelire muhtaçtı ve valiler din değiştirenlere bu ayrıcalıkları her zaman tanımıyordu. Bunun sonucunda birçok Sogdlu, Türk topraklarına veya Çin'e kaçtı.

Aileleriyle birlikte sayıları ancak yüz kişi olan Divaştıç ve takipçileri, Mugh Dağı hisarına (Taberi'ye göre Abghar) taşındı.⁸⁹ Müslüman güçlerle savaşmak için hisarın dışına küçük bir birlik gönderdi, ancak geri püskürtüldüler. Hisar kuşatıldı ve düştü. Yenilgisinden sonra Divaştıç, Said el-Haraşi'den güvenli bir geçiş talep etti ve başta bu talebi kabul gördü. Hisarda kalan yüz aile, kaledeki her şeyi teslim etme karşılığında özgürlüklerini kazandı. Taberi'nin bildirdiğine göre, Arap komutan, hisarda bulduklarını haraç mezat satışa çıkardı ve İslam hukukunun emrettiği gibi beşte birini devlet hazinesine bıraktı. Bu nedenle 1933'te Sovyet arkeologlar bölgede kazı çalışması yaptığında hisar neredeyse boştu. Değerli olan her şey zaten götürülmüştü; kâğıt ile deri belgeler gözden kaçmış olmalı.

Arap komutan, Divaştıç'e güvenli geçiş izni sözü vermiş olsa da bu sözünde durmadı. Taberi, Divaştıç'in dehşetli sonunu şöyle anlattı: "Komutan El-Diwaşini'yi (Divaştıç) katlettim, (Zerdüşt) gömme yapısında (naus) çarmıha gerdim. Rabinjan halkına, cesedi oradan indirirlerse 100 dinar ceza ödetmeyi emrettim... El-Diwaşini'nin kellesini Irak'a, sol elini Toharsitan'daki Süleyman b. Abi el-Sari'ye* gönderdim."⁹⁰ Öldürme yöntemi, Divaştıç'in önemli biri olduğunu gösterir. Divaştıç, Sogd direnişini temsil ettiğinden Arap komutan onun bedeninden kurtulmak için aşırı bir yöntem seçti.⁹¹ (Daha sonra, böyle acımasız bir ceza yöntemi kullandığı için görevinden alındı.)

Divaştıç'in ölümü, Semerkand'ın İslam orduları tarafından fethine dair sadece bir bölümdür, çok küçük bir bölüm. Birkaç yıl içinde İslam orduları bölgeyi egemenliği altına aldı ve zamanla Pers halkı Sogdların, İslam dini de Zerdüştlüğün yerine geçti. 751'de Talas Irmağı Savaşı'nda, günümüzde Kazakistan olarak bilinen topraklarda, Çin orduları, İslam ordusuna karşı, göçmen bir halk olan Karlukların taraf değiştirip İslam güçlerinin yanında yer alması sonucu yenildi** Komutan An Lushan, Tang Hanedanlığı'na başkaldırdı ve hanedanlık isyanı bastırmak için Orta Asya'daki güçlerini çekmek zorunda kaldı. Art arda meydana gelen bu iki olay, VIII. yüzyıl ortalarından sonra Semerkand şehri ve Sogd bölgesi civarının artık doğuya, Çin'e doğru bakmadığını gösteriyor. Sogdiana'nın İslamlaştırılması, Çin'de yaşayan birçok Sogd'un oraya yerleşmesine neden oldu.

* Azerbaycan kaynakları dönemin Budist Toharistan yabgusunun Çince adını Şilimank Çialuo olarak veriyor. Türkçe adı yok. (e.n.)

** İslam ordusu diye sözü edilen Abbasilerdir. Talas Irmağı Savaşı, Türk tarihinde büyük öneme sahiptir; çünkü bu savaşla Türkler, Müslümanlığı kabul etmiştir. (e.n.)

Mugh Dağı belgeleri, Orta Asya'nın İslamlaşması ve bölgedeki kâğıt üretim teknolojisinin öncesine aittir. Mugh Dağı belgelerini yazmak için kullanılan farklı malzemeler, bizlere, yerel yöneticilerin Çinlilere dayanıklı ve kullanımı kolay olduğu için kâğıt almak üzere para ödediklerini ancak Orta Asya'da yaşayanların önemli belgeler için deri kullanmaya devam ettiğini gösteriyor. Kraçkovski'nin deşifre ettiği ve daha az önemli ev harcamalarının söğüt dallarına kaydedildiğini gösteren Arapça mektupta olduğu gibi...

Mugh Dağı'nda bulunan Çin kâğıdı, uzun mesafeli ticaretin varlığına dair nadir bir kanıttır. Çince üç belge, hepsi de Çin'den gelen ve yeniden kullanılan sekiz kâğıt parçasının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştu. Aslında Mugh Dağı'nda hiç kimse Çince yazamıyordu. Belgelerden biri, Dunhuang'ın doğusunda, Çin İpek Yolu üzerinde gelişmiş bir şehir olan Gansu, Wuwei'de yazılmış resmi bir belgeydi. Atıldıktan ve kâğıt olarak satıldıktan (arkası boştu ve hâlâ kullanılabilirdi) sonra İpek Yolu tüccarları, onu batıya, Mugh Dağı'na, yaklaşık 3600 km yol kat ederek getirdi.⁹²

VIII-XIX. yüzyıllarda Çin kâğıtları Orta Asya'ya, Kafkas Dağları'na, kelimenin tam anlamıyla “mumyalar/kalıntılar vadisi” olan Moşçevaya Balka antik sahasına ulaştı. Burası, bugüne kadar Çin kâğıdı bulunan Çin'e en uzak nokta olan ve Karadeniz'in kuzeydoğusuna yakın bir yerdi; kireçtaşı taraçalarında ya da yamaçlarda birçok mezarın ortaya çıktığı alandı. Bu alanda XX. yüzyılın başlarında yapılan kazılarda, üzerinde Çince yazılar olan birkaç parça kâğıt bulundu. 15x8cm boyutlarında ve üzerine elyazısıyla tarih atılmış ve yapılan çeşitli harcamaların (2.000 sikke, 800 sikke) yazıldığı birkaç satırlık eksiksiz sayılabilecek bir belgeydi. Parçalanmış olsa da bir gider defterine benziyordu.⁹³ Alanda Çin kaynaklı olduğu anlaşılan başka eserler de bulundu: Budist tanrısı ile ata binmiş bir adamın resmedildiği (Saraydan ayrılmadan önce Prens Siddhartha mı?) desenli bir ipek kumaş parçası ve yumuşatılmış kâğıttan yapılmış bir objeden kalan parçalar... Bu eserler, Çin kâğıdı ile ipek resimlerinin –ve hatta Çinli tüccarların– VIII-XIX. yüzyıllarda Kafkaslara ulaştığını gösteriyor.⁹⁴

VIII. yüzyılda Orta Asya halkları nasıl kâğıt üreteceklerini öğrendi. Arap kayıtlarından birinde, 751'deki Talas Irmağı Savaşı'nda, Abbasilerin Çinlilere karşı ezici bir zafer elde ettiği ve başkent Bağdat'a esirler getirdiği yazıyor. Savaş esirlerin bazıları onları tutsak edenlere kâğıt yapmayı öğretti.⁹⁵

Teknolojik transferlerle ilgili diğer efsaneler gibi buna da çok güvenmemek gerekir.⁹⁶ Kâğıt yapma tekniği –organik bir malzemeyi karıştırmak, hamur yapıp, tabakalarda kurutmak– taklit edilmesi güç bir iş değildi. Tcknoloji, VIII. yüzyılda Orta Çin’den yavaş yavaş yayılarak Orta Asya’ya ulaştı. 800 yılından sonra kâğıt zamanla İslam dünyasında birincil yazı malzemesi olarak derinin yerini aldı. Kâğıdın deriye göre birçok avantajı vardı. Maliyeti düşüktü ve çok hızlı üretildiği için deriden daha kullanışlıydı. Ayrıca, sadece Mısır’da yetişen papirüsten daha kolay ulaşılıyordu. Kâğıt, XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılın başlarında, İspanya ve Sicilya’dan, Müslümanlar aracılığıyla Hristiyan Avrupası’na girdi.

Çinlilerin kâğıdı keşfinin –ipeğin aksine– dokunduğu her toplumu değiştirdiğine dair hiçbir kuşku yok. İpek, modernizm öncesi dünyada, albenisi ne kadar büyük olsa da öncelikle kıyafet veya dekoratif amaçlarla kullanılıyordu. Olmadığı zamanlarda başka kumaşlar kolaylıkla onun yerini alabiliyordu ve Orta Asya’da bu pamuk oldu. Kâğıt onun aksine, gerçekten bir dönüm noktasıydı. Ucuz kâğıdın gelişile, kitaplar lüks ürünler olmaktan çıkıp birçok kişinin ulaşabileceği bir eşyaya dönüştü ve bu bağlamda eğitim seviyesi yükseldi. Parşömen veya derinin aksine kâğıt, mürekkebi emdiği için matbaada da kullanılabiliyordu. Dünyanın en önemli matbacılık devrimi –ister Çin’de ahşap bloklar olsun ister Avrupa’da hareketli olsun– kâğıt olmadan gerçekleşemezdi.

Antik Sogd mektupları, Pencikent kazıları, Afrasiyab duvar resimleri ve Mugh Dağı mektupları üzerinde çalışan farklı bilim insanları, bu belgelerin ticaretle ilgili şaşılacak kadar az betimleme içerdiği sonucuna ulaştı. Antik Mektuplar, tüccarlar tarafından yazılsa da genellikle küçük ölçekli ticareti belgeliyordu. Benzer bir şekilde Pencikent’teki kazılarda ticarete dair çok az ürün bulundu. Şehir duvarlarındaki resimlerde tüccar resimleri az görülürdü ve ticari faaliyete dair hiçbir iz bulunmazdı. Afrasiyab duvar resimleri için de aynı şey geçerlidir. Semerkand kazılarında çok deneyimli olan Fransız arkeolog Frantz Grenet, bu duruma ikna edici bir özet sunuyor: “Sogdların anavatanı Afrasiyab’da, Sogd sanatının tamamında ne bir kervan ne de Çin imparatoriçesinin safahat teknesi dışında bir tekne var.”⁹⁷

Pencikent kazılarında bulunan, 130 evin duvarlarında çok sayıda resim bulundu ancak bunlarda da ticari hayata dair hiçbir şey görülmemektedir. Benzer bir şekilde Mugh Dağı belgelerinde ipek ve kâğıt dışında yerli üretim

olan mallar da vardır. Söz konusu bu iki ürünü yapma teknolojisi tam da bu zamanlarda Çin'den Orta Asya'ya, batıya doğru yayılıyordu.

Elimizdeki kanıtlar, İpek Yolu ticaretinin büyük oranda bölgesel bir ticaret olduğu, seyyar satıcılar tarafından kısa mesafelerde gerçekleştirildiğini gösteriyor. İpek ve kâğıt üretimi gibi teknolojiler ile Zerdüştlük ve daha sonralarda İslam gibi dinler, anavatanlarındaki teknolojileri ve dinleri göçtükleri yeni vatanlarına getiren göçmenlerle yayılıyordu.

SIRADIŞI YERLERDE ORTAYA ÇIKAN BELGELER

Yakından bakarsanız, Turfan'da kazılan ve 600'lü yıllara tarihlenen bu mezar heykelciğinin kol bileklerinden çıkan kâğıtları görebilirsiniz. Kolları, geri dönüştürülen kâğıtlardan yapılmıştır. Buna benzer kâğıt heykelcikler, buhar kullanılarak açılmış ve burada da görülen üzerinde iptal işaretinin olduğu rehin makbuzu benzeri birçok farklı belge ortaya çıkmıştır. Rehin makbuzlarında Çangan'daki yer isimlerinden söz ediyor ve bu da yapıldığı yerle ilgili önemli bir ipucu veriyor. (Sincan Müzesi'nin izniyle yayınlanmıştır.)

5. Bölüm

İpek Yolu'nun Kozmopolit Son Durağı Tarihi Çangan, Günümüzde Xi'an

Günümüzdeki adıyla Xi'an, Çin'deki başka herhangi bir yerden çok daha fazla arkeolojik cazibeye sahip bir şehirdir. Meşhur Terrakotta Ordusu sadece bir saatlik araba mesafesindedir ve İpek Yolu şehirde birçok iz bırakmıştır. Kentte, Çinli olmayan birçok azınlık yaşamaktadır, tıpkı Tang Hanedanlığı sırasında adı Çangan olduğu zamanlardaki çeşitlilik gibi. Karşı sayfadaki, üzerinde Çin ve Sogd stillerinin karışımı bir kıyafet olan zarif heykelcik de Çangan'da yapıldı. Çangan (yani Xi'an) o kadar büyüktü ki, sadece son on yılda Tang Hanedanlığı'ndan kalma sınırlarının dışına taştı. Kent, on milyonun üzerindeki nüfusuyla kuzeybatının en büyük şehriydi.

Şehir yerlilerinin turistlere kadeh kaldırırken hatırlattığı gibi, şehir on farklı hanedanlığa başkent olarak hizmet etti. Bu hanedanlıkların yedisi kısa ömürlü oldu ve ancak civar bölgeleri kontrol etti. Birleşik Çin'i yöneten üç büyük hanedanlık, Han (MÖ 206–MS 9), Sui (589-618) ve Tang (618 – 907) Çangan'ı başkent yaptı.* Aynı zamanda siyasi bir merkez olan şehir ayrıca Xuanzang gibi, İpek Yolu'ndan batıya seyahat edenler için başlangıç noktası da oldu. Xuanzang yola çıkmadan önce, şehrin birçok Sogdlunun yaşadığı Batı pazarını ziyaret etti; çünkü şehrin yerlileri, ona Çin'deki herhangi birinden çok daha iyi tavsiyelerde bulunabilirdi. Bu iç

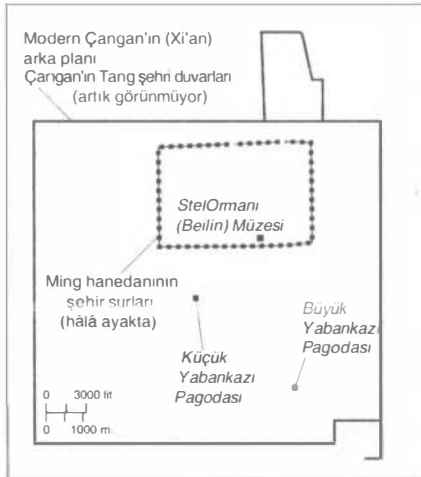
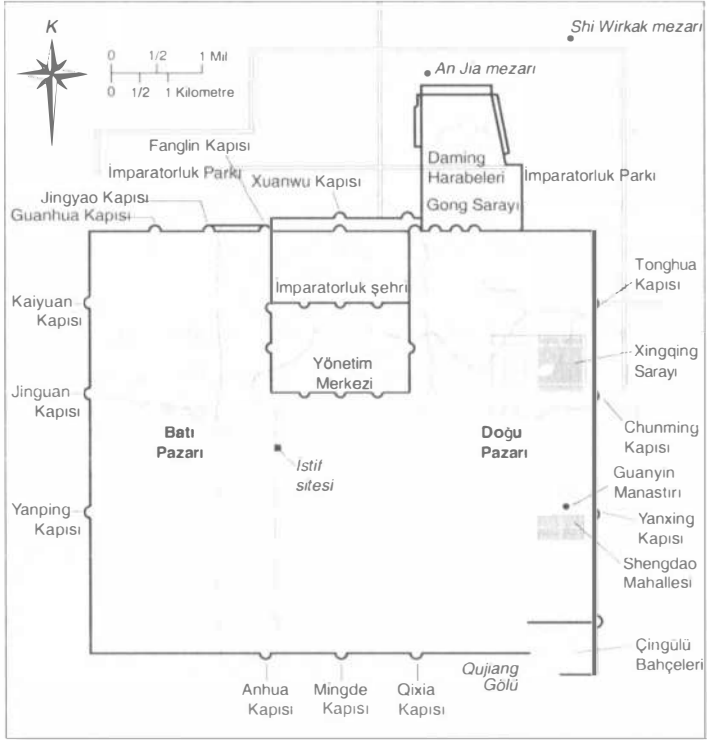
* Son iki tarih, hanedanlıkların hüküm süresidir, Çangan, Sui hanedanı döneminde 581–605; Tang Hanedanlığı'nın ilk ve ikinci dönemlerinde de 618-683 ve 705-904 yılları arasında başkent olmuştur. (e.n.)

şehir, Çin limanlarından batıya doğru, deniz yoluyla seyahat edenler için de bir başlangıç noktasıydı. Okyanus seyyahları, Yangtze Irmağı üzerindeki veya Çin'deki farklı limanlara karadan ulaşıyordu (Sarı Irmak, tekneyle ulaşımına elverişli değildi). Seyyahlar bu limanlardan, 1500 yılından önce, dünyanın en çok kullanılan deniz yolunda yelken açan gemilere biniyordu. Çin limanlarını, Güneydoğu Asya, Hindistan, Arap dünyası ve doğu Afrika sahilleri ile birleştiren yoldu.¹

Şehir, İpek Yolu trafiğinin dorukta olduğu yüzyıllar olan ilk bin yılda, karadan veya denizden birçok ziyaretçi ağırladı. Bu topraklarda, 220 yılında Han Hanedanlığı'nın düşmesinden sonra ve 589 yılında Sui Hanedanlığı tarafından yeniden birleşmesine kadar, ülkenin çeşitli bölgelerindeki göçebe halkların önderliğinde, hiçbir zaman birlik olamadan farklı hanedanlıklar hüküm sürdü. Kuzeyde Tabgaçlar (Kuzey Wei) (386-534) en uzun süren hanedanlıktır ve iki kısa hanedanlık bu hanedanlığı takip etmiştir: Kuzey Qi (550-577) ve Kuzey Zhou (557-581).

Modern Xi'an, geçmişin birçok izini barındırıyor. Çin yasalarına göre, arkeologların her yıl hem Han hem de Tang hanedanlıklarına ait yüzlerce mezarı gün yüzüne çıkardığı Xi'an gibi bir şehirde, iş makinalarının antik döneme ait herhangi bir şey bulması durumunda yetkililere haber vermesi gerekiyor.² Günümüz Xi'an şehrinin kuzey banliyölerinde, Kuzey Zhou döneminde yapılan yüksek rütbeli yöneticilere ait bir mezar bulunuyordu. Karadan edilen göçle ilgili ele geçen en yeni kanıtların bazıları, VI. yüzyılın sonlarında ve VII. yüzyılın başlarında Çangan'a ve kuzeydeki diğer Çin şehirlerine taşınan Sogdlulara ait mezarlardan geliyor.

Özellikle iki Sogd mezarı bulundukları andan beri çok dikkat çekiyor: 2001'de gün yüzüne çıkarılan An Jia (ölümü 579) ile 2004'te keşfedilen Shi Wirkak mezarları. 2005 sonbaharında Xi'anlı arkeologlar, şehirde gömülü ilk Hintlinin mezarını buldu. Mezar taşında bir Brahman, yani Hindistan'dan biri olduğu, illaki üst düzey bir kasta ait olmadığı ve isminin Çince Li Dan olduğu yazıyordu.³ Guyuan, Ningksia ve Taiyuan, Şansi gibi başka Çin şehirlerinde de Sogd mezarları bulunmuştur.⁴

**Çangan,
Tang'ın başkenti,
Eskiden ve günümüzde**

- Duvarla çevrili bölüm
- Duvarlar
- Kapı
- İrmak yolu

Bu mezarlar, Çin'deki göçmenlerin, özellikle Sogdların, Çin kültür politikalarına uyduğu –ve değiştiklerini– gösteriyor. Sogdiana'nın geleneklerine göre, ölen kişinin bedeni bir kemiklik veya yer üstünde naus tarzı bir yere konmadan önce mevtayı açıkta bırakmak olsa da, Xi'an'da bulunan Sogd mezarları, eğimli patikadan inilen bir yeraltı mezar odası şeklindeydi ve mezarda mevtanın kısa Çince yazılı bir biyografisi yer alıyordu.

Ancak bu mezarların belirgin Sogd özellikleri de vardı. Sogd mezarlarında Çin tabutlarının yerine ya yatak benzeri taş bir platform ya da taştan yapılmış minyatür bir ev bulunuyordu. Bazı durumlarda ölünün kalanları platformun üzerine konuyor veya evin içine yerleştiriliyordu; ancak bazılarında –özellikle An Jia mezarında– bu böyle değildi.⁵ Böyle mezarlarda kemiklikler gibi taş evlerin dışı da süslemeliydi; taş yatakların ise aşağıya bakan resimli bölümler vardı ve sanki bir mezarın “içi dışına dönmüş” gibi duruyordu.⁶ Kemikliklerin aksine taş yatakların üzerindeki resimlerde geleneksel Sogd mezarlığı sanatının hiçbir zaman konusu olmamış, merhumun yaşamına dair sahneler yer alıyordu. Gerçekçi sahnelerde merhumun yaşam tecrübeleri resmediliyor; resimdeki sahnelerde bu dünya veya muhtemelen öteki dünya anlatılıyordu.

2001'in en önemli on arkeolojik keşfinden biri olan An Jia'nın mezarı, Çin'de bir Sogd'a ait olan ve daha önce açılmamış ilk mezardı. Çin'deki mezarların büyük çoğunluğu, mezar soyguncuları tarafından açılmıştı. An Jia'nın mezarının bir kapıya açılan 8,1 metre uzunluğunda eğimli bir koridoru vardı. Kapının dışında ölen kişiye ait bir mezar taşı bulunuyordu. Çinli mezar taşlarının benzeri olan metin, ikisi de taştan yapılmış alçak kare bir kaide üzerine yazılmış ve ardından her ikisi de bir kapakla örtülmüştü. Çin cenaze törenlerine göre, An Jia'nın ölubedeni bu taş yatağın üzerinde bir tabuta konmalıydı. Ancak bu kemikler taş yatağa değil mezar kapısının dışına dağılmıştı. Bu, tüm açıklamaları çürüten bir uygulamaydı, çünkü ne Zerdüştlük ne de Konfüçyüsçü gelenek böyle bir gömmeyi onaylardı. Mezar taşının yakınındaki her şey –duvarlar dahil– isliydi, sanki biri burada bir ateş yakmıştı.⁷

An Jia, Çangan ile Dunhuang arasındaki yol üzerinde kalan ve zamanında Xuanzang'ın da durduğu önemli bir kasaba olan Gansu'ya (günümüzde Wuwei) bağlı Liangzhou'ya, Buhara'dan (günümüzde Özbekistan sınırlarında kalan) göç eden Sogdlu bir aileden geliyordu.⁸ An Jia, 537'de Sogd bir baba ile ihtimal Wuwei yerlisi bir ailenin kızı olan Çinli bir anneden

doğmaydı.⁹ Mezar taşı, babasının bir tanesi Siçuan’da olmak üzere iki devlet memuriyetinin olduğunu ileri sürüyor ancak Siçuan ile Wuwei arasındaki mesafeyi düşünürsek bu imkânsız gibi görünüyor: Bunlar, büyük ihtimalle oğlunun başarıları nedeniyle babasına ölümünden sonra onurlanması için verilen sıfatlar olmalı.¹⁰ An Jia gerçekten başarılıydı. Tongzhou’da (günümüzde Dali, Xi’an’ın kuzeyinde Şensi olan) sabao olarak görev yaptıktan sonra kendisine bir sabao’nun ulaşabileceği en yüksek makam verilmişti.¹¹

Tabgaçlardan (386-534) itibaren tüm hanedanlıklar, Orta Çin’deki Sogd topluluklarına liderler atıyor ve bu makam için Çin bürokrasisinde kullanılan kelimenin tam karşılığını yansıtan yabancı bir kelime seçiyorlardı. Böylece sabao yeni bir anlam kazandı: “Yabancı bir topluluğu yönetmek üzere Çinliler tarafından atanan memur.” An Jia, 579 yılında, ölümünün hemen öncesinde 62 yaşındayken Çangan’a hükmeden Kuzey Zhou Hanedanlığı’ndan böyle bir görev aldı. An Jia’nın mezarı hem Çinli hem de Sogd motiflerini birleştiriyor. Kapının üzerindeki resimde Sogd Zafer tanrısına ithafen üç devenin taşıdığı bir masanın üzerinde yer alan Zerdüşt bir ateş sunağı görülüyor.¹²

Mezar odasının alanı 3,66 m² yüksekliği 3,3 metreydi; kenarlar ve arkadaki taş paneller cenaze platformunu tutuyordu. Onları yapan taş işçileri, taşın içine önce derin olmayan rölyefler yontmuş ve sonra figürleri boyamış; bina ve ağaçları kırmızı, siyah ve beyaz pigmentlerle boyayarak arka zemini altın yaldızla doldurmuşlardı. Mezarda toplam 12 sahne (solda ve sağ tarafta üçer adetten altı ve arkada da altı adet) bulunuyordu.¹³ Arka duvarın merkezinde, önlerinde köprü olan Çin tarzı bir binada Çin kıyafetleri giyen bir kadın, büyük ihtimalle eşinin yanında oturmuş şişman An Jia vardır. Çin’de bulunan Sogd cenaze taşlarında ve evlerde, kadınların ve erkeklerin eğlencelerde birlikte sergilediği bir dans olan Sogd dönüş dansı her zaman tasvir edilir. An Jia’nın cenaze yatağında bu dans üç kere resmedilmiştir.

An Jia’nın mezarının panellerinde ticari faaliyete dair iz neredeyse yoktur. Yük taşıyan develer sadece arkadaki panellerden birinde görünüyor, ancak bağlamı ticaretten çok diplomasiyle ilgili olduğunu işaret ediyor. Aynı panelde An Jia, Göktürk bir liderle çadırında konuşurken görülüyor.¹⁴ Develer gerçekten takas edilecek mallar taşıyorsa bunlar bir anlaşmanın tamamlanması için verilecek hediyelerdir. Önceki bölümlerinde anlatıldığı

SOGLU BİR MEMURUN ÇİN TARZI MEZARI

An Jia'nın mezarının üzerindeki lentoda Çin ve Sogd motifleri ustalıkla birleştirilmiş. İnsan kafası ve gövdesi ile kuş bacakları ve pençeleri olan kuş-rahip ayakta duruyor. Padam maskesi takmış, içinde çiçeklerin olduğu kaplar ve vazolar taşıyor. Ruhların bu dünya ile diğer dünya arasındaki köprüyü geçmelerine yardım eden ve diğer dünyada hâkim olan horozla ilişkilendirilen Zerdüşť tanrılarının elçisi Srosh'u temsil ediyor. Kuş rahibin üstünde, çevresinde bulutların olduğu Çinli bir müzisyen yer alıyor. Altta sağda, beyaz bir şapka takan ve belirgin bir bıyığı olan, merhum sabao görölüyor, An Jia'nın kendisidir. (Cultural Relics Publishing House)

gibi bu, Semerkand'daki Afrasiyab sarayındaki elçi betimlenmesinde de görüldüğü üzere, elçilerin hâkim olduğu ticarete uygun bir eylem olur.

2003'te An Jian mezarının 2,2 km doğusunda bulunan ikinci bir Sogd mezarı, birincisiyle heyecan verici paralellikler sunuyor.¹⁵ Ölen kişinin adı Wirkak, Sogdca "kurt" kelimesinden türeyen bir isimdi ve Çince soyadı Shi'ydi; kendisine verilen Çince isim yeri boş bırakıldığı için bilinmiyor. An Jia'nın mezarı gibi, Wirkak'ın mezarı da Çin tarzındaydı, sonunda mezar odası olan eğimli bir koridora sahipti. An Jia'nın taş bir yatağı varken Wirkak'ın 2,46 m uzunluğunda, 1,55 m genişliğinde ve 1,58 m yüksekliğinde, duvarlarında farklı sahnelerin resmedildiği taş bir evi vardı. Mezarı kumla dolmuştu ve arkeologlar sadece üzerindeki çatısı düşmüş olan taş evi buldular. Mezarda başka hiçbir eşya yoktu.

Shi Wirkak'ın mezar taşı, taş evin kapısının üzerinde, garip bir konumdaydı. Daha da garip olan mezar taşının iki versiyonunun olmasıydı: Sağ tarafı Sogdca, sol tarafı da Çince.¹⁶ İki metin Shi Wirkak'ın hayatının gerçeklerini anlatması bakımından örtüşüyor olsa da aynı metnin çevirisi değillerdi. Metinleri yazan kişi(ler) her iki dile de hâkim değildi. İki metin de Wirkak'ın 579'da, eşiyle aynı yılda öldüğü konusunda örtüşüyordu; üç oğlu vardı ve An Jia'nın sabao olduğu Gansu, Wuwei'de görev yapmıştı. Sogdca metin şu şekilde bitiyordu: "Bu taştan yapılmış mezar (diğer bir deyişle tanrı evi) Vreshmanvandak, Zhematvandak ve Protvantak (veya Parotvandak) tarafından, babası ve annesi adına uygun bir yerde yapılmıştır."

“Tanrı evi” terimi, mezarın içine konan ev biçimli lahite atıfta bulunmak için kullanılmış olmalıdır.¹⁷

Taş evin bir çatısı ve tabanı vardı, ön tarafında iki kapı ve iki pencere mevcuttu. An Jia’nın mezar kapısının üzerinde bulunan Kuş Rahipler gibi birileri pencerelerin altında ateş yakıyordu. Bu taş ev, An Jia’nın mezarında-ki motiflerle birçok benzerlik taşıyordu: Bir ziyafet, av sahnesi, farklı etnik kimliğe sahip bir kişiyle konuşan merhum... Bazı imgeler çok kafa karıştırıcıydı: Örneğin kuzey köşede yer alan mağaradaki bilge kimdi? Lao Zi* mi? Bir Brahman mı? Sogdların başka dinlerdeki ilahi varlıklara karşı sahip oldukları açık görüşlerine bakarsak bunları hiçbir zaman tanımlayamayacağız.

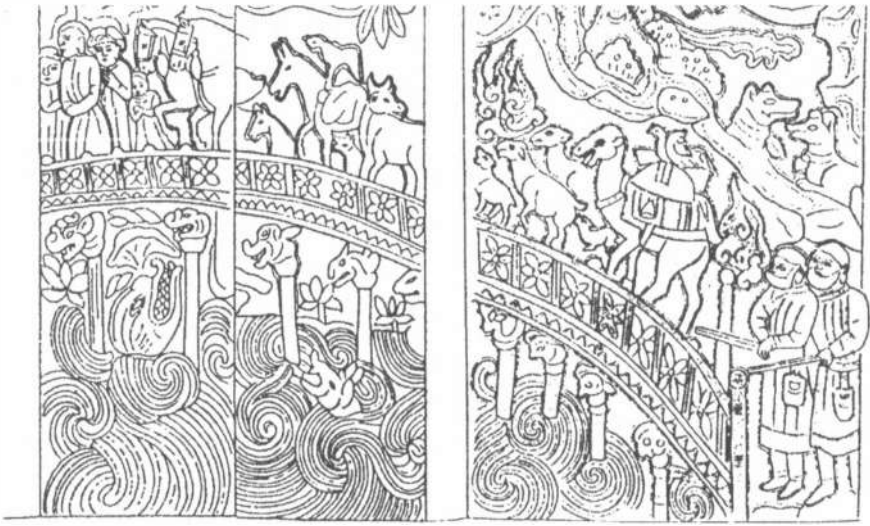
Taş evin doğu tarafında ölen kişinin Çinvat Köprüsü**’nden** geçişi anlatılıyor. Bu tutsak alma sahnesi, Zerdüşt inanışında, ölülerin kaderiyle ilgili Sogdiana’daki veya İran’daki Zerdüşt inancına dair resimlerinden çok daha ayrıntılıdır.

Her motif—kanatlı, taçlı atlar, kanatlı müzisyenler, arkalarında dumanlar yükselen taç takmış insan figürleri (İran sanatında hükümdarların resmedilmesi için eskiden beri kullanılan bir yöntem)—Wirkak ve eşinin cennete girmek üzere olduklarını anlatıyor. Bu sahnedeki farklı öğelerin belirlenmesi, taş lahit üzerindeki oymalar ile XIX. yüzyıla ait Zerdüşt metinlerle var olan paralelliklerin tanımlanmasına bağlıdır; çünkü bunlar Çin’de VI. yüzyılın sonlarında yaşayan Sogdlu sakinlerin dinsel metinleriyle benzerlikler taşıyordu. Bu tarihe dair Çin’de hiçbir Zerdüşt metnin gün yüzüne çıkarılmadığı düşünülürse önemli bir bulgudur.¹⁸

Hem An Jia hem de Shi Wirkak 579’da, Zhou Hanedanlığı’nın son yılında, siyasi değişimin hızlı olduğu yılda öldü. Kuzey Zhou hükümdarı, vârisinin 578’de komutanlarından birinin kızıyla evlenmesini karar verdi. Bu vâris, 581 yılında tahta geçti ancak kısa bir zaman sonra öldü ve tahta çocuk bir vâris bıraktı. Başlarda çocuğun anne tarafından dedesi naip oldu ancak, aynı yıl güç topladı ve Sui Hanedanlığı’nı kurdu. Sonraki sekiz yıl boyunca orduları tüm Çin’de saldırılar gerçekleştirdi ve Sui kurucusu zamanla toprak kazanarak 589’da imparatorluğu yeniden birleştirdi.

* Ülkemizde Lao-Tzu olarak da bilinir ve bazı kitaplarda adı böyle geçer. Tao düşüncesinin kurucusu kabul edilen önemli bir Çin düşünürüdür. (e.n.)

** Zerdüştlükte, yaşayanların dünyasını ölümler dünyasından ayıran köprüdür. Tüm ruhlar bedeninin ölümünden sonra bu köprüden geçmek zorundadır. (e.n.)

ÖTEKİ DÜNYAYA KORKUTUCU GEÇİŞ

Bu sahne, Shi Wirkak'ın mezarında gömülü olan bir taş eve aittir. Alt sağda, padam maskeleri takmış iki Zerdüşt rahip, köprü'nün bir başında duruyor. Orada, ölen kişinin ruhunu öteki dünyaya gönderen töreni gerçekleştiriyorlar. Solda Wirkak, eşi, iki çocuğu (Acaba onlar ebeveynlerinden önce mi ölmüştü?), hayvanları, iki at ve çeşitli mallar taşıyan bir devenin köprüyü geçtiği bir alayda yürüyorlar. Wirkak ve eşi, güvenle, alttaki suyun içinde korkutucu dişleriyle bekleyen canavarı geçebilmişler. Zerdüşt öğretilerine göre gerçeği söyleyenler ve doğru davrananlar köprüyü sağ salım geçebiliyor; böyle yapmayanlar kıldan ince kılıçtan keskince hale gelen köprüden düşüp ölüyor. (Yang Junkai'nin izniyle yayınlanmıştır.)

582 yılında Sui hanedanının kurucusu, önceki birçok güçlü hanedanlığın da başkenti olan Çangan'ı başkent yaptı. Kuzey Zhou Hanedanlığı döneminde (Han Hanedanlığı'nın başkentiyle aynı alanda bulunan) şehrin merkezinin güneyine ve doğusuna, yeni ve usulüne uygun resmi olarak planlanmış bir şehir inşa etti. Sui'nin kurucusu 604'te doğal nedenlerle hayatını kaybedinceye kadar yaklaşık otuz yıl hüküm sürdü. Yerine oğlu tahta geçti ve Kore'ye, hiçbir zaman başarılı olamadığı bir dizi askeri saldırı gerçekleştirdi. Çinliler çok sayıda kayıp verdi ve bir komutan*, 618'de imparatoru devirip Tang Hanedanlığı'nı kurdu.¹⁹ Tang döneminde kısa bir dönem dışında** başkent Çangan'da kaldı.

* Li Shimin (599-649), 617'de babası Li Yuan önderliğinde en önemli rakiplerini yenerek Sui hanedanını devirip Tang hanedanını kurdu. Sonradan törenle babası Li Yuan'la birlikte hanedanın ortak kurucusu olarak anıldılar. (e.n.)

** Luoyang (904-907). (e.n.)

Yeni şehir tamamlandığında, 4,6 m yüksekliğindeki duvarları doğudan batıya 9,5 km ve kuzeyden güneye 8,4 km uzanarak yaklaşık 80 km²lik dikdörtgen bir alanı çevreliyordu. Geniş anacaddeler şehri bölüyordu; en geniş olanı 155 mctrcydi ve günümüzde kırk beş şcritli bir anayola cşıtti.²⁰ Şehirde semt (fang) adı verilen 109 bölge bulunuyordu. Her semtin çevresinde surlar vardı; şehir yetkilileri, gece sokağa çıkma yasağını uygulamak için bu surların kapılarını kapatıyordu. Şehrin kuzeyinde, dikdörtgenin dışında, saray ve çeşitli yönetim binaları bulunuyordu; hem askeri hem de sivil. Sadece resmi görevliler ve kraliyet ailesinin üyeleri bu bölgeye giriş yapabiliyordu. Memurlar ve saray efradı şehrin doğu yakasında yaşıyordu. Daha geniş, bahçeli evlere paraları yetiyordu ve şehrin doğu yakasında nüfus azdı. Sıradan halkın çoğu batı yakasında yaşıyordu.

Doğu ve batıdaki iki pazaryeri 1 km²lik bir alanı kaplıyordu.²¹ 120 metre genişliğinde bir cadde, pazaryerinin hemen dışından geçiyordu, böylece insanların ve araçların geçmesi kolaylaşıyordu. İki pazaryeri de şehrin semtleri gibi surlarla çevriliydi ve girişleri sıkı korunuyordu. Beşinci kadememin (toplamda dokuz kademe vardı) üzerindeki memurların hiçbirinin geçişine izin verilmiyordu; çünkü İmparator Taizong'a (hüküm yılları 627-649) hizmet eden memurlar ve Tang yasalarına tabi olanlar, bunu ticareti kirleten bir şey olarak görüyordu. Tang yasaları, on günde bir ağırlık ayarlarını kontrol eden ve fiyatları belirleyen zabıtaları bu kuralın dışında tutuyordu.²² Zabıtalalar, besi hayvanı ve köle alan kişilere, sınırı her geçtiklerinde göstermek zorunda oldukları bir sahiplik sertifikası veriyordu. Bu görevliler, pazaryerlerinin gündoğumunda açılıp günbatımından iki saat önce kapanmasını sağlıyordu.²³

Doğu pazarı yerli mallar satışına yoğunlaşmışken, Batı pazarında birçoğu deve kervanlarıyla getirilen yabancı mallar satışa sunuluyordu. Aynı malları satan dükkânlar hang adı verilen arastalarda sıralanıyordu (bugün Çinceye uzman karşılığı kullanılan neihang kelimesi "sıranın içinde", işçi için kullanılan waihang kelimesi de "sıranın dışında" anlamındadır). Doğu pazarında Çin fırçaları, demirden yapılmış eşyalar, kumaş, et, şarap ve basılı malzemeler gibi ürünler satan 220 farklı dükkân yer alıyordu. Batı pazarında Avrasya'nın dört bir yanından gelen gıda maddelerinin yanı sıra hayvan dizginleri ve semerler gibi deriden ürünler ile mücevher ve kıymetli taşlar bulunuyordu. Pazaryerleri mallarla doluydu; 843'te çıkan bir yangın Batı pazarında on iki farklı arastada yer alan dört bin dükkânı tahrip etti.²⁴

Pazaryerlerine gelenler, lokantaların, şarap dükkânlarının, yemek tezgâhlarının ve genelevlerin keyfini çıkarabilir, seyahat eden tüccarlar mallarını depolarda saklayabilir, banka tarzı kurumlara paralarını yatırabilir ve bazıları da yirmi odalı büyük hanlarda konaklayabilirdi. 3. Bölüm’de anlatılan Sogd tüccar Kao Rokshan ile Çinli tüccar Li Shaojin arasındaki anlaşmazlık, Çin sarayının Çinliler ile Çinli olmayanlar arasındaki anlaşmazlıkları nasıl çözdüğünü gösteriyor. Çin yasalarını uyguluyorlardı. Tang Hanedanlığı, aynı ülkeye ait yabancılar birbirine karşı bir suç işlediğinde kendi ülkelerinin yasalarıyla yargılıyordu ancak işin içine farklı ülkelere ait yabancılar dahilse Çin yasaları yürürlükteydi.²⁵ İki adamın da başkentte yaşadığını ve iş için kuzeybatıya seyahat ettiğini hatırlayın.

Tang resmi kayıtlarına göre üç yüz bin hanede yaklaşık dokuz yüz altmış bin kişinin yaşadığı Tang Hanedanlığı’nın başkenti Çangan’ı dışarıdan birçok kişi ziyarete geliyordu.²⁶ Bir milyonluk nüfusun büyük çoğunluğu Çinliydi ancak Batı pazarının çevresinde yoğunlaşan önemli bir yabancı topluluk da vardı.²⁷ Bazı yabancılar, Çin’le yapılan barış anlaşmalarından sonra kente yerleşmişti. 631’de* Doğu Göktürklerin Tang’a teslim olmasından sonra, on bin hanenin Çangan’a taşınması emredilmişti ve bu hanelerin çoğu Türklerin hizmetindeki Sogdlulara aitti.²⁸ Hanedanlık, birlikleri çeşitli Orta Asya krallıklarını fethedince eski hükümdarlarının oğullarını Çangan’a esir olarak göndermelerini talep ediyor, böylece şehirdeki yabancı sayısı artıyordu.

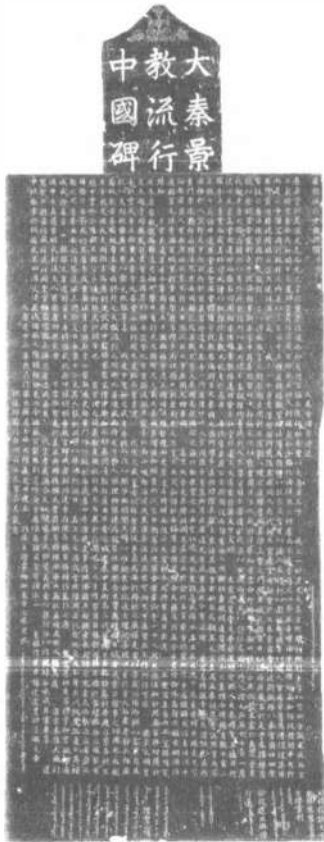
Belki de en ünlü göçmenler, İran’dan, 651’de yılında başkentleri Ktesiphon Arap ordularının eline geçtikten sonra kaçan Sasani imparatorunun torunlarıydı. Son Sasani imparatoru III. Yazdegerd firarda öldürüldü; oğlu Firuz ile torunu Narseh, Çangan’a giderek oraya yerleşti.²⁹

Bu göçmenler dinlerini de gittikleri yere taşıyordu. Şehirde en azından beş, hatta altı Zerdüş tapınağı vardı ve dördü Batı pazarı civarındaydı.³⁰ Batı pazarının hemen kuzeyinde Doğu Kilisesi’ne bağlı tek Hristiyan Kilisesi bulunuyordu. Günümüz Xi’an şehrinde Stel Ormanı (Beilin) Müzesi, bütün Çin’de bulunan yüzlerce taş tablete ev sahipliği yapar ve bunların en meşhuru Nesturi steli, Tang Hanedanlığı dönemindeki Hristiyanlığın tanığıdır.³¹

Bu tablete göre Çangan’a ulaşan ilk Hristiyan kişi, Aluohan adında biriydi. 635’te Seleukeia-Ktesiphon’da (günümüzde Irak sınırlarında) bulu-

* Kara Hieli Kağan’ın Çin üzerine çıktığı son seferinde esir düşmesi sonucu Doğu Göktürk Kağanlığı 630’da Çin’in egemenliği altına girmiştir. (e.n.)

nan patrikhane tarafından gönderilmişti ve Çin’de Doğu Kilisesi’nin ilk temsilciğini kurdu.³² Bu kilisenin kuruluşu, Arap ordularının kuşatması sonrası Perslerin İran’daki anavatanlarından Çin’e ve Doğu’daki başka yerlere kitlesel göç etmesiyle aynı zamana denk geldi. Yazıtta yer alan asıl metnin altında, Süryani alfabesiyle Çince okunuşları yazılmış yetmiş isim ve Hristiyan Kilise hiyerarşisine göre bu isimlerin konumları yer almaktadır. “İsa’nın Umudu” gibi bazı isimlerin Hristiyan isimleri olduğu açık; ancak Ay Tanrısı tarafından verilen “Mah’ın Bahsettiği” gibi bazı isimler de Zerdüştlükten geliyor olsa da Mezopotamya’da yaygın olarak kullanılıyordu. İsimlerin her birinin Çince transkripsiyonu vardı. Görüldüğü üzere, yetmiş ismin çoğu Çinli değil, yabancıydı.

TANG BAŞKENTİNDE HİRİSTİYANLIK İZLERİ

Başlangıcında genellikle Doğu Kilisesi tarafından kullanılan ve dört eşit parçası olan bir haçın başında yer alan bu metin, 781 yılında bir taş stele oyulmuştur. 1625'te yılında bulunan bu taş Çinli yetkililer Cizvit misyonerlere gösterdi ve onlar da Çin'e gelen ilk Hristiyan misyonerler olduklarını öğrendikleri için sevindi. Taşı Avrupa'ya gönderdiler; 1670'lerde metnin hem Çince hem de Süryanice bölümleri çevrildi. (Cultural Relics Publishing House)

Doğu Kilisesi, bazı önemli Çin şehirlerinde kiliseler kurdu: Çangan, Luoyang, Guangzhou (Kanton) ve muhtemelen birkaç yerde daha. Doğu Kilisesi üyeleri, çoğunlukla İranlı ve Sogdlar, VII-VIII. yüzyıllarda Tang Hanedanlığı'nın desteğini gördüler ancak 845'te Tang hanedanı, ilk hcdcfi Budizm olan ancak Hristiyanlığın da dahil edildiği bir yasak çıkardı. Budizm hayatta kaldı fakat Doğu Kilisesi bunu başaramadı.

Bugün Xi'an'da bu veya herhangi başka bir dini kurumun izine rastlanmıyor. Hatta Xi'an şehrinde bugün Tang hâkimiyetinin zirvesinde olduğu Çangan'a ait ayakta kalmış çok az sayıda yapı mevcut. Ziyaretçiler gösterişli geniş caddelerin izlerini boşuna arıyor. Günümüzdeki surlar çok geniş —o kadar geniş ki, tepesinde bisiklet veya bir golf arabası sürebilirsiniz— ancak Tang dönemine değil Ming Hanedanlığı dönemine (1368-1644) ait. Ayakta kalabilen tek Tang Hanedanlığı yapısı sadece iki tuğla kule: Büyük Yabankazı Pagodası ile Küçük Yabankazı Pagodası. İmparator Taizong, Büyük Yabankazı Pagodası'nı Xuanzang'ın Hindistan'dan getirdiği kitapları saklamak için inşa etti; Xuanzang burada çalışan çevirmenleri denetliyordu.

İnsan sadece yer altında, mezarlarda şehrin eski ihtişamına ait bir tat bulmayı umabilir. İpek Yolu üzerindeki diğer yerlerin aksine Xi'an şehrinin iklimi Taklamakan'a göre daha nemliydi ve böylece cenaze törenlerinde kullanılan kâğıtlar dağılıyordu. Yine de atık kâğıtların yeniden kullanılması sayesinde, Turfan'daki Astana Mezarlığı'nda gün yüzüne çıkarılan bir heykelciğin kollarından, Çangan'daki bir rehin dükkânının makbuzları günümüze kadar ulaştı. Tang başkentine özel bazı yer isimlerinin yazılı olması, belgelerin Çangan'a ait olduğunu kesinleştiriyor.

Tang başkentindeki zanaatkârlar, heykelciği yapmak için çöpe atılan rehin makbuzlarını kullanmış ve nihayetinde heykelcik Astana'da gömülen bir erkekle eşinin ortak mezarına konulmuştu.³³ Erkek, 633'te, Çin'in 640'taki fethinden önce, eşi ise elli yıl sonra 689'da ölmüştü. Heykelciğin sırma işli brokar kumaştan kıyafeti ve dikkatle yapılmış başı, başkentte bir atölyede yapıldığına işaret ediyor. Belgede geçen yer isimleri, rehin makbuzlarını Guan Yin Manastırı'nın ismini değiştirdiği 662 yılı ile eşinin ortak mezara gömüldüğü yıl olan 689 yılları arasına tarihlendiriyor.

Çöpe atılan rehin makbuzları, Çangan'ın sıradan halkının VII. yüzyılda geçimlerini nasıl sağladığını gösteriyor.

Her makbuz düzenlenirken üzerinde sırayla aynı bilgiler yer alıyordu: Rehin bırakılan mal, borç alan kişinin adı, tarih (ay ve gün, yıl yok), borç verilen miktar, geri ödenen miktar, adres ve (bazen) borç alan kişinin yaşı. Makbuzlarda yirmi dokuz kişinin ismi yazıyor ancak sadece iki kişinin mesleği belirtilmiş: biri kumaş boyacısı, diğeri de saç tokası imalatçısı. Rehin bırakılan mal geri verildiğinde, dükkân çalışanları alışveriş makbuzu üzerine yedi şeklinde bir çizgi çizerek işlemi iptal ediyordu. On beş sayfa kâğıtta kırk dört adet (son on altısı tamamlanmamış) işlem vardı ve bu makbuzlar, Çin’de bulunup günümüze ulaşan en erken tarihli rehin belgeleriydi. Neredeyse tüm işlemlerde borç alan kişi bir kıyafet (bazen ipek, bazen sadece kumaş) veya bir kumaş parçası (Tang döneminde para birimi olarak da kullanılıyordu) bırakıyor ve onun karşılığında genellikle yüz civarında sikke alıyordu. Sadece iki işlemde kıyafet veya kumaş dışı bir mal kullanılmıştı; bir kişi 70 sikke karşılığında bronz bir ayna bırakırken diğeri de 150 sikke karşılığında dört sıralık bir inci kelesi bırakmıştı. Borç alan kişi Tang yasalarının belirlediği sınırlar dahilinde (aynı dönemde Turfan’da alınan borçlara ödenen faizden çok daha düşük bir oran olan) aylık %5 faiz ödüyordu.

Yine heykelcikle günümüze ulaşan ikinci bir kayıta, Guan Yin Manastırı’na yakın rehin dükkânına sıkça giden kişilerin, diğerlerine kıyasla daha iyi durumda olduğuydu. Toplam 608 işlem “ilaç, kumaş, fasulye ve buğday kepeği” ile ödeme yapan Çangan mağazalarına aitti. İşlemlerin dörtte biri kadınlara aitti; Konfüçyüs öğretisi ideal, erdemli kadınları her zaman içeride tasvir etse de bu, şehirde yaşayan kadınların evlerinden çıktığının kanıtıydı.³⁴

Bir başka şaşırtıcı ama bu sefer başkentin kendisinden gelen bulgu, sosyal yapının diğer ucunda yer alan şehrin en zenginlerine dair ipuçları veriyordu.³⁵ 1970’te, Kültür Devrimi sırasında Xi’an’da çalışan arkeologlar, şehrin güney bölgesinde, Hejiacun veya Hejia köyünde iki kil çömlek (64 cm boyunda) ile bir gümüş kap (25 cm boyunda) çıkardı. Yerin yaklaşık 90cm altına, 90 cm aralıklarla gömülmüşlerdi. O sıralar yetkililer buraya bir gözetli merkezi inşa ediyordu; bugün bu alanda devlet memurları için yapılmış bir lojman yer alıyor. Bu üç kapta, altın ve gümüş eserler, kıymetli taş ve mineraller, ilaçlar ve sıradışı bir sikke koleksiyonu dahil binden fazla farklı eşya bulunuyordu. Koleksiyon orijinal olarak kumaş ve kitap gibi daha narin eşyalar olsaydı zamana dayanamazlardı. Çin’de günümüze

ulaşan en geniş hazine olan Hejiacun köyü koleksiyonu, aynı zamanda İpek Yolu eserleri arasındaki en değerli ve en güzel işlenmiş olanıdır.

Hazinenin sahiplerinin kimliğine dair kesin bir kanıt günümüze ulaşmadı. Ancak sahibinin çalkantılı bir dönem sonrası geri gelmeye niyetli olduğunu –Bir isyan, haydutların saldırısı veya doğal bir afet olabilir mi?– ancak hiçbir zaman geri dönemediğini düşündürüyor. Batı pazarının yaklaşık bir kilometre doğusu ile Doğu pazarının üç kilometre batısında bulundu. Ait oldukları tarihle ilgili en doğru ipucu, üzerlerinde vergi ödemesi olduğuna dair etiketlerin olduğu gümüş plakalardır. 780 yılından önce Tang Hanedanlığı, tebaasının üç tür vergi ödemesini emrediyordu; zu (tahıl olarak kira), yong (zorunlu hizmet) ve diao (kumaş). Ancak farklı bölgeler başka mallar da verebiliyordu. 10 cm çapında ve 400 gr ağırlığındaki dört yuvarlak gümüş plakanın üzerindeki kabartmalardan, Guangdong eyaletinin iki ilçesine ait vergi ödemesi olduğu anlaşıyor. Bir tanesi 722, diğer üç tanesi ise 731 yıllarına tarihlendiriliyor. Plakaların üzerindeki yazılar tam ağırlıklarını ve onları tartan memurun ismini veriyor.

Yetkililer bu plakaları aldıktan sonra onları eritip en büyüğü sekiz kilo gelecek biçimde külçe haline getirmiş ve üzerlerine tutuldukları depoyu –Batı pazarı deposu- ağırlıklarını ve onları tartan memurun ismini, siyah mürekkeple yazıp etiketlemişti.³⁶ Merkezi hükümet memurları, daha büyük külçeler yapmak için o bölgeden topladıkları plakaları erittiği için bulunan plakalar, üzerlerindeki en geç tarih olan 731 yılından sonra gömülmüş olmalıdır. Bu koleksiyonda yer alan ve hassas bir işçilikle yapılan altın ve gümüş kâselerin çoğunun ağırlığının siyah mürekkeple yazıldığı bir etiketinin olması, onların da bir devlet deposunda saklandığını gösteriyor. Devlet memurları, görünüşe göre vergi olarak aldıkları gümüşü yaşam döngüsünün üç farklı aşamasında saklıyordu: İlk önce çıkarılıp bazı yerel yöneticiler tarafından teslim edildiğinde, eritilerek büyük külçeler haline getirildiğinde ve son olarak bu külçelerden gümüş ve altın kaplar yapılıncı...

Hem ağırlıkları hem de içeriklerine göre etiketlenen 46 adet farklı gümüş kap, ilaç kutusu olarak kullanılıyordu; “en üst seviye damlataşı” veya “üst orta seviye damlataşı” gibi. Farklı özellikte 2 kg damlataşı tozu bulunmuştu. Tang tıbbi kılavuzlarında sinirleri sakinleştirmek veya bir kişinin enerjisini artırmak için yüz ile iki yüz gün boyunca, 40 gr damlataşı alınması öneriliyordu. 126 gr altın tozuyla, kesik ve tahrişleri tedavi etmek için merhemlerde kullanılan kurşun oksit, büyük ihtimalle tıbbi kullanımlar içindi.³⁷

TABLO 3.1 HEJİACUN KÖYÜ ESER ENVANTERİ

ALTIN	GÜMÜŞ	SİKKE
3 yemek kabı	55 kâse	1 Qi krallığı dönemi Jimo bıçağı
5 su bardağı	53 tabak	1 ilkbahar ve sonbahar dönemi- mine ait kürek şeklinde sikke
3 ilaç kabı	6 servis tabağı	4 İlk Dönem Han hanedanlığı sikkesi
2 yıkanma teknesi	12 su bardağı	11 Wang Mang bölgesine ait sikke
10 saç iğnesi	46 ilaç kabı	2 Altı hanedan sikkesi
2 kol bandı	12 yıkanma teknesi	2 Turfa'dan Gaochang jili sikkesi (V. ve VI. yüzyıllar)
12 minyatür ejderha	1 lamba şişesi (?)	1 Doğu Roma Herakleios (h. y. 610–640) sikkesi
1 tarak sapı	4 güveç	1 II. Hüsrev dönemine ait (h.y., 590-628) Sasani drahmisi
4388 gr altın yaprak	1 tüsü kabı	5 'Wado kaichin' (708–715) efsaneli Japon gümüş sikkesi
126 gr altın tozu	1 küre buhurdanlık	421 Kaiyuan tongbao efsaneli gümüş (birkaç adet bronz da olabilir) Tang Hanedanlığı sikkesi
	1 kutu	
	23 kopça	30 altın Kaiyuan tongbao sikkesi
	1 demlik	

Mineraller ve Cam		İlaç
1 altın boğa kafası heykeltciği süslemeli	55 beyaz akikten yapılmış at koşum takımı	1 blok sarı kurşun (kurşun oksit) akikten bir kap
1 akik şarap kadehi	53 beyaz yeşim taşından kemer süsü	15 adet farklı mineral tozları, hepsi etiketli kaplarda, damlataşı ve 1 altın dahil
1 akik havan	6 safir	
1 yeşim havan eli	12 yakut	
1 beyaz yeşim şarap kadehi	46 yeşil akik	
1 parça yeşim	12 sarı yakut	

TABLO 3.1

Mineraller ve Cam		İlaç
1 kristal kâse	1 altın süslemeli beyaz yeşim bilezik	
1 cam kâse	4 parça mercan	
9 tören bel kuşakları	1 parça kehribar	

Kaynak: Xi'an nanjiao Hejiacun faxian Tangdai jiaozang wenwu, Wenwu 1972: 1, s. 30–42. Yayınlanan kazı alanı ön raporu. Orientations, Şubat 2003 sayısı, sayfa 15. (Derginin izniyle basılmıştır.)

İpek Yolu veya Tang Hanedanlığı idaresindeki Çangan'a dair müze sergileri, genellikle Hejiacun altın ve gümüş kaplarını içeriyordu, çünkü İran ile Çin sanatının farklı öğelerini sıradışı bir hoşlukta birleştirerek sunuyorlardı.³⁸ Sogd şehri Pencikent ve Sogd mezar panolarından günümüze ulaşan eserlerde, Sogdlu sanatçılar Sogd yaşamıyla ilgili avlanma veya genellikle Çinliler gibi farklı toplulukların katıldığı ziyafet sahnelerini harmanlayarak çizdiler.

Hiç kimse metal bir kaba bakarak nerede veya kimin tarafından yapıldığını söyleyemez. Teknoloji tarihçeleri, klasik Çin motifleri taşımayan Sogd şekillerinin Sogdiana'da yapıldıktan sonra (eğer Çin'de bulundusalar) Çin'e getirildiklerini ve kabın şekli Sogd prototipine göre şekillendirildiyse, Çangan'da Sogd veya Çinli ustalar tarafından yapılmış olabileceğini varsayıyor. Bu ölçüte göre Hejiacun köyü kaplarının çok azı Sogdiana'ya ait olmalı çünkü birçoğunda Çin tarzı şekiller bulunuyor.

Hazinenin sahibi, ithal edilen kalemleri hazinenin geri kalanından ayırdı ve kulplu bir küpün içine koyarak gömdü; küpün kapağında bu malları listeledi.³⁹ Sadece 2,5 cm uzunluğunda ve 9,6 cm genişliğindeki küçük bir nefes taşı kulplu kâse, Sogd üretiminin ayırt edici bir özelliği olarak sekiz dilimlidir. Nefes taşı doğal olarak oluşur ancak işlenince cam gibi görünür. Hem cam hem nefes taşının ana maddesi silisyumdur. Nefes taşı eritilerek

HEJİACUN KÖYÜNDE ÇIKAN BİR KULPLU KÂSE

5,1 cm uzunluğunda ve ağız 9,1 cm çapında olan gümüş yaldızlı kupada birkaç tane Sogd özelliği bulunuyor: Sekiz dilimli, bir geyik şekline destek olan üç parçalı ve üzerinde madalyon olan halka biçiminde bir kulp ile kupa ayağının kenarlarında inci bordürlerle yapılan süsleme. Kabin dışında, Semerkand'daki Afrasiyab evindeki duvar resimleri gibi erkeklerin aktif yaşamından sahneler yer alıyor. Pers saray sanatı geleneği içinde avcılık, Çin elbiseleri içinde günlük yaşantılarında giyinen veya bir enstrüman çalan zarif kadınlar görülüyor. (Cultural Relics Publishing House)

cam yapılabilir ancak bunun için 1700 °C'nin üzerinde bir ısıya ihtiyaç vardır ve o dönemin atölyelerinde bu ısıya erişmek imkânsızdır. Çinli ustaların antik dönemlerde ışık geçirmeyen cam yapmayı bildiklerini, ancak yarı saydam cam yapmayı çok daha sonra öğrendiklerini düşünürsek, kaya kristali nefes taşı kâseye ek olarak buluntudaki cam kabin Batı'dan getirilmiş olması ihtimal dahilinde.⁴⁰ Tarihsel olarak cam; kum, kireçtaşı ve sodyum karbonattan yapılır.

Gümüş küpteki başka kıymetli eşyalar arasında Tang Hanedanlığı'nın herhangi bir yerinde çıkarılmayan değerli taşlar da vardı; yedi safir, iki yakut, bir topaz ve altı akik. En büyüğü olan topaz 119 gram (596 karat); en küçüğü ise (yakutlardan biri) sadece 2,5 gramdı (12,5 karat). Yakut ve

safirler, Burma,* Sri Lanka, Tayland ve Hindistan'da Keşmir'de çıkıyordu; topazlar, Burma ve Sri Lanka'da çıktığı gibi Japonya ve Rusya'daki Ural Dağları'nda da bulunuyordu. Hejia köyünde bulunan akik taşının sıradışı yosun yeşili rengi, onun Hindistan kaynaklı olduğunu gösteriyor.⁴¹ Kızıl kahverengi bir akik olan karnelyandan yapılmış riton** büyük ihtimalle Gandhara veya Afganistan'ın Toharistan bölgesinde yapılmıştır.⁴²

Birkaç ithal eşya ile yerli yapım kapların olduğu bu koleksiyon, İpek Yolu ticaretinin genel modeline uyuyor. Çok az ürün karadan uzun mesafeler gidilerek el değiştiriyordu; gidenler de genellikle küçük, hafif ve taşınması kolay kıymetli taşlardı. Arap orduları bölgeyi fethettikçe maden ustaları dahil çok sayıda göçmen Çin'e geliyor ve zaten çoğunluğun Çinli olmadığı Çangan'a yerleşmeyi tercih ediyordu. Sogdlu demir ustaları Çin'e göç edip yerleştikten sonra, memleketlerinde yaptıkları kaplara benzer –aynıları olmayan– kaplar yapmaya başladı. Çin motifleri öğrendikçe ve yeni bir müşteri portföyü olunca Çin ve İran öğelerinin bulunduğu bu kaba benzer karma ürünler yapmaya başladılar.

Türk-Sogd komutanın isyanı öncesinde, imparatorun An Lushan'a verdiği hediyelerin listesinde, Hejiacun koleksiyonunda da bulunan birçok eşya mevcuttu: Acem işi gümüş ibrik, altın varaklı gümüş kâseler, akik tabaklar, yeşim kemerler, mercan, inciler, altın ile gümüş kutularda tütsü ve ilaçlar. Karşılığında komutan, gümüş ve altından yapılmış Acem işi şişeler ve tabaklar verdi.⁴³ Bu hediye listesi, Hejiacun koleksiyonundaki kapların, Çangan toplumunun en üst düzeyinden, imparatorun ve onun en büyük saraylarından geldiğini doğrulamaktadır.

Hejia köyü gömüsünden çıkan ve açıklanması en zor olan şey, 478 sikkelik koleksiyondur. Altı tanesinin Çin'in dışında basıldığı kesindir; 1 gümüş sikke Sasani hükümdarı II. Hüsrev dönemine (h.y. 590-628) ait ve 5 sikke de 708-715 yıllarına tarihlenen Japon sikkeleri. Yedinci bir sikke daha vardı, görünüşe göre Doğu Roma imparatoru Herakleios (h.y. 610-641) tarafından basılmış altın bir sikkeydi, ancak Çin'de bulunan çok sayıda Bizans sikkesi gibi, gerçek Bizans sikkesinin Çin'de basılan bir taklidiydi. Hepsi sıradışı olan 20 adet Çin sikkesi. En eskisi MÖ 500 yılına kadar uzanan bu ilk dönem sikkelerine, kürek ve bıçak şekli verilmişti.

* Birmanya olarak da bilinen ve günümüzde Myanmar Birliği Cumhuriyeti adını alan Asya ülkesi. (e.n.)

** Dinsel ayinlerde tanrı ya da tanrıçalara ya da ölülerin ruhuna kutsal içki sunmak için kullanılan kap. Boynuz, hayvan başı ya da gövdesi gibi çeşitli biçimlerde yapılmıştır. (e.n.)

Bunlar Çin'in ilk para birimi örnekleri arasındadır. Ayrıca Han Hanedanlığı (MÖ 206 - MS 220) dönemi ile Tang birleşmesi önceki yüzyıllar süren ihtilafı döneme ait sikkeler de vardır. En son sikke grubu en büyük olanıydı: Kaiyuan dönemi (713-741) mührü olan 451 adet sikke. Kaiyuan sikkeleri arasında o dönemde sıklıkla tedavüldeki bronz olanların yanı sıra, imparatorun davetlerde dağıtmak üzere bastırıldığı gümüş ve altın sikkeler de var (resmi tarih kayıtlarına göre 713 yılında böyle bir parti gerçekleşti).⁴⁴ Sikke koleksiyonunda yabancı yapımı, tarihi ve çağdaş örneklerin de olması özel bir koleksiyoncuya ait olabileceği fikrini doğuruyor.⁴⁵

Hejia köyü definesinin farklı eserlerini daha iyi nasıl açıklayabiliriz? Bazı kalemler –ilaç tozları ve sikke koleksiyonu gibi– bir kişiye ait görünse de, koleksiyonun –özellikle vergi levhaları–bir devlet deposundan geldiğini gösteriyor. Ağırlıklarıyla ve onları tartan memurun ismiyle etiketlenen tüm kalemler de bir devlet deposunu işaret ediyor. Sikkeler, özel bir koleksiyonere ait olabilir ancak Tang'da başka hiçbir koleksiyon bulunamıyor; belki de darphane birimi tarafından örnek alacakları bir koleksiyon olarak saklanıyordu. Modernizm öncesi Çin'de, bireysel servetler ile devlet mülkiyeti arasında, modern toplumlarda olduğu gibi keskin bir ayrım yok. Belki de darphanede çalışan memur bunları gömerken birkaç tane de kendisine aldı.

Çangan'da biri, böyle sıradışı bir hazineyi ne zaman gömmüş olabilir? Tang Hükümdarlığı'nın I. yüzyılın ilk yarısındaki istikrarlı barış ortamını bozan ilk isyan, 755'te An Lushan'ın (veya An Rokhshan) Tang imparatoru Xuanzong'a karşı başlattığı askeri ayaklanmayla yaşandı. An Lushan ve isyancılar, Luoyang'ı fethettikten sonra, 755'te Çangan'ı aldı ve imparator, güzeller güzeli eşi Yang Guifei'yle birlikte başkenti terk etmek zorunda kaldı. İmparatorluk muhafızları, Sincan yolunda Yang Guifei'yi boğma emrini vermediği takdirde kendisine başkaldıracıklarını söyledi ve imparator onu boğmalarını emretti. Daha sonra oğlu lehine tahttan feragat etti. Yeni imparator, isyancıları yenmek için yeterli askeri olmadığı için, kendisine ihtiyacı olan askerleri temin eden bölge hükümdarlarını vergiden muaf tuttu. Sonraki yedi yıl boyunca isyancılar ile Tang güçleri arasındaki çatışmalar devam etti. An Lushan 757'de, ikinci komutanı da 761'de suikasta kurban gitmiş olsalar da Tang İmparatorluğu, 763'te Uygur Kağanlığı'nın yardımını isteyinceye ve isyan ordularını mağlup edinceye kadar isyancılar güçlerini korudu.⁴⁶ Uygurlara, hizmetlerinin karşılığı olarak Tang başkentini yağmalama izni verildi ve şehir harap oldu.

* Yang Guifei'nin öldürülme talebinin gerekçesi olarak. Bkz. s. 142. (e.n.)

Tang kuvvetleri yeniden kontrolü ele alınca isyan için suçladıkları Sogdlara karşı önlemler aldı. Üzerinde “barış” anlamına gelen “An” sözcüğü olan tüm sur kapılarının ve sokakların adını değiştirdiler; soyadında “An” geçen Sogdlu veya değil birçok kişi, yeni soyadı aldı.⁴⁷ İsyanla ilgili bir kayıt, aslen Koreli olan ve Pekin’in kontrolünü isyancılardan geri kazanan Komutan Gao Juren’in sözleri üzerinedir: “Hu”yu (İranlı, büyük olasılıkla Sogd) öldürenlerin çok yüksek tutarda ödüllendirilmesini emretti. Bunun sonucunda Jiehu (An Lushan’ın da ait olduğu, Çin’in kuzeyinde yaşayan Hu’nun bir alt grubu) toptan yok edildi. Küçük çocuklar havaya fırlatıldı ve mızrakla hedef alındı. Sogdlular gibi büyük burnu olduğu için yanlışlıkla öldürülenlerin sayısı çok fazlaydı.”⁴⁸

Sogdların hedef alınması, İpek Yolu tarihinde yeni ve çirkin bir sayfa açtı. Önceki hanedanlar zaman zaman manastırların kapanmasını ve kadın-erkek keşişlerin dinle alakalarını kesmelerini emretmişti ancak daha önce hiçbir hükümdar Çin nüfusu içinden bir azınlığı bu şekilde hedef almamıştı. Sogdlara yapılan bu soykırım, Sogdların yaşadığı her yerde olmadı ancak Çangan’da hoşgörünün olmadığı yeni bir ortam yaratılmış gibiydi. Buna rağmen Çangan’da yaşayan yabancıların çoğu Çin’de kalmaya karar verdi ve İslamlaşan Sogdiana ve Orta Asya’ya dönmek yerine günümüz Hebei eyaletindeki Pekin’in güney bölgelerine yerleşti.

İsyancıların son mağlubiyeti de kuşatma altındaki başkente barışı getirmede. 763’ün sonlarında yeni bir ittifak kuran Tibet İmparatorluğu, Çangan’a saldırdı ve geri çekilmeden önce iki hafta boyunca şehri yağmaladı. Sonraki yirmi yıl boyunca böyle yapmaya devam ettiler. Tang orduları, Uygurlarla birlikte Tang’ın yerini alıp yüzyıl boyunca Asya’nın öncü askeri gücü haline gelen Tibet güçlerine karşı güçsüz kaldı.

Tibetliler, 780’lerde Gansu ve 790’larda Kuça’nın kontrolünü alınca, Tang Hanedanlığı gelirlerinin daha da düştüğünü gördü. 787’de Gansu eyaleti düşünce Başbakan Li Mi, bütçede bir kesinti yapılmasını önerdi ve başkentte yaşayan yabancı elçilere yapılan devlet yardımlarının kesilmesini istedi. O, “Orta Asyalıların çoğunun uzun zamandır şhirde kalıcı ikamet ettiklerini –ki bazıları kırk yıldır burada yaşıyordu– ve hepsinin evlendiğini, toprak ve ev aldıklarını, kâr ettikleri yatırımlar yaptıklarını ve memleketlerine dönmek gibi bir niyetlerinin olmadığını” fark etti.⁴⁹ Bakan birçoğu Sogd olan yabancı sayısını dört bin olarak vermişti. Bu An Lushan isyanında birçok yabancıya kaçmış veya kimliklerini gizlemiş olması durumuna karşılık oldukça büyük bir sayıydı.

Kurmaca öyküler, bu Sogdların, özellikle 763 yılından sonra Çangan'da kalan zengin tüccarların yaşamlarını belgeliyor. Yeni bir kısa öykü türü olan “kehanet masalı” XIX. yüzyılda çok popüler oldu.⁵⁰ Farklı yazarlar Sogdları aynı özelliklere sahip olarak tanımladı: Özellikle mücevher gibi malların değerini anlama konusunda esrarengiz yeteneğe sahip, çok cömert kişiler... Hikâyelerde, kendi vatanlarından sürgünde, çoğu asil ailelere doğan bu insanlar, hayatta kalmak için Çin'e gelince sıradan işler yapmak zorunda kalmıştı.

An Lushan isyanından⁵¹ sonraki yıllarda Çangan'da geçen bir hikâyede, zengin bir Çinli aileden gelen genç bir adam, deniz kenarında “yarısı okyanus rengi yarısı kırmızı, derin çizgili” garip bir kaya buldu. Her yıl toplanan kırk tüccarın bulunduğu bir toplantıda kayayı tanıttı: “En değerli hazineye sahip kişi şapka takmış, başköşede oturmaktadır; diğerleri rütbelerine göre alt sıralarda oturur.” Genç adam zenginliklerini kıyaslarken onları izler. Bir tüccarın dört güzel incisi vardır; biri üç santimetre kadardır. Diğerleri de küçük eşyalarını, genellikle incilerini gösterir ve genç adam bu tüccar grubuna taşını gösterince onlar da ayağa kalkıp onu başköşeye oturtur. Bir milyon dizi sikke ister. “Neden bizim bu hazinemize hakaret ediyorsun?” diye karşı çıkarlar ve on milyon ödemeyi teklif ederler. Bu mücevherin ulusal bir hazine olduğu ve otuz yıldır kayıp olduğu anlaşılır. “Hazinenin annesi” diyorlar, çünkü kral onu sahile bırakır, gece dua eder ve sonraki sabah geri döndüğünde etrafında onun gibi birçok kıymetli taş bulur. Mücevherin gizemli güçleri, bu türün sözünü verdiği mucize beklentisini tatmin etse de ortam gerçeğe uygundur. Otuz kadar Sogdlu tüccarın Tang başkentinde toplanması mümkün olabilecek bir durumdur.

İranlı zengin tüccarların farklı edebiyat türlerinde görüldüğü gibi yasalarla ilgili eserlerde de böyle basmakalıp özellikler görülüyordu. Tang Hanedanlığı sırasında ve özellikle 755'ten sonra, sayıları giderek artan genç erkekler memuriyet sınavlarına giriyordu ve bu tür edebiyatın hazır okuyucularıydı. Gerçek davalara dayanmayan bu örnek kararlar, varsayımsal vakaları ele alıyor, yazarların muhakeme becerilerini sergilemesine olanak veriyordu.

Böyle örnek bir karar, Çangan'da yaşayan iki Sogdlu kardeşten söz ediyor.⁵² Biri o kadar zengindir ki, bahçesi, göleti, evi, mobilyaları ve erkek-kadın hizmetçileri “markiz ve prenseslerinkilerle yarışmaktadır”. Diğer yanda kardeşi, bir başka zengin Sogdlu tüccardan aldığı kıyafetin

parasını ödeyemeyecek kadar fakirdir. Bu zengin tüccar, fakir kardeşinin borcunu ödemeyi reddeden zengin kardeşi mahkemeye verir. Yüksek rütbeli memur, zengin kardeşin, fakir kardeşe açlıktan ölmemesi için birkaç tane çiftlik hayvanı vermesi gerektiğine karar verir.

Mucize masalları ile örnek davalar çok güçlü basmakalıp bir düşüncenin olduğunu belgeliyor: Tang Hanedanlığı dönemi yazarları, Sogdlu tüccarları, mücevher ticareti yüzünden çok zengin sayıyordu. Sogdlu tüccarlar gerçekten de yükte hafif pahada ağır mücevher ve kıymetli madenlerle uğraşıyordu. Ancak bir klişenin varlığı, onu mutlaka gerçek yapmaz: İpek Yolu ticaretinin Çangan'da yaşayan binlerce Sogdluyu zenginleştirecek kadar kârlı olduğu sonucuna varamayız. Tang Hanedanlığı döneminde Çin'de birçok şehre yerleşen binlerce Sogdlu arasında tüccarlar küçük bir azınlıktı.⁵³ Elçiler, askeri birlik tedarikçileri, göçmenler, çiftçiler, demir ustaları ve askerler de çok sayıdaydı.

İmparator, 843'te Maniciliği yasakladığında başkentteki yabancı karşıtlığına kulak verdi ve iki yıl sonra 845'te Budizm, Zerdüştlük ve Hristiyanlığı da yasakladı. Heykel ve çanların eritilmesi, sikke basımı için var olan para miktarını artırma amacına uygundu. Buna ek olarak yetkililer, Çangan ve Luoyang'da bulunan birkaç Budist manastırı dışındaki tüm manastırların malvarlıklarına el koydu. İmparator, 847'de öldükten sonra, vârisi Budizm yasağını kaldırdı ancak diğer dinler üzerindeki yasaklar kaldı.

Bu önlemler, hanedanlığın kuzeybatı bölgelerinde, genellikle eski komutanlar olan ve kendi ordularını kontrol eden ve zamanla hanedanlığa vergi ödemeyi reddeden yeni güçlü bölgesel hükümdarlara geniş topraklar kaybettiği bir dönemde alınmıştı. Çin askerlerinin, 750'lerde Taklamakan vaha şehirlerinden çekilmesinin ardından kara rotaları zamanla kullanılmadı ve önceliği deniz rotaları aldı.⁵⁴ Tehlikeli olsa da deniz yolculuğu önceki yüzyıllarda da vardı ve teknelerle seyahat eden birçok kişi yolculuğuna Çangan'dan başlıyordu.

Antik çağlardan beri Güneydoğu Asya'da yaşayanlar, Güney Çin Denizi ile Büyük Okyanus'un batısında teknelerle seyahat etmiş ve zamanla farklı deniz rotalarını birleştirerek daha uzun rotalar oluşturmuştu. Milattan sonra birinci yüzyıla gelindiğinde, denizciler muson rüzgârlarıyla baş etmeyi ve Malakka Boğazı'nda teknelerini yönlendirmeyi öğrenerek, birkaç ay Sri Vijaya'da (günümüzde Endonezya'da, Sumatra adasındaki Palembang) rüzgârların değişmesini bekledikleri bir yolculukla Çin'den Hindistan'a kadar gidebilmişti.⁵⁵

Keşiş Faxian (350-414 yılları arasında çalışan) Hindistan ile Çin arasındaki deniz yolculuğunun zorluklarını yaşayarak yazmıştı. Xuanzang'dan iki yüzyıl önce yaşayan keşiş, Hindistan'a gitmek için onunla aynı motivasyona sahipti: Çin'de olmayan metinleri, orijinallerinden öğrenmek. Yolculuğun gidiş ayağında kara yoluyla Çangan'dan Hotan'a, oradan da Hindistan'a gitti. Ganj Irmağı üzerindeki en büyük Budizm merkezinde altı yıldan uzun bir süre eğitim gördükten sonra, Batı Bengal'de, Kalküta'nın güneyinde, Hugli Irmağı'nın ağzında bulunan Tamluk limanından Sri Lanka'ya giden bir gemiye bindi.⁵⁶

Sri Lanka'ya doğru iki hafta süren yolculuk, bu uzun deniz yolculuğunun tek olaysız ayağı olmuştu. Faxian, Sri Lanka'da, yeşimden ve değerli taşlardan yapılmış, 6,6 metre yüksekliğinde bir Buda heykelini ziyaret etti. Tapınaktayken, büyük olasılıkla Çinli olan bir tüccar, bağış olarak beyaz ipekten bir yelpaze sundu. Faxian, bir anda, nadir görülen kişisel bir notunda, vatanını özlediğini ve bunun ağlayarak üstesinden geldiğini yazdı.⁵⁷ Faxian, “birçok öğretmen, değerli keşiş, sabao ve tüccar”la tanıştığı Sri Lanka'da iki yıl daha kaldı.⁵⁸ 5 numaralı Sogd Antik Mektubu'nda Sogdlar sabao terimini toplumlarının liderin tanımlamak için kullanıyordu ve Faxian burada Sogd sabao ile Çinli tüccarları karşılaştırmaktadır.

Faxian, Çin'e dönerken karayolu yerine deniz yolunu seçme kararının nedenlerini açıklamıyor ancak Tamluk veya Sri Lanka'dan yola çıkanlar için deniz yolu çok daha hızlı ve ucuzdu. Sumatra'da 200 kişi taşıyan ve arkasında cankurtaran sandalı olarak kullanılan küçük bir teknenin bağlı olduğu “büyük bir yük gemisi”nde bir yer buldu.⁵⁹ Üç gün sonra kuvvetli bir rüzgâr –belki de bir tayfun– çıktı ve on üç gün boyunca dinmedi. Küçük teknedekiler, büyük tekneye bağlı oldukları halatı kesti. Tüccarlar, su alan büyük teknede hayatlarını kurtarma pahasına, taşıdıkları mallarının büyük çoğunluğunu denize attı ancak Faxian büyük uğraşlarla topladığı Budist metinleri atmayı reddetti. Budist merhamet tanrıçası Bodhisattva Guan Yin'e onu koruması için dua etti ve yazdıklarına göre duasına cevap aldı. Fırtına dindikten sonra büyük gemi bir adaya yanaştı ve mürettebat hasarı giderdikten sonra Sumatra'ya doğru devam ettiler.

Faxian, Sumatra'da beş ay daha kaldı ve iki yüz kişi alabilen ve elli günlük yiyecek temini yapmış başka bir gemiyle Guangzhou'ya doğru yola çıktı. Yolculuğun bu ayağı, Sri Lanka'dan Sumatra'ya gelirken yaşadıklarından daha da heyecan vericiydi. Suda geçirilen bir ayın sonunda “kara bir

rüzgâr ve sağanak yağmur” başladı. Faxian yine Guan Yin’e dua etti. Hintli yolcular farklı tepkiler verdi: Çinli keşişi fırtına için suçladılar ve onu bir adada tek başına bırakarak yolculuklarına devam etmeye karar verdiler. Faxian, bu Hintli yolculara, Hintliler için Çincece kullanılan genel bir isim olan “Brahmalar” diyordu. Yol masrafını gören kişi, keşiş adına konuştu ve Budist olan Çinli hükümdarın, keşişi terk etmeleri durumunda yolcuları cezalandıracağı tehditini savurdu. Tereddüt içinde kalan Hintliler, Faxian’ı bırakmadılar ve seyahatine devam etmesine izin verdiler.

Süregiden bulutlu gökyüzü, geminin doğru rotada kalmasını engelledi. Pusula kullanmadıkları için rotalarını ancak güneş, ay ve yıldızların konumuna göre belirleyebiliyorlardı. Yağmur yağdığında veya hava bulutlu olduğunda konumlarını belirlemek için şansları yoktu. Çin’e yapılan yolculuğun elli gün süreceğini biliyorlardı; ancak yönlerini bulamıyorlardı. Gemi okyanusta yol almaya devam ediyordu, erzak ve su kaynakları hızla azalıyordu. Denizde geçen yetmiş günün sonunda –planlanandan yirmi gün daha fazla– mürettebat, yolculara iki Çin ölçeği su dağıttıktan sonra deniz suyuyla yemek pişirmeye başlandı. Gemi karayı bulmak için rotasını kuzeybatıya çevirdi. On bir gün sonra karaya ayak bastılar.

Yolcular, kıyıda görülen bitkilere bakarak Çin’de bir yerde olduklarını düşündüler ve nerede olduklarını öğrenmek için Faxian’ı gönderdiler. Faxian geri döndüğünde Shandon Yarımadası’nın güney sahillerine geldiklerini ve asıl varış noktaları olan Guangzhou’nun kuzeyde 1600 km ötede olduğunu bildirdi. Faxian’ın yolculuğu, Çinliler’in gemilerde pusula kullanmaya yeni başladığı dönemden, 1000 yılından önce yapılan seyahatlerin tehlikelerinin canlı bir göstergesidir. (Onları bin yıldan uzun bir süredir karada kullanıyorlardı).⁶⁰ Tüm tehlikelerine rağmen Faxian’ın yolculuğunun deniz ayağı, karadan yaptığı altı yıllık yolculuğundan üç yıl daha kısaydı.

VII. yüzyıl sonlarında Budist keşiş Yi Jing (635-713) Budist metinlerin orijinaleri aramak için Hindistan’a gitti ve giderken de dönerken de deniz yolunu kullandı. Faxian gibi, yolculuğuna Çangan’dan başladı. Daha sonra günümüzde Jiangsu olan Yangzhou şehrindeki limana ulaştı. Orada tanıştığı bir Kraliyet elçisi, Guangzhou’ya kadar olan yolculuğunun parasını ödedi. Guangzhou’da bir “Pers gemisi”nin kaptanıyla Sumatra Adası’ndaki Palembang’a gitmek için anlaştı (geminin kaptanı ve mürettebatı Pers olabilir veya Pers stili gibi görünebilir).

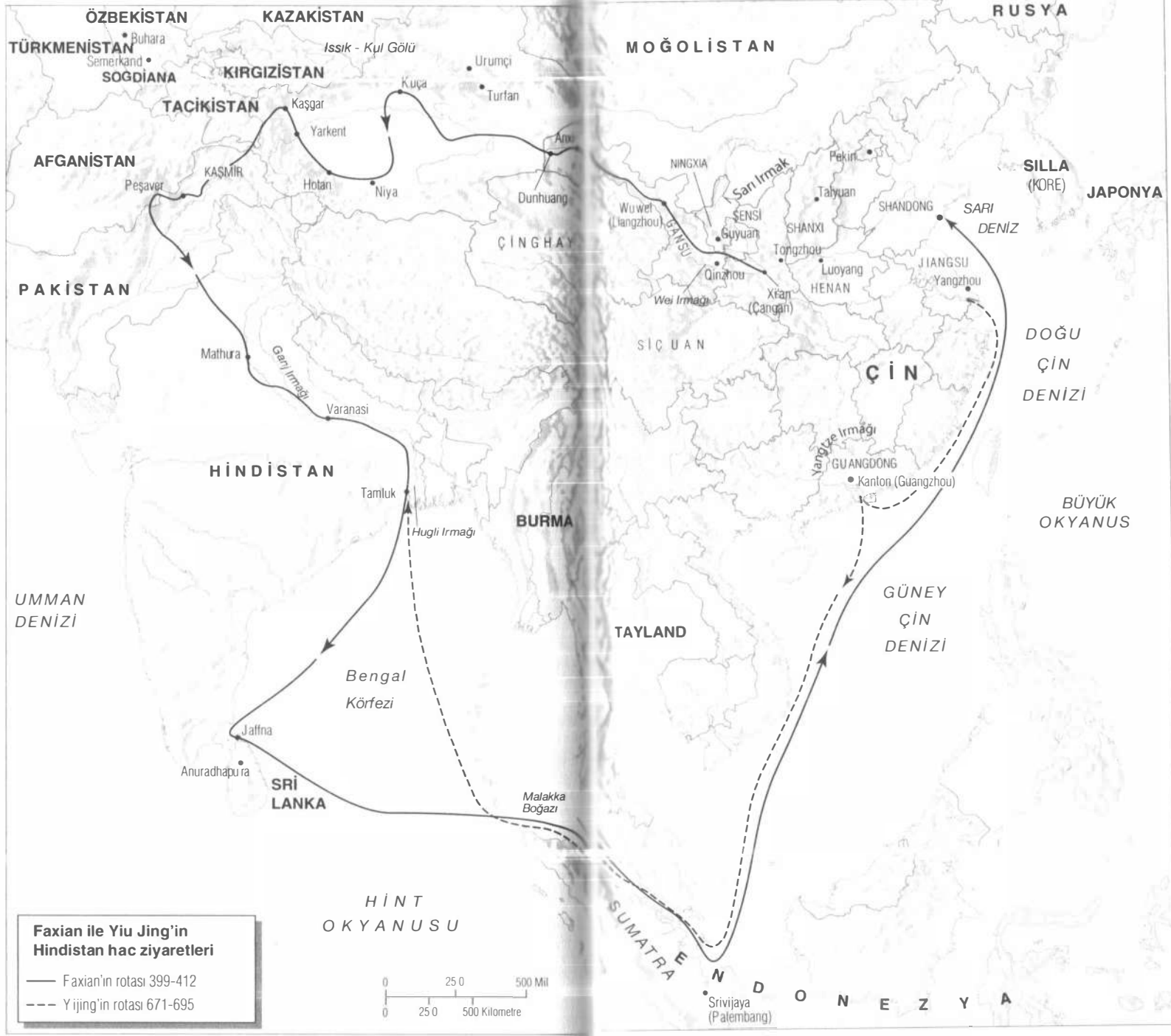
671'in sonlarına doğru yola çıkan iki adam, Palembang'a yirmi günden kısa bir sürede vardı. Yi Jing, gökyüzündeki takımyıldızları takip ediyordu ve bu da Çinli denizcilerin hâlâ pusula kullanmadığını ve yıldızlarla yön bulduğunu kanıtlamaktadır. Yi Jing, Palembang'da altı ay Sanskritçe öğrendikten sonra Sumatra Adası'nın kuzey kıyıları boyunca tekneyle yola çıktı; Sri Lanka'da durmadan Hint Okyanusu'nu geçti ve 673'ün başlarında Çin'den ayrıldığı günün üzerinden bir yıla aşkın bir zaman sonra günümüz Kalkütası'nın yakınındaki Tamluk limanına ulaştı.

Yi Jing, daha çok metni kaydetmek için kalmayı planladığı Palembang'a dönüşte de aynı rotayı kullandı. 989'da Çin'deki destekçilerine mektup yazarak, bu metinleri kaydeden yazıcılar için kâğıt, mürekkep ve para istedi. Mektubu teslim etmek için limanda bir gemiye bindi ancak "tüccar elverişli bir rüzgâr yakalayınca yelkenleri açtı" ve Yi Jing mecburen Guangzhou'ya geri döndü.⁶¹ Bu ani yolculuk, seyahatlerin sıklığını göstermektedir. Yi Jing, Guangzhou'ya sadece karma sonucunda gittiğini söylese de onun bu deneyimi Faxian'ın seyahat ettiği 400 yılından bu yana deniz yolculuğunun ne kadar geliştiğinin işaretidir. Palembang'dan Guangzhou'ya giden bu hızlı gemiler hiç kimse için durmuyordu; yanlışlıkla gemiye binmiş biri için bile...

Guangzhou'ya vardktan sonra Yi Jing, Palembang'a dönme niyetini açıkladı. Arkadaşları, onu Hindistan'da okumak isteyen başka bir keşişle tanıştırdı ve geldiği yıl, muson rüzgârları değiştikten sonra iki adam, Yi Jing'in bıraktığı kitapları almak için adaya geri döndü. Yi Jing, 695'e kadar orada kaldı ve Çin'e yine deniz yolunu kullanarak geri döndü.

Palembang ile Guangzhou arasındaki yolculuk o kadar sıradan hale gelmişti ki Yi Jing, bu yolu ömrü boyunca üç kez katetmeyi başardı ve diğerleri de bu rotayı takip etti. Yi Jing, Çin'e döndükten sonra Hindistan'a giden 56 keşişin toplu bir biyografisini yazdı. Kırk yedisi Çinli, biri Sogd ve yedisi Kore Krallığı Silla'dandı. 56 keşişten 21'i karayolunu ve 30'u da deniz yolunu kullandı. Yi Jing'in örneği, deniz yolundaki seyahatleri sırasında ve Palembang'da kaldığı aylarda öğrendiği keşişlerin adlarını kaydettiği için deniz ticaretinin boyutunu abartabilir ancak buna rağmen araştırması, deniz yolculuğunun 600'lü yıllarda popüler olduğunu göstermektedir.

Deniz yolları önem kazanmaya devam etti. IX. yüzyılda Çin limanlarına yelken açanların çoğu Irak limanlarından, özellikle Basra'dan gelen Araplardı; yol beş ay sürüyordu.⁶² Çin'in Arapça yazılmış ilk tanımı 851'e tarihlenir. Adı bilinmeyen yazar, Çin'i şahsen ziyaret eden kişilerin ifadelerini

toplamıştı.⁶³ Irak'tan gelenler için ana giriş limanı olan Guangzhou limanında Çinli yetkililerin, yabancı tüccarların yüklerine el koyduğunu ve %30 oranında vergi aldığını ve mallarını altı ay sonra iade ettiklerini yazdı. Çinli tüccarlar fildişi, tütsü, döküm bakır ve bağa satın aldılar ve ödemeyi bronz sikkelerle yaptılar; karşılığında “altın, gümüş, inci, ipek ve çok miktarda mal” ile birlikte “suyun rengini gösteren küçük şişeler kadar ince, kaplar yapmak için kullanılan mükemmel bir yeşil çamur” veriyorlardı, bu porselendi.⁶⁴ Yetkililer, Çin’e karadan giriş yapanlarla aynı seyahat izinlerini talep ettiği için tüccarlar, Çin’e girmeden önce tüm mallarını bildirmek zorundaydı. Yazar Çin’le ilgili inanılmaz derecede olumlu düşüncelere sahip. Çin yasalarının yabancılar karşı bile adil olduğunu belirtiyor ve Çin’deki iflas yasasını ayrıntılarıyla anlatıyor.

Coğrafyacı Ebu Zeyd el-Belhî, 916’da bu yazıların kopyasını çıkardı ve buna bir ek yazdı. Genelde önceki yazılanları doğru buldu ve “saygıda kusur etmediği bir adam”ın kendisine düzeltmeler yaparken yardım ettiğinden söz etti. Bilgi veren bu kişi, bize ayrıca o günlerde (851 yılından önce) Çin’le ilişkilerin başka bir yüzü olduğunu söyledi. Birçok şey birbiriyle bağlantılı olduğundan Çin’e yapılan seyahatler kesintiye uğramış ve ülke dağılmış, birçok gelenekten uzaklaşmış ve imparatorluk parçalanmıştı. 877’de Guangzhou’da, Huang Chao adındaki eski bir denetmen adayının önderliğinde çıkan bir isyanda, şehre sığınan 120 bin Çinliye ek olarak, birçok Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşt’ün öldüğünü yazmaktadır.⁶⁵ Çoğu kişi bu sayının doğruluğundan kuşku duymuştur: Bir başka Arapça kaynak Guangzhou’da iki yüz bin kişinin katledildiğini yazarken Çince kaynaklarda ise hiçbir sayı verilmemiştir.⁶⁶ Toplam ölü sayısı her ne olursa olsun Huang Chao isyancıları hem Guangzhou’ya hem de deniz ticaretine ağır bir darbe vurmuştur.

İsyancılar, Guangzhou’dan sonra, 881 yılının başlarında Çangan’a ulaştı, Batı pazarını ateşe verdi, sarayı ele geçirdi ve şehri yağmaladı. Hükümet kuvvetleri, isyancıları şehirden çıkarmayı başardı ancak bu sefer de şehri kendileri yağmalamaya başladı. İmparator kukla gibi kalmıştı. Şair Wei Zhuang, isyancılar gittikten sonra şehri şöyle tarif eder:

Çangan’da kederli sakin bir hava vardı. Şimdi ne kaldı?
Yıkılmış pazaryerleri, terk edilmiş caddeler, başaklar havada uçtu.
Kayısı bahçesinde çiçek açan dallara kıyan yağmacılar,
İmparatorluk Kanalı’ndaki söğütleri yok eden barikat kuranlar,
Dağılmış, yok olmuş tüm süslü renkli tekerlekli arabalar.

Çin kırmızısı kapıları olan görkemli konaklardan yarısı ayakta.
Tilkilerin, tavşanların yuvası oldu Hanyuan Salonu,
Çiçeklerle süslü taraçalar dikenli bitkilerle doldu.
Eski günlerin tüm görkemi ve saltanatı toprağa gömüldü, yok oldu.
Göze çarpan kasvetli bir geçmiş sadece; eski tanıdık eşyalar yok
artık, İç hazinesi yakılmış, duvar halıları ve işlemeleri bir kül yığını.
Yürüdüğün Cennet Yolu memurların kemikleriyle dolu.⁶⁷

Çangan yirmi yıl boyunca başkent olmaya devam etti ancak 904'te Tang Hanedanlığı'na perde arkasından hükmeden komutan imparatorun hizmet-kârlarının öldürülmesini emretti ve imparatorluk sarayı dağıtıldı ve Wei Irmağı'ndan Luoyang'a taşındı. 907'de son Tang imparatorunu da öldürüp iktidarı tamamen eline geçirdi ve yeni bir hanedan kurdu. Harabeye dönen bir zamanların ihtişamlı Tang başkenti, hiçbir zaman eski yıllarına geri dönemedi. Başkent'in ticaret yollarının kesilmesi kuzeybatıdaki vahaları ıssızlaştırdı ve İpek Yolu ticaretinde yepyeni, daha sakin bir döneme girildi.

6. Bölüm

İpek Yolu Tarihinin Zaman Kapsülü Dunhuang Mağaraları

İpek Yolu'ndan sadece bir yeri ziyaret hakkınız olacaksa eğer bu Dunhuang olmalı. Fiziksel konumu göz alıcı. Bu yemyeşil vahada sıra sıra koyu yeşil kavak ve söğüt ağaçları var. Kayalık uçurumlarla çevrelenen beş yüz kadar mağara göz alıcı güzellikte ve Budist duvar resimlerinde Hindistan, İran, Çin ve Orta Asya motiflerini harmanlamakta. Mağara kütüphanesinde bulunan ve karşı sayfada gösterilen kırk binden fazla parşömen tomarı, İpek Yolu üzerinde herhangi bir yerde bulunan en geniş belge ve eser koleksiyonudur.¹ Mağara kütüphanesine konulan –Budizm, Manicilik, Zerdüştlük, Musevilik ve Hristiyan Doğu Kilisesi gibi– farklı dinlere ait bu metinler, bu toplumun ne kadar kozmopolit olduğunu gösteriyor. Birinci binyıl boyunca Dunhuang önemli bir garnizon şehri, Budizmin hac merkezi ve ticaret deposu olmuştu. 1907'de Aurel Stein, burayı ikinci Orta Asya keşif gezisine varış noktası olarak seçtiğinde, çok az Avrupalı tarafından ziyaret edilmişti. Orada yaptığı keşifler, kendisine İngiltere'de şövalyelik kazandırırken Çin'de de çok kötü bir şöret bıraktı.

Stein, ikinci keşif gezisinde, daha önce Taklamakan Çölü'nden bir eki-be önderlik yaparak kazandığı deneyimle belge ve arkeolojik eserler ortaya çıkarmış ve bu sorumlulukla yayınlar yapmıştır. Hotan ve Niya alanlarına yaptığı ilk seferden bu yana geçen altı yıl içinde İngiltere'nin diğer devletlerle arasındaki rekabet kızışmıştı; Rus, Alman, Japon ve Fransızların Sincan'da keşif yapan ve arkeolojik eserleri kaldıran ekipleri vardı.² Stein,

STEİN'İN DUNHUANG'DAKİ MAĞARA KÜTÜPHANESİNİN ÜZERİNDE OYNANMIŞ FOTOĞRAFI

16 numaralı mağaraya ait bu fotoğrafta orta platformda bir Buda heykeli ve sağ uçta MS 1000 yılından sonra mühürlenmiş gizli kütüphane mağarasının küçük, yüksek kapısı görülüyor. 1900'lerde keşfedilen kütüphane mağarasında, İpek Yolu'nda tek bir yerde bulunan en büyük belge koleksiyonu olan ve Çince, Tibetçe ve İpek Yolu güzergâhında daha az bilinen diğer dillerde yazılmış kırk bin kadar belge vardı. İki negatif filmi üst üste bindiren Stein, elyazmalarından oluşan iki yığını mağaranın orijinal fotoğrafına ekledi.

iki yıl daha alanda kalmasını sağlayacak ödenek için başvurdu. Hedef, Keşmir'den Hotan'a kadar daha önce gittiği yoldan gidip, çöllerden geçerek Gansu eyaletinin batı ucunda bulunan ve kuş uçuşu 1325 km, karayoluyla da 1523 km uzaktaki Dunhuang'a varmaktı.

Stein, Dunhuang mağaralarının varlığını ilk kez 1902'de, Macar jeolog Lajos Lóczy'nin, Almanya'nın Hamburg şehrinde yapılan Oryantalistler Kongresi'nde bir bildiri sunduğunda öğrendi. Loczy, 1879'da bu alanı ziyaret eden ilk Avrupalılardan biriydi; o zamanlar neredeyse ıssız olan bu bölgede yıl boyunca sadece iki keşiş yaşıyordu. Loczy, bir toprak ve kaya uzmanı olsa da Çinli akademisyenlerin görmezden geldiği parşömenlerdeki resimlerin ve mağaralardaki Budist duvar resimlerinin önemini anladı.³ Dunhuang'taki en erken döneme ait duvar resimleri, ipek üzerine yapılmış günümüze ulaşan herhangi bir resimden çok daha eskiye, V. yüzyıla aittir.

İkinci keşif gezisi ekibi, birincisinde olduğu gibi develer ve atlarla ilgilenen adamlar, fotoğraf çekebilen gözlemciler, kişisel hizmetçiler ve aşçılarından oluşuyordu. Ekibe ayrıca kaybolmadan çölde yüzlerce kilometre gidebilen bir haberci de dahil olmuştu; yakın şehirlere gidip Stein'in postası ile Hindistan hükümetinin gümüş külçeyle yaptığı kazı ödemelerini alıyordu.

Stein'in Uygurca (Türki adını verdiği dili) konuşabilmesi, Sincan'daki çalışmalarında işine yaramıştı ancak ağırlıklı olarak Çincenin kullanıldığı Gansu'da bir işe yaramadı. Dunhuang, MÖ 111'de Han Hanedanlığı'nın başarılı bir askeri girişim sonrasında bir garnizon kurmasından sonra ilk defa Çin yönetimi altına girmişti. (Xuanquan posta istasyonu, Dunhuang'ın bir parçasıdır.) Bölge MS 589'da Sui Hanedanlığı Çin'i yeniden birleştirmeye kadar Çin kontrolü altındaydı. Ondan sonra Dunhuang sürekli Çin hükümdarlığında kaldı.⁴ Bölgede bir öğrenim merkezi olan Dunhuang'da yerel halk, okulda Çince karakterleri öğrendi ve yazdı.⁵ Kaşgar'daki İngiliz elçisinin tavsiyesiyle Stein, Jiang Xiaowan adında Çinli bir sekreteri işe aldı. Jiang, Uygurca bilmiyordu ve başlangıçta zor iletişim kurdular. Stein hiçbir zaman Çince okumayı öğrenemedi ancak birkaç hafta birlikte seyahat ettikten sonra derdini anlatacak kadar Çince konuşmayı öğrenmişti.

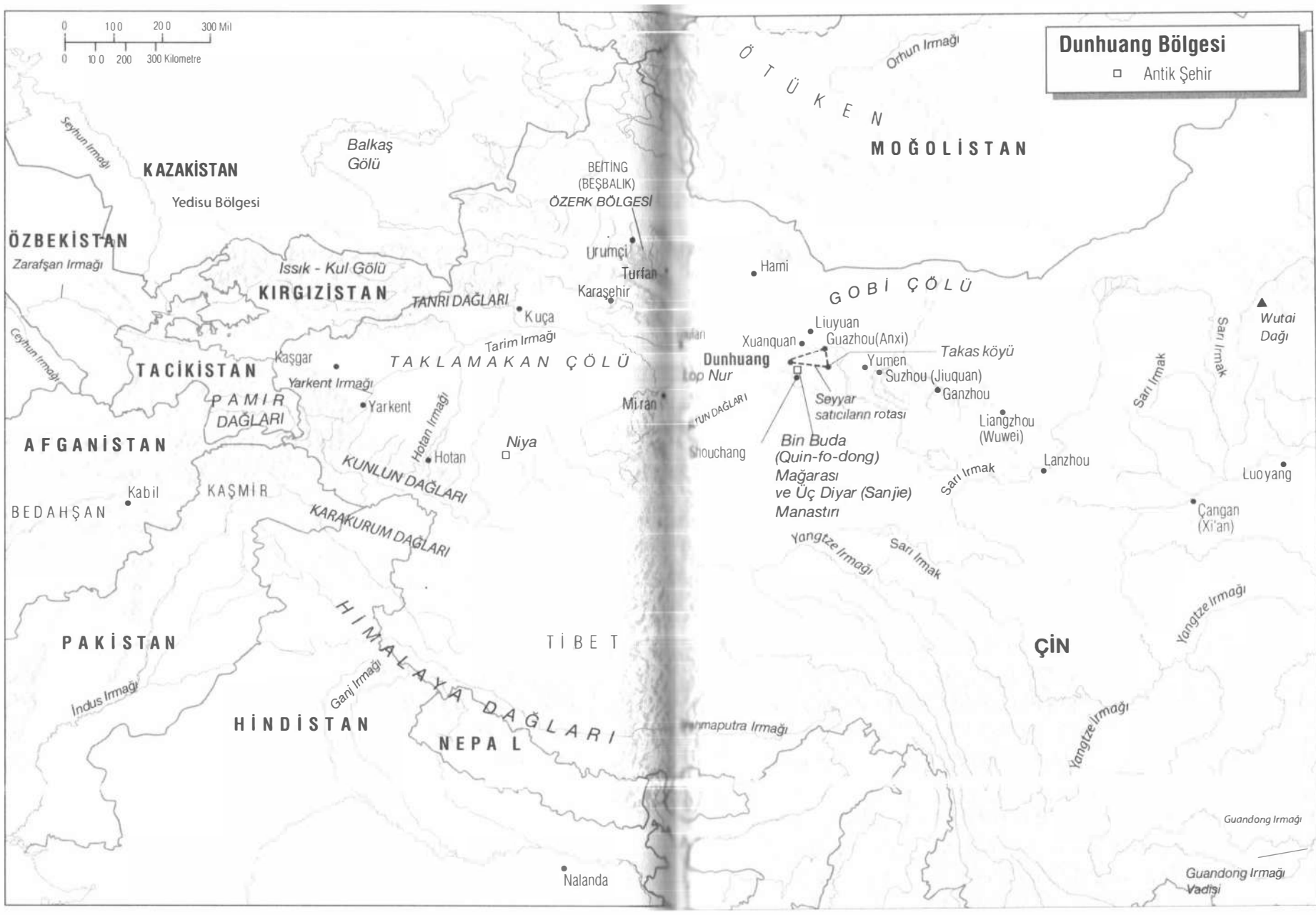
Stein, 1907 ilkbaharında Dunhuang'a doğru yaklaşırken ilk defa Müslüman bir tüccardan mağaralarda duvar resimlerinden fazlasının olduğuna dair bir söylenti duydu. Tüccar, ona 1899 veya 1900 yılında Qing ordusundan ayrıldıktan sonra Dunhuang'a gelen eski asker Wang Yuanlu'nun keşiflerini anlattı. Birçok asker gibi o da gezgin bir öğretmenin etkisiyle Taoculuğu benimsediği için Stein, kendisine "Taocu Wang" adını taktı. Okuma yazması yok denecek kadar azdı. Taocu Wang, alana gelir gelmez mağarada duvara vurdu, ardının boş olduğunu anladı ve duvarın arkasındaki (17 numaralı mağara) mağara kütüphanesini keşfetti.⁶ Taocu Wang, duvarı yıktıktan sonra birkaç kişisel parşömeni yerel ve bölgesel yetkililere gösterdi ve antik dönem Çince yazı sistemine hâkim olan akademisyen Ye Changchi adında bir yöneticinin dikkatini çekti. Ancak Boxer Ayaklanması'ndan sonraki yıllarda ödenek darboğazına giren yetkililer belgelerin Taocu Wang'ın gözetimi altında mağarada kalmasına karar verdi.

Stein ve sekreteri Jiang, 1907 martı ayında alanı ilk ziyaret ettiklerinde Taocu Wang, müritleriyle "yalvarma turu"nda olduğu için orada yoktu. Bu fırsatı kullanarak yamaçlarda, görünür olan ve koruma altına alınmamış mağaralarda dolaştılar. Stein, X. yüzyıla ait tasvirleri tespit etti:

0 100 200 300 Mil
0 100 200 300 Kilometre

Dunhuang Bölgesi

□ Antik Şehir

Bu vadide çok sayıda eski Budist tapınağı ile keşiflere ait yaşam alanları vardır; ayrıca birkaç tane büyük çan da var. Vadide kuzeyden güneye kadar, Cennetin Hükümdarlarının tapınakları ile diğer tanrılara adanmış mabetler yer almaktadır; duvarlarına Tibet kralları ile heyetlerinin resimleri yapılmıştır. Uçurumun batı yüzünün tamamı, kuzeyden güneye 2 li (1 km) mesafe boyunca Buda'nın imgeleri ile resimleri, yüksek ve geniş kum mağaralarına oyulmuştu. Mağaradan mağaraya geçerken bunları yapmak için harcanan para muazzam olmalıydı. Hemen önlerine birbiri üzerine sütunlu köşkler inşa edilmişti. Tapınakların bazılarında 49 metre boyunda devasa görüntüler vardı; daha küçük mabetlerin sayısı belli değildi. Hepsisi de tören ziyaretleri ve günlük gezilere uygun galerilerle birbirleriyle bağlıydı.⁷

Mağaraların önünde bulunan köşklerin büyük çoğunluğu o zamandan bu zamana çökmüş olsa da Stein, birçok resmin hâlâ bozulmadan kaldığını fark etti.⁸

Mağaraların birinde bulunan bir yazıya göre bir keşiş, ilk mağaranın kazıldığı tarih olan MS 366'da burayı ziyaret etmiştir. Bin Buda (Qian-fo-dong) Mağarası'nın yer aldığı 492 mağaranın en eski olanı Kuzey Liang Hanedanlığı (422-439) dönemine ve en yenisi de XIII-XIV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.⁹ Erken dönem mağaralarında, Niya veya Kuça mağaralarındaki gibi ya tek Buda resmi ya da Buda'nın yaşamının ilk dönemine ait sahneler varken, 600'den sonra oyulanlar genellikle Budist metinlerdeki hikâyelerden sahnelerdir. Mağaralar, kolayca ufalanan, yumuşak kayaç arazide yapıldı ve VI-VII. yüzyıllarda çöktü. Son yıllarda gerçekleşen ziyaretçi akını mağaralara daha da çok zarar verdi ve Dunhuang Enstitüsü turist trafiğinin azalması ve dolayısıyla resimlere verilen zararın engellenmesi umuduyla mağaraların replikasını yaptı. Sadece en meşhur mağaralara giriş için çok yüksek giriş ücretleri talep edildi (kişi başına birkaç yüz dolar istemek sıradışı bir durum değildir).

1907'de Stein ve Jiang, bölgeye ilk keşiflerini tamamladıktan sonra genç bir Tibetli keşişle karşılaştılar. Jiang daha sonra onunla baş başa görüşünce, keşiş ona Çince karakterlerle yazılmış elyazması bir metin gösterdi. Jiang, Çince bodhisattva teriminin öne çıktığını fark etmiş olsa da hiçbir anlam çıkaramadı çünkü Stein'in sekreterinin Budizmle ilgili metinleri okuma deneyimi yoktu. Stein, parşömeni gösterdiği için keşişi ödüllendirmek

DUNHUANG MAĞARALARININ STEIN'İN GÖRDÜĞÜ İLK HALİ

1907'de Aurel Stein, Dunhuang'a ilk geldiğinde mağaraların kapısı yoktu ve mağaralar her türlü müdahaleye açıktı. Ziyaretçiler duvarlardan tırmanıp mağaraları birbirine bağlayan oyuklardan geçmek zorundaydı. Bugün Dunhuang Araştırma Enstitüsü sayesinde mağaraların hepsinin duvarları ve kilitli girişleri var ve bölgedeki 492 mağara beton yürüyüş yolları ve merdivenlerle birbirine bağlı. (British Library Yönetim Kurulu'nun izniyle yayınlanmıştır.)

istedi ancak Jiang “ölçülü olmayı” tavsiye etti. Cömert bir hediye, muhtemel başka niyetleri olduğuna dair yorumlanabilirdi. Stein ve Jiang, bir fiyatta uzlaştı ve Stein, 4 rupi veya 4 şilinge denk gelen bir gümüş külçe verdi. Keşfi anlattığı ilk yayını “Hitay Çölü Harabeleri” kitabında Stein, Jiang ile oraya en iyi nasıl ulaşabileceklerini ve olası bir keşif engelini nasıl kırabileceklerini konuştuğunu anlattı.

Görevin hassasiyetini anlayan Stein ve Jiang, konuşmalarını gizli tuttu. Stein'ın kazdığı diğer alanların aksine Dunhuang “fiili bir ibadet yeri”ydi ve Stein ne tür “zorluklar”la karşılaşabileceğini merak etmişti. “Burada yaşayan keşişler, kutsal objelerin götürülmesini görmezden gelecek kadar iyi niyetli –ve dünyevi çıkarlara önem vermeyen– kişiler olabilir miydi?

Öyle olsalar bile söz konusu hac yerlerinin, onlardan olmayanlar tarafından hor görülmesiyle ilgili sahip oldukları batıl inanışlarını yatıştırarak ruhani vicdanlarına güvenebilir miydik?” Taocu Wang’le tanışmadan önce bile Stein, eylemlerini fotoğraflama ve taslak resimler çizmeyle sınırlandırmıştı; çünkü din adamlarının herhangi bir heykel ve resmin kaldırılmasına itiraz edeceği kesindi.

Taocu Wang uzaktayken Stein, Dunhuang’ın batısında bir gözetleme kulesinde Sogd antik mektuplarını buldu. 15 Mayıs 1907’de mağaralara döndüğünde “tam on bin kişi”nin katıldığı dini bir bayrama şahit oldu. Stein, mesafesini korurken Jiang, Taocu Wang’ı Stein’la görüşmeye ikna etti. Endişeli Taocu Wang, mağara kütüphanesine açılan tek açıklığı da duvarla kapattı. Stein, ilk buluşmalarından sonra Taocu Wang’la ilgili izlenimlerini kaleme aldı: “Acayip birine benziyordu, son derece utangaç, gergin ve zaman zaman cesaret veren bir kurnazlığı vardı. Başından beri uğraşması zor bir insan olacağı belliydi.”

Stein, Dunhuang’daki deneyimlerini anlatırken Viyana Üniversitesi’deki danışmanı Georg Bühler ile birlikte Hindistan’da Sanskritçe elyazmalarını bulmak için ne kadar çok zorlandıklarını sıkça anar. 1875’te Bühler, Hindistan’a üzerinde çalışmak için geldiği belgelere bir kez göz atabilmiş ancak sahibi daha sonra belgeleri saklamıştı ve Bühler onu bir daha görmeden ölmüştü. Stein’in en önemli akademik başarılarından biri, 14 yıl sonra Hindistan’da bulunduğu sırada bu elyazmayı satın almak oldu.¹⁰ Stein, Dunhuang kütüphane mağarasının çölde kaybolmaktan veya Niya’da olduğu gibi terk edilmiş alanları kazmaktan çok daha farklı zorlukları olduğunun farkındaydı. Elyazmalarını sahipleri olan koruyucularının elinden almak için Hindistan’da edindiği yeteneklerini kullanması gerekecekti. Taocu Wang’la ilk görüşmesinden sonra Stein, kendini “uzun ve güçlü bir kuşatma için” hazırladı.

Jiang’ın tavsiyesi üzerine Taocu Wang’la bilim veya arkeoloji hakkında konuşmama kararı aldı. Onun yerine “Çinli aziz koruyucusu” olan Budist Hacı Xuanzang’ın anılarını canlandırdı. Stein, yarım yamalak Çincesiyle Taocu Wang’a anlattıklarını yazdı: “Xuanzang’a bağlıyım. Hindistan’da pek konuksever olmayan dağları ve çölleri aşarak onun ayak izinden gittim. Ziyaret ettiği ve anlattığı birçok kutsal alanın yıkıntılarını buldum ve bunun gibi şeyler.” Stein, Xuanzang’ın bir müridi olduğu numarasına devam etti; 13 Haziran’da oradan ayrılmadan önce “kilden” bir Xuanzang

heykeli için para bile ödedi. Stein ve Jiang, Taocu Wang’a parşömenlerin Hindistan’da bir “eğitim tapınağı” için olduğunu söyleyerek tıpkı yüzyıllar önce Xuanzang’ın yaptığı gibi bu uzak manastır kütüphanesinden Budist elyazmaları topladıklarını anlattılar ve Taocu Wang’ı kandırdılar.

İlk buluşmalarından sonra Stein, Taocu Wang’la pazarlık yapması için Jiang’ı yalnız bıraktı. O gece karanlıkta Taocu, sekretere tek bir parşömen getirdi. Xuanzang’ın çevirdiği bir Budizm metni olduğu anlaşılınca Jiang bu hayırlı haberi hemen Taocu’ya bildirdi. Taocu Wang, mağaraya girişi engelleyen geçici duvarı kaldırdı.

Ondan sonra pazarlıklar daha sorunsuz devam etti. Üç adam, her şeyin gizli kalmasına karar verdi. Stein’in söylediği gibi, Taocu Wang şunu şart koştu: “Biz üçümüz dışında hiç kimse ne alındığını bilmeyecek ve ben (Stein) Çin topraklarında olduğum sürece bu ‘buluntu’ların kaynağı gizli tutulacaktı.” Sonraki üç hafta boyunca Taocu Wang, Jiang’a farklı birçok parşömen getirdi ve Stein en önemli olanı kenara ayırdı. Orada kalma sürelerinin sonuna doğru Taocu Wang paniğe kapıldı ve her şeyi mağaraya geri götürdü ancak Jiang yine müdahale etti. Jiang ve Stein, son metinleri de seçtikten sonra Stein’in en çok güvendiği iki adamı, belgeleri çuvallayıp dikti; böylece içlerinde ne olduğunu hiç kimse anlamadı.

Stein her aşamada parayla ilgili yaptığı konuşmaları rapor etti. Jiang’la birlikte bir hedef belirledikten sonra Jiang, Taocu Wang’la pazarlık yaptı. Stein bu noktada o zamanlarda sıkça kullanılan bir yola başvurdu: Asya’da yaşayan yabancılar kendileri adına yiyecek ve eşya alımlarını çalışan ve hizmetçilerine bırakıyordu. Jiang ve Wang, yedi elyazması sandığı, beş sandık resim ve diğer eşyalar için 130 İngiliz pounduna anlaştığında Stein, sevinçle yakın arkadaşı Percy Stafford Allen’a mektup yazdı: “Palmiye yaprağındaki tek Sanskritçe e.y. (elyazması) ve birkaç ‘eski eşya’ buna değer.”¹¹

Stein’in, 1907 yazında ayrılmasından sonra Taocu Wang, mağara kompleksinin tadilatını finanse etmek için kütüphanedeki belgeleri satmaya devam etti. Jiang, o yılın sonbaharında Dunhuang’a döndü ve Stein’a göndermek için 230 sandık malzeme daha aldı. Stein’in vurgunu on bir bin adet belgeye ulaştı. 1908’de yetenekli Fransız sinolog* Paul Pelliot, yedi bin adet belge satın aldı ve Paris’e gönderdi.¹² 1910’da Çin devleti, kalan on bin Çince belgenin (Tibetçe olanlar hariç) Pekin’e gönderilmesini emretti

* Sinoloji, yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişe sahip Çin uygarlığını, dili, kültürü, dünü ve bugünüyle araştıran bir bilim dalıdır. (e.n.)

ancak Taocu Wang bir kısmını sakladı, diğerleri ise Pekin'e giderken yolda çalındı.¹³ 1912'de Rus S.F. Oldenburg, on bin kadar belge satın aldı ve Stein, 1914'te Dunhuang'a son bir kez daha geri dönüp altı yüz tane daha parşömen satın aldı.¹⁴

Stein, 1929'da Harvard'da verdiği bir dizi konferansta Dunhuang'daki deneyimlerini izleyicilerine zaferle anlattı. 1914 yılında alana döndüğünde Taocu Wang, kendisini çok sıcak bir şekilde karşıladı ve mağaraları yenilemek için kaynaklarını nasıl harcadığına dair ayrıntılı bir hesap verdi: "Sakladığı o çok değerli Çin rulolarının gördüğü resmi muameleden sonra daha önce kendisine Jiang Siye (Jiang Xiaowan) aracılığıyla koleksiyonun tamamı için yaptığım teklifimi kabul etme cesareti ve bilgeliği göstermediği için pişmanlığını dile getirdi."¹⁵ Taocu Wang'a herkesten daha fazla ödediği için (Çin hükümeti ona hiç para vermemişti) Stein, kalan bütün koleksiyonu satın alıp Çin'den çıkarması gerektiğini düşündü. 1929'da bile, birçok Avrupalı ve Çinli biliminsanı, Çin eski eserlerinin Çin'de kalması gerektiğini savunurken, Stein, Çin'den belge ve obje alma konusunda bir sakınca görmedi.

Dunhuang belgelerinin başka ülkelere götürülmesini düşününce Stein'i günümüzdeki anlayışa göre yargılamamalı, içinde bulunduğu dönemi düşünmeliyiz. Bugün birçok gözlemci Elgin Mermerlerinin Yunanistan'a iade edilmesini desteklemektedir. Ancak Stein ve diğer kâşiflerin Birinci Dünya Savaşı öncesinde emperyalizmin dorukta olduğu bir dönemde çalıştığını düşünün. Avrupalı güçler ve Japonya kazılar yapması için Sincan'a ekipler göndermiş ve dönemin gözlemcilerinden çok azı vicdan azabını dile getirmiştir. Bunu yapanlar arasında Almanya'dan Albert Grünwedel ile Rus biliminsanı S.F. Oldenburg da vardı ve ikisi de Le Coq ile diğerlerini, duvar resimlerini orijinal mekânlarından aldıkları için eleştirmişti.¹⁶

Yabancı ziyaretçilerin, kütüphane mağarasından alınan malzemelerin Dunhuang'dan götürüldüğünde daha güvenli olduğu sonucuna varmak için geçerli nedenleri vardı. Dunhuang mağaraları 1862-1877 yılları arasındaki Müslüman ayaklanmaları sırasında zarar gördü ve Stein yerel halkın ne kadar huzursuz olduğunun farkındaydı.¹⁷ Stein ayrıldıktan sadece bir ay sonra, 1907'nin haziran ayında şehirde tahıl fiyatlarıyla ilgili bir ayaklanma patladı.

Çinlilerin Stein'in eylemlerine bakışı yıllar geçtikçe yumuşadı. Kültür Devrimi sırasında basit bir hırsızdı. 1980'lerin ortasında bile ben lisansüstü

eğitim alırken, profesörümüz eğer bir Dunhuang belgesi olsaydı ya Paris ya da Londra'ya götürmeyi tercih edeceğini çünkü koruma şartlarının Pekin'den çok daha iyi olduğunu söylediğinde Çinli bir sınıf arkadaşımın öfkелendiğini hatırlıyorum. 1998'de, Stein'in Dunhuang'da yaptığı pazarlıkların da yer aldığı Serindia'nın tam bir çevirisi, umut vaat eden genç Çinli arkeolog Meng Fanren'in önsözüyle yayınlandı. Stein'in elde ettiği farklı malzemelerin çevirisinin yayınlandığı bir ekip işi olan Serindia, "1920'lerden önce bu alanda yapılan üst düzey araştırmalar"ı temsil ediyordu ancak Meng, yazısında Stein'in kişisel davranışlarını "ciddi ve haklı eleştirileri hak eden bir yağma hareketi" olarak nitelemişti.¹⁸

Belgelere sahip yabancı ülkelerde yayıncılık konusundaki gelişmeler, Çinli bilim insanlarının Dunhuang belgelerine daha kolay ulaşmasını sağladı. Önce 1970'lerin sonunda mikrofilmlerin dağıtımı yapıldı ve bunu 1990'larda çok hacimli ciltlerden oluşan, okunacak kadar net fotoğrafların olduğu yayınlar takip etti. Halen de merkezi Londra'da olan Uluslararası Dunhuang Projesinin web sitesine fotoğrafların yüklenmesi devam etmektedir.¹⁹ 2005'te Çin'de Tang Hanedanlığı konusunda önde gelen tarihçilerden, Pekin Üniversitesi'nden Prof. Rong Xinjiang, Çin'in saygın akademik tarih dergisi Lishi Yanjiu'da (Tarihsel Araştırma), Stein'in Çinli bilim insanlarına bulduklarının haberini vermemesi ile Pelliot'nun Paris'e gönderdiği eserlerin fotoğraflarını çekip Çinli meslektaşlarına göndermesini karşılaştırdığı bir makale yayınladı. Prof. Rong okuyucularına tartışmasız bir gerçeği hatırlattı: Dunhuang belgelerini korumak için yaptıkları çağrılara rağmen XX. yüzyıl başlarında hiçbir biliminsanı kendi rahat evlerini bırakmak istemez. Stein ve Pelliot örneklerinden yola çıkıp Dunhuang'ı ziyaret etmez. Dunhuang belgelerinin toptan götürülmesi bunun sonucudur.²⁰

Yine de kendi döneminin standartlarına göre bile Stein düzenbazlık yapmıştır. Xuanzang'ın bir müridi olduğunu iddia etmiştir. Parşömenler ve resimler için bilinçli olarak piyasa fiyatının çok daha altında ödemeler yaptı. Gizliliği korumak için çok ciddi önlemler aldı, her şeyi gece yaptı ve ne yaptığını çok az insana anlattı. Stein'in gizli kapaklı yaptıklarını nasıl bu kadar açık anlatabildiğini merak ediyor insan.

Stein, Dunhuang tartışmasında William Matthew Flinders Petrie'den açıkça söz etmese de yazdıklarından etkilendiği açıktır.²¹ Mısır'da kazı yapan öncü bir İngiliz arkeolog olan Petrie, 1902'de ilk keşif gezisinden döndükten sonra Stein'in ziyaretine gitti. *Ancient Khotan* (Antik Hotan)

kitabının önsözünde Stein, Petrie'yle ilgili olarak “eşi olmayan arkeoloji kâşifi” yazdı.²² 1904'te Petrie, bir kazının tüm aşamalarının adım adım anlatıldığı “Arkeoloji’de Yöntem ve Hedefler” kitabını yayınladı: Bir keşif gezisinin ekipmanları, arazide kazı yapmak ve sonuçların yayınlanması... Mısır’da kazılar yapan Petrie, arkeologların yoksul ülkelerde nasıl çalışacaklarını anlatırken, işçilerin bulduklarını kendi başlarına satmak yerine, az bir para karşılığında onlara vermeyi nasıl başaracaklarını anlattı. Konuyu, “Parasını vermenin dışında başka hiçbir şey daha garanti olamaz,” diye bitirdi. Petrie ayrıca okuyucularına sonuçları iki cilt haline yayınlamalarını tavsiye etti: “Öğrenciler ve genel okuyucular için” daha az görsel içeren ucuz bir versiyon ile “kütüphaneler, kitap koleksiyoncuları ve zengin amatörler için” daha görkemli bir baskı. Stein, tavsiyesine harfiyen uydu; kitabın tasarımı ve yazı karakterleri bile Petrie’ninkiyle aynıydı.²³

“Arkeolojinin Etiği” isimli gelecek öngörüsüyle yazdığı bir bölümde Petrie, arkeologlar bir alanda kazıyı bitirdikten sonra, gelecek nesillerin bulacağı hiçbir şeyin kalmadığını söyledi. Arkeologlar eserleri müzelere yerleştirebilir ancak bu eserler iade edilirse geriye kaynak olarak basılan kitaplar kalır. Bu da, “En doğru uygulama, şimdi ve gelecekte mümkün olduğu kadar çok bilgiyi çıkarıp almaktır,” sonucuna varıyor. Petrie, yabancı arkeologların kazı yapmasını engelleyen ancak “cahil köylü”lerin akıllarına estiğince “kazıp yok etmesi”ne izin veren yasalar çıkaran devletleri küçümseştir.

Stein’in “Antik Hotan” kitabının önsözünde Petrie’nin araştırmacılara yönelik, “Her şeyi yayınlamak için çok dikkatli ve ayrıntılı çalışmak gerekir,” sözünden alıntı yapar.²⁴ Stein’in Çin devleti yasalarını çiğnediği ve Taocu Wang’la pazarlık yaptığını açıkça dile getirmesi, Petrie’nin elkitabının pragmatist ruhuna uygun bir davranışın somut halidir. Akıl hocası gibi, Stein da “şimdi ve gelecekte mümkün olduğu kadar çok bilgiye ulaşmak” için Çin’den belge ve eser çıkarma konusunda hiç tereddüt etmemiştir.

Stein, Petrie’nin talimatlarına uygun olarak 17 numaralı mağaranın içeriğini mümkün olduğu kadar yeniden yaratmaya çalıştı. Kütüphane mağarasında malzemelerin katman katman yerleştirilmesi, bunların rastgele korunan belge ve resim koleksiyonu olmadığına işaretledi. Tek başına bir kişi veya bir grup insan, özellikle bu eserleri mağaraya yerleştirmişti. Ama neden? Kâğıt parçalarının olması, Stein’a mağaranın atık kâğıt deposu olduğunu düşündürmüştü.

Prof. Rong, Stein'in hesabını hem Çinli kaynaklar hem de Paul Pelliot'nun hesabıyla dikkatlice karşılaştırdı. Stein'in kütüphane mağarasını dikkatle inceleme fırsatı olmamasına rağmen, Taocu Wang'ın önce Stein ve sonraki yıllarda Pelliot için mağarayı açtığına orijinal düzenlemeyi telafi edilemeyecek boyutta bozmuş olsa da mağaranın en ayrıntılı tasviri Stein'in yazılarında anlatılmıştır. Atık kâğıt hipotezini sorgulayan Prof. Rong, belgelerin mağaraya konulmasıyla ilgili farklı bir yorum getiriyor.²⁵ Stein'in kullandığı "kütüphane mağarası" terimi birçok yönden yanıltıcıdır. Mağara kütüphanesi ayrı bir mağara değildir; burası 2,90 metre karelik alanda, 2,66 metre yüksekliğinde küçük bir depo alanıdır. Normalde gözden ıraktır ancak Taocu Wang, 16 numaralı mağaranın duvarına vurup arkasının boş olduğunu fark ettiğinde keşfedilir. Taocu Wang, duvarı yıkmış ve depoyu bulmuştur.

Kütüphane mağarası, Tang İmparatorluğu tarafından 851'de Budist keşişlere, başkeşiş olarak atanan ve çok güçlü olan Keşiş Hong Bian'a adanmış bir abide olarak yapılmıştı. 862'de öldükten sonra müritleri, eşyalarını mağaraya yerleştirdi ve burayı ziyaret ederek saygılarını sundular.²⁶ Daha sonra X. yüzyıl civarında keşişler, mağarayı elyazmalarını sakladıkları bir depo olarak kullanmaya başladılar.²⁷ 1900 civarında Taocu Wang, depoyu temizlerken heykeli kaldırdı. Daha sonra Dunhuang Araştırma Enstitüsü, heykeli bugün de durduğu orijinal yerine koydu.

Kütüphane mağarasında birçok metinde ait oldukları manastırın isminin yazıldığı etiketler vardır. X. yüzyılda Dunhuang, on beş manastıra sahip bir Budizm merkeziydi ve Üç Diyar (Sanjie) Manastırı, oradaki en küçük olanlardan biriydi.²⁸ Kütüphanede bulunan metinlerde adı sıkça görüldüğünden, Üç Diyar Manastırı, muhtemelen elyazmalarını saklamak için kullanılıyordu.

Kütüphane mağarasının kullanım amacına dair önemli bir ipucu, Daozhen (görev yılları, 934-987) adındaki bir keşişin yazdığı Budist bir metnin önsözünde yer alır. Manastır kütüphanesi için neden malzeme topladığını açıklamıştır: "Bu tapınağın deposunun içeriğindeki kutsal yazıların ve tefsirlerin eksik olduğunu gördükten sonra başını öne eğdi ve tüm içtenliğiyle ant içti ve dua etti: Ben (Daozhen) tüm ailelerin kutularını ve depolarını dikkatle gözden geçirerek eski ve yıpranmış kutsal metinlerin peşine düşeceğim. Onları manastırda toplayıp, baştan sona tamir edip yamaladıktan sonra ileriki nesillere devredeceğim."²⁹ 987'de Daozhen ölünce diğer kütüphaneci

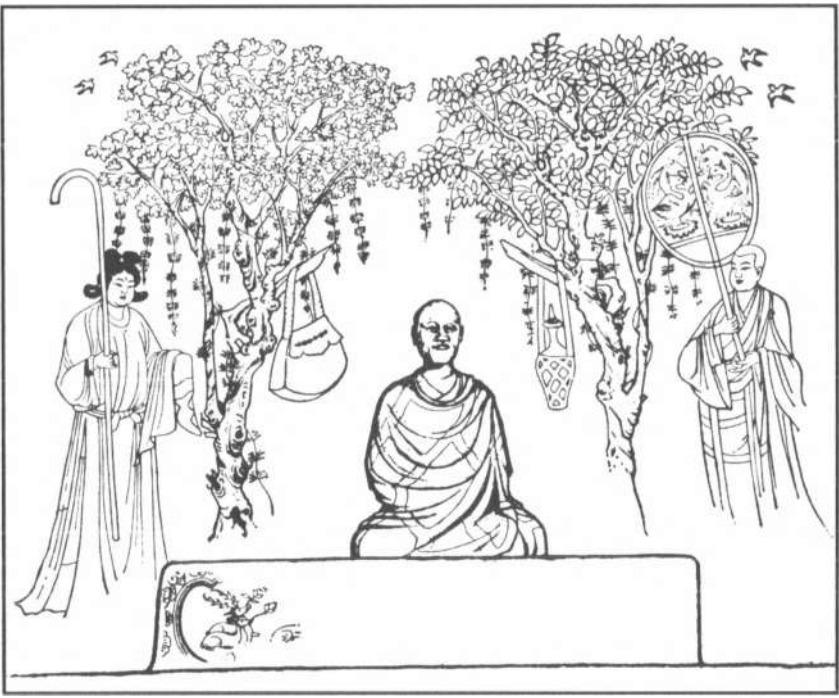
keşişler, Üç Diyar Manastırı koleksiyonu için elyazması toplamaya devam ettiler.

Dunhuang manastırları, sahip olmak istedikleri metinlerin listelerini tuttu; bu da mağaranın kapanmasından önceki yıllarda hâlâ metin ve resimler topladıklarını gösteriyor. Mağaradaki en erken döneme ait Budist metin 405, en geç döneme ait olan ise 1002 yıllarına aittir.³⁰ Kütüphane mağarasındaki parşömenler Budizm metinlerinden çok daha fazlasını içeriyordu.³¹

Dunhuang'da kâğıt pahalı olduğu için manastır okullarındaki öğrenciler gözden çıkarılan Budizm metinlerinin yanlarında kalan boşluklarda veya arkalarında yazı alıştırmaları yapıyordu. Manastır okullarında öğrencilere okuma ve yazma öğretiliyordu; bazıları keşiş oldu bazıları olmadı.³² Bu öğrenciler, günümüzdeki Çinli öğrencilerin yaptığı gibi her bir karakteri birer birer kopyalayarak öğrenmeye başlıyor ve nihayetinde daha zor metinlere geçiyorlardı. Dunhuang elyazmalarında öğrencilerin hepsi ileri seviyede olmadığından çok hata çıkıyordu; öğretmenler sıkça öğrencilerin yanlış yazdığı karakterin üzerine çiziyor ve yanına doğru olanı yazıyordu. Öğrenciler, okuma yazma arayışında her şeyi kopyalıyordu. Budizm metinleri öncelikliydi ama aynı zamanda sözleşmeler, mektup örnekleri, edebi alıştırmalar (Su ve Çay arasında geçen bir diyalog gibi) ve “dönüşüm metinleri” denen uzun anlatılar da vardı.³³

Kütüphane mağarasının en ünlü metni, elle kopyalanmadan, ahşap bloklarla basılan Vacraççeddika (Elmas) Sutra'dır. Çinliler bu yöntemi ilk defa VIII. yüzyılın başlarında, üzerinde karakterlerin olduğu bir kâğıt parçasını alıp ahşap bir zemine yapıştırdıktan sonra ahşabı karakterlerin kenarından kesip kabartmalı bir zemin elde ederek ve bu zemindeki karakterleri kâğıda basarak keşfetti. Dunhuang'da bulunan Vacraççeddika Sutra, birbirine yapıştırılarak yedi tane ahşap baskılı tabakadan oluşmuştur (bkz 263. sayfa).

İthafta, Budist bir müridin ebeveyni adına, herkesin faydalanacağı bir metinle görevlendirildiği yazıyor. Böylesi davranışlar hem ailesi hem de kendisi için fazilet sayılırdı. Vacraççeddika Sutra'nın üzerinde 868 yılının dördüncü ayının on beşinci gününe ait bir tarih vardır. 17 numaralı mağarada 868 yılından önce ahşap bloklara basılan kitap bölümleri ile 834 yılına ait bir almanak bulunuyordu ancak Vacraççeddika Sutra dünyanın ilk basılı kitabıdır.³⁴ Bilim insanları, Dunhuang'ın, Siçuan gibi bir basım merkezi olmadığını bilir; mağarada bulunan metinlerin büyük çoğunluğu elle çoğaltılmış elyazmalarıdır.

KÜTÜPHANE MAĞARASININ KUZEY DUVARI

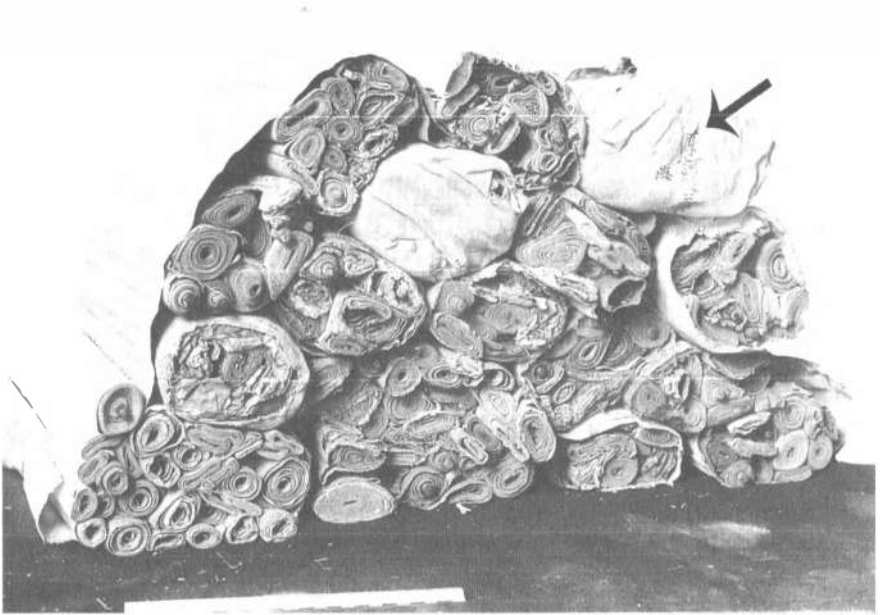
Saklı kütüphane mağarasının duvarları, orta platformda Keşiş Hong Bian'ın heykelini çevreleyen iki keşiş ve iki ağacı gösteren kuzey duvarı dışında tamamen boştu. Sağda, üzeri anka kuşlarıyla süslenmiş yuvarlak bir yelpaze tutan bir kadın keşiş duruyor; solda erkek cüppesi giymiş, halktan bir kadın, elinde bir asa tutuyor. Bu resim, küçük mağaranın Keşiş Hong Bian'ın gömü odası olarak kullanıldığı döneme aittir.

Dunhuang'daki keşiş-kütüphaneciler, Budizm metinlerini kataloglarken çok yönlü bir yöntem kullanıyordu. Tang'ın başkenti Çangan'da bulunan büyük Budist manastırların kütüphanelerindeki Budizm metinlerini vaazlar, kurallar veya tarihler gibi kategorilere ayıran kataloglarına başvuruyorlardı.³⁵ “Bin Karakterli Klasik” dua kitabında tekrarı olmayan bin adet karakter bulunuyordu ve bir bakıma Çin alfabesi gibiydi. Budist kütüphaneler her bir Budist metne tek bir karakter atıyor ve daha sonra Çince'deki pek çok parşömeni, Stein'in “sıradan kütüphane kümeleri” adını verdiği gruplara ayırıyordu.

Bu kümelerden bin elli tanesi, bir düzine kadar Çince parşömen içeriyordu. Bunlara ek olarak 786 yılında kullanılmaya başlanan, Tibetçede pothi olarak anılan yaprak şeklindeki sayfalara yazılmış 80 tomar ve on

bir uzun metin bulunmaktaydı.³⁶ Tibetliler o yıl Tang Hanedanlığındaki bir isyanı bastırmakta yardımcı olmuştu ancak Tang vaat ettiği ödemeyi yapamayınca Tibetliler, Dunhuang'ı fethetti. Aslında tomarların hepsinin orijinalinde dış ambalajları vardı; ancak onları ilk gören insanlardan hiçbiri –Taocu Wang, Jiang Xiaowan, Stein veya Pelliot– bunun önemini anlayamadığı için çok azı günümüze ulaşmıştır.

Çince ve Tibetçe tomarlara ek olarak kütüphane mağarasında, Stein'in “çeşitli” veya “karışık” adını verdiği başka bir belge tomarı da saklanıyordu.³⁷ Bunlar arasında palmiye yaprağı şekilli pothi fişler veya parşömenlere Sanskritçe, Hotanca, Tibetçe, Uygurca ve Sogdca yazılmış metinler vardı. Bunların bazıları Budist metinlerin eksiksiz kopyasıydı; bazıları kısmıydı. Ayrıca mağaraya resimler (hemen hemen her zaman Budist kutsal

BUDİST KÜTÜPHANENİN SINIFLANDIRMA NUMARALARI

17 numaralı mağaradaki Çince tomarlar bir düzine olacak paketlere ayrılmış ve her biri ayrı bir kâğıtla sarılmıştı. Garip bir şekilde üstteki bir etiket hâlâ görülebilmektedir. Budist metnin adı ve günümüz kütüphanelerindeki katalog numarası görevini gören “Bin Karakterli Klasik” kitabındaki numarası yazılıdır. (British Library'nin izniyle yayınlanmıştır.)

varlıkların olduğu), resim karalamaları, zarar görmüş sutra tomarları ve tek kâğıt yapraklar da koyuyorlardı. Daha büyük manastır kütüphanelerinin başında olanlar bunları atarken, küçük Üç Diyar Manastırı koleksiyonu, koruyucuların daha dikkatli olmasını sağlıyordu. Bilinmeyen herhangi bir malzeme gelecekte işe yarayabileceğinden üzerinde yazılı her şey kurtarılmaya değerdi. Bu nedenlerle 17 numaralı mağarada çok malzeme bulunuyordu. Turfan'da bulunan geri dönüştürülen ayakkabı tabanlarının aksine bunlar öylesine bir araya gelmiş belgeler değildi. 17 numaralı mağaradaki her şeyin ya Budist metinlerin arkasına kopyalandığı için ya da manastır okullarındaki öğrenciler yazdığı için bir şekilde Budizmle bir ilgisi vardı.

Sanskritçe, Sogdca, Tibetçe, Uygurca, Hotanca... Mağaradaki malzemelerde kullanılan çeşitli diller, Stein'in "Çok Dilli Kütüphane" etiketini doğrulamakta.³⁸ Bazı durumlarda tek bir sayfa dini bir topluluğun varlığını kanıtlarken başka bir tanesi, hakkında başka hiçbir şey bilinmeyen yalnız bir seyyahı anlatmaktadır. 17 numaralı mağarada bulunan tek bir kâğıtta İbranice yazılmış 18 satırlık bir dua yer almaktadır; her satır İbrani alfabesinin bir harfiyle başlamakta ve mezmurlardan seçmelerle devam etmektedir. Birkaç kere katlanmış bu kâğıt koruyucu bir tılsımdır ve küçük bir kesenin içine dikilerek taşıyıcının boynunda taşıdığı bir şeydir.³⁹ İki olasılık vardı: Belki Dunhuang'a Yahudi bir seyyah gelmişti, belki de biri tılsımı satın alarak (şeklinden Babil'de yapıldığı düşünülüyor) Dunhuang'a getirmiş olabilirdi. Mağaradan sadece iki kâğıt, Sogdca konuşan Zerdüşt topluluğun varlığını belgeliyor. Bir yaprakta, en erken Zerdüştlük metni olan Avesta'dan satırlar var; bir diğeryse birbirine bakan iki farklı Zerdüşt tanrıçayı gösteriyor.⁴⁰

İran'daki Zerdüştlük, "üç farklı öğreti"den biridir. Çinli bilim insanları diğer iki İran dinini Zerdüştlük ve Manicilikle birlikte Suriye merkezli Doğu Kilisesi'nin öğretilerini tanımlamak için kullandı. Hepsi Çin dışından gelen, Tang Hanedanlığı sırasında imparatorluğa giren ve 845'teki dini yasaklarla ayakta kalamamış inanışlardır. Kütüphanecilerin seçkinciliği 17 numaralı mağarayı İpek Yolu'ndaki farklı dinler hakkındaki en bilgilendirici kaynak yapmaktadır.

Kütüphane mağarasındaki dini içerikli metinler, Dunhuang'da yaşayan insanların birbirlerinin inançlarına sıradışı bir hoşgörü gösterdiklerini belirtiyor. Bu metinleri saklayan keşişler yazıldıkları dilleri bilmiyor ve büyük ihtimal okuyamıyorlardı. Ancak diğer dillerde yazılmış metinleri

koruma niyetleri, İpek Yolu'nun kozmopolit özelliğinin altını çiziyor. Otuz bin kişilik küçük bir toplulukta yaşamalarına rağmen diğer insanların dillerine, yazılarına ve büyük ihtimal istedikleri gibi ibadet etme haklarına saygı duyuyorlardı.⁴¹

Kütüphane mağarasındaki kaynaklar, Çinli memurların dinle ilgili söyledikleriyle tarihi etkileyen belgelerin aksine, inanan halkın görüşlerini bildirdiği için Turfan ve Xi'an şehrindeki Hristiyan anıtı belgeleri kadar önemlidir. Ne kadar eğitici olursa olsun, Dunhuang metinleri, bu farklı dinlere mensup olan cemaatleri ayrıntılı anlatmadığı için ne kadar büyük oldukları bilemiyoruz. Belli bir dine ait günümüze kadar ulaşan metinler yabancı dillerde olduğundan din değiştiren pek çok Çininin kiliseye ilgi duymadığı tahmin edilebilir; diğer yandan Çince çeviriler yerel çevirilerin olduğuna işaret ediyor.

Manicilik metinlerinin Turfan'da İran dilleri –Partça, Orta Farsça ve Sogdca– ile eski Türkçede ve Dunhuang'da Çince bulunması akademisyenlere dünya dini olarak bilinen bir dinin öğretilerini çalışma fırsatı vermiştir. Daha önce sadece Hippolu Aziz Augustinus'un Hristiyan olmadan önce Maniciliğe inandığını söylediği “İtirafar”dan yazdıkları bilinmekteydi.⁴² Kütüphane mağarasında Çince karakterlerle yazılmış üç Manicilik metni bulunmakta.

Metinlerin bazıları Çince karakterle yazılmış olsa da Maniciliğe inanan çoğu insanın bir İran dili konuştuğunu ileri sürüyorlar. Üç metinden en uzun olan ilahi parşömeni, yirmi farklı Sogdca ilahi ve duanın fonetik okunuşunun Çince karakterlerle yazılışını içeriyor. Metinde bu ilahilerin çevirisi yer almadığı için, anadili Çince olanlar için bir şey ifade etmiyor. Sogdca konuşmayı bilen ancak okuyamayan bir kişi –Dunhuang'a taşınan Sogdlu göçmenin çocuğu gibi– cemaatle birlikte bu telaffuz kılavuzlarını kullanarak ilahileri okuyabiliyordu.⁴³ İlahi belgesinde yer alan “Işık Dünyası'nı Yücelt” isimli ilahi, Turfan'da bulunan Partça yazılmış bir metnin doğrudan çevirisidir. Ancak Çince versiyonu, “Işık Dünyası'nı Amitabha Buda'nın “Batı Cenneti” ile eş sayıyor. “Işık Dünyası, mutlak saadetin olduğu bir dünyadır; her şeyin aydınlık olduğu ve hiçbir yerin karanlık olmadığı” bir yerdir. Işık Buda'larının ve elçilerinin yaşadığı yerdir ve “her şeyin temiz ve saf, sonsuz mutlu, sakın ve sessiz, bozulmamış ve engellenmemiş” olduğu yerdir; “mutluluğu bulan ve endişe duymayan veya ıstırap çekmeyenlerin” yeri.⁴⁴ Mani, müritlerini, inanç değişikliklerini ararken var olan dinlerin terminolojisini kullanmaları için teşvik ediyordu. Bu metin Mani'yi,

Buda ve Lao-Zi'yle birlikte Çin'de var olan en önemli üç öğretmenden biri olarak görmekte ve bu bukalemun stratejisini güzel bir biçimde göstermektedir; bu söylemde Mani, Konfüçyüs'ün konumunu devralır.

Bir başka Mani metni, Çin metinlerini daha da yakından taklit eder. Küçük parşömenin önsözü, Vacraçcheddika Sutra'nın meşhur Buda metninin önsözüne benziyor. Ancak bu versiyonda Mani –Buda değil– bir öğrencisine hitap eder: “Gerçekten güzel! Gerçekten güzel! Sayısız yaşayan varlığın kalabalığından faydalanmak için bana bu bilgece ve gizemli soruyu sordunuz. Böylece dünyanın körü körüne yanlış yola sapmış yaşayan varlıklarına arkadaş olun ve ben de şimdi size bu konuyu ayrıntılarıyla anlatacağım ki tuzağa düştüğün bu kuşku ağı hatırlanmadan sonsuza kadar bozulabilsin.”⁴⁵ Başlığı bile yanıltıcıdır. Metnin başlığı: “Mani, Işık Buda'sının Öğretilerinin Özeti”dir. Metin bir Budist metnine o kadar çok benziyordu ki, Pelliot gibi bir uzman bile yanılıp onu Paris'e götürmedi. Bugün metin, Pekin Kütüphane Koleksiyonu'nun en değerli parçasıdır. Sogd misyonerleri, 731'de çıkarılan bir imparatorluk emrine cavaben bu çeviriyi hazırladılar; Çin imparatorunu ikna edip din değiştirmesini umuyorlardı.

Her dinin misyoneri çeviri konusunda farklı yaklaşımlar benimsedi. Manicilik, Budist terimleri rahatlıkla kullanırken, Doğu Kilisesi'ndeki Hristiyanlar sonuçlar ne kadar kafa karıştırıcı olursa olsun çeviride kesin doğruluk konusunda ısrarcı oldular.⁴⁶ “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh”un Çinceye en güzel çevirisi nasıl olurdu? “Gloria in excelsis Deo” ilahisinin çevirmeni en düz yolu seçer: “Bağışlayan Baba, Işık Oğul, Saf Rüzgârın Kralı”. Üç terimden sadece “bağışlayan baba” din değiştiren Çinliler için anlamlıdır. Aynı kâğıt üzerinde, “Şeref Kitabı” başlığıyla kutsal kitapların bir listesi vardır. “İmparator Baba”, “İmparator Oğul” ve “Şahit,” hepsi tek bir vücuttadır –teslis gibi– ve bu Çinlilerin kafasını karıştıracak bir başka öğretilerdir.⁴⁷ Listenin sonunda yer alan bir not, Jingjing'e (veya Âdem) atıfta bulunur. Kendisi Çangan'daki Hristiyan stelinin yazarı olan Jingjing, stelin, yapım tarihi olan ve Doğu Kilisesi'nin Çin'de aktif olduğu VIII. yüzyılın sonunda bestelendiğini yazar.

Mağaradaki eşyaların yapısı, VIII. yüzyılın ortasında önemli bir değişim geçirdi. An Lushan isyanından önce, mağaradaki neredeyse tüm metinler orta Çin'den geliyordu ve Budist metinlerinden oluşuyordu. Çangan'dan gelen en son tarihli metin 753 yılına aitti; bu tarihten sonra tüm metinler orada yazıldı.⁴⁸ O sıralar halktan öğrenciler –Budizm metnlerinin yanı sıra– sözleşmeler, halk dernekleri kayıtları ve edebi metinler gibi daha geniş

konulu metinleri kopyalamaya başladılar. Metinlerin kenar boşluklarını bile doldurdular.⁴⁹ 742-758 yılları arasında elle yazılmış bir pazar sertifikası, 21 top ham ipek karşılığında satın alınan 13 yaşındaki Çinli olmayan bir köle oğlandan söz eder. Tang yasalarına uygun olarak satıcının, kölenin ve beş kefilin ismini ve yaşını yazması, Tang yasalarının bütün imparatorlukta uygulandığını teyit eder.⁵⁰

745'te, Tang merkezi hükümeti, on beş bin top ipek ödemeyi Dunhuang yakınlarındaki bir garnizona iki parti olarak gönderdi.⁵¹ Bir kişinin maaşıyla ilgili bürokratik bir belge, Tang devletinin böyle ödemeleri nasıl yaptığını görmemizi sağlar. Merkezi hükümet iki ipek sevkiyatını Dunhuang'dan 700 km uzağındaki Liangzhou'daki (günümüz Gansu, Wuwei) bölgenin askeri karargâhına depolar. Fransız bilim insanı Éric Trombert'in de söylediği gibi: "Her biri yedi bin toptan fazla ipek taşıyan ve alışkın olduğumuz ticaret kervanlarından farklı olan iki askeri konvoy görüntüsü örneği var."⁵² Yedi bin ipek top ödemesi, Turfan belgelerinde en fazla birkaç yüz adet toptan oluşan kayıtlardan yüksektir. Bu belge, merkezi hükümet ödemelerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tang hükümetinde üç farklı para biriminin –kumaş (kenevir ve ipek), tahıl ve sikkeler– aynı anda tedavülde olduğu karmaşık bir para sistemi vardı. Merkezi hükümet tüm bu kalemleri temsil etmek için tek bir birim kullandı. Dunhuang garnizonuna yapılan ödemede altı farklı dokuma ipek ve ipek iplik vardı. Farklı bölgeler vergilerini yerli üretim kumaşla ödediğinden, Tang yetkilileri bu kumaşları Dunhuang garnizonuna aktarıyordu. Garnizon yetkilileri vergi olarak alınan kumaşları önce paraya sonra da tahıla çevirerek bir kısmıyla garnizondaki askerlerin yiyeceğini karşılıyor bir kısmıyla da yerel tüccarlara doğrudan ödeme yapıyordu. Bu kayıt, An Lushan isyanından hemen önce askere gönderilen ödemeye dair ender bir örnektir: Tang hükümeti Dunhuang ekonomisine doğrudan büyük miktarda bir para –dokunmuş kumaş olarak– sokuyordu.

Önceki bölümlerde de anlatıldığı gibi 755'te merkezi hükümet kuzeybatının kontrolünü kaybetti. Tang imparatoru, isyanı bastırmak için Tibet İmparatorluğu'nun yöneticilerinden yardım istedi. Tibet Yarlung hanedanı, Orta Asya siyasetine yeni giriş yapmıştı. 617'den önce deniz seviyesinden 4000-5000 m yüksekte olan Tibet platosu, kuzeyinde otlaklarda at yetiştiren göçebe bir halka sahipti, güneyinde ise ırmakların geçtiği vadilerde arpa ekip biçen çiftçiler yaşıyordu.⁵³ Kendilerine ait bir yazı sistemi olmayan

bu insanlar, kayıtlarını iplere düğüm atarak tutuyordu. 617 yılı civarında ismini Lhasa'nın güneydoğusunda bulunan ırmak vadisinden alan Yarlung Hanedanlığı'nın hükümdarı, Tibet'i ilk defa birleştirdi. Kendi yazı sistemlerini oluşturmak için Sanskrit alfabesini değiştirdiler ve aynı zamanda Tang yasa sisteminden bazı öğeleri benimsediler.

755'te An Lushan isyanı çıkınca, Tang imparatoru, Tibetlilere bir mektup yazdı ve isyanı bastırmak için yardımları karşılığında onlara büyük bir ödeme sözü verdi. Tibetliler iyi at binerdi ve Çinliler onlara ait askeri ekipmanlara hayran kaldı. Tang resmi tarih kayıtlarında da anlatıldığı gibi: "Zırhları mükemmel. Gözleri dışında tüm vücutlarını kapatıyor. Güçlü oklar ve keskin bıçaklar bile çok zarar veremez."⁵⁴ Görünüşte Tang'ın hizmetinde olan Tibetli askerler, 763 sonbaharında başkent Çangan'a iki hafta boyunca baskın düzenledi. Atlılar, 777'ye kadar her sonbahar Çangan'ı yağmalamak için döndü ve zayıf Tang ordusu onları engelleyemedi. 760'lar 770'lerde Tibetliler güçleri doruktayken bölgedeki kontrollerini artırdı ve Gansu'ya kadar ilerledi. 781'de Dunhuang'ın güneyinde Shouchang şehrini fethettiler ve 786'da Tang hükümeti, isyanı bastırmak için yardımları karşılığında söz verdiği miktarı ödeyemeyince Dunhuang'ın eyalet merkezini de aldılar. Gansu koridorunda Tang hanedanının eskiden kontrol ettiği sekiz bölgeyi yöneten Tibetliler, askeri bölgeleri yönetmek için bir komutanlar konseyi tayin etti. Hemen ikili bir yönetim sistemi kuran Tibetliler, Dunhuang'da genellikle Çinli olan en üst yöneticiliğe Tibetli askeri valisi ve üst düzey sivil memur bir idareci atadı. Her bölge binlik alt birimlere, bunlar da elli haneden oluşan yirmilik alt birimlere ayrıldı. En küçük elli hanelik birimin başı, böylece devlete olan iş yükümlülüklerini yerine getirmeleri için hanelere görevler verdi.⁵⁵ Tibet işgali altındaki bölgelerde bazı erkekler orduya alındı, bazıları da askeri kolonilerde çalıştırıldı. Muhafız olarak görev yapmanın dışında kolonilerdekiler ekin yetiştiriyor ve vergilerini tahılla ödüyor; bazen birkaç günlük mesafedeki vergi toplama noktalarına bu tahılları taşımak zorunda kalıyordu. Tibetliler askeri güçlerini angaryayla karşılıyordu; askerlerine Tang hanedanı gibi ipek topları, tahıl ve sikkeyle ödeme yapmıyorlardı.

Dunhuang'daki Tibet egemenliğinin Tibetçe ve Çince yazılan sözleşmelerde de görüldüğü gibi yerel ekonomiye anında etkisi oldu.⁵⁶ 788-790 yılları arasında Tibetlilerin, Dunhuang'ı almasından birkaç yıl sonra bir depoya ait finans kayıtlarında sikkelerden söz ediliyordu; bu Çince yazılmış sikkelerin

görüldüğü son kayıttır.⁵⁷ 755'ten önce basılan bazı Çin sikkeleri IX-X. yüzyıllarda tedavülde olabilir ancak Tibet egemenliğinde sikkeler kullanımdan düşer. Tibet döneminde fiyatlar ya tahıl ya da kumaş topuyla belirlenir.⁵⁸ 803 yılına ait bir temsilci sözleşmesi 12 pikül (20-30 kile veya 720-1080 litre) buğday ve 2 pikül darı [3,5 kile veya 120-188 litre) karşılığında bir ineğin satıldığını kaydeder. Sözleşmenin ihlali durumunda ödenecek ceza da tahıl karşılığında yazılmıştır: Üç pikül buğday (5-8 kile veya 180-270 litre).⁵⁹ Birkaç yerde kullanılan dmar (Tibetlilerin “bakır” için kullandığı bir kelime ve ihtimal bronz sikke için kullanılmıştır) kelimesi dışında tüm sözleşmelerde takas aracı tahıldır.⁶⁰ Bazen insanlar kumaş veya kâğıt için borçlanır ancak ödemelerini her zaman tahılla yaparlar.

Önceki analizceiler, 786-848 yılları arasındaki Tibet işgalini Dunhuang tarihinde birkaç kalıcı iz bırakmış kısa bir ara dönem olarak görmüştür. Ancak altmış yıl Dunhuang sakinlerinin bazı Tibet geleneklerini benimsemeleri için yeterli olur. Tibet Hükümdarlığı'nın ilk yıllarında Çoğu Çinli kendilerine has uygulamalara devam etmiş ve aile isimlerinden sonra onlara verilen ismi kullanmıştır. Ancak zamanla Dunhuang'ın Çinli halkı, Tibetçeye benzeyen isimler benimsemeye başlar. Tibet egemenliğinin ikinci ve üçüncü neslinde bazıları Çince aile isimlerinden vazgeçer ve Tibetliler gibi ilk isimlerini kullanır.

Tibet Hükümdarlığı'nda yaşayan bazı Çinliler daha da büyük bir değişiklik yaptılar: Çince yazmayı bırakarak Tibet alfabesini kullanmaya başladılar. Tibet fethinden hemen sonra yetkililer için resmi belgeleri veya Tibetçe konuşanlar için sözleşmeleri yazabilmek için yerel yazıcılar hemen bu dili öğrendi. 815-841 yılları arasında Tibet askeri valisi, Budist metinlerin kopyalanması için büyük bir girişim başlattı. Birçoğu Çinli olan binden fazla yazıcı görevlendirildi.⁶¹ Metinleri kopyalarken bu yazıcılar Tibetçe yazma konusunda ustalaştı. Binlerce Çince karakter ezberlemek yerine fonetik bir alfabe kullanmanın daha kolay olduğunu fark ettiler.

Hükümdarlar erdemli olmak adına Budist sutra'ların toplu kopyalanmasına ve bağışçı oldukça yeni mağaraların yapılması için de maddi kaynak sağladılar. Tibet döneminde inşa edilen altmış mağaranın bazı ayrı özellikleri vardı: Bunlar ezoterik Budizme ait diğer öğelerin yanında birçoğunda mandala veya kozmosun diyagramlarını içeriyordu. Bu döneme ait mağara resimleri de bağışçıları, özellikle Tibetli imparatoru öne çıkarmıştır.⁶²

Tibet döneminde Dunhuanglı sanatçılar Wutai Dağı'nı resimledi ve X. yüzyılda Dunhuang, Kao ailesinin hükümdarlığına geçtiğinde de bu devam

etti. Dunhuang'daki en görkemli mağaralardan bir tanesi olan 61 numaralı mağara, 950 yılına tarihleniyor.⁶³ Mağaranın 3,5x15,5 m boyutlarındaki batı duvarının üst kısmında Shanxi eyaletindeki Wutai Dağı'na yapılan hac ziyaretini anlatılmakta. Resmin en üstünde cennete benzer bir manzara, orta kısmında ise Wutai Dağı'na ait her biri etiketli doksan farklı bina ve en altında da dağa giden yolcular görülüyor. Resim, hac alanının bir haritası değil, büyük ihtimalle orayı ziyaret edemeyenler için yapılmış bir rehber niteliğindedir. Mağaranın yapımında katkısı olanlar arasında 944-974 yılları arasında Dunhuang'da hükümdar olan Kao Yuanzhong'la biri Hotanlı olan eşleri de vardır.

Ara sıra silahlı çatışmaların da yaşandığı ayaklanmalara rağmen Dunhuang hükümdarları, Tibet döneminde de hem Tang hem de Hindistan'la iletişimi sürdürdü. Tibet, Çin ve Hindistan hükümdarlarının görevlendirdiği keşiş ve elçiler, Tibet ile Çin arasında seyahat etti ve genellikle de Dunhuang'da mola verdiler. Sikkelerin tedavülde olmaması, elçi ve keşişlerin bir vahadan diğerine gitmesine engel değildi; önceki dönemlerde de yaptıkları gibi hükümdarlar heyetlere güvenlik, ulaşım ve yiyecek sağlıyordu.

848'de Dunhuang'da yeniden bir Çin rejimi kuruldu ancak Tibetçe kullanımdan düşmedi. Daha önceki kuşak bilim insanları 17 numaralı mağarada bulunan Tibetçe malzemelerin 848 yılından önce yazıldığını varsayıyordu; son dönemlerde bilim insanları, 848'den sonra da Tibetçenin lingua franca kaldığını fark etti.⁶⁴ Tibet egemenliğinde, Dunhuang'dan geçen Tibet-Wutai Dağı hac yolu kullanımı arttı. Ayrıca kütüphane mağarasından Tibet'e giden Çinli bir keşiş için Tibetçe yazılmış beş adet tanıtım mektubu bulundu. Çin ordularının Tibetlileri Dunhuang'dan sürdüğü döneme aittiler.⁶⁵ Mektuplar, keşişin Budizmin merkezi Nalanda'da eğitim görmek ve bazı eserler almak için Hindistan'a gittiğini açıklıyor. Yolculuğuna Wutai Dağı'ndan başlayan keşiş, Dunhuang yolunda birkaç şehri ziyaret etti ve muhtemelen Tibet'te onlara ihtiyacı olmadığı için her birine bir mektup bıraktı.

Tibetçe yazılmış bir başka elyazması, Hintli bir keşiş tarafından Sanskritçeden biraz anlayan ancak birçok imla hatası yapan Tibetli bir öğrenciye yazdırıldı. Belge, 977'de (veya muhtemelen 965'te) Hintli keşiş Devaputra'nın Hindistan'dan Tibet'e, oradan da Wuta Dağı'na seyahat ettiğini açıklıyor; dönüş yolunda Dunhuang yakınlarında öğretilerini bir öğrenciye aktarıyor. Metinde Sanskritçe yazılışıyla birlikte Tibetçe birçok teknik terim yer almıştır.⁶⁶ Tibetli keşişler, kendi alfabelerine Sanskritçeyi

model olarak aldıkları için daha kolay anlaşılan Sanskritçe öğrenimini destekliyordu.⁶⁷ En azından bazı keşişler, manastırlarda, Xuanzang'ın Hindistan'a giderken yaptığı gibi bu dili öğrenmiş keşişlerle iletişim kurmak için Sanskritçe konuşmuş olmalıydı.

842'de hükümdarları destekleyen halk federasyonu dağıldığında Yarlung Hanedanlığı çöktü ve Tibet'in Dunhuang'daki kontrolü zayıfladı. 848'de Çinli komutan Zhang Yichao, bir ordu organize etti ve kalan Tibetlileri de kovdu.⁶⁸ Tang hanedanı, An Lushan isyanının öncesinden çok daha zayıftı. Tang siyasi kontrolü orta Çin'de bile ("gerçek Çin" adı verilen, Yangtze, Sarıırmak ve İnci Irmağı vadilerinden oluşan bölge) askeri komutanlara bırakmıştı ve onlar da kendi vergilerini toplayarak kendi ordularını finanse ediyor ve bazen de merkezi hükümete biraz kaynak aktarıyordu. Bu komutanlardan biri olan Zhang Yichao, Tang sarayından 851'de askeri vali unvanını aldı. Zhang, Tang Hanedanlığı'na biat etse de Dunhuang'ı bağımsız bir krallık gibi yönetti. Zhang ailesi yönetiminde Dunhuang, Tang başkenti Çangan'a Orta Asya'daki diğer bağımsız hükümdarlıklar gibi imparatora vergi ödemek için heyet gönderiyordu.

Zhang, 848'te tam kontrolü ele geçiremedi; "Zhang Yichao Dönüşüm Metni" adlı edebi metinde yazdığı gibi, ordusu 856'da Tibetlilerle yeniden savaştı. 17 numaralı mağarada bulunan edebi metinler arasından en özel olanlar bu metinlerdir. Dönüşüm metinleri, okunan şiirler ile ezberlenen düz yazılara kadar geniş bir seçkiden oluşuyordu (bu metin türü Kuça dilinde de vardır). Kütüphane mağarasında Çince yazılmış otuz kadar dönüşüm metni korunmuştur; başka hiçbir yerde bu metinlerden bulunamamıştır.⁶⁹ Geniş anlamda "dönüşüm" terimi yaratılışın farklı dönüşümlerine dairdir. Keşiş masalcılar bu efsaneleri, izleyicilerinin tüm Budizm öğretilerinde kurtuluşun sunulduğu yaşam, ölüm ve yeniden doğuş döngüsünden sıyrılmaları için anlatıyordu. Dönüşüm metinleri, çözüm olarak bir uyarı sunuyordu: "Lütfen (belirli bir olayın) meydana geldiği yere bak; nasıl oluyor?"⁷⁰ Anlatıcılar, bu masalları anlattıkça, izleyicilerin anlatılan olayları hayal edebilmeleri için parşömenlerdeki resimlerin sahnelerini de işaret ediyordu.

856'da Zhang'ın ordusu ile Tibetlilerin yanında savaşan kabileler arasındaki savaş sahneleri, Zhang Yichao dönüşüm metninde şöyle kelimelerle dökülmüş:

Haydutlar (Tibet koalisyonu) Çinli askerlerin aniden gelmelerini beklemediği için hazırlıksız yakalandılar. Ordularımız "kara bulut

tertibini”nde sıraya girdi ve dört bir yandan saldırdı. Barbar haydutlar paniğe kapılmıştı. Yıldızlar gibi kuzeye ve güneye dağıldılar. Çin orduları üstünlüğü kazanıp, onları dağıtarak geriye doğru sıkıştırdı. 25 km içinde onları yakaladılar.

Sonra anlatıcı, orduyu gösteren bir sahneye işaret ederken, “Ovada ölü bedenlerinin dağıldığı yer tam da burası,” der.⁷¹ Bugün bu resimlerden hiç-biri günümüze ulaşmamıştır ancak 861’de yapılmış bir mağara resminde Zhang’in ordusunun geçit töreni görülmektedir.⁷²

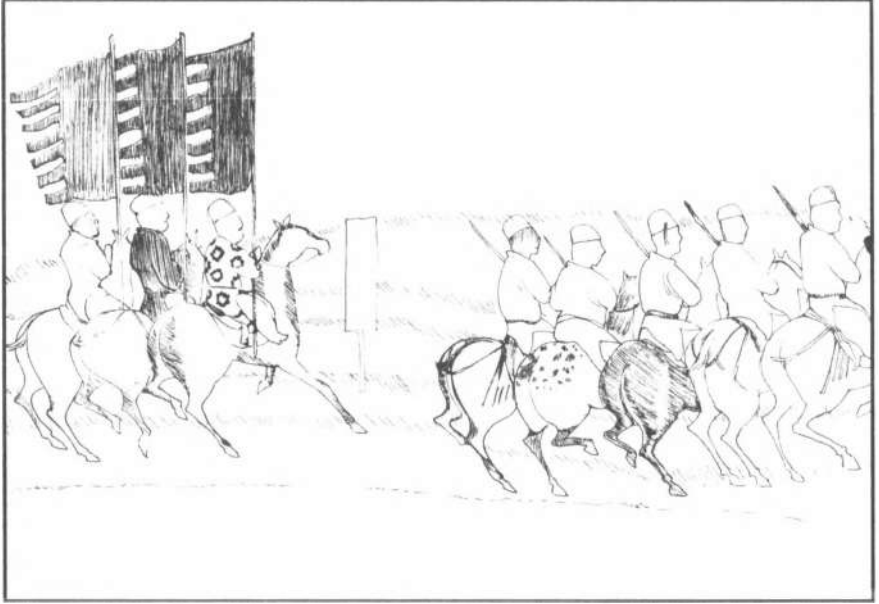
Bu mağara 865 yılında tamamlandı. Dört yıl önce Çinli hükümdar Zhang Yichao’nun yeğeni olan Komutan Zhang Huaishen, Zhang ailesinin bir üyesinin finanse ettiği ilk mağarada çalışmaları başlattı. Yazıt, Zhang Huaishen’in bir mağara açmayı çok istediğini açıklar:

“Bütün bölgeye bakmış ancak oyabildiği tek bir yamaç dışında başka bir yer bulamamıştı. Yapılması gereken işin büyüklüğüne bakılırsa bir kayayı delemek kadar korkmayan bir ruhu, bir dağı yerinden oynatacak gücü vardı.” Sonra gökteki semavi ruhlara dua etti, yerdeki dünyevi ruhlara dua etti, en hayırlı zamanı bulacağı içine doğdu ve işin başlayacağı günü hesapladı. Kesme ve oyma işleri yeni başlamıştı ki dağ kendiliğinden yarıldı; çöktükten birkaç gün sonra kendiliğinden bir delik açıldı. Daha çok dualar edilip tütsü yakıldıktan sonra kumlar uçuşmaya başladı ve gece erken saatlerde bir anda ve şiddetle, korkunç bir aceleyle bir şimşek sesi duyuldu, kaya duvarı yarıldı ve dağ ayrıldı.⁷³

Yazar, bir mağaranın yapım aşamalarını adım adım anlatıyor: “İşçiler bir çatlak açmaya başladı ve duvar resimleri ile heykelleri yerleştirebilecekleri büyük bir yer oluncaya kadar devam ettiler. Bir mağara kazma işi yoğun emek gerektirir ancak yapmak için pahalı malzemelerin kullanılması gerekmiyordu. Yerel sanatçılar, arkeologların, bazılarında boya kutularının olduğu çeşitli çalışma atölyelerinin bulunduğu kuzey mağara kompleksinde yaşıyordu.”⁷⁴ IX. yüzyılda çoğu sanatçı yerel atölyelere dahildi ve yüzyılın ortalarında yerel hükümet, resmi sanatçılardan oluşan bir resim akademisi kurmuştu.⁷⁵ Kendisinden önceki Tibetli hükümdarlar gibi Zhang Huaishen ve halefleri, birçok yeni mağaranın yapımına maddi destek verdi. Bir mağara inşa etmek dini bir eylemdi. Bir hükümdar bir mağara açmaya karar verdiğinde kendisi ve eşi, Budizmin erdemlerine ulaşmak

için bir ay boyunca vejetaryen yiyeceklerle beslenir ve bir ayın sonunda lambalar, tütsüler yakıp rahiplere dua edip sutra'ları kopyalamak için para öderdi. Ancak o zaman mağara inşaatına başlanıyordu.⁷⁶

Dunhuang'daki bazı mağaralarda Zhang Yichao'nun ve ondan sonra iktidara gelen hükümdarların portreleri bulunuyordu. 914'te Zhang ailesinden iktidarı devralan Kao Yijin, 925'te 98 numaralı mağaraya kendinden önceki hükümdarların portrelerini yaptırdı. Bu portrelere bakarken herhangi bir ziyaretçinin, Kao ailesi bağışçılarının veraset düzeninin sorunsuz geçmesini arzuladıklarını düşünmelerini istiyordu. Aslında gerçekler bundan çok farklıydı. Zhang Yichao 867'de ölünce yerine yeğeni Zhang Huaishen geçti ve Zhang Yichao'nun oğullarından biri olan kuzeni kendisini, eşini ve altı çocuğunu 890'da öldürünceye kadar iktidarda kaldı. Yeni hükümdar Zhang Huaiding, doğal nedenlerle ölmeden önce bir yıl hüküm

ZHANG YICHAO'NUN ORDUSU

Zhang Yichao'nun askerleri havada dalgalanan flamalar taşıyor. Bazı figürler Çinlilerin tercih ettiği basit cübbeler giyerken, bazılarıysa genellikle Uygurlar ve diğer Çinli olmayan halkların giydiği parlak desenli kumaşlarla görünüyor. Resim, Zhang ailesi egemenliğini destekleyen farklı halkları temsil ediyor. (Amelia Sargent çizimi)

**TABLO 4.1 DUNHUANG
EGEMENLİĞİNİN
HÜKÜMDARLARI**

Hükümdar	Hüküm Yılları
Zhang Yichao	851–867
Zhang Huaishen	867–890
Zhang Huaiding	890–892
Suo Xun	892–894
Zhang Chengfeng	894–910
Kao Yijin	914–935
Kao Yuande	935–939
Kao Yuanshen	939–944
Kao Yuanzhong	944–974
Cao Yangong	974–976
Kao Yanlu	976–1002

sürdü; ondan sonra tahta reşit olmayan vârisi geçti ancak vasisi Suo Xun tarafından tahttan indirildi. 894'te eski hükümdar yeniden güçlendi ve 910'a kadar tahtta kaldı. Zhang ailesi hükümdarlığının son yılları, imparatorların önce esir tutulduğu ve sonra devrildiği büyük bir siyasi belirsizlik dönemi olan Tang Hanedanlığı'nın bitiş yıllarına denk geldi.⁷⁷

915'te son Zhang ailesi hükümdarının damadı olan Kao Yijin tahta geçti ve ailesi 1002'ye kadar hüküm sürdü. O yıldan sonra kayıtlarda Kao soyundan herhangi bir isme rastlanmadı. Dunhuang, Ganzhou'daki (günümüz Zhangye, Gansu eyaleti) Uygur Kağanlığının kontrolüne

geçmişti. VIII. yüzyılda Uygurlar ilk başta birleşikti ancak 840'ta Uygur Kağanlığında yaşanan Kırgız yıkımından sonra ayrıldılar ve Uygurlar, hem Turfan'a (Beiting, Gaochang, Karaşehir ve Kuça'yı kapsayan Batı Uygur Kağanlığı) hem de daha küçük bir kağanlığın kurulduğu Ganzhou'ya doğru kaçtı.⁷⁸ 1028 yılında Ganzhou'daki Uygur Kağanlığı Tangutlara yenildi ve 1038'de Dunhuang onu takip ederek, ikisi de kuzeybatı Çin'in bazı bölümlerini kapsayan Xi Xia krallığının bir parçası oldu. 1000 yılından sonraki iktidar savaşlarına dair çok az bilgimiz var çünkü 17 numaralı mağaradan elde edilen veya kazılarda gün yüzüne çıkarılan belgelerde bu olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıyor.

848-1002 yılları arasında Tibet egemenliğinden önceki dönemlerdeki gibi belge kayıtlarında görülen yolcuların çoğu, gezginler, elçiler ve keşişlerdi. Zhang ve Kao aileleri tüm komşularıyla diplomatik ilişkileri sürdürdü, Tang başkenti Çangan ve diğer yakın hükümdarlarla, özellikle Hotan ve Uygur Kağanlığı hükümdarlarıyla birbirlerine karşılıklı olarak elçiler ve hediyeler gönderdiler.⁷⁹ Birçok belgede elçilerin geliş gidişi kaydedilse de sundukları hediyeler ve aldıkları karşılıklara dair çok az ayrıntı vardır. Bu nedenle özellikle 877'de Çangan'a giden bir heyetin verdiği ve karşılığında aldığı hediye envanteri önemlidir.

877’de, Zhang Yichao’nun yeğeni Zhang Huaishen, Dunhuang’ı on yıldır yönetiyordu; ancak Tang imparatoru onu yasal vâris olarak kabul etmemişti. Kendisini önceden amcasına ait olan Dunhuang’ın askeri komutanı yapacak resmi unvanı talep etmek üzere bir heyet gönderdi. 877 heyeti, Tang imparatoruna bir adet küre biçiminde yeşim taşı (ağırlığı belirtilmemiş), bir Tibet sığırı kuyruğu, bir antilop boynuzu (muhtemelen tıpta kullanım için) ve bir mektup sundu.⁸⁰

Dört aya yakın bir süre boyunca (on ikinci ayın yirmi yedinci gününde geldiler ve dördüncü ayın on birinci gününde gittiler) heyeti ağırlayan Çinliler, grubu düzeylerine göre üçe ayırdı (ilk üç yetkili, on üç alt düzey yetkili ve on üç taşıyıcı) ve her bir gruba farklı hediyeler sundu. Örneğin, en yüksek rütbeye sahip üç adam, on beş top kumaş (belgede ne tür olduğu belirtilmemiş), bir gümüş kâse ve sırma işlemeli bir takım elbise aldı. İkinci ve üçüncü rütbeli olanlara uygun bir şekilde daha azı verildi: İkinci grupta olan on üç adam on top kumaş (on beş değil), bir gümüş kupa (kâse değil) ve bir takım elbise alırken en düşük rütbeli diğer on üç adam sekiz top kumaş ve bir takım elbise aldı ancak hiç gümüş alamadı. Hükümetin diğer birimlerinin verdiği hediyeleri de birleştirerek gruba toplam 561 top kumaş, 14 gümüş kâse, on dört gümüş kupa ve elli takım elbise verildi. Buna ek olarak grupta yer alan her üye, seyahat masraflarını karşılamak için 43 top kumaş aldı; “deve ve at masrafı” için tam 1247 top kumaş verildi ki bu, heyettekilerin aldığı kumaş miktarının iki katından fazlaydı. Tüm hediyeleri bir araya toplanınca bir envanter yapıldı, her şeyi ahşap etiketlerle deri çantalara yerleştirip etiketleri mühürleyerek kapattılar. Hediyeler Dunhuang’a ulaşıncaya açıldı. Heyet, 878’de unvanı alamadan döndü; ancak 888’de Tang sarayı istenilen unvanı verecekti.⁸¹

Tang imparatoru istenen unvanı vermese de, misafir edilen heyetin tüm harcamalarını karşıladı ve heyet üyelerine hediyeler verdi. İpek Yolu tarihinde –Xuanquan’da kaydedilen Sogd delegasyonuna kadar– heyetler resmi hediyeleri sunma görevinin yanında özel ticaretle de uğraşıyordu. Heyetteki bireylerin ticaretten ne kadar kâr ettiğini bilmiyoruz –bu tarz kayıtları tutmadıkları için– ancak her birinin aldığı ipek giysi miktarı önemli bir hediyedir.

Kendilerine verilen bira ve erzak kayıtlarından Kao ailesi hükümdarlığı döneminde birçok elçinin Dunhuang’a seyahat ettiğini biliyoruz.⁸² 964 yılına ait bir kayıta yaklaşık yedi kameri ay boyunca elli farklı diplomatın ziyareti sırasında tüketilen bira miktarı yazıyor: Biri Sogd Hanedanlığından, on dört tanesi Tibet, on biri Hotan, biri Turfan Uygar Kağanlığı, yedisi

Yizhou Uygur Kağanlığı ile on yedisi de Ganzhou Uygur Kağanlığı'ndan-
dı.⁸³ Ziyaretçilerin çoğu birkaç gün kaldı ancak bir grup 203 gün kalınca
bu, ev sahipleri için büyük bir külfet oldu çünkü sabah ve akşam yemekleri
için un, öğlen yemeği için de yuvarlak buğday çöreği veriyorlardı.

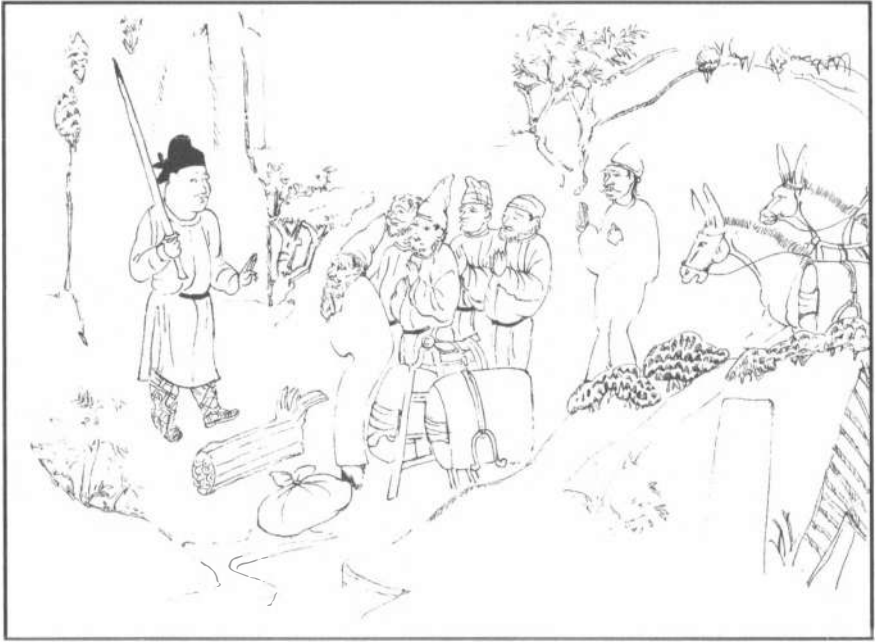
Bu kayıtların da gösterdiği gibi Dunhuang yetkilileri, bu dönemde
her rütbeden insanları misafir ediyordu: Hotan'ın veliaht prensi, elçiler,
keşişler, işçiler, yazıcılar, sanatçılar ve hatta “Çinli olmayan gezgin” ki
bu tek başına yürüyen kişi olarak tanımlanan bir çeşit seyyah tüccardır.
Benzer bir kayıтта ikisi de tek başına seyahat eden “Pers bir keşiş” ile bir
“Brahman”dan söz eder.⁸⁴ Ayrıntılı kayıtlar sayesinde bu kişilerle ilgili bil-
gi sahibiyiz ancak Dunhuang'a gelip giden diğer birçok yolcu hakkında
tarih kayıtlarında hiçbir iz bulunmaz. Diğer gruplar, göçmenler ve hırsızlar
da seyahat eder. Hırsızlar belki de hakkında en az kayıt tutulan gruptur. Bir
zamanlar Hacı Xuanzang'ın kıyafetleri dahil her şeyi çalınmıştı. Seyahat
edenler sıkça bu riskten söz eder ve soyulmamak için gruplar halinde
seyahat ederler.

Bu resmi heyetlerin üyeleri böyle bir göreve katılınca kâr edeceklerin-
den o kadar emindir ki yolculuklarında kullanacakları develeri kiralamak
için borç alırlar. 17 numaralı mağarada böyle beş adet sözleşme bulundu.⁸⁵
Sözleşmeler, borç alan kişinin develeri iade etmeme nedenlerini öngörmüş-
tür: Hayvan yolda hastalanabilir veya ölebilir, kaybolabilir veya çalınabilir
veya elçinin kendisinden çalınabilir.⁸⁶ Hepsi aynı formattadır. Deveyi alan
kişinin resmi bir göreve katıldığını açıklar, borç alan kişi döndüğünde deve
için ödeyeceği –bu her zaman kumaş topu karşılığıdır– kira bedelini yazar.
Tang Hanedanlığı döneminde kullanılan standart kumaş topu ödemeleri
çoktan geride kalmıştır. Bu sözleşmeler, ödünç alınan ipeğin enini, boyunu
yazmaktadır ve IX-X. yüzyıllarda Dunhuang ekonomisinin 755'ten önce
Tang Hanedanlığı'nın zirvede olduğu dönemden farklı işlediğine işaret
eder. Tedavülde sikkeler yoktur; standart ölçülerdeki ipek topları bile İpek
Yolu ekonomisi, geçim ekonomisine geçiş yapınca tedavülden kalkar.

Elçiler ve keşişler gibi diğer bazı kişiler, Dunhuang'ın ötesindeki şehir-
lere seyahat ederken birçoğu yerel ekonomiyle iç içe geçiyordu. Dunhuang
sakinlerinin çoğu, ortak yardım cemiyetlerine katıldı. Altına imza attıkları
tüzükler, dönemin endişelerine ışık tuttu. Genellikle on beş-yirmi kişiden
oluşan küçük yerli halktan gruplar, kaynaklarını bir araya getirmek için bu
topluluklara katılıyordu. Bazıları ayda bir toplanıyor ve her üyenin toplantıya

gelirken küçük bir miktar bağış –bir ölçü tahıl veya bira– yapması gerektiği yazan tüzükleri oluyordu. Bunlar büyük sosyal gruplardı. Diğer gruplar beklenmedik harcamalar karşısında birbirlerine yardım etmek için vardı. Bir yakınının düğünü veya cenazesi için ödeme yapması gereken kişi, o ayın gelirini kullanabiliyordu. Aşağı yukarı aynı gelire sahip insanlar gruplar oluşturuyordu çünkü benzer miktarlarda katkılar sağlanabiliyordu.⁸⁷ Dunhuang'ın en zengin insanları yeni mağaraların yapımına maddi destek sağlayan derneklere katıldı.⁸⁸

Yerelde en zengin kurumlar manastırlardı. Fakirlere borç verebildikleri üretim fazlası tahılları vardı ve bu sözleşmelerin birçoğu günümüze ulaştı. Yöre halkı, baharda ekim yapmaya yetecek kadar tohum ödünç alırdı. Hayatta kalmaları bu borçlara bağlıydı. Fakirler uçlarda yaşar, genellikle çocuklarını satmak zorunda kalır veya evlatlık vermeye zorlanırlardı.⁸⁹

İPEK YOLUNDA HIRSIZLIK

Burada elinde kocaman bir kılıç tutan bir eşkiya, bir tüccar grubunu tehdit ediyor. Onun karşısında korkmuş tüccarların malları yerde ve eşekleri onlara bakıyor. İpek Yolu'ndaki hırsızların ender bir tasviri olan bu resimde, edilen duaların karşılığında Budist tanrıça Guan Yin, bir mucize gerçekleştiriyor ve hırsızların gitmesini sağlıyor. (Amelia Sargent çizimi)

Manastırlar, bu borçların kayıtlarını takip ediyordu ayrıca tüm mal varlıklarının ayrıntılı envanterini tutuyordu.⁹⁰ Bu envanterler en zengin yerel kurumların varlığının belgesidir. Zenginler, erdem kazanmak için sıklıkla manastırlara katkıda bulunduğu için Budist manastırları –tıpkı Avrupa’da ki benzerleri gibi– değerli birçok mala sahipti. Yine de arkeologlar hiçbir manastır hazinesine ulaşamadığı için manastırlara ait mallara dair bu envanterlere güvenmek zorunda. Birçok başlığın önünde “yabancı” anlamına gelen fan kelimesi görüldüğünden, bu başlıkların yabancı yapımı oldukları sonucuna varılmaktaydı. Ancak durum her zaman böyle değildi. Fransız usulü patates kızartması illa ki Fransa’da yapılmaz; Fransızlardan esinlenilmiştir.⁹¹ Benzer bir şekilde elimizde hiçbir eşya olmadığı için manastır envanterlerinde listelenen eşyaların yabancı yapımı olduğunu veya yabancı bir tarzda yapılmış olma ihtimalini bilmek imkânsızdır.

Manastır envanterlerinde yer alan eşyalar, dört kategoriye ayrılır: Kumaşlar, metal eşyalar, tütsü ve kokular ile değerli taşlar. Kumaşların bazıları yerel üretim olduğu bilinen yerlerden (örneğin Hotan keçesi), “İran brokar” veya “Merv ipeği” gibi diğer eşyalar dışarıdan gelmiştir. Yine de bu kumaşların Çin’in dışında üretilmediği, yabancı ipeklerin kopyaları olması da mümkündür. Listelenen 37 adet metal eşya için de aynı şey geçerlidir. “Aslanlı gümüş buhurdan” anlaşılır bir biçimde İran işidir ancak “İran tarzı bir kilit” uzun mesafeden karayoluyla getirilemeyecek kadar ağırdır. Bu kilitler yerel demirci ustaları tarafından yapılmış olabilir. Genellikle “İran tozu” olarak çevrilen hufen koku listesinde sıklıkla görülür; bu beyaz renkli, kurşun bazlı makyaj için kullanılan ve Sogd antik mektuplarında da görülen bir tür fondötendir. Hu sıfatı Dunhuang belgelerinde genellikle “İranlı” veya “İran tarzında” anlamına gelir ancak buradaki kullanımda “macun” anlamındadır çünkü cilde uygulanmadan önce suyla karıştırılması gerekmektedir.⁹²

Manastır envanterinden sadece bir kategori kesin olarak yabancı kaynaklıdır: Lapis lazuli (Afganistan’ın kuzeydoğusunda bulunan Bedağşan), akik (Hindistan), amber (kuzeydoğu Avrupa) mercan (Tibet üzerinden okyanus) ve inciler (genellikle Sri Lanka)... Tang masallarındaki yabancı tüccarlar, kıymetli taşlar satardı ve kıymetli taşlar, uzun mesafeli tek başına yapılan seyahatlerde insanların küçük çantalarında kolaylıkla taşıyabilecekleri tek mal çeşidiydi. Dunhuang’dan gelen başka mallar büyük ölçekte yerelde üretilen malların alınıp satıldığı bir ekonomi izlenimini doğruluyor.

Bu mallar arasında çeşitli ipekler, pamuk, kürk, çay, seramik, ilaç, koku, Hotan yeşimi ve koşum hayvanları var.

Bu malları Dunhuang’a kim getiriyordu? Gidip gelen elçilerin birçoğu bu ticareti yapıyordu ve büyük olasılıkla taşıyıcılarıydı. Dunhuang, çevre şehirlerdeki elçilerin merkeziydi ve heyetler genellikle Turfan’da dokunmuş pamuklu kumaş veya Hotan yeşimi gibi seyahatleri sırasında satın aldıkları ürünleri sundular.⁹³ Elçiler, tüccarlardan pek söz edilmeyen 17 numaralı mağaradaki belgelerde hareketleri çok iyi kayıt altına alınmış bir gruptu. İlginç bir şekilde sözü edilenler, Çince olmayan özellikle Sogdca, Uygur Türkçesi veya her ikisinin unsurlarını birleştiren “Türk- Sogdca” olan karmaşık bir dildeydi. Bunlar, kervanların gelip gitmesine dair önemli bir ışık tutmaktadır.

1000 yılı civarında Sogd dili yavaş yavaş ölmeye başladı. Sogdca, yazı dili olarak kullanılmamaya başlarken ve daha önceden çoğu (hepsi değil) Sogdca konuşan birçok kişi Türkçe kullanmaya başladı. 17 numaralı mağaradan küçük bir belge grubu, dilsel değişimin gerçekleştiği döneme bir bakış sunuyor. Çok güçlü Uygur etkisi olan basit Sogdca ve Türkçe kelimeler ödünç alınmış ve en önemlisi de önceki Sogdlara yabancı Türkçe dil yapısına sahip Türk-Sogdca kullanılarak yazılmışlar.⁹⁴ Bu küçük belge grubu, küçük ölçekli bir tüccarın işverenine üreticilerinden aldığı farklı malları bildirdiği belgelerdir. Büyük olasılıkla Doğu Kilisesi’nin bir üyesi olan yazar, köyden köye gider, muhtemelen kumaş dokuyan ayrı evlerde bulunan dokuma tezgâhlarından kumaşları toplar. Seyahatinde ne kadar uzağa gittiğini yazar: Dunhuang’ın 50 km kuzeydoğusunda bulunan Changle köyüne 100 km ve yine Gansu eyaletinde bulunan Guazhou’nun 50 km batısına... Bu kayıt, 17 numaralı mağarada bulunan Çince ve Tibetçe kayda alınmış eksik sikke kaydıyla paraleldir.

Bir mektup, sahibinin taşıdığı kumaş miktarını vererek başlar: Sıcak tutan kış kıyafetleri yapmak için kullanılan yüz parça “beyaz” ve on dokuz parça “kırmızı” raghzi kumaşı.⁹⁵ (Raghzi, Sogdca bir kelimedir, ya yün ya da bir çeşit kürkten yapılmış kumaş demektir.) Kırmızı boyalı kumaşlar, boyanmamış kumaşlardan daha kıymetliydi. Alıcı, genellikle üç parça boyanmamış kumaş parçasını iki parça boyalı kumaşla takas ederdi; boyanmış dört parça kumaş bir koyun değerindeydi. Bir sonraki alışverişinde dört parça boyalı ve yirmi bir parça boyasız kumaş alır. Her alışverişini dikkatlice kaydeder; genelde hepsi küçük miktarlardadır. Bu klasik bir

seyyar satıcı kayıdır. Sınırlı bir alanı kapsar; yerelde üretilmiş ürünlerin alınması ve genellikle bir malın başka bir malla takas edilmesiyle yapılır.

IX, yüzyılın sonuna tarihlenen bu mektubun yazarı Sogdca ve Uygurca yazma konusunda çok rahattır. Dilci Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılın ortalarında yazarken günümüzde Kazakistan'da olan Yedisu bölgesinin Sogdlu sakinlerinin hem Sogdca hem de Uygurca konuştuğunu ancak iki yüz yıl içinde Sogd dilinin ortadan kalktığını söyler.⁹⁶

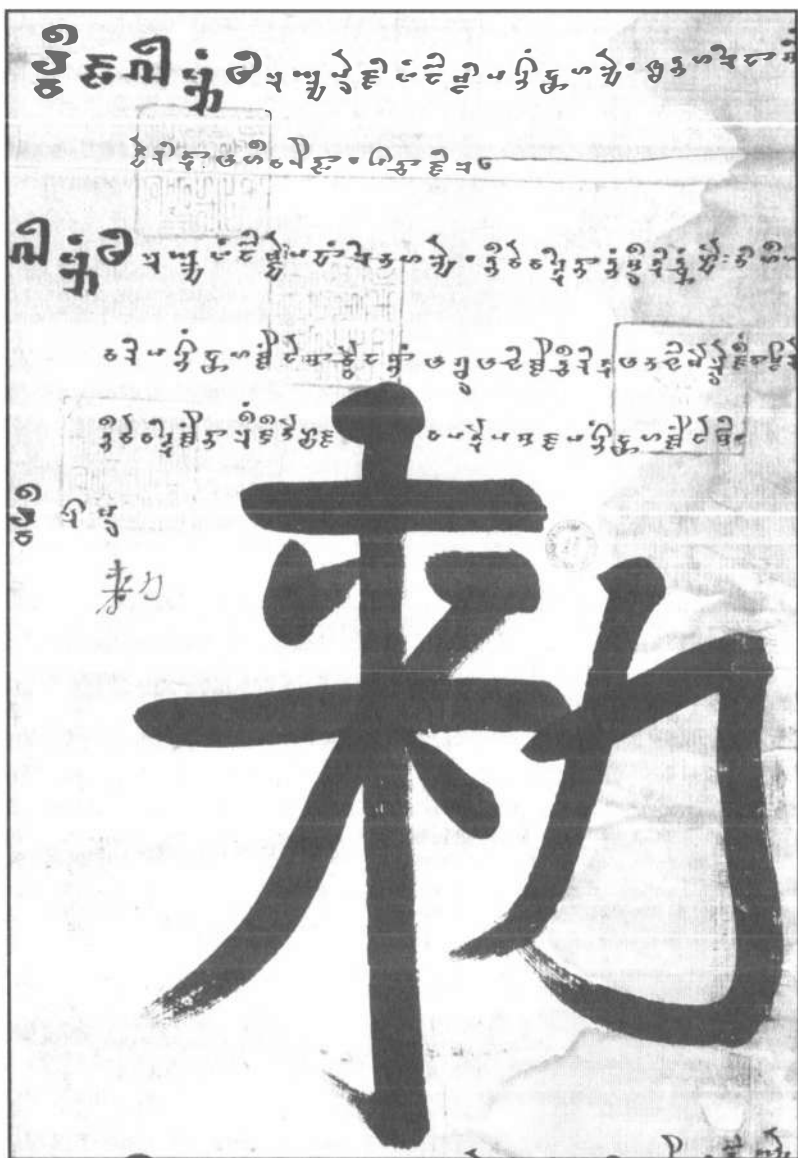
Uygurca bir başka belge grubu, Türkçe-Sogdca belgelerdeki bu seyyar satıcı ticaretinin imajını tamamlar. Uygurca, Uygur Kağanlığı'nın dilidir. 17 numaralı mağarada bulunan birkaç belge grubu –bazıları kırk kadar– Uygurca yazılmıştır.⁹⁷ Bunlar arasında dini metinler, ticari eşyalar, mektuplar ve yerel üretim bazı malların adının geçtiği yasal kararlar vardır: Kumaş (ipek, yün ve pamuklu dahil), köleler, koyunlar, boyalar, develer, cilalı kaplar, taraklar, güveçler, küçük çelik bıçaklar, kazmalar, mendiller, nakışlar, kesilmiş sütün suyu ve kuru meyveler... Gümüş taslar veya gümüş sadaklar gibi birkaç mal, yabancı üretimi olabilir ancak misk ve inciler kesinlikle yabancı kaynaklıdır (bir mektupta sözü edilen en değerli tek parça, 117 incidir).⁹⁸ Bu malları yazarlar, günümüzde Gansu'da bulunan adı Jiuquan olan Suzhou'nun doğusundaki bir dünyayı tarif eder: Sincan'da Hami'nin kuzeyi ve Orhun Irmağı üstündeki Ötüken'le sınır; Miran'dan batıya Tibet sınırına yakın; Hotan'ın güneybatısında... Uygur malları, Türk-Sogd mallarına benzer bir ticari dünyayı yansıtır: Belli bir alanda hareket eden ve yerelde üretilmiş bir malı yine yerelde üretilmiş bir başka malla takas eden yerel seyyar satıcılar... Diğer bilim insanları, Türkçe-Sogd ve Uygurca belgeleri, güçlü bir İpek Yolu ticaretinin kanıtı olarak yorumlamıştır.⁹⁹ Sadece ticaretten söz etmesi, onların beklentilerini karşılamıştır. Belgeler, genellikle yerel mallara dair küçük ölçekli alışverişlere ait olsa da İpek Yolu ticaretinin büyük ölçekli olduğunu düşünmek isteyenler için bu yeterli kanıt sayılıyor. Ancak bu kitapta incelenen –kuzeybatıya yerleştirilen askerlere yapılan devlet ödemelerine ait belgeler dışındaki– tüm belgeler uzun mesafeli bir ticaret yerine küçük ölçekli yerel bir ticari faaliyeti işaret etmekte.

Aurel Stein, 23 Mart 1907'de Dunhuang'a ilk geldiğinde Afganistan Kabil'den gelen Şir Ali Han adında bir tüccarla karşılaştı. Kırk deveden oluşan kervanıyla Afganistan'dan Hotan'a gelmiş, oradan da Gansu'nun merkezine gitmişti; geri dönüşte de Güney İpek Yolu rotasını izledi.

İş modeli çok basitti. Keşmir ve Yarkent'ten satın aldığı İngiliz kumaşlarını Çinlilere satıyor, Kabil'de satmak üzere Çin ipeği ile çay satın alıyordu. Şir Ali Han, Stein'in mektuplarını Kaşgar'a götürmeyi teklif etti ve Stein, arkadaşlarına mektup yazmayı her zaman çok sevdiğinden sabaha kadar üç mektup yazdı. Stein, Dunhuang'ın gözetleme kulelerini keşfe çıktı ve Sogd antik mektuplarını buldu. Ümitsiz olduğu bir sırada Stein, bir gece kampa dönerken "11 günde 120 km yol giden" Şir Ali Han'ın kervanını gördü. Kervanın çölde yolunu kaybeden tecrübesiz bir rehber tuttuğu ortaya çıktı. İki değerli midillinin kaybolması, kervanı geciktirmişti. Stein, Şir Ali Han'a ikinci kez veda etti ve mektupları onu şaşırtarak İngiltere'ye, arkadaşlarına ulaştı. Arkadaşları, mektuplarını eylül ayının sonunda, yazıldıktan tam altı ay sonra aldı.¹⁰⁰

XX. yüzyılın başlarında Şir Ali Han'ın kervanı genellikle yerli üretim mallar taşıyordu; Keşmir ve Yarkent için yeni ürünler olan İngiliz dokumaları dışında. Özel kervanı uzun bir mesafe gidiyordu ancak Stein ve Hedin'in karşılaştığı tüccarlar daha kısa rotalarda hareket ediyordu. 17 numaralı mağaralardan bulunan belgeler de bin yıl önceki kervanların temelde aynı olduğunu gösteriyor.

IX. ve X. yüzyıllarda Dunhuang ekonomisinde yerli ürünler az miktarlarda alınıp satılıyordu. Uzak mesafelere ulaşım kısıtlıydı, yabancı mallar enderdi. Ticaretin geçimlik ekonomisine dayalı yaşam sürdüren yerel sakinlere etkisi çok azdı. Devlet destekli heyetler, malların hareketinde önemli bir rol oynadı. Keşişler de dahil olmak üzere elçiler, her zaman bir yerden başka bir yere giden gruptaydı. İpek Yolu ticaretinin bu resmi, diğer alanlardan çıkarılan eşyalarla örtüşmektedir. Dunhuang belgelerinde neden Roma ve diğer uzak noktalarla yapılan uzun mesafeli ticaretten söz etmediğini açıklamaya çalışmak yerine İpek Yolu ticaretine dair çizdikleri ayrıntılı resmin ne kadar doğru olduğunu takdir etmeliyiz.

HOTANCA KRALİYET FERMANI

970 yılında Hotan hükümdarı, Dunhuang hükümdarına amcasını elçi olarak gönderdi. Çince karakterle chi, veya "ferman", Çin kültürünün kraliyet ailesinde ne kadar etkili olduğunu gösterir. Dunhuang kütüphane mağarasında korunan ve Hotan kasabasının dışında değil, bizzat Hotan'da yazılmış, günümüze ulaşan birkaç X. yüzyıl Hotan belgesinden biridir. (Bibliothèque Nationale de France'in izniyle yayınlanmıştır.)

7. Bölüm

Budizm ve İslam'ın Sincan'a Giriş Kapısı Hotan

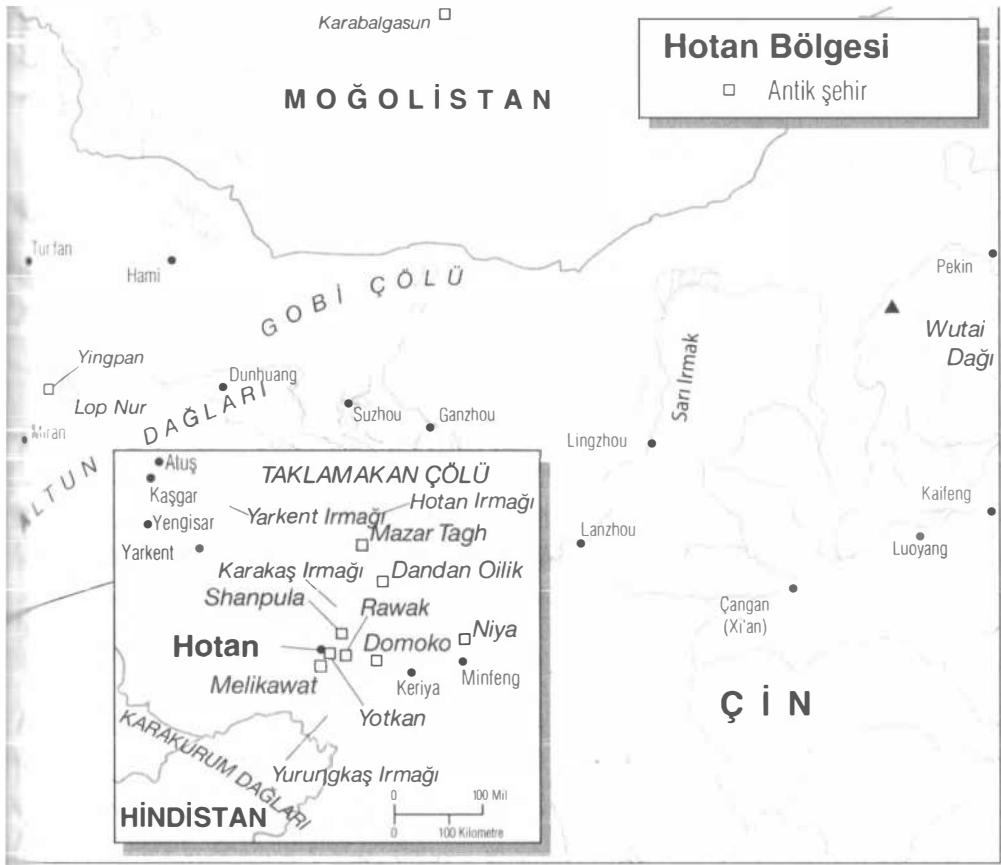
Hotan, yakınındaki Kaşgar gibi, turistlerin yöresel el sanatları ürünleri, naan ekmeği ve kuzu şiş kebab alabildiği pazar günü kurulan pazarlarıyla meşhurdur. Ziyaretçiler, çiftçilerin bir eşek için pazarlık yapmasını izlerken Hotan'ın ezelden beri böyle olduğunu hayal etmek çok kolaydır; ancak bu bir yanılsamadır. Çoğunlukla Çinli olmayan bir kalabalığı gören kişi de böyle bir sonuca varır: Şüphesiz bunlar, İpek Yolu sakinlerinin doğrudan torunlarıdır. Aslında bugünkü Hotan'ı İpek Yolu geçmişinden ayıran büyük bir tarihsel kopma yaşanmıştır. 1006'da Budist krallığın İslam güçleri tarafından fethedilmesi bölgeyi dramatik bir biçimde yeniden düzenledi. Nihayetinde Hotan'da yaşayanlar diğer vaha kentlerindeki gibi Müslümanlığı kabul etti ve bölgede bugün olduğu gibi Müslümanlık hâkim din haline geldi.¹ Zamanla karşı sayfada görülen Hotanca konuşmayı kademeli olarak bırakıp, Uygurca'yı bugün şehirde en çok duyulan dil haline getirdiler.

İslam öncesi Hotan'a ait neredeyse tüm eserler şehrin dışında bulunmuştur. Vaha iki büyük ırmağın birleştiği bir noktada yer aldığından çevresi nispeten sulaktır. Geniş çaplı sulak araziler ve zaman zaman yaşanan ırmak taşkınları kâğıt ve ahşabın korunamadığı nemli bir ortam yaratmıştır. Hotanla ilgili belgeler ve sanat eserleri komşu –daha kuru iklimli– çöl bölgelerinde korunmuştur. Dokuz tane antik alan vardır: Shanpula, Niya, Rawak, Endere, Melikawat, Yotkan, Dandan Oilik, Domoko ve son olarak da Dunhuang. En erken döneme ait kalıntılar MÖ III. yüzyıla tarihlenen

Shanpula'da bulunmuştur ve en sonuncusu İslam fethinden hemen önceki döneme ait belgeler ise Dunhuang kütüphane mağarasında bulunmuştur. Bu arkeolojik alanların bazıları şehrin içindeyken, Dunhuang 1325 km doğusundadır. Bu birden fazla alandan gün yüzüne çıkarılan eserler, Hotan'ın muhteşem tarihini yeniden oluşturmayı mümkün kılıyor.

Hotan, güneybatı Sincan'ın en büyük yerleşimi olduğundan komşu topraklardaki dinlerin Batı Bölgelerine girişi için ideal bir kapıdır. İlk Budistler MS 200 yılında Hindistan'dan gelir ve sekiz yüz yıl boyunca Budizm doğuya doğru hareket ettikçe ve orta Çin'in en önemli dini haline geldikçe Hotan, Budizm metinlerinin çalışıldığı ve çevrildiği en önemli merkez olur.

Şehir sakinleri 644'te Çinli keşiş Xuanzang'ın Hotan'dan geçmesini krallığın kuruluşuna dair var olan bir efsaneye bağlar: Budist hükümdar Büyük Aşoka'nın (hüküm yılları, MÖ 268-232) oğlu, Hindistan'daki Maurya Krallığı'ndan kovulduğunda Pamirleri aşip Hotan'a geldi ve çobanlık yapmaya başladı; otlak ararken sürüsünü çölden geçirdi. Çocuğu yoktu, kuzeydeki bir tapınakta Budist koruyucusuna dua etmek için durdu. Daha sonra tanrının alnında bir erkek bir çocuk belirdi ve tapınağın önündeki araziden bebek için "garip bir tadı olan, tatlı ve anne sütü kadar hoş kokulu" bir sıvı çıktı.² Bu efsanenin daha sonraki versiyonlarında farklı başkahramanlar, Hotan'a gelen farklı kişiler (bazen prensin bakanları)

vardır ve bazılarında topraktan bir meme çıkar; ancak hepsi de yerleşimi Hindistan'dan gelenlerin kurduğu konusunda hemfikirdirler.

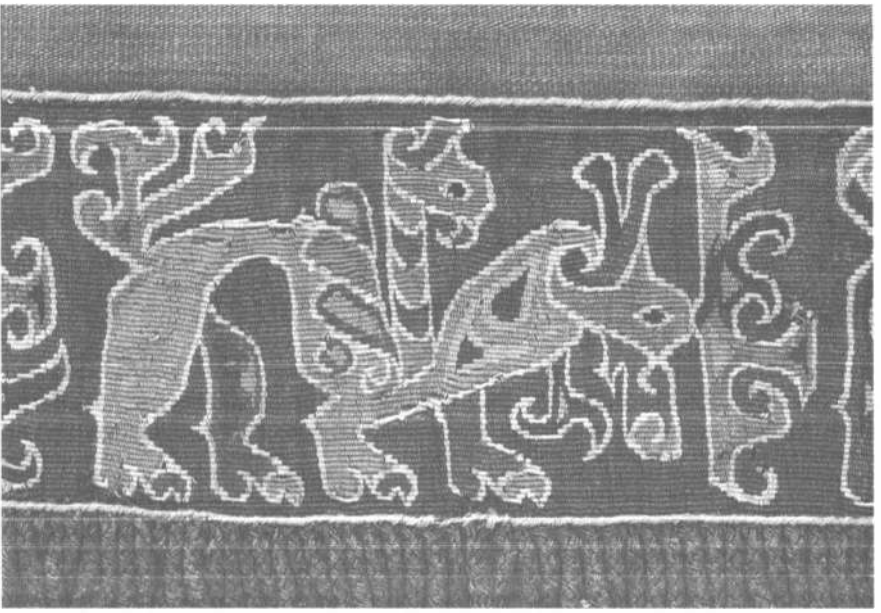
Krallığın kuruluşuna dair bu ilk versiyonlar, arkeolojik kayıtlarla örtüşmüyor; bu da yerleşim alanlarının ilk sakinlerinin Hintli göçmenler değil Avrasya bozkırından gelen göçebeler olduğunu gösteriyor. Hotan'dan 30 km doğuda yer alan Shanpula (Uygur'da Sanpul) mezarlığında krallığın sözde kuruluşunun yapıldığı MÖ III. yüzyıldan MS IV. yüzyıla kadar eserler bulunmuştur.³ Bu antik mezar alanını ziyaret etmeye değer. Bazıları iki bin yıllık kurukafalar, ahşap aletler ve parlak kırmızı yün parçaları deyim yerindeyse yerden fırlamaktadır. Antik döneme ait bir mezarlıkla modern Müslüman mezarlık yan yanadır ve mezar bakıcıları ile arkeologlar fazlasıyla tahrip edilmiş bu alanda daha fazla yağmalanma yaşanmaması için güçlerini birleştirerek birlikte çalışmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında mezar hırsızları, Aurcl Stein'a Shanpula'dan aldıkları bazı kâğıt parçaları ile birkaç tane ahşap eşya satar; ancak Stein, bu alanı kendisi hiçbir zaman ziyaret etmez.⁴ 1980'lerde, şiddetli bir yağmur sonunda eserler gün yüzüne çıkıncaya kadar bu alanda hiç sistemli bir kazı yapılmaz. 1983-1995 yılları arasında arkeologlar, 6 kilometrekarelik bir alanda altmış dokuz insan mezarı ile iki at çukuru bulur. Diğer bozkır halkı gibi Shanpula'da yaşayanlar da atlarını, örülmüş çok güzel eyer örtüleriyle birlikte özenle gömüyordu.

Shanpula mezarlığında tek bir çukurda iki yüz kişinin bulunduğu toplu mezarlar da vardı. Kadınlar, üzerlerindeki tamirat ve lekelerden yaşarken kullandıkları anlaşılan kabarık, yün etekleriyle gömülmüştü. Cenaze eteklerinin küçük bir dokuma tezgâhında ayrı ayrı dokunmuş, 16 cm eninde dekoratif bir şeritleri vardı; her renk değişiminde dokumacı ipi kesiyor ve yeni bir renk ip takıyordu.⁵

Shanpula bölgesi, batıda yaşayan halklarla aralarında alışverişin olduğunu kanıtlamıştır ve en güzel örnekler, bir duvar gobleninden kesilmiş bir erkek pantolon paçasının kenarıdır. (Bölgede bulunan diğer pantolonların hiçbiri desenli değildi.) Üst kısmında yarı insan yarı at bir yaratık, altta Batılı yüz hatlarına sahip bir asker duruyor. Resmin kaynağı, kenturların sıkça görüldüğü Roma olsa da bazı motifler, kaynağının –özellikle askerin hançer sapının başı– kuzey İran'daki Hotan'a yakın olan Part İmparatorluğu olduğunu gösteriyor.⁶

Başka topluluklara ait eşyalar da Shanpula mezarlığına gömülmüştü. Dört ayna Çin yapımıydı ve MÖ I. yüzyılda Çinlilerin Hotan'a ilk garnizonu

SHANPULA'DAN DEKORATİF BİR ETEK ŞERİDİ

Bu etek şeridinde, abartılı boynuzlarının ağılaştırdığı başı öne doğru düşen erkek bir geyik vardır ve motif tüm dikey çerçeveyi kaplamıştır. Pembe, kırmızı ve mavi renklerde dört bacağı ve kuyruğu, lacivert fonda öne çıkıyor. Bir yaratık -belki de başı yukarıya dönük bir kuş- sırtına binmiş. Dev boynuzlu geyikler genellikle komşu Orta Asya göçebe halkların sanatında görülür. (© Abegg-Stiftung, CH-3132 Riggisberg, 2001. Foto: Christoph von Viräg)

kurduğu döneme tarihleniyordu. Han kayıtlarındaki hanedanlık tarihi, vahada 3300 hanede 19300 kişinin yaşadığını yazar.⁷ Aynalar, Niya'da bulunanlar gibi, büyük olasılıkla Çin elçilerinin yerel hükümdarlara sunduğunu hediyelerdi.

MS 300 yılına gelindiğinde toplu gömmeler bitiyor ve bu da kültürün değiştiğini gösteriyor. Shanpula'da sonraki döneme ait, bir kişinin gömüldüğü kare çukur mezarların Niya ve Yingpan'dakilere benzemesi, Hotan'a üçüncü ile dördüncü yüzyıllarda başka bir grubun geldiği ve önceki sakinlerin yerini aldığını önermekte.

Niya'nın 250 km batısında bulunan Hotan'dan sıkça söz edilen ve Niya'daki Kharoshthi belgelerinin yazıldığı dönemdir. Bir yüzünde Çince karakterlerin, diğer yüzünde Kharoshthi dilinde yazıların olduğu Çin-Kharoshthi sikkeleri Hotan halkının komşularıyla olan geniş iletişimine tanıklık etmektedir. Hotan kralları, Kushan ile Çin madeni paralarını birleştirerek kendi hibrit

CENAZE ETEKLERİ, SHANPULA

Shanpula'da bulunan en büyük eteklerden biri olan bu etek, merhumun belinden etek dibine kadar 1,88 metre uzunluğunda ve belden büzgülüydü. Eteğin alt kenarı 5,03 metre uzunluğundaydı. Günlük hayatta giyilemeyecek kadar ağır olan etek özellikle ölülere giydirilmek için yapılmıştır. (© Abegg-Stiftung, CH-3132 Riggisberg, 2001 . Foto: Christoph von Viräg)

madeni paralarını yaratmıştı. Numizmatik uzmanları bu sikkelerin üzerindeki kralların isimlerini Çin kaynaklarında yer alan kral isimleriyle eşleştiremediği için bu sikkeleri tam olarak tarihlendirememekteyiz ancak büyük ihtimalle MS III. yüzyılda bir zamanda basılmışlardır.⁸

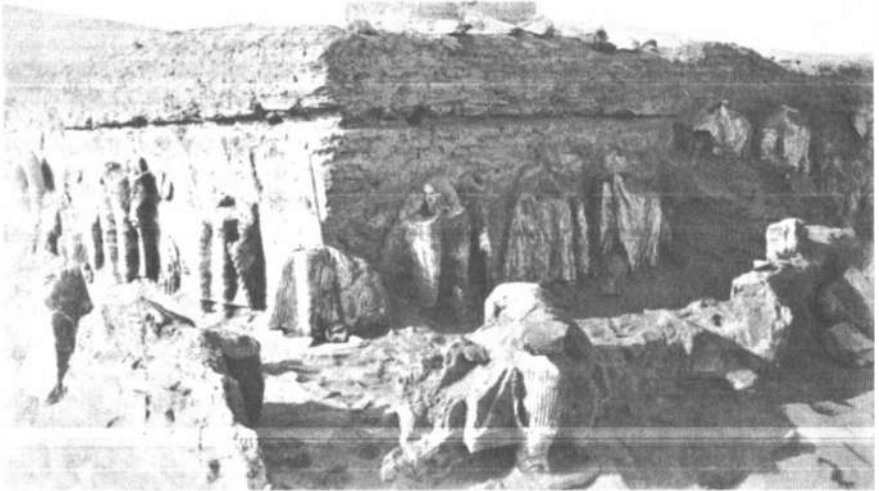
MS II-III. yüzyıllarda Kushan İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte Pamirler'i aşan Hintli göçmenler, Niya'da yaptıkları gibi Hotan'da da Budizmi tanıtır. Tanınmış bir Çinli çevimlen, önemli bir Sanskritçe metnin orijinal versiyonu ararken 260'ta Luoyang'dan Hotan'a gitti. Yirmi iki yıl çalıştıktan sonra yazılı Sanskritçe sutrayı Luoyang'a gönderdi ve kendisi ölene dek Hotan'da kalmayı seçti.⁹ VI. yüzyıla ait Budizm metinlerinin bulunduğu Çince bir katalogda yer alan bu çeviri, Hotan'da Budizme dair ilk atıftır.

Hotan'ın en önemli Budist harabeleri olan Rawak da bu dönemden kalmadır. Alan, Hotan'ın 63 km kuzeyinde, Yurungaş Irmağı'nın doğusunda çöldedir. Bugün ziyaretçiler bu alana birkaç kilometre kalıncaya kadar araba veya otobüse binerek giderler, sonra ya yürür (çok sıcak değilse eğer) ya da deveye binerler. Çöl çok sıcak ve çok ince olan kum her yere girse de yine de yaşam doludur. Küçük bitkiler, kertenkele ve tavşanlar ayak altında

dolaşırken, gökyüzünde ise şahin ve toygarlar uçar. Nihayetinde ziyaretçiler bir bekçi kulesine ulaştıktan sonra önemli arkeolojik alanı belirten bir yol boyunca bir zinciri takip eder. Duvar yıkıntılarıyla çevrili merkezi bir anıt görülebilir. Yapının büyük bir kısmı kum altında kalsa da, yıllardır kum tepelerinin örttüğü büyük yapıyı hayal etmek mümkün.

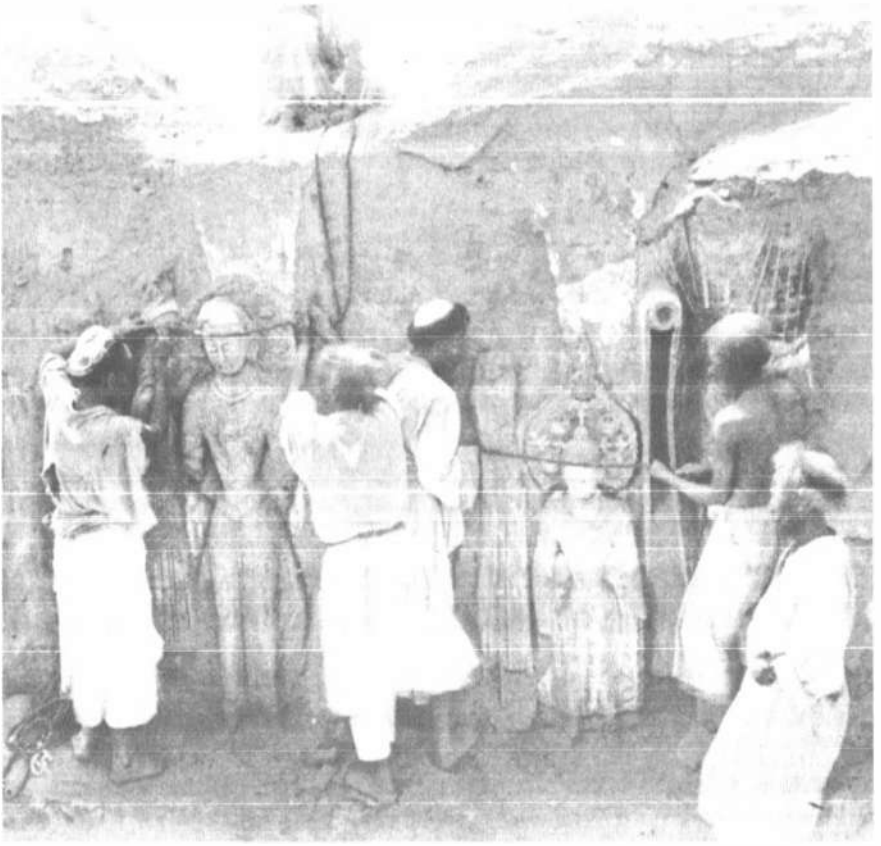
Aurel Stein, 1901 Nisanı'nda geldiği Rawak'tan çok etkilenmiştir. Alanın haritasını çıkarmadan önce büyük miktarlarda kumu kaldırmak zorunda olduğunun farkına varan Stein, ekibindeki onlarca işçiye destek olacak başka işçileri de gönderdi. Bahar fırtınaları herkesin gözlerini ve ağzını kumla doldururken bedensel işi zorlaştırmaktadır. Kısım kısım çalışan ekip en sonunda Buda heykellerinin tutulduğu anıt olan merkez sutrayı ortaya çıkardı. 6,86 metre uzunluğunda heybetli yapı, dört bir yanındaki merdivenlerle bir haç şeklindeydi.¹⁰ İşçiler, kürekle kumları attıkça büyük dikdörtgen bir iç duvar ortaya çıktı. Buna ek olarak aslında iç duvara kadar uzanan dış duvarın güneybatı köşesini de gün yüzüne çıkardılar.

İnananlar bu anıtın çevresini tavaf ederken iki yanında da heykellerin olduğu etkileyici bir geçitten geçiyordu. Stein, heykellerin kırılğanlığını düşünerek iç ve dış duvarlarının arasında bulunan geçidin üzerinde ahşap

HOTAN DIŞINDA RAWAK MANASTIRININ DUVARLARI

Stein'in ekibinin çektiği bu fotoğraf karesinde, Rawak'taki merkez stupa ile 1 metre yüksekliğindeki iç duvar görülüyor. 50x43 metre boyutlarındaki duvar, Amerikan futbolu sahasının yarısı kadar bir alanda stupayı çevreliyor. Bu duvar, inananların stupayı tavaf etmek için yürüdüğü bir geçit oluşturuyor.

RAWAK'TAKİ KIRILGAN ALÇI HEYKELLER

Üzerlerindeki kumu temizledikten sonra Stein, alçıdan yapılmış heykelleri yeniden inceledi ve içlerinde ahşap iskeletlerinin olduğu sonucuna vardı. İç iskeletler zamanla bozulduğu için heykeller taşınamayacak kadar kırılgandı. Stein, heykellerin fotoğraflarını çekmeyi tercih etti ve başlarını desteklemek için iplerle bağlanmasını emretti ancak narin heykel başları yine de koptu.

bir çatı olduğunu varsayıyordu. Bazıları 4 metre büyüklüğünde olan büyük boy heykeller Budaları tasvir ediyordu; en küçük figürler ise görevlilerdi.

Ahşabın bulunmaması, karbon-14 testini imkânsız kılar; heykeller ancak diğer Buda heykelleriyle titiz bir üslup karşılaştırmasıyla tarihlendirilebilir. Rawak figürleri Hindistan, Gandhara ve Mathura'daki en eski Buda heykellerine benzediği için alandaki inşaatın ilk aşaması, muhtemelen MS III-IV. yüzyıllarda meydana geldi; ikinci aşama ise IV. yüzyılda ve V. yüz-

yılın başlarında, aşağı yukarı Miran arkeoloji alanıyla aynı zamanda gerçekleşti.¹¹

Rawak güney rotası üzerindeki herhangi bir stupanın (Çin-Japon ortak kazı ekibinin Niya’da bulduğu kare stupa dahil) en büyük ve heybetlisidir. Büyüklüğü vahanın zenginliğine tanıklık ediyor. 401 yılında Hindistan’a giderken Hotan’dan geçen Çinli keşiş Faxian, vahanın refahına ve her birinin evinin önünde küçük bir stupa inşa ettiğini söylediği Budistlere toplumdan verilen desteğe dikkat çekmişti.

Hotan’da on dört büyüğün yanı sıra çok sayıda küçük manastır vardı ve Faxian ile beraberindekiler, büyük manastırlardan birinde kaldı. Her yıl bu manastır, pervasızca harcamaların yapıldığı dört tekerli bir arabanın olduğu bir Budist geçidi düzenliyordu. 7 metre uzunluğunda, mücevherler ve flamalarla süslenmiş bu arabada, Buda heykelleri ile altın ve gümüşten yapılmış iki müridinin heykeli vardı. Faxian ayrıca vahanın batısına inşa edilen ve seksen yılda tamamlanan yeni bir manastırdan da söz ediyordu. Komplekste büyük bir sur duvarı, keşişlerin yaşayabileceği yerler ve 60 metre uzunluğunda bir stupa vardı.¹²

Faxian bazen Budistlerin sayısını veya bağılıklarının derinliğini abartsa da temel gerçekleri çarpıtmıyordu. Hotan manastırları gerçekten zengindi. Hotanlı keşişler, aileleriyle yaşayan ve zaman zaman Budist törenlere katılan Niya Budistlerinden çok farklı yaşıyordu. Genellikle kral ve diğer zengin efendilerin bağışlarıyla fazlasıyla desteklenen Hotanlı Budistler, kendilerini tam zamanlı çalışmalarına ve ibadetlerine adayabiliyordu.

Sonraki yüzyıllarda yerel kralların heyecanlı desteğiyle Hotan, Budist öğretilerin merkezi olarak gelişmeye devam etti. 630’da burayı ziyaret eden Budist keşiş Xuanzang, yerel ürünleri listeler: Halılar, kaliteli keçe, kumaşlar ve yeşim. Hotan, yeşim taşıyla (teknik ismi nefrittir) meşhurdur ve halk, vaha çevresindeki ırmak yataklarından büyük parçalar halinde çıkarırdı. Hotan’ın en büyük iki ırmağı Yurungkaş (Uygurca, beyaz yeşim) ile Karakaş’tır (siyah yeşim) ve şhrin kuzeyinde birleşerek Hotan Irmağı’nı oluşturur. İki ırmakta bulunan yeşim taşlarının rengi farklıydı ve açık renkli Hotan yeşiminden yapılmış eserler, Çin’in Anyang şehrindeki MÖ 1200 yılına ait kral mezarlarında bulunmuştur.

1900’de Aurel Stein, Hotan’a ilk geldiğinde halk hâlâ ırmak yataklarında yeşim arıyordu. Buna ek olarak altın ve arkeolojik eser arama işinde de ilerlemişlerdi. Alaycı bir dille şöyle yazar: “Hazine avcısı olmuşlar, mesela

terk edilmiş yerleşim alanlarında kıymetli metalleri arama işi bütün Hotan vahasında geleneksel bir meslek haline gelmiş ve suyla altın yıkama ve yeşim taşı kazıcılığı yapanlara bir tür piyango şansı heyecanını veya tam tersini yaşatmakta.”¹³ Bu insanlar, Stein’in kendi kazılarında ve keşiflerinde muhtaç olduğu aynı insanlardı.

Stein, Hotan’da antik başkentin bulunduğu Yotkan’da yer üstünde bulunan eserlerden satın aldı; ancak hayal kırıklığına uğradı. Çünkü hiçbir kalıntı günümüze ulaşmamıştı. (Hiç kazı yapmaması şaşırtıcıdır çünkü bugün ziyaretçiler geniş bir alanda çok miktarda yıkık duvar ve yapı görüyor.) Stein her yere dağılmış kilden maymun heykelcikleri buldu.¹⁴

Günümüzde ziyaretçiler Yotkan’a gidebilir ancak şehrin 35 km güneyindeki Yurungaş Irmağı’ndaki bir harabe olan Melikawat’a gitmek çok daha ilginçtir. Çorak bir arazide birçok kum tepesi bulunmakta ancak tepeliklerin arasında kaybolmuş antik kent, aya benzeyen 10 kilometrekarelik bir alana yayılmıştır. Eşek arabası kiralayarak kum tepeleri arasında gezinebilir veya yürüyebilirsiniz. Orali çocuklar, buldukları eşyaları satar; turistler sahate eşyalarla dolu tepsilerde gerçek bir şeyler bulmaya çalışabilir.

Aurel Stein, 1901’de Niya’dan ayrılıp doğu yönünde sekiz gün yol aldıktan sonra Hotan’ın 350 km doğusundaki Endere vahasında (günümüzde Ruoqiang) Hotan diline ait en erken dönem yazının olduğu ahşap bir fiş buldu. Ahşap fiş, bir Budist stupanın yanındaki evin kalıntılarından çıkarılmıştı. Niya belgeleri gibi bu fiş de Kharoshthi yazı sistemiyle yazılmıştı ancak elyazısı ve imlası Niya’da bulunanlarla tam olarak aynı değildi. Birçok benzerlikten dolayı çoğu biliminsanı, fişin MS. III. veya IV. yüzyıla ait olduğunu varsayar.¹⁵

Bu belge, Hotan çalışmaları için çok önemli olduğundan tam metne bir göz atalım:

Üçüncü yılın onuncu ayının on sekizinci gününde Hotan kralı, kralların kralı Hinaza Deva Vijitasimha hükümdarlığında, Khvarmarse adında kentli bir adam vardır. Şöyle söyler: Bana ait bir deve var. Bu devenin ayırt edici bir işareti var - VA SO. Şimdi bu deveyi 8.000 maşa (büyük ihtimalle Çin sikkesi) karşılığında Suliga Vagiti Vadhaga’ya satıyorum. Bu deve için Vagiti Vadhaga bütün bedeli maşayla ödedi ve Khvarmarse aldı. Konu kapandı. Bundan böyle bu deve Vagiti Vadhaga’ya aittir ve istediğini yapabilir. Gelecekte her kim deve hakkında şikâyet eder, bilgi verir veya tartışırsa krallık yasalarının gerektirdiği şekilde cezayı o öder. Ben Bahudhiva tarafından bu belge (?) Khvarmarse istediği için yazılmıştır. Bu belge,

Y. 009. g

Y. 0012. a. ii.

Y. 009. r.

Y. 0012. a. i.

Y. 009. o.

Y. 009. q.

Y. 009. f.

Y. 0025.

B. 001. k.

YOTKAN'DAKİ KİLDEN MAYMUN HEYKELCİKLERİ

Stein her zamanki uygulamasıyla Yotkan'da bulunduğu farklı kilden maymun heykelcikleri bir tepsiye dizerek dikkatle numaralandırdı ve fotoğraflarını çekti. Cinselliğe dair pozisyonlar, doğurganlık tılsımı olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

bir devenin Hotanlı bir adam tarafından 8.000 Çin sikkesi karşılığında Vagiti Vadhaga adında bir Sogd'a satıldığını belgeliyor. (Vagiti Vadhaga'yı tanımlamak için kullanılan Suliga kelimesi, aslında "Sogdlu" demekti ancak daha sonraları "tüccar" anlamına da geldi.)

Hotan kralının hüküm yılının sözleşmede kullanılması, Hotan'da yazılıp Endere'ye götürüldüğünü gösteriyor. Hotan dili araştırmacıları, sözleşmedeki isimlerin –kralın, satıcının, alıcının, yazıcının– hepsinin Farsça olduğunu görmüştür. "Kralların Kralı" bir hükümdar için söylenen standart bir İran sözüdür ve hinaza Farsçada "general" anlamına gelir. Böylece tek bir ahşap fiş –Stein'in şans eseri bulduğu bir eser– komşu Niya'da bir Hint dili olan Gandhari konuşulurken Hotan'da III-IV. yüzyıllarda bir İran dilinin konuşulduğunu belgeliyor.

Hotan dilinde yazılmış ilk belge, 1895 yılında antika dükkânında ortaya çıktı. İngiliz kaptan S.H. Godfrey, Kuça'da bulduğunu iddia eden tüccarlardan satın aldı ve Bengal Asyatik Kraliyet Topluluğu sekreteri olan ve Sincan'da bulunan en önemli elyazmaları olan Bower Elyazmalarını çeviren Augustus Frederic Rudolf Hoernlé'ye gönderdi. Sonraki yıllarda Kaşgar'da bulunan İngiliz elçisi George Macartney birkaç belge daha satın aldı ve Hoernlé'den deşifre etmesini istedi.¹⁶ 1899'da Hoernlé, Hindistan'dan ayrıldı ve Oxford'dan emekli oldu. Kendinden öncekileri izleyen Stein, MS 400 yılında Kharoshthi'nin yerini alan Brahmi alfabesiyle yazılmış tüm elyazmalarını kendisine gönderdi.¹⁷

Hoernlé, daha 1901'de elyazmalarından bazılarının, Brahmi alfabesiyle yazılmış olsa bile Sanskritçeden farklı bir dilde olduğunu fark etmişti: "Ancak birkaç kelime veya tümce şu ana kadar belirlenmiş olsa da belgelerdeki dil bir Hint-İran lehçesidir, hem Fars hem de Hint lehçelerinde kullanılan özelliklere sahiptir ve Orta Asya'nın batıdaki dağlık bölgelerindeki lehçelerle ortak, kendine has özellikleri vardır."¹⁸ Başlangıçta Hoernlé, Hotancanın Sanskritçeden büyük bir sözcük dağarcığı ödünç almış bir İran dili mi, yoksa pek çok İran sözcüğü olan bir Sanskrit dili mi olduğunu bilmiyordu. İngilizce bir kelime karşısında bir dilbilimci benzer bir problemle karşı karşıya kalacaktır: İngilizce, geniş bir Germen sözcük dağarcığı olan Latin dil ailesinden gibi görünebilir ancak aslında 1066 Norman istilasından sonra birçok Fransızca kelimeyi özümseyen bir Germen dilidir. 1920'den sonra ortak bir akademik görüş oluşmuştur: Hotanca, Orta Farsça ve Sogd diliyle çağdaş olan, Sanskritçeden ödünç aldığı geniş bir sözcük dağarcığı olan bir İran diliydi.

Hotancanın farklı dönemlerindeki yazı sistemi, imla ve dilbilgisi değişken olduğu için Harvard'da Ağa Han İran Araştırmaları bölümü profesörü Prods Oktor Skjærvø, dilin tarihinde üç farklı dönem görüyor: Eski Hotanca (V-VI. yüzyıllar), orta dönem Hotanca (VII-VIII. yüzyıllar) ve geç dönem Hotanca (IX-X. yüzyıllar). Her dönem, belli bir elyazma bultuyla ilişkilidir. Eski Hotanca örnekleri, neredeyse kaynağı bilinmeyen Budizm metinlerinin tam çevirileridir. Orta dönem Hotanca metinler, Dandan Oilik'te gün yüzüne çıkarılmıştır. Geç dönem Hotanca metinler ise, Dunhuang'daki 17 numaralı mağarada bulunmuştur.¹⁹

Eski Hotanca yazılmış sadece bir elyazması Sanskritçeden çevrilmiş bir Budizm metnidir: “Zambasta Kitabı.”²⁰ Metne, yazılmasını isteyen kişinin adı verilmiştir. Metinde birkaç yerde şöyle yazar: “Memur Zambasta, oğlu Zarkula'yla beraber yazılmasını emretti.” Hotanca yazılmış en önemli edebi eser olan bu metin Budizme ait yazıların bir antolojisidir. Metnin yazarı mütevacıdır: “Bunu Hotancaya çevirdiğime göre, bilgim az ve yetersiz olsa da, burada çarpıttığım her anlam için tüm deva (ilahi) Budaların affına sığınıyorum. Ancak kazandığım erdemler ne olursa olsun tüm bodhi ve varlıklarımı paylaşıyorum.” Bodhi, aydınlanmayla gelen Budizm öğretilerinin, bilgi ve anlayışı olan hiçlik gibi metinlerin en temel öğretisidir.

“Zambasta Kitabı” tüm Budizm öğrencileri için benzer konuları kapsar. Bir bölümünde çok az, Budist antolojisinde yer alan, kadınların fettanlıklarına ve okuyucunun bunlara nasıl karşılık verebileceğine yer ayrılmıştır.²¹ Bu bölümde, bu kadınların fettanlık sanatını bir öğretmen olmadan öğrendikleri konusunda uyarıyor ve şu sonuca varıyor: “Memur Zambasta ve oğulları (ve) kızları,” –Zambasta'nın kızlarından söz edilen tek yer burası–“(bana) emretti (bunu) yazmayı. Umarım bir Buda olabilirim.” Yazar son bir yorum katar: “Acarya (keşişler için kullanılan ‘öğretmen’ anlamında hitap terimi) Siddhabhadra, aklını dizginlemek için kadınlarla ilgili bu bölümü birçok kez okudu: ‘Bu sutrayı okuduğumda bir okyanus gibi dalgalandım. Sonra içimde hiçbir huzur kalmadı, gözkapaklarımda, kaşlarımda, yanaklarımdaki kıllarda.’” Bu itiraf, genellikle çok kuru bir anlatımı olan antolojilerde ender görülen insansı bir not olarak fark ediliyor.

Bölüm bölüm devam eden “Zambasta Kitabı” birçoğu Mahayana öğretileriyle ilişkili olan Budist anlatıları yeniden yorumluyor. Buda'nın, sihir gücünü bir mezarlığı “tanrılar için bir saraya çeviren” sapkın büyücü Bhadra'yı zekâsıyla nasıl alt ettiğini anlatıyor. Bir bölümü Buda'nın yaşamöyküsüne ve

aydınlanmasına ayrılmışken bir diğerinde Buda'nın ölümü ve bu dünyayı Maitreya Buda'ya emanet etmesi anlatılır. Maitreya'yla ilgili bölüm, Sieg ve Siegling'in sayesinde Toharca'yı tanımlamasının temelini oluşturan Twghry'den Uygurcaya çevrilen metinle aynı içeriğe sahiptir. "Zambasta Kitabı", Hotan'ın konumunu, diğer dillerin yanı sıra Sanskritçe, Çince, Tibetçe ve Uygurca metinleri antolojiler ve açıklamalarıyla tüm bölge ülkeleri arasında seyahat eden keşifler için merkezi bir çekim noktası olarak çok güzel tanımlamaktadır.²²

"Zambasta Kitabı"nın tamamı günümüze ulaşmamıştır. 298 sayfa olan orijinal kitaptan 207 sayfa Kalküta, Sankt Peterburg, Londra, New Haven, Münih ve Kyoto kütüphanelerindedir. Rus konsolos Nikolay Petrovski, Kaşgar'daki yerli halktan 192 sayfa satın aldı, bu nedenle hiç kimse orijinal kitabın tam olarak nerede bulunduğunu bilmiyor.²³ Bilim insanları, bu sayfaların alındığı beş farklı elyazması belirledi ve en eskisi 450 ile 500 yılları arasına tarihlendirildi.²⁴

"Zambasta Kitabı"nın yazıldığı zamanlarda Hotan, bağımsız bir kralıktı. 600'lerin başında Batı Göktürklerin tebaası oldu ve Xuanzang, 630 yılında Hindistan'a giderken burayı ziyaret ettiğinde federasyonun bir parçasıydı. Sonraki yirmi yıl boyunca Tang imparatoru Taizong (hüküm yılları 626-649), Orta Asya'da kontrolü Batı Göktürklerden geri aldı. Aynı yıl Hotan kralı taraf değiştirdi. Tang ordusuna yardım etmek üzere oğlunu üç yüz deveyle gönderdi, başkenti ziyaret etti ve oğullarını Tang başkentinde rehin bıraktı (gelecekteki yöneticilerin müttefik krallıklara gönderilip oranın geleneklerine göre yetiştirilmesi yaygın bir uygulamaydı). Hotan, Tang'ın uzak batıda garnizon kurduğu dört yerleşimden biri oldu; diğer üçü Kuça, Kaşgar ve Karaşehir'di (679-719 yılları arasında Karaşehir'in yerini Tokmak aldı).

648'den sonra Hotan tarihi, Kuça'yla iç içe geçti: Tibetliler her iki vahayı da fethetti ve 670'ten 692'ye kadar yönettiler. Çinliler yeniden kontrolü ele aldığında 755'e kadar iki şehirde hüküm sürdü. An Lushan isyanı, Çin'i Orta Asya'daki kuvvetlerini çekmeye zorladı.²⁵ Hotan için İpek Yolu iletişiminin en çok olduğu süreç, Turfan ve Kuça gibi, VII-VIII. yüzyıllarda Tang ordusunun bölgede güçlü olduğu dönemde yaşandı.

Hotan dilinde yazılmış en geniş belge koleksiyonu Hotan'ın 130 km kuzeydoğusunda bulunan Dandan Oilik arkeolojik alanında bulunmuştur. Hedin, 1896 yılı ocak ayında Taklamakan'a yaptığı ikinci seyahatinde burayı

İPEK YAPMANIN SIRRİ ÇİN'DEN NASIL ÇIKTI?

Dandan Oilik'te Stein'in en meşhur buluntusu, bir müridin Buda'ya sunduğu 46x12 cm boyutlarındaki boyalı ahşap panodur. Bir kadın, efsaneye göre Çin'den bir ipek böceği kozasını çıkartan ve Batı bölgelerindeki insanlara ipek yapmanın sırrını ifşa eden bir prensesin tacını işaret ediyor. Aslında ipek böceği yetiştiriciliği ve ipek iplik yapımı, aynı kâğıt gibi İpek Yolu boyunca göçeden insanlarla Çin'den yayılmıştır.

ziyaret etmişti (felaketle sonuçlanan ilk baskında ekibinden iki kişi öldü); çöldeki kayıp şehirle ilgili okuduğu bir gazete haberi Stein'in Hindistan devletine ödenek başvurusunda bulunması için ilham kaynağı oldu.²⁶ 1900'de çöle çıkmadan önce Stein, Kaşgar'daki İngiliz konsolos Macartney ile Rus konsolos Petrovski'ye başvurarak kendilerine eser ve toprak altından çıkarılan elyazmaları satan kişilerle ilgili sorular sordu. İki satıcı, Stein'in onun hakkında "birbirine benzeyen kum tepelikleri arasında gözün hiçbir yer görmediği alanlarda bile yönünü bulan" biri olarak yazdığı, Turdi adındaki bir Uygur'la iletişim kurmasını tavsiye etti.²⁷ İşe aldığı rehberler, Dandan Oilik'i bulamayınca Turdi, tüm ekibi harabelere götürdü.

Stein, Dandan Oilik'te, çöldeki dar alanlarda on beş yapının haritasını çıkardı. En küçük yapı 1,5 x1,5 metrelik karedir, en büyüğü de 7x6 metre boyutlarındadır. Yapılardan bazılarının konut olduğu belliydi ve içinde bulunan belgelerden Çince ve Hotanca kayıt tutan memurlara ait oldukları anlaşılıyordu.

Harabelerden birinde Budist metinlerinden çok sayıda yaprak vardı; bu, alanda bir kütüphaneye işaret ediyordu. Diğer yapılar da açıkça diniydi: birçoğunun üzerinde tanrısal varlıkları tasvir eden alçı heykeller ile duvarlarda freskler vardı. Bazı binalarda ayrıca yerde gömülü ahşap paneller de bulunuyordu.

Dandan Oilik yeterince uzaktı ve Stein, pazarda satılan eserlerin ya tek başına ya da küçük gruplar halinde kısa bir yolculuktan sonra buldukları eserler olacağı sonucuna vardı.²⁸ Stein, Dandan Oilik'e ulaşım olmadığı konusunda yanılıyordu. Evet, bu alan Taklamakan Çölü'nün ortasıydı ve bulmak kolay değildi ancak kararlı olanlar oraya gitmeyi başarabiliyordu. Amerikalı coğrafyacı Ellsworth Huntington, 1905 yılında buraya geldi ve 1920'lerde Alman gezgin Emil Trinkler ile İsviçreli yol arkadaşı Walter Bosshard onun izinden geldi. 1998'de İsviçreli gezgin Christoph Baumer, alana deve kervanıyla –arkeolojik alan yetkililerini şaşırtarak– seyahat etti ve izinsiz bir kazıda birkaç tane yeni resim buldu.²⁹ Küresel Konumlama Sistemi ve modern teknoloji ürünü arazi araçları, son yıllarda yağmacıların Dandan Oilik'e ulaşmasını daha da kolaylaştırmıştır.

1998'den itibaren kaynağı belli –ancak büyük ihtimal Dandan Oilik'ten veya yakınlarından– Hotan dilindeki belge ve eşyalar antika dükkânlarında görülmeye başladı. Modern Çin müzeleri ve üniversiteleri, Batı müzelerinde çalışan küratörlerin karşı karşıya kaldığı aynı çetrefilli ikilemeyle yüzleşmiştir: Yağmalanan eserleri satın alıp bilim insanlarının analiz etmesi için korusalar mı? Yoksa yağmacıları arkeolojik alanları yağmalamaktan vazgeçirip eserleri satın almayı reddetseler mi? Onları satın almazsa elyazmaları kaybolacak; kaybolursa izinsiz kazılara devam edilecek ve büyük ihtimalle de sayısı artacaktı.

2004'te Pekin'deki Çin Milli Kütüphanesi, Dandan Oilik'ten bazı belgeleri almaya karar verdi. Hotan dili uzmanları, bu belgeleri tarihlendirmek, çözmek ve çevirmek, onların orijinini belirlemek (bazen bulunma yerlerinin bilindiği belgelerde yer alan bazı isimlerden söz eder) ve –en önemlisi de– önemini anlatmak için çok çalıştılar. Bu yeni bulgu, İpek Yolu tarihinde meydana gelen önemli gelişmeler hakkında anlayışımızı değiştirdi. Dandan Oilik bölgesinden en erken dönem belgeler 722 yılına aittir.³⁰ Dandan Oilik'in güneyinde küçük bir yerleşim yeri olan Domoko'da (Çince Damagou) bulunan bu ahşap sayım çubuklarının bazıları 2,5 cm veya daha küçük bazılarıysa 19 cm ile 46 cm arası uzunluktaydı. Bir ucunda tahıl konulan kaba tutturdukları yuvarlak bir delik olan bu sayım çubukları eşit aralıklarla yerleştirilmişti ve vergi memuru tahılla bir ödeme aldığıında üzerine mürekkeple bir çentik atıyordu. Buna tipik bir örnek:

(Çince metin): Bajia'dan Boluodaocai, 7 şuo (yaklaşık 42 lt) buğdayı Kaiyuan'ın (722) 10. yılının 8. ayının 4. gününde getirmiştir.

Yazıcı: He Xian. Memurlar: Zhang Bing, Xiang Hui.

(Hotanca metin): Birgamdara'dan Bradaysaa 7 kusas buğdayı Marsha shau yılında teslim etti.³¹

Hem Çince hem de Hotancasında vergi veren kişinin ismi, ödenen tahıl miktarı ve ödemenin yapıldığı yıl (722) yer almıştır. Çince metin, verginin ödendiği tam gün ve ay ile vergiyi alan yazıcıyla üstlerinin isimleri gibi daha çok bilgi içerir. Sayım çubuklarında üç çeşit vergi görülür: Arpa, buğday ve darı.³² Tüm çubuklar (Çin Milli Kütüphanesi tarafından satın alınan 35 sayım çubuğunun olduğu bir takım ile özel koleksiyonda olan başka cetveller de var) aynı düzeni koruyor.

Bu sayım çubukları, Tang hanedanının vergi toplama sisteminin Hotan'da nasıl uygulandığına dair net bir bakış sunuyor. Belgeler iki dilde hazırlanmıştır. Biz modern dünyada, Avrupa Birliği'nde ve diğer uluslararası kurumlarda çok dille hazırlanan belgelere alışkınız. Ancak dilli tahıl sayım çubuklarında iki dil birden görmek olağandışı. VIII. yüzyılda Çin devletinin erişim alanı en alt seviyeye kadar genişledi; en düşük tahıl vergisi bile halkın kullandığı Hotanca ile hükümdarların dili Çince olarak kaydedildi. Yönetim kademesindeki tüm memurların benzer bir şekilde hem Hotanca hem de Çince unvanları vardı. Hotan bürokrasisinde Hotanca belgeleri Çinceye çeviren yazıcılar çalışıyordu; bazı Çince belgeler Çinli memurların anlaması için çevrilmiş halkın Hotanca yazdığı dilekçelerdir.³³

Sadece Hotanca yazılmış ve sayım çubuklarıyla aynı döneme ait farklı bir ahşap belge grubu yerel toplum hakkında daha çok bilgi açığa çıkarmaktadır. Kutu şeklinde iki parça ahşaptan yapılan tabletlerde, alt tablet bir çekmece gibi tokmağından çekerek açılabilir ve kapanabiliyordu. Kutunun iki parçasının içinde, yanlarında ve dışındaki yazılar kutunun hemen hemen her yüzeyini kaplıyordu. Bu parçalar farklı kişiler arasındaki akdi sözleşmeyi kaydediyordu.³⁴

Bu belgeler, kararların alındığı yetkililerden oluşan ve Hotan toplumuna ait ayırt edici bir özelliği olan bir “kurul” a atıfta bulunuyor. Bir anlaşmazlık, sulama suyunun ödemesiyle ilgilidir: Davayı dinleyen yetkililer bütün köye ait olan suyu, geçici olarak bu kişinin kullanmasına ve köyün gelecekte kullanma hakkını elinde bulundurması gerektiğine karar verir. Karar, iki memurun ismi verilerek, “Bu dava, daha önce yargı kuruluna sunulmuştur,” cümlesiyle sona erer.³⁵

Bu vaka, VIII. yüzyıl başlarında ve büyük ihtimal daha önce Hotanlıların bireylerin sulama hakkının devri, bir borç veya bir çocuğun evlatlık alınması gibi işlemleri kaydettiği sofistike bir hukuk sistemi geliştirdiğini göstermektedir. Şahitler, bu davalarda ayrıntıları anlatıyor ve memurlar belgelere –geleneksel olarak bir kurul önünde– uygulanacaklarına emin olmak için imza atıyordu. Bir karara varıldığında bütün toplum buna uymak zorundaydı. Tüm köylerin toplu ödediği vergi yükümlülüğü sistemi vardı. Bir köy gerekli vergiyi ödediğinde, bütün ödemenin yapılması şartıyla vergi memurları bir makbuz veriyordu.

Bu sistem, 755'te An Lushan isyanı patlak verdiğinde orta Çin'de yürürlükteydi. Bir sonraki yıl Hotan kralı, çoğu Hotan garnizonunda kalan Çinli askerlerden oluşan beş bin askeri Tang imparatoruna isyanı bastırmakta yardımcı olmak için gönderdi. 755'ten sonra Çinlilerin, Hotan'da zayıf bir kontrolü oldu. Güç, Çinli bir yerel temsilcinin elinde kaldı ancak Çin'in başkentindeki üstlerince kara ulaşımı çok güç olduğu için çoğu zaman mesajlarını ulaştırıyordu.

755'ten sonraki on yıllar boyunca Çin'in kuzeybatısındaki başka yerlerde olduğu gibi, Çin devleti kuzeybatıda konuşlanmış askerlere ödeme yapmayı bıraktı; Dunhuang'da bu dönemde sikke sıkıntısı yaşandı. Çin sikkeleri, 755'ten önce de Hotan'da her zaman bulunmuyordu. Bir olayda, bir çocuğu evlatlık alan aile, çocuk için beş yüz sikke ödedi ve sikke sıkıntısı yaşandığı için eksik ödemeyi iki yüz sikke karşılığı beyaz ipekle karşıladı.³⁶

Dandan Oilik'ten bulunan ve 780'lere tarihlenen bazı Çince belgeler, on bin sikkelik borçlardan söz ediyor.³⁷ Bu sikkelerin gerçekten ödendiğini veya halkın kumaş ya da tahılla ödeme yapacağı bir birim olarak yazılıp yazılmadığını söyleyemiyoruz. İki dilde yazılan bir sözleşmede, Çince metinde sikkeyle ödeme yapıldığı, Hotanca olanda ise sikke karşılığında ne kadar kumaş ödeneceği belirtilir.³⁸ VIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, eski zamanların sikke ekonomisinin yerini, ölçülü miktarlarda kumaş ve tahılın para olarak kullanıldığı geçim ekonomisi aldı.

Askerlerin kışlık kıyafetleri için koyun postu talep eden bir belgede de görüldüğü gibi, Çin kuvvetleri, Hotan halkından vergi toplamaya devam etti. Bu belge, Dandan Oilik'te aynı yılda bulunan diğerleri gibi, ordu dışı konularda mezranın başkanı yani spata olarak görev yapan Sidaka adında yerel bir memura yazılmıştı. Kendisi de bir spata olan belge yazarı

Sidaka'nın mezrasındaki insanların 90 koyunu olduğu için 28 koyun postu borçlu olduğunu açıklamaktadır; vergi oranı sahip olunan her 6,5 koyuna 2 koyun postu veya mezra başına 27,69 koyun postudur. Sidaka 27 koyun postu verir ancak meslektaşları bütün miktar ödenmeden makbuz veremeyeceğini açıklar. Böyle bir belge, hane başı ayrıntılı bir kayıt sisteminin olduğunu ve mevrada sadece insanların değil sahip oldukları hayvan sayılarının da kaydedildiğini göstermiştir. Böyle bir kayıt olmasa –benzerlerine ulaşılmıştır– işgalci Çin devleti mevradan kaç tane koyun postu toplayacağını bilemezdi.

Kyoto Üniversitesi'nde bir dilbilim profesörü olan Yoshida Yutaka, farklı Hotanca belgelerin bulunduğu dört farklı nokta saptadı. İki tanesi Dandan Oilik'tedir; bir tanesinde Sidaka'dan söz edilen, 777-788 yılları arasında ait belgeler içermektedir.³⁹ Bu ve aynı noktalarda bulunan diğer belgeler de, Sidaka'nın isminin görüldüğü yıllar olan 777-788 yılları arasında Hotan'ın Çin yönetiminde bir hükümeti olduğunu gösteriyor. Bu yıllarda Tibetliler, Tang merkezi hükümetinin zayıflamasını fırsat bilip Orta Asya'ya saldırganca bir yayılma gösterdiler. 786'da Dunhuang'ı fethettikten sonra 789'da başlayarak üç yıl boyunca Turfan'da Uygurlarla savaştılar, 792'de onları yendiler ve 796'dan önce Hotan'ı fethettiler.⁴⁰ Batı bölgeleri üzerine çalışan tarihçiler, Tibet İmparatorluğu'nun 840'lı yıllarda içerden çöktüğünü biliyordu; aynı on yılda Kırgızlar, günümüzde Moğolistan'da olan Karabalgasun'daki Uygurları yendi ve birçok Uygur güneye, bugünkü Sincan'a kaçtı. Dandan Oilik'te yeni keşfedilen belgeler hangi vahaların Tibetlilerin veya Uygurların eline hangi yıllarda düştüğünü tam olarak bilmeyi mümkün kılıyor.

Mazar Tagh, Kuça ile Hotan arasında güneye doğru 150 km'lik bir rota üzerinde stratejik öneme sahip askeri bir hisardı. Aynı zamanda çölde yerleşimin olmadığı bir yerdeydi; Hotanlı aşçı ve muhafızlar nöbetleşe burada kalıyordu.⁴¹ Hotan'ın fethiyle birlikte Tibetliler daha önce Çinli askerlerin kaldığı ileri karakolun kontrolünü ele geçirdi. 798 tarihli bir belge, belgeyi alan memurun, hisardaki erkekleri ve sığırları yakındaki bir kasabaya nakletme talebini gösterir. Belgede düşmanın adı belirtilmese de, 800 yılı civarında Kuça'yı istila eden Uygur Kağanlığı olduğu ihtimal dahilindedir.⁴²

Tibetliler, önceki yönetimin büyük çoğunluğunu yerinde bıraktı; bazı kişiler Tibet Hükümdarlığı öncesinde ve sonrasında aynı görevde kaldı. Hem Hotanca hem de Çince emirler yayınlanması, Çin bürokratik uygulamalarının Hotanlıları ve daha sonra Çinlileri ne kadar çok etkilediğinin

bir göstergesidir.⁴³ İmza olarak kendi Çince karakterlerini kullanan çok az memur kaldı. Yazıcılar, birçok Çince cümlelerin Tibetçeye çevrildiği sözleşmeler hazırladı. Tibet içinde kullanılmayan bu sözleşmeler Dunhuang’da Tibet dilinde sözleşmelere örnek oluşturdu.⁴⁴ Tibetliler Hotan’ı dolaylı yollardan yönetti. Herhangi bir şeye ihtiyaçları olduğunda en yüksek rütbeli memur, Hotanlı meslektaşısı olan temsilciye talepte bulunur ve o da ilgili yerel memura emri iletirdi.⁴⁵

Ne kadar zengin olurlarsa olsunlar, Dandan Oilik’ten elde edilen vergi kayıtları, İpek Yolu’nda kimin, neden seyahat ettiğini açıklamıyor. İpek Yolu’nda kültürel etkileşime dair en aydınlatıcı belge, Stein’in adamlarının kendi başlarına, hiçbir ödeme almadan kazdıkları sırada gün yüzüne çıkmıştır. Dandan Oilik’te on yedi gün boyunca (18 Aralık 1900-4 Ocak 1901 arasında) kazı yaptıktan sonra Stein, ekibinden bazılarını işten çıkardı ve kalan adamları yaklaşık 11 km uzaklıktaki bir başka kazı alanına götürdü.

Stein, ilk gece kampa döndüğünde işten çıkardığı işçilerden bazılarını orada görünce şaşırdı. Kendisine ilk buldukları eserleri sunduklarında daha da şaşırdı. Dandan Oilik’in 13 numaralı yapısının köşesine yakın bir yerde üzerinde İbranice yazıların olduğu bir belge bulmuşlardı. Stein, adamlara buldukları yeri söylediklerinde neden inandığını şöyle açıkladı: “Kâğıt gerçekten eskiydi (VIII. yüzyıl) ve sahte bir belge yapıp gömmek çok hazırlık gerektirecekti.”⁴⁶ Stein, özellikle sahtecilik konusunda temkinliydi; çünkü Hoernlé’nin yeni bir dilin daha keşfedilmesine inanmasına neden olan sahte belgeler yazan İslam Akhun’un sahtekârlığını yeni ortaya çıkarmıştı.⁴⁷

Stein, Dandan Oilik’teyken, Turdi’nin gençliğinde 200 rupi veya 13 İngiliz sterlini (günümüzde bin pound kadar) değerindeki gümüş külçeleri bulduğunu söylediği 13 numaralı yapıdaki kumu temizlemişti.⁴⁸ Bir tarafı 18 m ve 6,7x5,5 metrelik bir odası olan büyük bir yapı olsa da Stein’in ekibi sadece bir ocak ile ahşap çerçeve bulunca kazmamaya karar verdi.⁴⁹ Stein ayrıldıktan sonra işten çıkarılan adamlar daha önce yağmacıların açtığı bir yığını kazdılar ve İbranice yazılmış buruşuk bir belge buldular.

Mektup, IX. yüzyılda İran’da Orta Farsçanın yerini alan Yeni Farsça dilinde yazılmıştı. Dünyanın çeşitli yerlerinde, üzerinde Afganistan Herat yakınlarında, güney Hindistan’da Malabar Sahili’nde ve Bağdat’ta olmak üzere ancak bir avuç Yahudi Farsçası belge bulunmuştur. Dandan Oilik belgesi en eski örnek olmasa da –en eskisi 750’lere tarihlenmekte– günümüze ulaşan Yahudi Farsçası belgeler arasındadır.⁵⁰

Parçalanmış mektuptan bir anlam çıkarmak zordu çünkü kâğıdın sadece ortası kalmıştı; cümlelerin baştaki ve sondaki kelimeleri kaybolmuştu. Yazar, üstü olduğu anlaşılan bir iş ortağına koyun, kıyafet, hintsümbülü (tıpta ve kokularda kullanılan bir bitki), eyer, üzengi ve kayış gibi alışverişler hakkında yazmıştı. Büyük ihtimal tüccar “kârını ve zararını” öğrenmek için bunu yapmıştı. İran’dan neden ayrıldığını bilmiyoruz ancak kendisinin (veya atalarının) İslam fetihlerinden kaçmak için doğuya ilerlediğini ve çalkantılı bir dönemde Hotan’da kaldığını varsayabiliriz.

Mektup VIII. yüzyıl sonunda Dandan Oilik’te Farsça konuşan en az bir Musevi’nin olduğuna tanıklık ediyor ancak mektubun parçalanmış olması daha fazla bir şey söylemeyi zorlaştırıyor. Bu alanda bulunan ilk eserlerden yüz yıldan fazla bir süre sonra hiç beklenmedik bir olay oldu. Neredeyse hiç zarar görmemiş ikinci bir Yahudi Farsçası mektup bir satışta ortaya çıktı ve Çin Milli Kütüphanesi onu satın aldı. Pekin Üniversitesi’nden yüksek lisans derecesini almış ve Harvard’da doktora çalışmalarına devam eden Zhang Zhan, 2008’de mektubun transkripsiyonunu yaptı ve Çince çevirisini yayınladı; çok yakında İngilizce çevirisini de yayınlamayı düşünüyor.⁵¹

Eski mektupla aralarındaki benzerlikler o kadar çoktu ki, Zhang Zhan, iki mektubun aynı zamanda ve aynı kişi tarafından yazıldığından emindi: IX. yüzyılın başlarında, Hotan’da yazılmıştı. Kaşgar’daki son gelişmeleri bildiren bir cümle, mektubun yazıldığı tarihe dair ipucu veriyor: “Tibetlilerin hepsi öldürüldü.”⁵² Dandan Oilik’te bulunan başka Hotanca mektuplardaki gibi Uygurların Tibetlileri yenmesinden söz eden mektup, Uygurların Kaşgar’ı alıp Tibetlileri kovduğu tarihte, 802’de yazılmıştı.

Yeni mektup, yazarının “çok uzaklar”dan yazdığını belli eden, Dandan Oilik’te yaşayan bir Musevi olan Efendi Nisi Chilag’ın ailesine sekiz satırlık selamıyla başlar. Yazar, “bir toprak sahibi” ile bir koyunla ilgili yaşadığı anlaşmazlığı ayrıntılarıyla anlatmaktadır: misk ve şeker gibi (hediye olarak sunduğu diğer eşyaların isimleri bilinmemekte) hediyeler vermesine rağmen henüz koyunu geri alamamıştır. Toprak sahibinin onu bir Sogdlu sandığı ilginç bir olay anlatması ve İpek Yolu’nda Sogdlu tüccarların çok Musevi tüccarların da az olması düşünüldüğünde bu muhtemel bir yanlış anlaşılma olur.

Musevi tüccarlar, İpek Yolu’nda çok az iz bırakmıştır. Karakorum ana-yolu üzerindeki en son yazıtlardan bir tanesinin İbranice olduğunu hatırlayın. IX. yüzyılın sonlarında yaşanan bir katliamın Arapça kayıtlarında,

güneydeki Guangzhou (Kanton) şehrinde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Zerdüşterle birlikte yaşayan Musevi tüccarlardan söz edilmiştir. 17 numaralı mağarada bulunan katlanmış bir yaprak kâğıtta İbranice yazılmış on sekiz satırlık bir duanın yanı sıra İbranice mezmurlardan bir seçki bulunuyordu.

Bir tane İbranice dua belgesine ve on binlerce Çince ve Tibetçe belgeye ek olarak Dunhuang'daki kütüphane mağarasında çoğu parçalanmış iki bine yakın Hotanca belge de vardı.⁵³ Güçlü komşularla çevrili küçük ülkelerde yaşayan pek çok halk gibi Hotanlılar da yabancı dil öğrenme becerisine sahipti. Hotanca bir yazıcı o kadar yetenekliydi ki Tibetçe metinleri kopyaladı. Biz onun Hotanlı olduğunu, sayfaları Hotanca numaralandırdığı için biliyoruz.⁵⁴ Hotanlılar, bu yeni dilleri, sözlükleri olmamasına rağmen nasıl bu kadar çabuk öğreniyordu?

Hotanca ve Çince konuşma kılavuzlarından birçok sayfa Dunhuang kütüphane mağarasında korunmuştur.⁵⁵ Çince karakterler kullanılmadan yazılan bu yardımcı kitaplarda Çince cümleler, Brahmi alfabesi kullanılarak yazılmış ve Hotanca anlamı açıklanmıştı. Bu metinler üzerinde çalışan çok yetenekli dilbilimciler X. yüzyıl Çince telaffuzunu kullanarak ters yönden Hotanca versiyonlarını çalışmış ve orijinal Çince cümleleri yeniden yapılandırmıştır. İyi bir dil dersi kitabı gibi bu Çince-Hotanca iki dilli listede, öğrenciler pratik yapabilsin diye hepsi kısa olan anahtar cümle düzeni tekrarlanmıştır:

Sebze getir!
Salatalık getir!
Kabak getir!

Konuşma kılavuzunda ayrıca pazarda alışveriş yaparken kullanılacak cümleler de yer alıyordu. X. yüzyılda Hotan ile Dunhuang arasındaki bağı düşünecek olursak farklı mesleklerle elçiler, keşişler, tüccarlar– ait Hotanlıların Çince basit cümlelerden faydalanmış olmaları ihtimal dahilindedir.

Bunun aksine Sanskritçe-Hotanca iki dilli metinler daha kısıtlı bir kitleyi hedefliyor.⁵⁶ Sanskritçe-Hotanca konuşan biri için öğrenmek kolaydı. Aynı Brahmi yazı sistemiyle yazıldığı için, dili öğrenenler Sanskritçe cümleleri kopyalayıp ezberleyebiliyordu. 194 satırlı Hotanca-Sanskritçe konuşma kılavuzu basit bir diyalogla başlıyor:

Nasılsın?
İyi, teşekkür ederim!
Sen nasılsın?
Nereden geliyorsun?
Hotan'dan geliyorum.

Diyaloglarda başka yerlerden de söz ediliyor: Hindistan, Çin, Tibet ve Ganzhou (günümüzde Zhangye, Gansu'da Uygur Kağanlığı'nın merkezi). Konuşma kılavuzu nasıl at alınacağını ve nasıl yem bulunacağını, nasıl iğne iplik isteneceğini ve giysilerin nasıl yıkanacağını öğretiyor. Bazı diyaloglar anlaşmazlıklara işaret ediyor:

Bana kızma.
Saçını çekmeyeceğim.
Hoş olmayacak şekilde konuşursan sana kızarım.
Hatta bazıları cinsellikten söz eder:
Birden fazla kadını seviyor.
Sevişiyor.
Diyalogların bazıları kullanıcının amacını açıklıyor:
Hiç kitabın var mı?
Var.
(Hangi kitaplar?)
Sutralar, Abhidharma, Vinaya, Vajrayana.
Hangisi senin?
Hangisini istersin?
Vajrayana okumak isterim.

Sadece bir keşiş veya ileri düzey Budizm öğrencisi bu cümleleri kullanabilirdi. “Sutralar” tüm Budist metinlerine verilen genel bir isimdir: “Abhidharma” dogmatik metinlere aittir, Vinaya Budist kurallara ve “Vajrayana” Tantrik metinlere... Sanskritçe, Çin'den Hindistan'a kadar, Hotan dahil bütün manastırlarda konuşuluyordu. Bir diyalog, hedef kitle hakkında daha çok bilgi veriyor:

Çin'e gidiyorum.
Çin'de ne işin var?
Bodhisattva Manjushri'yi göreceğim.

Hedef kitle VIII. yüzyılda popüler olan hac rotasında seyahat eden keşişlerdi. Tibet veya Hotan'dan başlayarak doğuya gittiler, son varış noktaları Shanxi'deki Wutai Dağı'nda Manjushri'ye adanmışlık merkezi olan Dunhuang'da mola verdiler (Pekin'in kuzeybatısına arabayla yaklaşık dört saatlik mesafe).

Günümüze ulaşan belgelerdeki bir kopukluktan dolayı, Dandan Oilik belgelerinin sona erdiği 802 yılı ile kütüphane mağarasında bulunan belgelerin Dunhuang'daki bir memurun, Hotanlı elçilere bir demet ve sekiz yaparak kâğıt verdiği 901 yılları arasında Hotan'ın tarihi hakkında çok az şey bildiğimiz anlaşıyor.⁵⁷ X. yüzyılda Hotan kralları, Dunhuang'daki Kao ailesi hükümdarlarının ait olduğu aynı uluslararası düzenin bir parçasıydı: Birbirlerine, Ganzhou ve Turfan Uygur Kağanlığı ile orta Çin'deki farklı hanedanlıklara elçiler gönderiyor ve onlardan gelen elçileri kabul ediyorlardı. Hotanlı elçiler, Çin'in merkezine seyahat etmek için önce Dunhuang'a, ardından başkente giden heyetlerin önemli bir duraklama noktası olan Lingzhou'ya (Günümüz Lingwu idari bölgesi, Ningxia) devam etmeden önce Ganzhou'ya gidiyordu. Çin'in merkezine seyahat o kadar belirsizdi ki, Hotanlılar ve iki Uygur kağanlığı, bazen sadece "Çin" olarak anılan Dunhuang'a sık sık vergi ödemesi için elçiler gönderiyordu.⁵⁸

Dunhuang'ın Kao ailesi ile Hotan'ın kraliyet ailesi arasında güçlü bağlar vardı. Hotan'da 912-966 yılları arasında hükümdarlık yapan Kral Visa Sambhava Çince Li Shengtian ismini de kullanıyordu.⁵⁹ 936 yılından önce bir zamanda Kao Yijin'in kızıyla evlendi. Hotan kraliyet ailesi, Visa Sambhava'nın eşi ile Hotan kralının veliahtlarının yaşadığı Dunhuang'da ikamet ediyordu.⁶⁰ Veliaht prensin ikametgâhı, Hotanlıların bir temsilciliği gibi işliyordu ve büyük olasılıkla 17 numaralı mağarada bulunan Hotanca belgeler, veliaht prens tarafından Üç Diyar Manastırı'na bağışlanmış arşivlerdi.⁶¹

938'de Visa Sambhava Hotan'dan son dönemde Jin'in başkenti olan Henan, Kaifeng'e elçi gönderdi. Bu heyet, hükümdarlığı döneminde 960 yılında Song Hanedanlığı'yla birleşen Çin'e Hotanlılarca bir heyet gönderilen beş olaydan biridir.⁶² Bu alışverişin Çince kayıtları her zamanki gibi çok kısadır. Örneğin, "On ikinci ayın dördüncü gününde (Jianlong Hükümdarlığı'nın ikinci yılında veya 961'de) Hotan kralı Li Shengtian, Song hanedanı kurucusuna "bir yeşim tablet ile kutu" sunan bir elçi gönderir.⁶³ Çinliler normal şartlarda tarihi, hediyeği gönderen ülkenin adını, sunulan hediyeği ve bazen de baş elçinin adını yazardı. Buna karşılık 17

DUNHUANG MAĞARASI BAĞIŞÇILARI HOTAN KRALI VE KRALİÇESİ

Dunhuang'daki 98 numaralı mağaradaki bu resim, Hotan kralı Visa Sambhava (912-966) ile Dunhuang hükümdarı Kao Yijin'in kızı olan eşini gösteriyor. İki aile arasındaki bağlar sıkıydı ve Hotan Kraliyet ailesi sıklıkla Dunhuang'daki mağaraların inşasına maddi destekte bulunmuştu. (Amelia Sargent çizimi)

numaralı mağarada korunan on beş sayfalık Hotanca belgede, muhtemelen Visā Sambhava'nın hükümdarlığının sonuna yakın, X. yüzyıl ortalarında Hotan'dan ayrılan yedi veliaht ve onların maiyetinden oluşan bir görev hakkında ayrıntılı bilgi vardı.⁶⁴ Bu belgeler, özellikle onuncu yüzyıl gibi zor bir dönemde İpek Yolu ticareti hakkında birçok bilgi vermektedir.

Veliahtlar ve kortejleri, 360 kg yeşim taşıyla yola çıktılar.⁶⁵ Buna ek olarak deri eşyalar, büyük olasılıkla eyer, koşum takımları ve başka atçılık malzemeleri de taşıyorlardı. Atlar ve yeşim taşı, Hotan'da en yaygın vergi öğeleriydi; develer, şahinler, Tibet sığırı kuyrukları, kumaşlar, kürkler, ilaçlar, mineraller, şifalı otlar, bazı koku türleri, kehribar ve mercan da kaydedilen diğer hediyeler arasındaydı.⁶⁶ Zamanın geçim ekonomisinin uygun olarak, hükümdarlar da köleleri birbirlerine sundular.⁶⁷

Hükümdarlar bu hediyeleri beğendi ve bunu dile getirdi. Hotanlılar ile Ganzhou'daki Uygur Kağanlığı'nın on yıl boyunca birbirine hediye vermediği bir zamanda Kağan, Hotan kralına yazdı. (Mektubun sadece Hotanca çevirisi günümüze ulaşmıştır; mektup X. yüzyıl kuzeybatı diplomasi dilleri olan Çince ya da Tibetçe yazılmış olmalı.) Uygur Kağanlığı, Hotan heyeti tarafından daha önce ona getirilen "muhteşem eşyalar"ı öz-lüyordu.⁶⁸ Ancak asıl özlediği sadece elçilerden sağlayabildiği rakiplerin askeri güçleri hakkındaki istihbarattı.⁶⁹

Bir krallıktan diğer krallığa seyahat o zamanın insanlarına bile yavaş geliyordu. Hotan'dan veliahtla birlikte seyahat eden bir elçi şikâyet ediyordu: "Dunhuang'a kadar 45 gün sürecek zorlu bir yolculuğa çıkıyorum, uçma gücüm olsa bir günde gidebilirdim."⁷⁰ At sırtında yol alanlar 1523 km yolu on sekiz günde gidiyordu.⁷¹ Kuşların uçma gücünü kıskanmalarına şaşmamalı.

Veliahtlar hiçbir zaman Çin başkentine ulaşamaz; Dunhuang hükümdarı Uygur Kağanı öldükten sonra üç ordunun hükümdarlık için savaştığı Ganzhou'ya seyahatin çok tehlikeli olduğunu düşünür. Dunhuang hükümdarı, Dunhuang'da kalmaları için ısrar eder. Seyahat tam bir hüsrarla sonuçlanır ve veliahtlar eve yazdıkları mektuplarda acı acı şikâyet ederler. Yanlarında taşıdıkları hediyeleri harcamak zorunda kaldıklarından yoksul düşmüşlerdir.

Adamlarımızın sahip olduğu tüm hayvanlarımız kayıp. Kıyafetlerimiz kayıp... Ganzhou'ya çıkıp gidebileceğimiz (?) hiç kimse yok. Çinli krala verecek mektubumuz da hediye de yokken Shuofang'a (Çin

başkentini ziyaret eden elçilerin ilk kabul edildiği yer) nasıl gelebiliriz?.. Birçok adam öldü. Yiyeceğimiz yok. O zaman bir emir nasıl gelecek? Kendimizi koruyamadığımız bir ateşe nasıl gireriz?⁷²

Korumaların yazdığı bir mektup, hayvanların nasıl kaybolduğunu açıklıyor.⁷³

Veliahtların yola devam etmesine izin vermeyen hükümdar, onların amacının beraberinde seyahat eden keşişlerden daha farklı olduğunu gördü. Keşişler bazen hacı olarak bazen de resmi heyetin üyeleri olarak seyahat ediyordu. Hükümdarlar, güçlü bir keşişi ağırlamanın ya mucize şeklinde anlık fayda sağlayabileceğini ya da Budizm destekçilerine sağlanan prestijden faydalanacaklarını düşündükleri için keşişleri kabul ediyordu. Veliaht heyeti dağılınca keşişler gruptan ayrıldı, Çinlilere verilmesi gereken hediyelerden bazılarını alıp eşleriyle yaşamaya başladılar. Bu, bekârlık yemini eden Budistlerden beklenecek bir davranış değildi ancak Niya veya Dunhuang'da bulunan kalıntılardan Budistlerle ilgili edinilen bilgilere uyuyordu.

Veliahtlar kargaşa nedeniyle Ganzhou tarafına doğru gidemedi. Dunhuang hükümdarı, Çin sarayının Hotan hediyelerinin saraya ulaşmasından kişisel olarak kendisini suçlamasından korkuyordu.⁷⁴ Ancak üç keşişin ilerlemesine –onu herhangi bir sorumluluktan kurtaran resmi bir belgeye parmak bastıktan sonra– izin verdi; çünkü hediyeler taşımayan din adamlarının daha az tehlike altında olduğunu düşünüyordu.

Heyetten iki kişi, üyelerden bazılarının heyetin dağılmasına nasıl tepki verdiğini anlattı. İki durumda da bu kişiler, Hotan kralının Çinlilere gönderdiği eşyalarla kaçtı.⁷⁵ Sekiz kişiden sadece ikisi Çin'e gitti: Özgürlüğüne kavuşmayı umut eden bir köle ile “saraya yüz battaniye” satmayı planlayan bir tüccar.⁷⁶ Kalan herkes çalıntı mallarla Hotan'a döndü.

Heyet üyeleri kendi seyahat masraflarını karşılamak için bu hediyeleri takas etti. Önden giden üç keşişe mektup verdikten sonra Ganzhou'dan iki adam Dunhuang'a doğru “ticaret” yapmak için yola çıktı.⁷⁷ Onlar da Ganzhou'da soyuldu. Veliahtların hayvanlarının çoğunun öldüğü bu tehlikeli seyahat sırasında ekipten ikisi “malını kaybetti” ve Sogdlu bir tüccar ne yük hayvanını ne de “dağlara sakladığı mallar”ını bulabildi.⁷⁸ Talihsiz elçilere tüccarlar eşlik etti ve aynı zorluklarla onlar da karşılaştı.

Veliahtlar da ticaret yapıyordu. Capastaka adındaki Hotanlı bir veliaht, 18 kg yeşim taşını Dunhuang'daki yetkililere yüz elli top ipek kar-

şılığında verdi ve elli top ipek, Hotan sarayındaki Çinli annesi Leydi (Furen) Khi-vyaina'nın adına aldığı bir hediye idi. Kardeşi Wang Pa-Kyau, annesine yazarak Capastaka'nın onu kandırdığını söyledi ve ona da bir yeşim taşı göndermesini istedi: "Elçiler oraya geldiğinde bana da küçük bir ira (yeşim taşı) gönderme tenezzülünde bulunur musunuz?"⁷⁹ Kardeşi gibi kendisi de seyahat masraflarını karşılamak için yeşim taşını ipek ile takas etmeyi düşünmüştü.

Farklı bir Hotanlı gezgin grubunun yaptığı masraf listesine göre, yolcuların kullandığı ana para birimi ipek toplarıydı. Arpa, deve ve at satın almak, bir rehberle ödeme yapmak ve "kırk hemşeri tüccar"ı vermek için ipek topu kullanıyorlardı. İpek her zaman para gibi işlemiyordu; yolcular aynı zamanda bir topundan kıyafet de yapıyordu. Masrafları ödemenin yanında, ipek ile canlı koyun ve antilop derisi de takas ediyordu ki bu, X. yüzyılda İpek Yolu ekonomisinde insanların para eden malı kabul ettiğini göstermektedir.⁸⁰

Tokyo Üniversitesi'nden, Hotanca çalışmalarda öne çıkan Prof. Hiroshi Kumamoto bu masraf listesinin neden bu kadar sıradışı olduğunu açıklıyor: "Bu Dunhuang'da bulunan birkaç Hotanca satış belgesinden bir tanesidir. IX-X. yüzyıllarda yerel Çince belgelerde sadece Hotanlı elçi ve keşişlerden söz edilirken Hotanlı tüccarlardan hiç söz edilmemesi dikkate değerdir."⁸¹ Kumamoto çok haklıdır: X. yüzyıldan kalma çok az kaynaktan belli bir gruba ait tüccarlardan söz edilir.

İpek Yolu, uzun zamandır bir tüccarın şahsi deve kervanı ile gittiği bir anayol olarak görülmüştür ancak belgeler bu düşüncüyü zorlamaktadır. Yedi veliahtla ilgili olan Hotanca belgelerde heyetin farklı üyelerinden söz ediliyor: Daha yüksek ve düşük rütbeli elçiler, veliahtlar, keşişler ve sıradan insanlar.⁸² Bu grupları ayıran hatlar geçirendi ve zor zamanlarda daha da arttı. Veliahtlar bile seyahat masraflarını karşılamak için ipek karşılığında sattıkları yeşim taşından söz ediyor. Böyle bir durumda herkes ticaret yapmak zorundaydı ancak ticaret yerelde üretilen ürünler ile yerelde alınan ürünlerin anlık oluşan takasından ibaretti. Birisi belirli bir eşyaya ihtiyaç duyarsa parasını ipek ile ödeyebilirdi ancak bir koyun veya antilop derisi de takas edebilirdi. Böyle istikrarsız zamanlarda birçok insan yolda iş yapıyordu. Genellikle bir heyete dahil olarak özel muamele görme hakkını kazanmış oluyorlardı; her zaman aynı muameleyi göremeseler de...

Dunhuang kütüphanesi mağarasında bulunan Hotanca malzemelerin neredeyse hepsi Hotan'ın doğudaki komşularıyla ilişkilerine odaklanıyor:

Dunhuang, Uygur kağanları, Tang Hanedanlığı ve Çin'deki haneleri. Ancak Hotan'ı değiştiren, batıda yaşananlardır.

Uygurların Kırgızlara 840 yılında yenilmesi, Uygur nüfusunun Moğolistan'dan güneye Turfan ve Ganzhou'ya kitlesel göçünü başlattı ve Uygur kağanları daha küçük ardıl devletler kurdu. 840 yılının hemen ardından bir başka kabile federasyonu kuruldu. Bu döneme ait belgelerde bunlardan “hanlık” veya “kağanlık” olarak söz ediliyordu ve modern bilim insanları onları diğer Türk halklardan ayırmak için adına Karahanlılar dedi. 955'ten önce liderleri Satuk Buğra Han Müslüman oldu ve oğlu* hem askeri saldırıları hem de Türk halklarını Müslüman yapma çabalarına devam etti. 960'ta Müslüman vakayinamelerinde “İki yüz bin Türk obası”nın Müslüman olduğu yazmakta.⁸³ Hangi Türkleri kastettiği veya tam olarak nerede yaşadıklarını belirtmese de, günümüz bilim insanları bu bölümün Hotan'ın 500 km batısında yer alan Kaşgar merkezli Karahanlılara ait olduğunu düşünmektedir. Karahanlılar, Müslüman olduktan sonra Budist tapınakları dahil, İslam'a ait olmayan tüm dini yapıların yıkılmasını emretti.

İslam dünyasının uzakdoğu ucunda, Abbasilerin başkenti Bağdat'tan uzakta yaşayan Karahanlı hükümdarları, büyük ihtimalle İslami güçlerin prestijinden yararlanmak için din değiştirdi. Hazarlar, Kiev Rusları ve Macarlar da dahil olmak üzere o döneme ait bazı liderler Ortaçağ dünyasının büyük dinlerinin –Musevilik, Hristiyanlık ve İslam– avantajlarını tartıp bir tanesini seçiyordu. Karahanlıların Müslümanlığa geçişi de benzer bir olaydı.⁸⁴

Hotanlılar başlangıçta, 970 yılında Karahan ordularını yendi ve Kaşgarların kontrolünü ele geçirdi. Visa Sambhava'nın oğlu Hotan kralı Visa Sura (hüküm yılları, 967-977), Kao ailesinden olan annesinin erkek kardeşi, Dunhuang hükümdarı dayısına bir kraliyet fermanı gönderdi. (bakınız sayfa 219)

Ferman, Hotanlıların Dunhuang ve Çinlilere saygılarını iletmekte neden geç kaldıklarını açıklamaktaydı. Hotan kralı Kaşgar'dan “muhteşem eşyalar, eşler ve oğullar, filler ve soylu kıymetli atlar” elde ettiklerini övgüyle anlatıyor ama biraz da şikâyet ediyordu: “Yabancı bir bölgeyi işgal

* Hasan Buğra Sultan Han. (e.n.)

etmek ve oradaki hükümeti korumak işi hem harika hem de zordur. Ve bir yabancı olarak kontrolü garanti değildir.” Hükümetinin konu hakkında zayıf düştüğünü ima ediyordu: “Para artıyor, mısır ve hayvanlar, insanlar ve askerler naklediliyor ancak insanların öldüğü birçok çatışma yaşanıyor.” Hotan orduları kazansa da Karahanlılar Kaşgar’ın hemen dışındaydı. Zafer kesin değildi.

Kralın fermanı, dayısına gönderdiği hediye listesiyle bitiyordu. Kral, Hotan’dan her zamanki hediyeleri gönderir: Üç parça yeşim taşı (her birinin ağırlığı bellidir), bir parça deri zırh, bazı aletler ve kap kaçak... Karahanlılardan ele geçirilen mallardan gümüş bir kasa ile yine bir kılıf içinde bir çelik alet seçer.⁸⁵ Kaşgar’ın alınması Hotan için büyük bir zaferdir ve Çince kaynaklarda Hotan kralının Çin kralından Kaşgar’da yalananan “dans eden fil”i kendisine göndermek için izin istediğini ve Çin hükümetinin buna izin verdiğini yazar.⁸⁶

Hotanlılar ve Karahanlılar 970’ten sonra da savaşmaya devam ettiler ancak kaynaklar, savaşın nasıl devam ettiğine dair bilgi vermiyor. 1006’da Karahanlıların lideri Yusuf Kadir Han’ın batıya büyük bir askeri saldırı gerçekleştirdiğini biliyoruz. Buna göre tarihçiler Hotan’ı 1006’dan önce fethettiğini varsayıyor.⁸⁷

Kaşgarlı Mahmud (ölümü 1102) Hotan’ın fethiyle ilgili çok meşhur bir şiir* yazar:

Sel gibi üstlerine geldik,
Şehirlerinin içinden geçtik,
Put dolu tapınaklarını yıktık
Buda’nın kafasına sıçtık!⁸⁸

Panik dalgaları doğuya yayıldı. Dunhuang’daki 17 numaralı mağarada Hotan’ın düşmesi kaydedilmemişti çünkü Pekin Üniversitesi’nde Profesör Xinjiang’ın da tahmin ettiği gibi Hotan’da Budist yapılarının yıkılması, Hotanca belgelerin de tutulduğu kütüphane mağarasının mühürlenmesine neden olmuştu.⁸⁹

Bir gecede Hotan, Budizmden vazgeçti. Tarihsel kayıtlar ne yazık ki çok yetersiz. Hotan’ın düşmesinden hemen sonra Liao Hanedanlığı’ndan Kitan

* Şiirin Türkçe aslı, Robert Dankoff’un transkripsiyonuyla şöyledir: kâlgınlâyü aqtîmîz / kândlârâ çîqtî üzmîz / furxan âvin yîqtîmîz / burxan üzâ sîçtîmîz. (e.n.)

hükümdarının Dunhuang hükümdarına at ile ancak yok olan Hotan'dan gelebilecek "çok güzel yeşim taşları" hediye ettiğini biliyoruz.⁹⁰ Hotan'la ilgili bir sonraki kayıt, Çin kayıtlarında geçen, Karahanlılar kontrolündeki Hotan'a 1009 yılında yapılan bir vergi alma ziyaretle ilgili olan kayıttır.⁹¹

Genellikle hükümdarlarla ilgili olan kaynaklar, İslam'ın Karahanlıların yeni tebaaları üzerine etkisi hakkında çok az şey ortaya koyuyor. Bunun istisnası, "1911'de Yarkent'te bir ağacın altında keşfedilen" Arapça ve Uygurca belgelerdir. Yarkent, Hotan'ın 160 km batısında yer almaktadır. Bu malzemeler, bölgede bulunan birçok belge gibi, İngiltere konsolosu George Macartney'e saklanması için gönderildi. Üç tane Uygurca ve 12 tane de Arapça sözleşmeden beş tanesi Uygurca yazılmıştı. Uygur alfabesinden Arap alfabesine geçişi yansıtan bu belgeler, Karahanlıların fethinden yüz yıl sonrasına, 1080-1135 yılları arasına tarihlendiriliyor.

Sözleşmelerin hepsi arazi satışıyla ilgilidir; bu üç yasal düzenleme de, vasi atanmasını, miras bölünmesini ve arazi haklarını içerir. Karahanlılar devleti, en az 1100'de ve en azından Yarkent'te şeriat düzeni kurmuştu. Hukukçular basit yasal belgeler düzenleyecek ve daha sonra ilgili taraflara ve şahitlere Uygurca çevirilerini yapacak kadar Arapça biliyordu. Sözleşmelerin bazıları Arapça bazıları Uygurca imzalanıyordu.⁹² Arapça belgelerden üç tanesinde, belgelerin tarafların bildiği bir dile çevrildiğini ve onlara sesli okunduğunu açıkça belirtilmektedir. En azından Karahan devleti memurları İslam yasalarını biliyordu ancak devletin İslam'a geçişiyle sıradan insanlar üzerindeki etkisi hâlâ çok az biliniyor.⁹³

Karahanlılar Müslümanlığı seçmiş olsa da Batı Bölgelerindeki diğer vaha krallıkları Müslümanlığa geçmez. Kuça ve Turfan'daki Uygur hükümdarları farklı dönemlerde hem Maniciliği hem de Budizmi desteklemiştir; Ganzhou, Dunhuang ve Hotan'ın doğusunda yer alan güney İpek Yolu'nu kontrol eden Xixia da Budisttir.⁹⁴ Sincan'ın bu üç bölünme durumu, XX. yüzyılda da, Sincan'ın Çin Kuzey Liao Hanedanlığı'nın (907-1125) devamı olan Batı Liao'nun kontrolüne geçtiği zaman da devam eder. Onların hükümdarlığında Doğu Kilisesi'nin etkisi, Sincan'da özellikle de Moğolların Kereit ve Nayman kabileleri arasında arttı.⁹⁵

Sonra 1211'de Nayman lideri Kuçluk Han, Batı Liao'yu aldı. Aslında Doğu Kilisesi mensubu olan Kuçluk Han, Budizmi seçti ve korkunç bir İslam karşıtı oldu. Hem Kaşgar hem de Hotan'a saldırarak iki şehrin sakinlerini Müslümanlıktan vazgeçirip ya Hristiyan ya da Budist olmaya zorladı.

Ancak Kuçluk Han, bölgede İslam'ı yasaklayan son hükümdar oldu. 1206'da Moğolları birleştiren ve bir dizi etkileyici fetihler yapan Cengiz Han tarafından 1218 yılında yenildi. Cengiz Han, Kuçluk Han'ın dini politikalarını iptal etti.⁹⁶

Moğol istilaları Cengiz Han'ın 1227'deki ölümünden sonra da devam etti; 1241'e gelindiğinde Moğollar, Avrasya'nın büyük bir çoğunluğunu ele geçirmiş, dünya tarihinde en büyük bitişik imparatorluğu kurmuştu. Kendi Şaman geleneklerini üstünlük tanırken tüm kutsal kişilere destek vererek genel bir dini hoşgörü politikası izledi. Moğol birleşme dönemi sırasında, bazen "Moğol Barışı" olarak tanınan bu dönemde, Avrupa'dan Moğol İmparatorluğu'nun en doğu ucundaki Çin'e seyahat etmek –dünya tarihinde ilk defa– mümkün hale geldi. Bu seyahati birçok kişi yaptı ve bazıları kayıt altına aldı. Çoğu kişi Kırım Yarımadası'ndan başlayarak engin bir okyanusa benzeyen otlakları geçerek Avrasya'dan günümüz Moğolistanı'na ulaşıyordu. Taklamakan'daki geleneksel İpek Yolu güzergâhını kullanmıyorlardı.

İlginçtir ki Marco Polo buna bir istisnadır. Hotan'dan geçen güney İpek Yolu güzergâhını kullandığını iddia etti ve hiç kimse neden daha çok tercih edilen otlakların olduğu yolu kullanmadığını bilmiyor. Marco, 1271'de 17 yaşındayken iki amcasıyla birlikte seyahat etmek için Venedik'ten ayrıldı. Moğol İmparatorluğu daha on yıl önce dörde bölünmüştü. Her bir bölüm Cengiz Han'ın bir oğlu tarafından yönetiliyordu. Çağatay Hanlığı doğuda Turfan'dan, batıda Buhara'ya kadar uzanıyordu ve günümüz Sincan topraklarını da içine alıyordu. Polo, amcalarıyla birlikte Çin'e giderken her ikisi de Çağatay Hanlığı'nda bulunan Yarkent ve Hotan'ı ziyaret etti:

Beş günlük bir yoldan sonra Yarkent şehrine geçtik. Halkın hepsi Muhammedi'dir; ayrıca bazı birkaç Nasturi Hristiyanlar da vardır. Onlar daha önce sözünü ettiğim Yüce Han'ın yeğenine tabidir. Özellikle pamuk olmak üzere hayati ihtiyaçlar stoklanmış- tır. Ancak burada kitapta sözünü etmeye değer hiçbir şey olmadığı için doğu-kuzeydoğu yönünde uzanan Hotan'a geçeceğiz. Hotan, Yüce Han'a tabi olan sekiz gün uzaktaki bir vilayettir. Halkın hepsi Muhammedi'dir. Birçok şehir ve kasaba var ve aralarında en güzel olanı, krallıkla aynı isme sahip olan başkent Hotan. Burada da çok fazla mal var. Pamuk burada bolca yetişiyor. Bağlar, bahçeler, mülkler bolca var. Halk, ticaret ve imalatla geçiniyor; hiç savaşçı gibi değiller.⁹⁷

Yarkent ve Hotan betimlemeleri, tipik Polo anlatımıdır. Tekrarların varlığı ve şaşırtıcı bir biçimde ikna edici ayrıntılardan yoksun olması, bir kişinin gerçekten tanıklık ettiği şeyler olmadığı izlenimini verir. Polo daha sonra henüz tarihçilerin belirleyemediği Pem diye bir yeri betimler. Bu başlıkta yeşim taşıyla ilgili yaptığı önemli bir ek dışında Hotan için yazılanlar tekrarlanır:

Buradan geçtikten sonra, doğu-kuzeydoğu yönünde beş günlük bir yoldan sonra Pem vilayetine geliyoruz. Burada da halk Muhammedi'dir ve Yüce Han'a tabidir. Birçok köy ve kasaba vardır. İlin en güzel şehri ve başkenti Pem'dir. Burada jasper ve kalsedon adlı taşlar çıkarılan ırmaklar vardır. Kaynak sıkıntısı yoktur. Pamuk çok boldur. Halk ticaret ve sanayiyle uğraşır.

Görünüşe göre Polo'nun bilgileri yanlıştır: Pem'le ilgili verdiği tüm bilgiler, Hotan'a uyuyor. Ancak Pem, Hotan ile Niya arasında bulunan bir vaha olan Keriya'nın antik dönem ismi olan Phema olabilir.⁹⁸ Polo'nun Pem tasviri devam ediyor:

Şu gelenek aralarında çok yaygındır. Bir kadının kocası iş için onu 20 günden uzun bir süre bırakıp gittiğinde kadın başka bir koca bulur.

Tarihçiler, Polo'nun anlattıklarının gerçekliğini yüzyıllardır tartıştı. Genel olarak bakarsak Polo'nun Yuan Hanedanlığı saray politikaları hakkındaki geniş bilgisine dayanarak anlatımlarının güvenli olduğu konusunda ısrar eden Moğol tarihçilerinden çok daha fazla kaynağa ulaşabilen Çinli tarihçilerin onunla ilgili daha fazla çekinceleri var.⁹⁹ Herkes, Ortaçağ seyahat kayıtlarında genellikle yazarların hiç ziyaret etmediği yerlerin –Hotan ve Pem gibi– tanımlarını içerdiğini kabul ediyor. Ortaçağ okurları, Polo'nun bahsettiği yerlerin hepsi hakkında doğrudan bilgi sahibi olmasını beklemiyordu.

Polo ve amcaları gibi tüccarlar, Moğollar için önemli bir hizmet veriyordu. İş adamı oldukları için savaşlarda ele geçirilen altın, gümüş ve diğer yağmalanmış malları nasıl değiştireceklerini ve Moğolların zaten istediği kumaş gibi ürünlerle takas etmenin yaratıcı yollarını biliyorlardı. Moğollar, ortaklık kurdukları tüccarlara büyük miktarlarda gümüş ödünç

veriyordu; tüccarlar bu parayı kullanarak mal alıyordu. Bu tüccarlar büyük ölçekte Orta Asya Müslümanlarıydı ancak Süryani, Ermeni ve Musevi tüccarlar da vardı. Polo ve amcaları, buna benzer gizli bir anlaşmaya dahil olmuş olabilir.¹⁰⁰ Bu ortaklıklar yeniydi ve önceki dönem Çin hanedanlıklarındaki ortaklıklara benzemiyordu.

1300’lerde Moğol İmparatorluğu çözülmeye, farklı bölgeleri birbirinden bağımsız olmaya başladı. Çin’deki Yuan Hanedanlığı imparatoru Müslümanlığı seçmese de Çağatay Kağanlığı dahil diğer üç bölgenin hükümdarı seçmişti. 1330’ların başında Çağatay Kağanlığı’nın ilk Müslüman hükümdarı tahta geçti ve askerlerini İslam’ı seçmeye yönlendirdi. Halkı arasında zaten Müslümanlar vardı, bu öneriler sayıyı artırdı.¹⁰¹ Orta Asya’da İslam’ın etkisi, kendisi de Müslüman olan Timurlenk (hüküm yılları 1370-1405) döneminde arttı. 1300’lerin sonlarında Çağatay Kağanlığı’nın hükümdarları, Sincan’ın büyük kısmında kontrolü ele alırken, yerel bir Çin hanedanlığı olan Ming, Moğolları orta Çin’den geriye, Moğolistan’daki ata topraklarına doğru geri püskürtmeyi başardı. Sonraki yüzyıllarda modern Sincan vahaları Pekin’deki Ming sarayına haraç heyetleri göndermeye devam etti. Elçi kayıtlarına göre 1400 gibi ileri bir tarihe kadar Turfan’da Budizm geliyordu.¹⁰²

1602 yılında, Azor Adaları’nda dünyaya gelen Avrupalı bir Cizvit olan Bento de Góis sakal bırakıp saçlarını uzattı. İranlı bir tüccar kılığına girerek Hindistan’dan Çin’e kadar seyahat etti.¹⁰³ Abdullah İsaî isimini kullandı. Abdullah, Arapçada “Allah’ın kulu” anlamına gelirken, İsaî “İsa” isminin İspanyolca karşılığıdır. İlk durağı Kabil’de soyulan ve paraya ihtiyacı olan Hotan kralının (aynı zamanda Yarkent kralının kız kardeşi olan) annesiyle karşılaştı. De Góis, mallarının bazılarını satarak altı yüz altını faiz istemeden borç olarak verdi ve kadın kendisine Hotan yeşimiyle borcunu ödeyeceğine söz verdi. Pamirler’in batısındaki Yarkent’e giden rota o kadar tehlikeliydi ki, beş yüz adamlık kervanını korumak için dört yüz muhafız tuttu.

Yarkent’e güvenli bir şekilde ulaştıktan sonra de Góis, Hotan’a geçerek sözü verilen yeşim taşını aldı. Sonra Pekin’e giden bir kervan bulmak için tam bir yıl beklemek zorunda kaldı. Kervanların toparlanması zordu. Bu durumda Çinliler, bir kervanın sadece 72 tüccar alabileceğini belirlemişti. Yarkent hükümdarı kervanbaşı pozisyonunu iki yüz çuval misk ödeyerek en yüksek teklifi veren kişiye sattı ve kervandaki diğer 71 kişilik

yer daha az paraya verildi. Tüm yerler dolunca kervan, 1604 sonbaharında Taklamakan'ın kuzey rotasını kullanarak yola çıktı.

De Góis, kervandan ayrılıp iki arkadaşıyla Turfan, Hami ve Jiayuguan'ı ziyaret etti. Çin'e giriş izni verildiğinde 1605 Noel'inde Suzhou'ya (günümüzde Gansu, Jiuquan) girdi. Oradan 1601 yılından beri Pekin'de olan Matteo Ricci'ye bir mektup yazdı ve o da Hristiyanlığı seçen bir müridini onunla buluşması için gönderdi. Vardığında de Góis'in şüphelerini doğruladı: Önceki seyyahların sözünü ettiği Hitay, Çin'le aynı yerd. Góis, 1607'de mürit geldikten on bir gün sonra öldü.

De Góis'in seyahat ortakları, mal varlığını bölüştü ve günlüğünü parçaladı, ancak Cizvitlerin kurtarmayı ve Ricci'ye göndermeyi başardığı birkaç bölüm kaldı. Bu günlük, modern günlerde elimize ulaşan en ayrıntılı haraç ticareti anlatımıdır. Orta Asya'dan Çin'e çok az kervan gidiyordu; gidenler de Ming imparatoruna haraç sunmaktaydı. Bu dönemde kervanlar sayılarıyla güç kazanıyordu.

1600 ve 1700'lerde Sincan'a daha az kervan gittiğinden bu yüzyıllarda bölgeden ayrılan hiç gezgin olmadı. Sincan ve Gansu'ya yerleşmiş olan bir avuç Müslüman, Sufilik öğretilerini çalışmak için Ortadoğu'ya seyahat etti; bazıları Mekke'ye hacca gidiyordu. 1600'lerde Pamirler'in batısından gelen Sufi bir hoca, güneye Sincan ve Gansu'ya geçerek başarıyla vaazlar verdi. Bu hocanın Hami'de doğan oğlu Afak Hoca, öğretilerine devam etti ve çok iyi tanındı. 1700'lerde onun yerine geçenler, Yemen'e seyahat ederek Nakşibendi hocalarla çalıştı. Dönüşlerinde ilginç bir şekilde etkin oldular. Büyük bir otoriteyle konuştular çünkü Sincan dışında eğitim alabilen çok az Müslüman vardı.¹⁰⁴ Zamanla bu Sufilerin torunları, Hotan ile Yarkent'in hoca hükümdarları oldu ve şeriat yasaları uyguladılar; müritleri camilerde namaz kıldılar ve domuz eti yemekten kaçındılar. Onların etkisi altında Sincan bütünüyle İslamlaştı.

1759 yılında Qing Hanedanlığı'nın Mançu orduları son rakiplerini de yendi ve Batı bölgelerinin kontrolünü ele geçirdi.¹⁰⁵ Qing hükümeti "yeni bölge" anlamına gelen Sincan eyaletini kurdu. Yerel derebeylerine güç dağıtan Mançu yetkilileri, saray emirlerini Uygurcaya çevirmek için Arap harflerini kullandı. Yasalar, Sincan'da yaşayan halka, Çin'in merkezinde yaşayanlardan farklı uygulanıyordu: Mançular, Çinli tebaalarının başlarının ortasını tıraş etmesini emrederken, Sincan Müslümanları saç stillerini koruyabiliyordu. Sadece üst rütbeli Müslümanlar, hükümete başvurarak, başarıyla ilişkilendirilen kuyruk uzatmak için izin isteyebiliyordu.¹⁰⁶

Qing kontrolü döneminde ekonomi iyileşti. Tang dönemi gibi, orduyu desteklemek için muazzam bir nakit ve kumaş akışı oldu, ticari bağlantılar canlandı ve tüccarlar uzun mesafelerde seyahat etme riskini almaya başladı. Ancak 1864'te Qing, bölge ayaklanınca Sincan'ın kontrolünü kaybetti ve 1865'te Yakub Beg adındaki bir komutan, bölgenin kontrolünü ele aldı.* Bir ittifak kurmak isteyen Rusya ve Britanya, Yakub Beg'e ticari heyetler gönderir; geri gelen raporlar çok iyimserdir. Pazarlardaki ürünlerin büyük çoğunluğu yerli üretim olsa da İngiliz ve Rus ajanlar özellikle kumaş ve çay (artık Çin'den gelmiyordu) gibi yabancı mallar için potansiyel büyük bir pazarın olduğunu tarif ederler. 1877'de Yakub Beg'in intiharından sonra Çinliler, bölgenin kontrolünü geri alır.¹⁰⁷

1900'lerin başında Aurel Stein ve diğer yabancılar, Qing'in verdiği seyahat belgeleriyle Sincan'a girdiğinde, Çinli yetkililerle tanışır ve bazıları, bölgedeki alanları kazmasına ve eski eserleri bölgeden çıkarmasına yardımcı olur.

1911 Devrimi'yle Qing Hanedanlığı'nın çökmesinden sonra Sincan, Cumhuriyetçi Çin'e sözde bağlı olan Çinli savaş beylerinin kontrolünde kalarak de facto bir bağımsızlık dönemi yaşadı. 1920'lerde 1930'larda Rusya, iktidarda olan bazı güçlü kişiler üzerinde etkili oldu ve 1945'ten 1949'a kadar Kuzey Sincan yerel Türk liderler yönetiminde bir Sovyet üydusu gibiydi. 1930'ların başındaki isyanlar dışında, bu kitapta incelenen bölge Güney Sincan, Çinli savaş beyinin kontrolünde kaldı, ta ki 1944'te liderlerden biri milliyetçilerin iktidarını kabul edinceye kadar. 1949'da kontrolü elinde tutan bu savaş beyi, tarafını milliyetçilerden Çin Komünist Partisi'ne çevirdi ve Sincan, Çin Halk Cumhuriyeti'ne katıldı.

* Yakub Beg, ülkede istikrarı sağladıktan sonra tarihi ve kültürel bağları olan ve İslam dünyasının hamisi konumunda bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na elçi göndermiş Sultan Abdulaziz'den yardım ve himaye talebinde bulunmuş; devletin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kabul edilmesini dilemiş ve kendisine biat ettiğini bildirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Yakub Beg'in bu talebini kabul etmiş ve padişahın emri üzerine Albay Kazım Bey komutasında 5 muvazzaf ve 3 emekli subaydan oluşan bir asker eğitim grubunu, 1200 piyade tüfeği, 6 sahra topu ve cephane yapımında kullanılan barut ve malzemeleriyle Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a göndermiştir. Heyet, Kaşgar'da büyük coşku ve sevinçle karşılanmış, hutbeler padişah adına okunmuş ve paralar da Sultan Abdulaziz adına bastırılmış, Doğu Türkistan semalarında Osmanlı sancağı dalgalandırılmıştır. İngiltere, Rusya'yla Orta Asya'nın hâkimiyeti için "Büyük Oyun" oynamak amacıyla olduğu için Yakub Beg'i kullanmak için 1868'de özel elçisini yollayarak kendisini tanımış ve Yakub Beg, İngiltere himayesindeki Hindistan'dan silah yardımını almıştır. 1874'te İngiltere'yle antlaşma imzalanmış ve İngiltere, Kaşgar'da konsolosluk açmıştır. Bu antlaşmada Yakub Beg'in, Kaşgar ve Yarkent'in emiri olarak adı geçmiş ve İngiltere bu ülkeye Kaşgar Emirliği olarak hitap etmiştir. Bu sırada Rusya da Kaşgar'da bir konsolosluk açmıştır. (e.n.)

1949 yılından beri Sincan tarihi, birçok yönden tümüyle Çin'in tarihini izledi. 1950'lerin başları nispeten rahattı. 1958'deki Büyük Atılım kampanyası, din için çok sınırlı bir özgürlüğün olduğu uzun bir kolektivizm dönemini başlattı. 1976'da Kültür Devrimi sona erdi. Deng Xiaoping yönetiminde komünist parti, Çinli vatandaşlarına, –Sincan'da yaşayanlar dahil– daha çok ekonomik ve dini özgürlük tanıdı. Otuz yıllık ekonomik büyümenin ardından Uygurlar ile Han Çinlileri arasında hâlâ gerilim yaşıyor; 2009 ve 2011 yazlarında zaman zaman yaşanan çatışmalar gibi... Sincan dahil bölgenin tüm iç kısımları, ekonomik olarak gelişen sahil şeridinin gerisinde kalıyordu.

Hotan'da, Sincan'daki tüm şehirlerden daha az Çinli var. %98'i Uygur olan halkın arasında çok az Çinli yüz görülüyor. Neredeyse Hotan'ın tüm taksi şoförleri ve tur rehberleri, IX-X. yüzyıllarda bölgeye giriş yapan ve Hotancanın yerini alan Uygurca'yı anadil olarak konuşuyor.

Karahanlılar fethi hatıraları, modern Müslümanların türbelerinde toplandığı Sincan'da günümüzde hâlâ yaşıyor. İslam'ın kutsanmış azizleri olmasa da, Müslümanlar bazı bireylerin Allah'ın sevgili kulu olduğunu ve sıradan halkın, onun adıyla şifa isteyeceğini erken dönemlerde benimsemişti.¹⁰⁸ Türbelerde Kuran okunur, kurban kesilir ve ayinler yapılır. Sağlıklı çocuklar, hastalıklardan korunmak veya aile bireylerinin sağlıklı olması için dua eder. En büyük ve en çok ziyaret edilen türbelerden biri, İslam'ı kabul eden ilk Karahan beyi olan Satuk Buğra Han'ın mezarıdır. Atuş'ta, Kaşgar'dan arabayla bir saatlik mesafededir.¹⁰⁹

Bir diğer önemli türbe, Yengisar'dan iki saat mesafedeki Ordam Padişah'taki mezarın Satuk Buğra Han'ın torununa ait olduğuna inanılır.¹¹⁰ Büyük olasılıkla Sufi Hoca tarafından 1500'lerde yaptırılmıştır.¹¹¹

Bugün bile isteyen herkes hacca gidemez; 2009'da Çin'den Mekke'ye gitmek için izin verilen on iki bin yedi yüz kişiden (yaklaşık yirmi milyonluk Müslüman bir nüfustan) altı yüzü Hotan'dandı.¹¹² Hacca gidemeyenler bir yılın büyük bir kısmını kapsayan belli aralıklarla türbeleri ziyaret ediyor. En iyi bilinen türbe ziyaret sırası Hotan'dan Kaşgar'a uzanandır ve aralarında dilci Kaşgarlı Mahmud'un, Sincan'ın Hoca hükümdarının ve kadın aile bireylerinin mezarları bulunmaktadır. Bu ziyaretlere katılanlar, Hotan'a zaman zaman "kutsal topraklar" der; bu, İslam'ı ne kadar erken kabul ettiği düşünüldüğünde vahaya çok yakışan bir isimdir.

Orta Asya'dan Geçen Kara Yollarının Tarihi

İpek Yolu, insanlık tarihinde en az seyahat edilen ve araştırılmaya değ-meyen bir yoldu; eğer herhangi bir zamanda burada taşınan malların tonajı, yoldaki trafik veya seyahat edenlerin sayısı bir rotanın öneminin tek ölçütüyse... Ancak İpek Yolu'nun bir kısmını veya tamamını geçmeyi başaran insanlar, kendi kültürlerine ait tohumları egzotik türler gibi etrafa serptikçe tarihi değiştirdiler. Bu halklar yeni topraklarında gelişerek zaten orada bulunan insanlarla karışmış ve sıkça da arkadan gelen gruplarla asimile olmuştur. Sürdürülebilir ekonomik aktivitelerin yaşandığı alanlar olan bu vaha şehirleri, diğerlerini dağlarda ve çöl okyanuslarında ilerlemeye ikna eden cazibe noktalarıydı. Ciddi bir ticaret yolu olmayan İpek Yolu, tarihsel olarak önemlidir; bu rota ağı gezegenin doğu ile batısı arasında dinlerin, sanatın, dillerin ve yeni teknolojilerin değiş tokuş edildiği önemli bir kültür damarı olmuştur. İpek Yolu, Çin'den batıya, Orta Asya'dan Suriye ve ötesine geçen farklı kara rotaları için kullanıldı. Yukarıdan uçan birinin dikkatini çekecek sıradışı herhangi bir şey yoktur. Yolun nereye gittiğini söyleyen özellikler insan yapımı değil, doğaldır; dağ geçişleri, vadiler ve çöldeki su kaynakları... Taşla döşenmemiş olan İpek Yolu ancak XX. yüzyılda sistematik olarak haritaya geçirildi. Bu rotalar üzerinde Çin hâkimiyetinin zirvede olduğu MS 200 ile 1000 yılları arasında yaşayanlar, buraya "İpek Yolu" dememiştir. "İpek Yolu" diye bir kavramın, Baron Ferdinand von Richthofen tarafından bir haritada ilk defa kullanıldığı 1877 yılından önce var olmadığını hatırlayın.

Bu rotalar insanlığın başlangıcına kadar uzanır. Yürüyebilen her kişi Orta Asya'yı karadan geçebilirdi. Tarih öncesi zamanlarda bu yollar üzerinde insanlar göç etmiştir. Bölgeler arasında yer değiştiren erken dönem kanıtı MÖ 1200 civarına aittir ve Hotan'dan Henan eyaletindeki Anyang'a, Shang hanedanı krallarının gömüldüğü Sarı Irmak'ın kuzeyinden giden yeşim taşıdır. Orta Asya'da birbiriyle ortak sınırları olan farklı topluluklar arasında -Çin, Hindistan, İran- iletişim milattan önce ilk bin yıl boyunca vardır.

MÖ II. yüzyılda Han Hanedanlığı hükümdarları Zhang Quian adındaki ilk diplomatlarını bölgeye gönderdi. Çinliler günümüz Moğolistan sınırlarında yaşayan düşmanları Hun halkına karşı bir müttefik arayışındaydı. Elçi, Afganistan'ın kuzeyinde satılan Çin mallarını fark etti ve dönüşünde imparatoruna bunu rapor etti. Birçok kitap, İpek Yolu'nun başlangıcı olarak Zgang Qian'ın seyahatini kabul eder. İmparatorun onu güvenlik sebebiyle gönderdiğini unutmayın; daha önceden haberinin olmadığı ve küçük ölçekli yapılan ticarete önem verdiği için değil. Han Hanedanlığı daha sonra kuzeybatıya ordu gönderdi ve kendilerini kuzeydeki her zamanki düşmanlarından korumak için orada garnizonlar kurdu. Bu Çin garnizonlarında askerlerin yerel halkla iletişimi çok sınırlıydı. Yerliler ve Hindistan'dan gelen göçmenlerden oluşan halk ile Çinli askerler arasında yaşanan ilk sürdürülebilir etkileşim, I.Bölüm'ün de başladığı Niya ve Loulan'da yaşandı.

Bu kitapta söz edilen İpek Yolu topluluklarının her birinde -Niya, Loulan, Kuça, Turfan, Semerkand, Çangan, Dunhuang ve Hotan- ticaret vardı ancak sınırlıydı. III-IV. yüzyıllarda Niya'da bulunan yaklaşık bin Kharoshthi belgesi arasından sadece bir tanesinde ipek fiyatını belirleyebildiklerinde, Çin'den köye gelen bir "tüccar"dan söz ediliyor. Seyahat eden birkaç tüccar yakından izlendi. Yerel memurlar kendilerine, yanlarındaki her insanın ve hayvanın listelendiği, hangi şehre hangi sırayla gidebileceklerini yazan seyahat kartları veriyordu. Ticareti gözetim altında tutan sadece Çinli memurlar değildi; Kuça'daki yetkililer de aynısını yapıyordu. Hükümetler mal ve hizmetlerin satın alınmasında önemli bir rol oynadılar.

Bu farklı şehirlerde pazarlar vardı ancak yabancı mallardan çok yerli mallar satışa sundular. 743'te Turfan'da bir pazarda yerel yetkililer, amonyum klorür, aromalar, şeker ve pirinç alışı gibi tipik İpek Yolu ürünleri dahil olmak üzere 350 farklı ürünün her biri için üç farklı fiyat (yüksek, orta, düşük) belirledi. Müşteriler yerli üretim olan her türlü sebze ve temel

tüketim maddelerinin yanı sıra bazıları uzaklardan at bile alabiliyordu. Orta Çin’de dokunan ve kuzeybatıya gönderilen çok çeşitli kumaş ürünleri satılıyordu çünkü merkezi hükümet bu kumaşları askerlerine ödeme yapmak için para yerine kullanıyordu ve karşılığında onlar da pazardan ürün almak için kullanmaktaydı.

Çin’in merkezinden birçok askerin yerleştirildiği kuzeybatıya gerçekleştiren bu muazzam servet transferi, Tang Hanedanlığı’nın en güçlü olduğu dönemde, 755 yılından önce İpek Yolu ticaretinin gelişmesine sebep olur. 745’te Dunhuang’daki bir garnizona iki ipek sevkiyatı, toplamda 15.000 top ipekti ve ileri dönemlere ait ansiklopedik kayıtlarda Tang hükümetinin 730’larda ve 740’larda, Batı’nın sınır bölgelerinde –günümüz Gansu ve Sincan– bulunan dört farklı merkeze her yıl 900 bin top ipek gönderdiği yazılıyordu. Kayıtlı özel aktarımlar arasında miktarı en çok olan bu sürekli sübvansiyonlar, bölgenin gelişmesinde önemlidir. Türk-Sogd olan General An Lushan’ın (veya Sogd ismini kullanacak olursak Rokhshan) 755’teki ayaklanmasından hemen sonra Tang hükümeti, bölgeye yaptığı ödemeleri kesince İpek Yolu ekonomisi çöktü. 755’ten sonra bölge, önceki zamanlarda var olan geçimlik ticarete geri döndü. Bir tüccar, Dunhuang’da ortalama 250 km’lik alanı kapsayan bir çevrede seyahat ediyordu. Bu seyyar satıcı sadece yerli mallar satıyor ve genellikle bir malı başka bir malla takas ederek iş yapıyordu. Raporu, 800’den sonra kuzeybatıdaki sikke kıtlığını doğruluyor. Bu tarz düşük ölçekli ticaret, İpek Yolu ticaretinin zirve yaptığı dönemden çok sonra da devam etti. XX. yüzyılın ilk yıllarında hem Aurel Stein hem de Sven Hedin, böyle seyyar satıcılarla karşılaşmışlardı. Bu takasların İpek Yolu üzerinde yaşayan insanların ekonomik yaşamlarına çok az etkisi oldu. Çiftçiler, toprağı işlemeye devam etti ve İpek Yolu’nun meşhur lüks eşyalarını ne satın aldılar ne de ürettiler.

Bu kitap, İpek Yolu ticaretinin genellikle yerel ve küçük ölçekli olduğunu gösteren birçok belgeden yararlanmıştır. Yüksek ölçekli, sık gerçekleştiren bir ticarete inanan en ateşli kişi bile, yere göğe sığdırılamayan İpek Yolu ticaretine dair çok az gözleme dayalı kanıt olduğunu anlamalıdır. Bir başkası bu kâğıt parçalarını bu kitaptakinden farklı yorumlayabilir ancak tartışmaların kanıt parçalarıyla ilgili –tam belgeler değil– olduğunu inkâr etmek mümkün değildir.

Her bir arkeolojik alan kendine özel olduğu için ve farklı dillerde malzemeleri koruduğu için birçok biliminsanı, öncelikle tek bir İpek Yolu alanı üzerinde çalışmaktadır. Bireysel olarak, kendi sitelerinde İpek Yolu ticaretine

DÜNYANIN BİLİLEN İLK BASILI KİTABI

İpek Yolu belgeleri arasında belki de en ünlüsü Vacraçcheddika Sutra, dünyanın ilk basılı kitabıdır. Yedi yapraktan oluşan ve birbirine yapıştırılarak bir tomar haline getirilmiş eksiksiz bir eserdir. Buda öğretilerinin açılış resmi ile ikinci sayfadaki metin arasındaki boşluğa dikkat edin. Baskıda kullanılan ahşapların oyulma tarihi olan 868 yılı kapanış metninde yer alır ve Doğu Asya'da görülen ilk ahşap baskılı kitaptan 150 yıl sonraya aittir. Baskının gelişmesinde Buda'ya layık olma isteği en önemli motivasyondur. (British Library Yönetim Kurulu'nun izniyle yayınlanmıştır.)

dair çok az doğrudan kanıt bulunduğunu anlar ve nedenini açıklamak için çok çaba sarf ederler. Bu kitap, ticaretle ilgili var olan bu sessizliğin, belge üreten İpek Yolu antik alanları için de geçerli olduğunu göstermektedir.

En güçlü ticaret savunucuları, yerin altında keşfedilmemiş daha birçok kanıtın olduğuna inanabilir. Bu bakış açısına karşı çıkmak imkânsızdır: Gelecekte nasıl keşifler yapılacağını kim söyleyebilir ki? Ancak bu arada, bu kitap elindeki kanıtlara yakından ve eleştirel yönden bakmıştır çünkü İpek Yolu tarihi ve ticaretini anlamak için ancak bu anlayışla ilerlenebilir. Gün yüzüne çıkarılan kanıtlar bu kitapta baş tacı edilmiştir çünkü gerçek ve birinci elden bilgi verirler: Ticaretle ilgili sönük bir genellemeye karşı tüccarların ödediği vergilerin gerçek listesi veya yol giden tüccarlara verilen seyahat kartları. Evet, kanıtlar sınırlı ve genellikle önemli bölümleri eksiktir. Ancak birçok kaynaktan geldiği için, bu yerel, küçük ölçekli ticaretle ilgili akla yatkın bir resim çizmektedir.

Sınırlı ticarete rağmen Doğu ve Batı arasında -Çin ile ilk önce Güney Asya ve daha sonra batı Asya, özellikle İran- çok geniş kültürel aktarımlar,

farklı insan gruplarının Orta Asya'dan geçen farklı kara yolları boyunca ilerlemesiyle gerçekleşmiştir. Göçmenler, sanatçılar, zanaatkarlar, misyonerler, hırsızlar ve elçiler; hepsi de bu rotalar boyunca ilerlemiştir. Bazen ticaret yapmış olsalar da seyahatlerinin asıl amacı bu değildir.

İpek Yolu üzerinde hareket eden en önemli ve etkili insanlar, mültecilerdi. Dalga dalga gelen göçmenler ata topraklarından teknolojilerini de birlikte getirdiler ve yeni evlerinde bu teknolojileri kullandılar. Ata topraklarındaki savaştan veya siyasi çatışmalardan kaçan insanların sık sık göç etmesi, kendi topraklarındaki teknolojilerin bazen doğuya bazen de batıya doğru hareket ettiği anlamına geliyordu. Kâğıt yapımı ve ipek dokumacılığı gibi teknolojiler Çin'den batıya giderken, cam imalatı teknikleri de Çin'e gelmiştir. Seyyar sanatçılar da bu rotalarda hareket etmiş, yanlarında getirdikleri çizim defterleriyle ata topraklarının motiflerini tanıtmışlardır.

İlk göçmenler, günümüzde Afganistan ve Pakistan olan Gandhara bölgesinden, Batı bölgelerine geldiler ve Niya'ya yerleştiler. Bu Hintli göçmenler, Kharoshthi yazı sistemleri ile yazı yazma teknolojilerini, birbirine geçmeli ahşap tabletleri yerli halka tanıttılar. Yanlarında kendi inanç sistemleri olan Budizmi de getirdiler. Erken dönem Budist yasaları, keşiflere bekârlık emretse de Niya Budistlerinin bazıları evlendi ve çocukları oldu. Evlerinde yaşayan rahipler sadece büyük törenlerde manastırlara gidiyordu.

Batı Çin'de en önemli göçmen topluluğu, ata toprakları günümüz Özbekistanı'nda, Semerkand ve çevresindeki kasabalarda olan Sogdlardır. Hemen hemen bütün Çin şehirlerinde bir yerleşim kurup, Sogd sabao başkanı yerel cemiyetteki ilişkileri denetlerdi. Bazı Sogd göçmenler tüccardı; kurmaca yazında o kadar çok görünürlerdi ki zengin Sogdlu bir tüccar klişesi bile oluşmuştu.

İpek Yolu ticaretinin en ayrıntılı tanımlarından biri, Dunhuang dışındaki terk edilmiş bir posta çantasında bulunan sekiz Sogdca antik mektupta bulunur. 313 veya 314 yılına tarihlenen mektuplarda belli başlı ürünlerden söz edilir: Yün ve pamuk, misk, kurşun bazlı kozmetik üstübeç, karabiber, gümüş ve muhtemelen ipek... Miktarlar, 1,5-40 kg arasında değişir; hepsi de kervanların yönettiği küçük ölçekli ticarete uygun miktarlardadır.

Kervanlar sıklıkla çeşitli karayollarında hareket ediyordu. Üçüncü mektupta, Minway adlı Sogd kadın, kocasının hatası yüzünden mahsur kaldığı Dunhuang'dan ayrılmak için beş farklı seçeneği olduğunu yazmıştı. Geçinmek için kızıyla birlikte koyun çobanlığı yapmak zorunda kalan

bu kadın gibi diğer Sogdlar da Çin'e yerleştikten sonra istedikleri mesleği yapmakta esnek olduklarını kanıtladılar. Toprağı işlerler, zanaatkârlık yaparlar, veteriner ilaçları imal ederler veya asker olarak görev yaparlardı.

Bugün Xi'an olan tarihi Çangan'ın başkenti, İpek Yolu sanatıyla meşhurdur. Sanat eserlerinin en yoğun bulunduğu yer belki de Çin ile Batı motiflerini yüzlerce şık altın ve gümüş kaplarda birleştiren Hejia köyü definesidir. Yakından incelendiğinde bu objelerin çoğunun ya sürgündeki Sogdlar tarafından ya da Sogd motiflerini benimseyen Çinli zanaatkârlarca yerelde üretildiği anlaşılmaktadır. Sadece mücevherlerin tartışmasız ayrı bir önemi vardır; hafif ve küçük olduklarından karadan kolaylıkla taşınabilmişlerdir.

Diğer göçmenler gibi Sogdlar Çin'e dini inançlarıyla birlikte geldiler. Bazı Sogdlar -ölülerini açıkta bıraktıktan sonra kemiklerini kemiklik adını verdikleri kilden kaplara koymak gibi- dini alışkanlıklarını terk ettiler ve ölümlerini yer altında, meyilli bir merdivenle gidilen bir mezar odasına gömmek gibi Çinli cenaze törenlerini benimsediler. Xi'an ve diğer Çin şehirlerinde arkeologlar, öteki dünyadaki Zerdüşt yaşamına ait sahnelerle süslenmiş mezarlar bulmuştur. Bir tanesinde, ölen kişi için hem Çince hem de Sogdca yazılmış, iki dilli bir mezar taşı vardır.

Batı bölgelerindeki her topluluk, birçoğu ata topraklarındaki dini alışkanlıklarına devam eden çok sayıda göçmen topluluğuna ev sahipliği yapıyordu. Göçmenler başka bir seçenekleri olmadığı için ata topraklarından ayrılırken din öğrencileri daha çok bilgi edinmek için seyahat etti ve öğretmenler daha çok öğrenci bulmak için kasabalara yerleşti. En ayrıntılı bilgiler, Budizmi öğrenmek için hem karadan hem de denizden Hindistan'a seyahat eden Çinli keşişlerin anlattıklarından geliyor. Seyahatin risklerini canlı bir şekilde belgelediler. 400'lerin başında Faxian'ın Hintli gemi arkadaşları, gemilerinin nereye vardığını anlamak için (anlaşıldığı üzere yüzlerce kilometre uzağa) Çince konuşanın sadece o olduğunu fark edinceye kadar neredeyse onu denize atacaklardı. İki yüzyıldan fazla bir süre sonra keşiş Xuanzang, birçok yoldaşının soğuktan öldüğü, tüm eşyalarının, kıyafetlerinin bile çalındığı dağları aşarak hayatta kaldı. Ayrıca ganimetlerini paylaşmakla çok meşgul oldukları için ona dokunmaya zahmet etmeyen soygunculara rastladı. Hırsızlarla ilgili söyleyecek çok sözü olan ender bir seyyah, Niya'da bulunan polis raporlarında inci, ayna, ipek veya yünden yapılmış ince kıyafetler ve gümüş takılar taşıyan bir avuç göçmenin

kaybolduğunu bildirilmiş ancak suçluların kimliği açıklanmamıştır. Dunhuang'da bir duvar resmi, silahlı bir çetenin tuttuğu tüccarların somut kaygılarını göstermektedir: Bodhisattva Guan Yin araya girip onları kurtarıncaya kadar...

Xuanzang gibi Budist misyonerler, en önemli çevirmenler arasındadır. Sanskritçe gibi yabancı dillerdeki bilinmeyen terimleri Çinceye aktarmak için bugün de kullanılan bir sistem geliştirdiler. Çinliler, bazıları Budizme ait teknik terimler bazıları yaygın günlük kelimeler olan 35 bin yeni kelime benimsediler. İpek Yolu'nda farklı dil konuşan insanlar her gün karşılaşırdı. Kumaraciva gibi bazı insanlar, çocukluğundan itibaren birden fazla dil öğrendi. Bazıları yetişkinliklerinde yabancı dil öğrenmek zorunda kaldı ki bugüne göre öğrenime yardımcı olan malzemelerin azlığı düşünülünce bu çok zor bir süreçti.

Günümüze ulaşan dil kılavuzları, öğrencilerin kimliklerine ve neden dil öğrendiklerine ışık tuttu. Birinci binyıl boyunca manastırlarda kullanılan Sanskritçe, her zaman öğrencilerin dikkatini çekmişti ancak Hotanca, Çince ve Tibetçe de öyleydi. 755'ten itibaren Hotan ve Tibet'ten Dunhuang'a ve oradan da Shanxi'deki Wutai Dağı'na daha da çok Budist hacı seyahat ediyor, bazılarıysa tam ters yönde, Hindistan'da önemli bir Budizm öğreti merkezi olan Nalanda'ya gidiyordu.

Bu hacılardan bazıları kendi başlarına seyahat ederken bazıları bir hükümdar tarafından diğerini ziyaret etmek için gönderilen elçi görevini görüyordu. Elçiler, diğer seyyah gruplara göre çok daha anlaşılır belgeler bırakmıştır. Bu diplomatlar, bir hükümdardan diğerine sıradışı hediye ve mektuplar taşımıştır. Aynı zamanda da misafir oldukları topraklara kendi toplumlarıyla ilgili bilgiler aktarıp, onları görevlendiren hükümdarlara seyahatlerinde öğrendiklerini anlatmışlardır. Bazıları kesinlikle casustur. Dunhuang'da bulunan Xuanquan ahşap fişleri, milattan sonra Çin ile Batı hükümdarları arasında düzenli elçi gidiş gelişini belgelerken, diplomatlar ileriki yüzyıllar boyunca da gidip gelmeye devam etti. İpek Yolu'nun en revaçta olduğu dönemde tüm büyük güçler elçilerini takas ettiler. Çinli elçiler, Semerkand'a seyahat ederken Sogd muadilleri ters istikamete gidiyordu. Semerkand'daki Afrasiyab duvar resimleri, her biri ata topraklarına ait ürünleri sunan elçileri en yüksek konuma oturtmaktadır.

İpek Yolu ekonomisinin 755'teki muazzam küçülmesinden sonra bile elçi trafiği devam etti. Yedi Hotanlı veliahtın olduğu bir heyet, Dunhuang

hükümdarı seyahat etmenin çok tehlikeli olması nedeniyle ayrılımlarına izin vermediği için seyahatlerini tamamlayamadı. Heyetteki üyeler, seyahat masraflarını karşılamak için ipek kumaş topları, koyun ve hatta antilop derilerini yerli ürünlerle derhal takas ederek bir çözüm buldu. Hotan veliahtları bile seyahat masraflarını karşılamak için yeşim taşlarını sattı. Veliahtların yaşadığı zorluklarla ilgili belgeler, 1002 yılından sonra mühürlenen ve İpek Yolu'ndaki çeşitliliğe dair bir zaman kapsülü gibi olan, Dunhuang'daki kütüphane mağarasında saklanan kırk bin belge arasındadır. Metinleri kurtaran Budist kütüphaneci keşişler, tabii ki kendi dinlerinin öğretilerini sakladılar ancak gelecekte bir işe yarar diye her türlü kâğıt parçasını da buraya koymayı ihmal etmediler. Sanskritçe, Hotanca, Tibetçe, Uyurca ve Sogdca yazılmış metinleri ve Manicilik, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Musevilik ve Budizme dair olanları da korudular. Kütüphane mağarasındaki en meşhur eser, Vacraçcheddika Sutra'dır; çünkü dünyada basılan ilk kitaptır. Ancak diğer metinler tartışmasız daha sıradışıdır: İbranice mezmurların yazıldığı bir kâğıt parçasından yapılan tılsımı düşünün veya fonetik olarak Çince karakterle yazılıp Sogdca söylenen Manicilik ilahilerini... Tüm mağara, İpek Yolu topluluklarının bin yıldan uzun bir süre boyunca farklı dinlere gösterdiği hoşgörüyü somutlaştırıyor.

Kütüphane mağarasını mühürleyen keşişler, bunu neden yaptıklarını açıklamıyor ancak Hotan'daki Dunhuang hükümdarının, Budist müttefikleri ile Müslüman Karahanlılar arasındaki savaşı biliyorlardı. 1006'da Hotan'ın düşmesi mağaranın kapanmasına sebep olmasa da yavaş yavaş İslam'ı benimseyen bölgede yeni bir dönem başlattı. İlerleyen yüzyıllarda her bir vaha, bağımsız bir İslam devleti haline geldi ve Mekke'ye hacca giden çok az sayıdaki erkek, dönüşlerinde büyük bir etki yarattı. Hâlâ bölgede seyahat edebilen Avrupalı seyyahlar –Marco Polo ve kesinlikle Bento de Góis olabilir– önceki zamanların kozmopolit kasabalarından çok farklı homojen, izole topluluklar tarif etmiştir. Sven Hedin, 1895'te Taklamakan'a ilk yağmalama gezisini gerçekleştirdiğinde Avrupalılar tarafından tamamen bilinmeyen uzak bir dünyaya girdi. Bölgenin kuru iklimi sayesinde Hedin, Aurel Stein ve diğerleri, İslam öncesine ait birçok belge ve tarihi eseri gün yüzüne çıkarmayı başardı. Aynı iklim şartları, ziyaretçileri bugün bile kaybolmuş bir zamanın hoşgörülü dünyasına göz atmak için bölgeye çekmektedir.

Sanat Eserleri Kaydı ve Resim Çizimleri:

GİRİŞ

Sayfa 24: Sincan Müzesi, Belge #66TAM61:17(b). 11: *Xinjiang chutu wenwu*, Çizim 180.

Sayfa 38: Chang, *The Rise of the Chinese Empire* [Çin İmparatorluğunun Yükselişi], 5. çizim.

1.BÖLÜM

Sayfa 49: British Library Heyeti'nin izniyle.

Sayfa 56: Kaya sanat arşivi, Heidelberg Bilim Akademisi.

Sayfa 63: *Serindia*, şekil 63, British Library Heyeti'nin izniyle 392/27 (89).

Sayfa 65: *Xinjiang chutu wenwu*, çizim 35. 40, 41: Wang Binghua.

Sayfa 73: *Ancient Khotan* [Antik Hotan], Sayfa 406, çizim 72. 53: Wang Binghua.

2. BÖLÜM

Sayfa 86: BNF, Manuscripts orientaux, Pelliot Koutchéen LP I + II. 62: Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, Washington, D.C.

Sayfa 92: *The Art in the Caves of Xinjiang* [Sincan Mağara Sanatı], Mağara 17, çizim 8.

Sayfa 97: Takeshi Watanabe, 7/25/06.

3. BÖLÜM

Sayfa 116: Aurel Stein, *Innermost Asia* [İç Asya], çizim XCIII detay.

Sayfa 122: Yazarın fotoğrafı.

Sayfa 139: Yan Wenru, "Tulufan de Gaochang gucheng," *Xinjiang kaogu sanshinian*, s. 137.

Sayfa 141: J. Hackin, *Recherches Archéologiques en Asie Centrale* (Paris: Les Éditions D'Art Et D'Histoire, 1931), 1. çizim.

4. BÖLÜM

Sayfa 144: British Library Heyeti'nin izniyle, Sogdian Letter [Sogdca Mektuplar] #2 T.XII.A.II.2 Or.8212/95.

Sayfa 159: Frantz Grenet.

Sayfa 160, 162: Guitty Azarpay, *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art* [Sogd Resimleri: Oryantal Sanatı'nın Resimli Masalı], University of California Press, 1981, the Regents of the University of California. 128: © 2010 F. Ory-UMR 8546-CNRS.

Sayfa 131: Frantz Grenet.

5. BÖLÜM

Sayfa 177, 181: Sincan Müzesi (Çangan diyagramı: Belge #73TAM206:42/10).

Sayfa 184: Cultural Relics Publishing House. 147: şekil 4A, Yang Junkai, "Carvings on the Stone Outer Coffin of Lord Shi of the Northern Zhou," *Les Sogdians de Chine* (Paris: École française d'Extrême-Orient, 2005), s. 27. 150.

Sayfa 195: Cultural Relics Publishing House.

6. BÖLÜM

Sayfa 210: *Ruins of Desert Cathay* [Hitay Çölü Harabeleri], s. 188.

Sayfa 215: British Library Heyeti'nin izniyle, 392/56 (690).

Sayfa 223: Wenwu, 1978, #12:23.

Sayfa 224: British Library Heyeti'nin izniyle, 392/27 (589).

Sayfa 234: Amelia Sargent, Dunhuang Mağara detayı 156.

Sayfa 238: Amelia Sargent, Dunhuang Mağara detayı 45.

7. BÖLÜM

Sayfa 243: BNF, Manuscrits orientaux, Pelliot V 5538.

Sayfa 249, 250: Abegg-Stiftung, CH-3132 Riggisberg, env. no. 5157.

Sayfa 251: *Ancient Khotan* [Antik Hotan], Şekil 65.

Sayfa 252: *Ancient Khotan* [Antik Hotan], Şekil 69.

Sayfa 255: Çizim XLVII, *Ancient Khotan* [Antik Hotan].

Sayfa 259: Çizim LXII, *Ancient Khotan* [Antik Hotan].

Sayfa 267: *Dunhuang tuwufan yanjiu*, 11. Cilt (2008), çizim #4.

Sayfa 270: Amelia Sargent, Dunhuang Mağara detayı 61.

SONUÇ

Sayfa 286: British Library heyetinin izniyle, Or. 8210/s. 2.

GİRİŞ

1. Jonathan M. Bloom, "Silk Road or Paper Road?" Silk Road 3, [İpek Yolu mu Kâğıt Yolu mu?] İpek Yolu 3], no: 2 (Aralık 2005): 21-26, çevrimiçi olarak http://www.silk-road.com/newsletter/vol3num2/5_bloom.php adresinde bulunabilir.
2. Jonathan M. Bloom, Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World [Baskıdan Önce Kâğıt: Tarihte Kâğıdın Tarihçesi ve İslam Dünyasına Etkisi] (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2001), 1.
3. Wang Binghua, Xiyu kaogu lishi lunji [Arkeoloji ve Batı Bölgelerinin Tarihi] (Pekin: Renmin Daxue Chubanshe, 2008), 1-54.
4. Ferdinand von Richthofen, ana rotayı çizmek için kırmızı bir çizgi (Ptolemaios ve Marinus'a dayanarak) ve Çinli coğrafyacıların gelen bilgiler için de mavi çizgiler kullandı. Harita, 1. Cilt, s. 500 1 Richthofen, China: Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien [Gezilerinin ve bunlara dayalı çalışmaların sonuçları], (Berlin: D. Reimer, 1877).
5. Tamara Chin, The Invention of the Silk Road, 1877 [İpek Yolunun İcadı, 1877] başlıklı bir sunum yaptı. 21 Şubat 2008'de Yale'deydi ve bulgularını gelecekte yayınlamayı planlıyor. Ayrıca bkz. Daniel C. Waugh, Richthofen's "Silk Roads": Toward the Archeology of a Concept [Richthofen'in "İpek Yolları": Bir Konseptin Arkeolojisine Doğru] İpek Yolu 5, no: 1 (Yaz 2007): 1-10, http://www.silk-road.com/newsletter/vol5num1/srjournal_v5n1.pdf adresinde çevrimiçi olarak bulunabilir.
6. Times of London, 24 Aralık 30, 1948; Tamara Chin, kişisel görüşme, 6 Eylül 2011.
7. Peter C. Perdue, China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia [Çin Batı Yürüyüşü: Qing'in Orta Avrasya Fethi] (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press, 2005).
8. Charles Blackmore, Crossing the Desert of Death: Through the Fearsome Taklamakan [Ölüm Çölünü Geçmek: Bir Uçtan Diğer Uca Korkunç Taklamakan] (Londra: John Murray, 2000), 59, 61, 64, 104, şekil: 14.
9. Peter Hopkirk, Foreign Devils on the Silk Road: The Search for Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia [İpek Yolunda Yabancı Şeytanlar: Kayıp Şehirlerin Arayışı ve Çin'in Orta Asya'daki Hazineleri] (Amherst: University of Massachusetts Press, 1984), 45-46; Rudolf Hoernle, Remarks on Birch Bark MS [Huş Ağacı Kabuğundaki Elyazmaların Açıklaması], The Asiatic Society of Bengal Bildirileri (Nisan 1891): 54-65.
10. Sven Hedin, My Life as an Explorer [Bir Gezgin Olarak Hayatım], çev. Alfild Huebsch (New York: Kodansha, 1996), 177.
11. Hedin, My Life [Hayatım], 188.
12. Jeannette Mirsky, Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer [Sir Aurel Stein: Arkeolog Gezgin], (Chicago: University of Chicago Press, 1977), 70 (Ernst'in kupürlü mektubu), 79-83 (Stein'in finansman başvurusu).
13. Wang Binghua, "Sichou zhi lu" de kaituo ji fazhan ["İpek Yolu'nun Açılması ve Geliştirilmesi], Sichou zhi lu kaogu yanjiu [İpek Yolu Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar] (Urumçi, Çin: Sincan Renmin Chubanshe, 1993), 2-5; E.E. Kuzmina, The Prehistory of the Silk Road [Tarih Öncesi Dönemde İpek Yolu], ed. Victor H. Mair (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008), 119.
14. J.P. Mallory - Victor H. Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West Mair [Tarim Mumyaları: Antik Çin ve Batı'dan Gelen İlk Halkların Gizemi] (New York: Thames & Hudson, 2000), 179-181.
15. J.P. Mallory - D. Q. Adams, The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World Oxford Proto [Oxford Proto-Hint-Avrupa ve Proto-Hint-Avrupa Dünyasına Giriş (New York: Oxford University Press, 2006), 460-463.
16. Elizabeth Wayland Barber, Mummies of Ürümchi [Urumçi Mumyaları], (New York: W.W. Norton, 1999).
17. Loulan antik kenti hakkında daha önceki bir yayında hatalı bilgi vermiştim. Ne yazık ki, site'nin işgalı için yanlış bir tarih verdim: doğru tarih MÖ 2000 ile 1800'dür. Religious Life in a Silk Road Community: Niya during the Third and

- Fourth Centuries [İpek Yolu Topluluğunda Dini Yaşam: Üçüncü ve Dördüncü Yüzyıllarda Niya], Religion and Chinese Society, ed. John Lagerwey (Hong Kong: Chinese University Press, 2004), 1: 279–315.
- Xinjiang Wenwu Kaogu Yanjiusuo, 2000 nian Xiaohu mudi kaogu diaocha yu fajue baogao [2002 yılı için Loulan mezarlığındaki arkeolojik araştırma ve kazı hakkında rapor], Xinjiang Wenwu 2003, no. 2: 8–46;
- Victor H. Mair, "Ördek Nekropolü'nün Yeniden Keşfi ve Tamamen Kazılması", Journal of Indo-European Studies 34, no: 3-4 (2006): 273-318.
18. Sergei I. Rudenko, Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen [Sibiry'a'nın Donmuş Mezarları: Demir Çağı Atlılarının Pazırık'taki Mezarları], çev. M.W. Thompson (Berkeley: University of California Press, 1970), 115, şekil. 55 (bronz ayna); levha 178 (ipek üzerine işlenmiş anka kuşu).
19. Wang Binghua, "Sichou zhi lu" de kaituo ji fazhan, 4; Alagou için site raporu, Wenwu 1981, no: 1: 17–22; ipek, Xinjiang Wenwu Ju'da gösterilmektedir, ed. Xinjiang wenwu guji daguan [Sincan'daki eserler ve kalıntıları üzerine bir araştırma] (Ürumçi, Çin: Xinjiang Renmin Chubanshe, 1999), 165, şekil. 0427.
20. Zhang Qian'ın gezisinin en eski anlatımı Sima Qian, Shiji'de [büyük tarihinin kayıtları] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1972), ch. 123; ve Ban Gu'da, Han shu [Han Hanedanlığının Resmi Tarihi] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1962), 61: 2687-2698. Bu kitap,
- Zhonghua Shuju tarafından Pekin'de yayınlanan ve Academia Sinica of Taiwan tarafından sağlanan Scripta Sinica sitesinde çevrimiçi olarak bulunan tüm resmi tarihlerin noktalama işaretli baskılarından alıntı yapıyor: <http://hanchi.ihp.sinica.edu.tw/ihp/hanji.htm>. A.F.P. Hulsewé, Shiji hesabının muhtemelen kaybolduğunu ve daha sonra Han shu temelinde yeniden oluşturulduğunu açıklıyor. bkz. Orta Asya'daki Çin: Erken Aşama, MÖ 125–MS 23; Eski Han Hanedanlığı Tarihinin 61. ve 96. Bölümlerinin Açıklamalı Çevirisi (Leiden: E.J. Brill, 1979), 15-25. Zhang Qian'ın Han Shu biyografisini 207-238. sayfalarda çeviriyor.
21. Helen Wang, Money on the Silk Road: The Evidence from Eastern Central Asia to c. AD 800 [İpek Yolunda Para: Orta Asya'nın Doğusundan Kanıtlar, MS 800], (Londra: British Museum Press, 2004), 47-56.
22. 1987'de keşfedilen ve 1990 ve 1991'de kazılan Xuanquan'da, bugüne kadar yalnızca küçük bir bölümü yayınlanmış olan birçok belge bulunmuştur. Bkz. Gansu Sheng Wenwu Kaogu Yanjiusuo, Gansu Dunhuang Handai Xuanquan zhi yizhi fajue jianbao [Xuanquan, Dunhuang, Gansu'daki Han hanedanlığı ofisinin yıkıntısından bir ön kazı raporu], Wenwu 2000. no. 5: 4–45, 5 (sitenin tam konumunun haritası), 11 (bambu fişlerin sayısı).
23. He Shuangquan, Shuangyu lantang wenji [Yeşim Örkide Stüdyosu'ndan toplanan kâğıtlar] (Taipei: Lantai Chubanshe, 2001), 30.
24. Joseph Needham, ed. Science and Civilisation in China [Çin'de Bilim ve Medeniyet], 5. cilt, bölüm 1, Kâğıt ve Baskı, Tsien Tsuen-hsuin (Cambridge, BK: Cambridge University Press, 1985), 40; Han şu 97b: 3991.
25. Nicola Di Cosmo, Ancient City-States of the Tarim Basin, in A Comparative Study of Thirty City-State Cultures [Karşılaştırmalı Bir Şekilde "Tarım Havzası'ndaki Antik Şehir Devletleri" Otuz Şehir-Devlet Kültürünün Karşılaştırmalı Bir İncelemesi], ed. Mogens Herman Hansen (Kopenhag: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2000), 393–409.
26. Hu Pingsheng - Zhang Defang, ed., Dunhuang Xuanquan Hanjian shicui [Xuanquan, Dunhuang'da bulunan Han hanedanı bambu fişlerinden seçilmiş açıklamalar] (Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe, 2001), 110.
27. Wang Su, Xuanquan Hanjian suojuan Kangju shiliao kaoshi [Xuanquan Han hanedanı Sogdiana ile ilgili bambu fişlerinden materyallerin incelenmesi], Zhongwai guanxi shi'de: Xin shiliao yu xingoti [Çin'in yabancı ülkelerle ilişkilerinin tarihi: yeni materyaller ve yeni kaynaklar], ed. Rong Xinjiang ve Li Xiaocong (Pekin: Kexue Chubanshe, 2004), 150, Xuanquan belgesi # 1190DXT0213 *: 6A'nın yazıya geçirilmesi ve açıklanması.
28. Lothar von Falkenhausen, The E Jun Qi Metal Tallies: Inscribed Texts and Ritual Contexts [Yazılı Madenler ve Ritüel Bağlamlar, Erken Çin'de Metin ve Ritüelde], ed. Martin Kern (Seattle: University of Washington Press, 2005), 79–123; Cheng Xilin, Tangdai guosuo

- yanjiu [Tang hanedan-
lığında seyahat kartı
belgelerinin incelenmesi]
(Pekin: Zhonghua Shuju,
2002), 2.
29. Hu ve Zhang, Dunhuang
Xuanquan, 77-80, belge #
I 0112 *: 113-131.
30. Wang Su, "Xuanquan
Hanjian suojian Kangju,"
155-58.
31. Kayıt Fan Ye, Hou Han
shu'da [Son Han'ın Resmi
Tarihi] görünür, (Pekin:
Zhonghua Shuju, 1965),
118: 2920. Manfred
G. Raschke, "Doğu ile
Roma Ticaretinde Yeni
Çalışmalar", Aufstieg und
Niedergang der römische
Welt: Geschichte und
Kultur Roms im Spiegel
der neueren Forschung
[Roma Dünyasının
Yükselişi ve Düşüşü: Son
Araştırmalarda Yansıyan
Roma Tarihi ve Kültürü],
2. cilt, 9.2. bölüm, ed.
Hildegard Temporini
(Berlin: Walter de
Gruyter, 1978), ss. 853-
855, 848-850, bilim
adamlarının bu kayıt
hakkındaki birçok şüphe-
yi tartışıyor.
32. Raschke, New Studies
in Roman Commerce
[Roma Ticaretinde Yeni
Çalışmalar], 604-1361.
Periplus'un MS 70'ten
önce yazılmış olması
gerekliğine inanılması-
nın nedenleri için bkz.
755n478.
33. Lionel Casson, The
Periplus Maris Erythraci:
Giriş, Çeviri ve Yorumlu
Metin (Princeton, NJ:
Princeton University
Press, 1989), 91.
34. Étienne de la Vaissière,
The Triple System of
Orography in Ptolemy's
Xinjiang [Ptolemy's
Xinjiang'da Üçlü Orografi
Sistemi] Exegisti
Monumenta'da: Nicholas
Sims-Williams'in
Onuruna Festschrift ,
ed. Werner Sundermann,
Almut Hintze ve François
de Blois (Wiesbaden,
Almanya: Harrassowitz,
2009), 527-535.
35. 12 Haziran 2006'da
Hangzhou İpek Müzesi'ni
ziyaret ettim ve Henan
eyaletindeki Yingyang
Qingtai köyünden bu
ipek parçasını gördüm.
36. Çin tekstillerinin
İngilizce olarak en kap-
samlı çalışması Joseph
Needham, ed., Science
and Civilisation in
China [Çin'de Bilim ve
Medeniyet], 5. cilt, 9. bö-
lüm, Textile Technology:
Spinning and Reeling
[Tekstil Teknolojisi:
Eğirme ve Sarma], Dieter
Kuhn (Cambridge,
İngiltere: Cambridge
University Press, 1988),
272.
37. Pliny the Elder, The
Natural History of
Pliny [Yaşlı Plinius,
Doğa Tarihi], çev. John
Bostock ve H.T. Riley
(Londra: H.G. Bohn,
1855-1857), 6.20 (Seres
ve Romalı kadınlar ipek
giyiyor ve çeşitli ithal
mallara karşı çıkıyorlar.);
6.26 export of coins to
India (Hindistan'a sikke
ihracatı); 11. 26-27 (/Kos
ipeği). [http://www.
perseus.tufts.edu/hopper/
text?doc=Perseus%3a-
text%3a1999.02.0137](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3a-text%3a1999.02.0137) ad-
resinde çevrimiçi olarak
bulunabilir.
38. I.L. Good, J.M. Kenoyer
ve R.H. Meadow, "New
Evidence for Early Silk
in the Indus Civilization
[İndus Uygarlığında
Erken İpek İçin Yeni
Kanıtlar], Archaeometry,
51, no: 3 (2009): 457-466.
39. Irene Good, On the
Question of Silk in Pre-
Han Eurasia [Han Öncesi
Avrasya'da İpek Sorunu
Üzerine], Antiquity 69
(1995): 959-968.
40. Lothar von Falkenhausen,
Die Seiden mit
Chinesischen Inschriften
[Çince yazılı ipekler],
Palmira Tekstilinde:
Yeni ve Eski Buluntular,
ed. Andreas Schmidt-
Colinet, Annemarie
Stauffer ve Khaled Al-
As'ad (Mainz, Almanya:
Philipp von Zabern,
2000); Victor H. Mair
tarafından gözden ge-
çirilmiştir, Bibliotheca
Orientalis 58, no: 3-4
(2001): 467-470. Kazılan
Çin dokümanlarıyla para-
lelliklere dayanarak, von
Falkenhausen katalog
ürün no. 521 ila 50 ila
150 yıl arası. Katalog
ürün numarası MS 40
yılına tarihlenen bir me-
zarda bulunan 521, onu
Batı'da bulunan en eski
tarihli ipeklerden biri
yapar. Her iki doküma da
Palmira'nın Sasanilerin
eline geçtiği 273'ten önce
yapılmış olmalıdır. Ayrıca
bkz. von Falkenhausen'ın
"Inconsequential
Incomprehensions:
Some Instances of
Chinese Writing in Alien
Contexts [Önemsiz
Anlayışlar: Yabancı
Bağlamlarda Çince
Yazının Bazı Örnekleri],
Res 35 (1999): 42-69,
özellikle. 44-52.
41. Anna Maria Muthesius,
The Impact of the
Mediterranean Silk
Trade on Western
Europe Before 1200
A.D. [MS 1200'den
Önce Akdeniz İpek
Ticaretinin Batı Avrupa
Üzerindeki Etkisi],
Tekstilde Ticarette:
Tekstil Topluluğunun
Bildirileri Amerika
Binalı Sempozyumu,
14-16 Eylül 1990,
Washington, D.C. (Los
Angeles: Textile Society
of America, 1990),
126-135, Saint Servatius
Bazilikası, Maastricht,
Hollanda, 129'daki bir
rölyeften tek bir Çin
tekstilinden söz edilme-
siyle; Xinru Liu, Silk and
Religion: An Exploration
of Material Life and the
Thought of People, AD
600-1200 [İpek ve Din:
Maddi Yaşamın Keşfi ve
İnsanların Düşüncesi,
MS 600-1200], (Delhi:
Oxford University Press,
1996), 8.
42. Yaşlı Plinius, Doğa
Tarihi, 6.20.
43. Trevor Murphy, Pliny the
Elder's Natural History
[Yaşlı Plinius'un Doğa
Tarihi]: The Empire
in the Encyclopedia
(Oxford: Oxford
University Press, 2004),

- 96-99 (lüks), 108-10 (Seres).
44. Luo Feng, Hu Han zhi jian-Sichou zhi lu yu Xibei lishi kaogu [Çinli olmayanlar ile Çinliler arasında-İpek Yolu ve Kuzeybatının Arkeolojisi ve Tarihi] (Pekin: Wenwu Chubanshe, 2004), 117-20'de Çin'de bulunan altın sikkeler.
45. Vimala Begley, "Arikamedu Yeniden İncelendi," *American Journal of Archeology* 87, numara. 4 (1983): 461-481, özellikle 82.
46. Raschke, Roma'daki herhangi birinin bu tür bir istatistik tuttuğundan şüphe duymaktadır; o, Plinius'un ahlaki gerekçelerle abarttığına inanıyor. ("New Studies in Roman [Commerce Roma Ticaretinde Yeni Çalışmalar], 634-635): "Böylece, hem Roma'daki bürokratik uygulamalar hem de Mısır'dan günümüze ulaşan kayıtlar, Yaşlı Plinius'un herhangi bir doğru bilgi elde etmesinin mümkün olmadığı gösteriyor. Roma'nın Doğu'yla ticaretinde ödemeler dengesi açığının yıllık miktarını ifade ediyor." (s. 636). Ayrıca bkz. Hsing I-tien'in Raschke'nin Hanxue Yanjiu 3, no. 1 (1985): 331-341 ve devamı olan Hanxue Yanjiu 15, no. 1 (1997): 1-31, burada Hsing, Roma-Çin ticaretinin kapsamı hakkındaki derin şüphelerini ifade eder.
47. Qi Dongfang, kişisel görüşme, 2006 Haziranı. Önemli bir istisna Anthony J. Barbieri-Low tarafından incelenmiştir, "Roman Themes in a Group of Eastern Han Lake Vessels," *Orientalions*, 32, no. 5 (2001): 52-58.
48. Wu Zhen, Hu' Non-Chinese as They Appear in the Materials from the Astana Graveyard at Turfan [Turfan'daki Astana Mezarlığındaki Malzemeler]

Göründüğü Gibi Çinli Olmayanlar], *Sino-Platonic Papers* 119 (Yaz 2002): 1-21.

BÖLÜM I

Daha önce Niya hakkında iki makale yayınladım: "Religious Life in a Silk Road Community: Niya During the Third and Fourth Centuries [İpek Yolu Topluluğunda Dini Yaşam: Üçüncü ve Dördüncü Yüzyılda Niya]," *Religion and Chinese Society* [Din ve Çin Toplumu], editör John Lagerwey (Hong Kong: Chinese University Press, 2004), 1:279-315 ; "The Place of Coins and Their Alternatives in the Silk Road Trade [İpek Yolu Ticaretinde Sikke ve Alternatiflerinin Yeri]," *Sichou zhilu guguo qianbi ji silu wenhua guoji xueshu taolunhui wenji* [İpek Yolu üzerine uluslararası konferanstan top lu bildiriler: Antik Çin sikkeleri ve İpek Yolu kültürü], editör Shanghai Bowuguan (Şangay: Shanghai Shuhua Chubanshe, 2011), 83-113.

1. Stein'in Niya kazıları ile ilgili yazdıklarımın kaynağı M. Aurel Stein, *Ancient Khotan: Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan* [Antik Hotan: Çin Türkistanı'ndan Arkeolojik Çalışmaların Ayrıntılı bir Raporu] (Oxford: Clarendon, 1907), 1:310-15; 2:316-85.

2. Aurel Stein, *On Central-Asian Tracks: Brief Narrative of Three Expeditions in Innermost Asia and North-Western China* [Orta Asya Rotaları: Orta Asya ve Kuzeybatı Çin'de yapılan Üç Keşif Gezisinin Kısa bir Anlatımı] (London: Macmillan, 1933), 1-2; Valéria Escauriaza Lopez, "Aurel Stein's Methods and Aims in

Archaeology on the Silk Road [Aurel Stein'in İpek Yolu Arkeolojisindeki Yöntem ve Amaçları]," *Sir Aurel Stein, Colleagues and Collections* [Çalışma Arkadaşları ve Koleksiyonları], editör Helen Wang, British Museum Research Publication 184 (Londra: British Museum, yayınlanmak üzere).

3. Bu ırmak Konche-daria veya Qum-darya olarak da bilinir.

4. Çin Japonya keşif gezisi iki rapor yayınlamıştır: İlk rapor *Zhong Ri Ri Zhong gongtong Niya yiji xueshu diaocha baogao shu* [Niya arkeolojik alanından Çin Japonya, Japonya Çin ortak akademik araştırma raporu] (Urumqi, Çin: Weiwuer Zhizhiqu Wenwuju, 1996), 1988-1993 kazılarını kapsamakta, 1994-1997 arasındaki kazılar 1999 yılına ait ikinci rapordaki üç ciltte anlatılmaktadır. Lin Meicun'a bu kitapları New Haven'a kadar taşıdığı için minnettarım. Lop Nur bölgesine yapılan önceki döneme ait keşif gezileri 1876-77 yıllarında Rus Prejaval'sky'nin önderliğindeydi, 1906 yılında Yale'den Amerikalı coğrafya profesörü Ellsworth Huntington, 1908-11 yılları arasında Japonya Kral Vekili Count Otani, 1914'te Aurel Stein, 1930 ve 1934 yıllarında Huang Wenbi, 1959 ve 1980-81 yıllarında Sincan Arkeoloji Enstitüsü ve 1987'den 1997 yılları arasında Çin Japonya ekibi. Tarihsel bir araştırma için bakınız. Wang Binghua, "Niya kaogu bainian" [Niya Arkeolojisinin 100 yılı], *Xiyu kaocha yu yanjiu xubian* [Batı bölgeleri ile ilgili araştırmaların devamı] (Urumqi, Çin: Xinjiang Renmin Chubanshe, 1998), 161-86.

5. Jean Bowie Shor, *After You, Marco Polo* [Senden

- sonra, Marco Polo] (New York: McGraw-Hill, 1955), 172; John R. Shroder, Jr. Rebecca A. Scheppy ve Michael P. Bishop, "Denudation of Small Alpine Basins, Nanga Parbat Himalaya, Pakistan [Küçük Alpin Çanakları, Nanga Parbat Himalaya, Pakistan]," *Arctic, Antarctic, and Alpine Research* [Arktik, Antartika ve Alpin Araştırmaları] 31, no. 2 (1999): 121-2.
6. Jason Neelis, "La Vieille Route Reconsidered: Alternative Paths for Early Transmission of Buddhism Beyond the Borderlands of South Asia [La Vieille Rotası Yeniden Gözden Geçirilmesi: Budizmin Güney Asya Sınırlarından Erken Dönemde Yayılması için Alternatif Yollar]," *Bulletin of the Asia Institute [Asya Enstitüsü Bülteni]* 16 (2002): 143-64
7. Antiquities of Northern Pakistan: Reports and Studies [Kuzey Pakistan Arkeolojik Kalıntıları: Raporlar ve Çalışmalar], 1. cilt, *Rock Inscriptions in the Indus Valley* [İndus Vadisi Kaya Yazıları], ed. Karl Jettmar (Mainz, Almanya: Verlag Philipp von Zabern, 1989).
8. Richard Salomon, *Indian Epigraphy: A Guide to the Study of Inscriptions in Sanskrit, Prakrit, and the Other Indo-Aryan Languages* [Hint Yazıtnilimi: Sanskritçe, Prakrit ve Diğer Hint-Aryan Dilleri Yazıtlarının Çalışma Rehberi] (New York: Oxford University Press, 1998), 42-56.
9. Richard Salomon, "New Manuscript Sources for the Study of Gandharan Buddhism, [Gandharan Budizmine Dair Yeni Elyazmaları Kaynakları] *Gandharan Buddhism: Archaeology, Art, and Texts* [Gandharan Budizm: Arkeoloji, Sanat ve Metinler], ed. Pia Brancaccio ve Kurt Behrendt (Vankuver: UBC Press, 2006), 135-47.
- 248'ten öncesine dair daha fazlası için | 30-32 sayfalar için notlar Bölgedeki Budizm Okulları için bkz, Charles Willemen, Bart Dessein, ve Collett Cox, eds., *Sarvastivada Buddhist Scholasticism* [Sarvastivada Budist Skolastisizmi] (Leiden, Hollanda: Brill, 1998).
10. Formül tabloları için bakınız Neelis, "Long-Distance Trade [Uzun Yol Ticareti]," 323-26.
11. Jettmar, *Antiquities of Northern Pakistan* [Kuzey Pakistan Antik Kalıntıları], 1:407.
12. *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, 2. bölüm, *Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia* [Selevkos ve Part Dönemlerinin, Doğu İran ve Orta Asya Yazıtları], 3. bölüm, Sogdça, 2. bölüm, *Sogdian and Other Iranian Inscriptions of the Upper Indus* [Yukarı Hindistan'da Sogdça ve Diğer İran Yazıtları], Nicholas Sims-Williams (Londra: Corpus Inscriptionum Iranicarum and School of Oriental and African Studies, 1989), 23, Shatial I yazıtı 254, okumayı kolaylaştırmak için parantezler alınmadı. Nicholas Sims-Williams'in orijinal çevirisi Yoshida Yutaka'nın, Taşkurgandan söz etmek için metni düzelttiğini yansıtmak için değiştirilmiştir. Bakınız Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History* [Sogd Tüccarlar: Bir Tarih, çev. James Ward (Boston: Brill, 2005), 81n42.
13. Karl Jettmar, "Hebrew Inscriptions in the Western Himalayas [Batı Himalayalarda İbrance Yazıtlar]," *Orientalia: Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, ed. G. Gnoli ve L. Lanciotti, 2. cilt (Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1987), 667-70, Plate 1.
14. C. P. Skrine, 1922 yılında geçidi geçtiği yolculuğunun bir anlatımını vermekte. Bakınız *Chinese Central Asia* [Çin Orta Asyası] (Londra: Methuen, 1926), 4-6.
15. Afghanistan'daki Rabatak yazıtlarına dayanarak, Joe Cribb ve Nicholas Sims-Williams Kushanlar için yeni bir kronoloji teklif eder ve Kanishka'nın hükümdarlığı MÖ ya 100 ya da 120'de başlar. "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great, [Yüce Kanishka'nın Yeni Bir Baktria Dilinde Yazılmış Yazıtı] *Silk Road Art and Archaeology* 4 [İpek Yolu Sanatı ve Arkeolojisi 4] (1995-96): 75-142. Bir astonomi el kitabını inceleyen Harry Falk, Kanishka'nın hükümdarlığı başladığı tam tarih olarak 127 yılını önerir: "The Yuga of Spuhjiddhvaja and the Era of the Kushans, [Spuhjiddhvaja Yuga'sı ve Kushanlar Dönemi]" *Silk Road Art and Archaeology* 7 [İpek Yolu Sanatı ve Arkeolojisi 7] (2001): 121-36. Falk'ın tarihi uluslararası alanda kabul görmese de, alanda çalışan birçok kişi Kanushka'nın hükümdarlığının 120 ile 125 yılları arasında başlamış olabileceğini düşünmekte. Osmond Boppearchchi, Kushan Hükümdarlığı için MS 40 yıllarında bir tarih söylemektedir. "New Numismatic Evidence on the Chronology of Late Indo-Greeks and Early Kushans, [Geç Dönem Hint-Grekler ve Erken Dönem Kushanların Kronolojisine dair Yeni Numizmatik Kanıtlar]" Shanghai Bowuguan, *Sichou zhilu guguo qianbi*, 259-83. Standart tarih, araştırmacı ve araştırma tarihleri veya yayınlarına bakınız. Endymion Wilkinson, *Chinese History: A Manual* [Çin Tarihi: Bir Elkitabı], yeniden gözden geçirilmiş baskı. (Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, 2000), 503-5.
17. Lin Meicun, "Kharoshti Bibliography: The Collections from China (1897- 1993) [Kharoshthi Bibliyografyası: Çin Koleksiyonu (1997-1993)], *Asya Çalışmaları Dergisi* 40

- (1996): 189. Prof. Lin Chu sanzang jiji, Taishoshinshu Daizokyo'dan Zhi Qian biyografisini çevirir (Tokyo: Taisho Shinshu Daizokyo Kankokai, 1962-90), metin 2145, 55: 97b.
18. Erik Zürcher, "The Yüeh-chih and Kaniska in Chinese Sources, [Çince kaynaklarda Yüeh-chih ve Kaniska]" *Papers on the Date of Kaniska* [Kanishka Tarihine Dair Makaleler], ed. A.L. Basham (Leiden: E.J. Brill, 1968), 370; Fan, Hou Han shu, 47:158; *Yu Taishan, Liang Han Wei Jin Nanbei chao zhengshi Xiyu zhuan yaozhu* [Han, Tabagca, Jin ve Güney ile Kuzey hanedanlıkları tarihinde Batı Bölgeleriyle yapılan barış anlaşmalarına dair] (Beijing: Zhonghua Shuju, 2005), 281n221. Yu'nun kitabı hanedanlık tarihinin Zhonghua Shuju versiyonuna değerli bir ek olduğu için notlara da yer verilecektir.
19. Resmi Çin tarihi kayıtlarında Büyük Yüe-çi isimli bir grubun kuzeybatı Hindistan'a taşındığını ve daha küçük bir grubun Niya yakınlarında Sincan'a yerleştiğini yazmakta. Alanda çalışan akademisyenler bu bilginin doğruluğu ve kesinliği ile ilgili ayrılmıştır. Vefat eden John Brough'un da yazdığı gibi, Bu hikâye gerçek olaylara dayanaklıdır; ancak ne kadarının gerçek olabileceğine dair kesin kanıt bulunmamakta. Daha sonraki zamanlarda olduğu gibi, Orta Asya'da çoğu göçebe olan birçok etnik grup olmalı ve bir nesil sonrasında daha gelişmişlikte ulaşmak zor olmuş olmalı. Geleneksel hikâyenin kuramsal bir şey olduğuunu, Yüe-çi'nin Pamir'in doğusundaki bölgede (aşağı Yüe-çi olarak belirtilen) sürekli varlığını açıklamak için oluşturulmuş olabileceğini kabul etmeye hazır olmalıyız.
20. "Comments on Third-Century Shan-shan and the History of Buddhism", [Üçüncü Yüzyıl Shanshan ve Budizm Tarihi Hakkında Yorumlar] *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28 (1965): 585. Japon tarihçi Shiratori Kurakici Sogdlar tarihi hakkında şöyle yazmıştı: "Eski Çinli yazarlar, yabancı bir ülkenin kökeninde kendi ülkelerine özgü bir şey veya kendi edebiyatlarında var olan bir isim bulma konusunda saplantılı gibi görünmüyor." Shiratori birkaç tane örnek vermekte: Çinliler, Hunlar için Çin'de ata toprakları benimsemişti, Japonlar ve hatta dünyanın batı ucundaki ülke olan Yüce Qin halkı büyük ihtimalle Roma'ya denk düşüyordu. "A Study on Su-tê, or Sogdiana, [Su-tê veya Sogd ile ilgili bir çalışma]" *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 2 [Toyo Bunko 2 Araştırma Bölümünün Anıları] (1928): 103. Ancak başka hanedanlık tarihi yazarları bu sonuçları okuyacak bir temele (şimdi kayıp) sahip olduklarına inanmakta. François Thierry, "Yuezhi et Kouchans: Pièges et dangers des sources chinoises," *Afghanistan: Ancien carrefour entre l'est et l'ouest*, ed. Ösmund Bopearachchi ve Marie-Françoise Boussac (Turnhout, Belgium: Brepols, 2005), 421-539. Craig G.R. Benjamin kanıtları araştırmakta (yazar Çince okuyamamakta ancak Rusça arkeoloji alanında yazılmış kitapları bilmekte) ve Sincan'da bölgeye gelen veya giden herhangi bir göç hareketinin olmadığını gösterir. *The Yuezhi: Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria* [Yüe-çi: Kuzey Baktria Temeli, Göçü ve Fethil] (Turnhout, Belgium: Brepols, 2007). Bu sorunla ilgilenen herhangi biri Thierry'nin makalesi ve Benjamin'in kitabıyla başlamalı; ikisi de bu soruya dair geniş edebiyatı taramakta.
- Stein'in Dördüncü Keşif Gezisi'ne dair kısa bir tanımı için bakınız Mirsky, *Sir Aurel Stein*, 466-69. Lanzhou Üniversitesi'nden Profesör Wang Jiqing Stein'in çektiği fotoğrafları, gün yüzüne çıkarılan
- eserler ile bu eserlerin önemini inceler. İngilizce yazdığı bir makale vardır: "Photographs in the British Library of Documents and Manuscripts from Sir Aurel Stein's Fourth Central Asian Expedition [British Library'deki Sör Aurel Stein'in Dördüncü Orta Asya Keşif Gezisi'nden Belge ve Elyazmalarının Fotoğrafları]," *British Library Journal* 24, no. 1 (Spring 1998): 23-74. Kitabı *Sitanyin disici Zhongguo kaogu riji kaoshi: Yingguo Niujiu daxue cang Sitanyin di sici Zhongguo kaocha luxing riji shougao zhengli yanjiu baogao* [Stein'in Çindeki Dördüncü Keşif Gezisi'nde tuttuğu arkeolojik güncesi'nin incelenmesi: Oxford Üniversitesi tarafından Stein'in elle yazılan güncesi çalışması ve yeniden organize edilmesi] kısaltılmış bir versiyonu (Lanzhou, Çin: Gansu Jiayou Chubanshe, 2004). Mirsky, *Sir Aurel Stein* [Sör Aurel Stein], 469, 3 Şubat 1931 yılında Stein'in Percy Stafford Allen'a Bodleian Kütüphanesinde yazdığı mektuptan alıntı yaparak.
21. Enoki Kazuo, "Location of the Capital of Loulan and the Date of the Kharosthi Inscriptions [Başkent Loulan'ın Yeri ve Kharosthi Yazıtlarının Tarihi]," *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 22 [Toyo Bunko 22 Araştırma Bölümünün Anıları] (1963): 129n12; 10-11. 250
22. Ban, *Han shu*, 96A:3875-81; Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 79-93; çeviri Hulswé, *China in Central Asia* [Orta Asya'daki Çin], 7-94.
23. Li 'nin uzunluğu zaman ve yere göre değişiklik gösteriyordu; Han Hanedanlığı döneminde 400 metre civarındaydı. *Cambridge History of China* [Cambridge Çin Tarihi], 1.cilt, *The Ch'in and Han Empires*, 221 B.C.-A.D. 220 [Çin ve Han İmparatorlukları, MÖ 221 - MS 220], ed.

- Denis Twitchett ve Michael Loewe (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1986), xxxviii, *li* uzunluğunu 415 km olarak verir ve "Bazı bağlamlarda *li* terimi belli bir uzaklığı anlatmaktan çok basit bir söz olarak kullanılmıştır," diye yazar.
25. Hulsewé, *China in Central Asia* [Orta Asya'daki Çin], 29. Stein'in kayıtlarında karakterler okunamamakta. Çinli akademisyenler mühürü "zhao Shanshan wang" olarak okur -Shanshan kralının valisi. Meng Fanren, *Loulan Shanshan jian du ni-andaixue yanjiu* [Shanshan ve Loulan bambu fişlerinde ve belgelerindeki tarihler ile ilgili çalışmalar ve araştırmalar] (Urumqi, Çin: Xinjiang Renmin Chubanshe, 1995), 261, no. 625, N.xv. 345. Stein ayrıca üzerinde "Shanshan junyin" (Shanshan eyaleti mühürü) yazan bir mühür bulur: *Ancient Khotan* [Antik Kotan], N.xiv.iii.74.
26. Aurel Stein, *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China* [Serindia: Orta Asya ve Batı Diyarı Çin Keşif Gezisi Ayrıntılı Raporu] (Oxford: Clarendon, 1921), 1: 219; 1:415 (Rapson'un Loulan'ı Kraraina olarak tanımlaması); 1:217-81, 3: 9.plaka (14. Ev); 1:227 (Rüstem'in keşfi); 1:226 (24. Evin büyüklüğü); 1:530 (M5'te bir resim).
27. Brough, "Comments on Third-Century Shan-shan [Üçüncü Yüzyıl Shanshan Yorumları]," 591-92.
28. Ban, *Han shu*, 96A:3878-79; Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 84-86; Hulsewé, *China in Central Asia* [Orta Asya'daki Çin], 89-91; Brough, "Comments on Third-Century Shan-shan [Üçüncü Yüzyıl Shanshan Yorumları]," 601.
29. Helen Wang, *Money on the Silk Road* [İpek Yolunda Para], 25-26, beni bu bulgu ile ilgili uyardı; Aurel Stein, *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran* [İçerdeki
- Asya: Orta Asya, Kansu ve Doğu İran Keşif Gezileri Ayrıntılı Raporu] (Oxford: Clarendon, 1928), 287-92, detaylıca tanımlar..
30. Orijinal 211 sikkenin elli tanesi bugün Londra'da bulunmakta; MÖ 86-1 yıllarına tarihlenmekte, modern Sincan'daki en erken *wuzhu* sikkesini milattan sonraki dönemden öncesine tarihlendirmekte. Helen Wang, *Money on the Silk Road* [İpek Yolunda Para], 295-96.
31. Stein, *Innermost Asia* [İçerdeki Asya], 290.
32. Juyan (Ejina Banner, İç Moğolistan, Gansu, Jinta Eyaleti'nden 90 km kuzey doğu) ve Shule (Gansu, Jiuquan yakınlarında) çıkarılan belgeler Han Hanedanlığı sırasında Çin ordusunun varlığını onaylamakta. 100.000 sikkenin üzerinde büyük harcamaları kaydeden belgeler MÖ 140 ile MS 32 yılları arasında tarihlenmektedir. Askerler bireysel olarak sikkeyle ödeme yapıyordu ve genellikle giyecek alışverişlerini garnizonun ön ödemesiyle alıyordu. Helen Wang, *Money on the Silk Road* [İpek Yolunda Para], 47-56, bu konular hakkında geniş ve ayrıntılı analizler içermekte.
33. Mariner Ezra Padwa Niyadaki her evi incelemiştir: "An Archaic Fabric: Culture and Landscape in an Early Inner Asian Oasis (3rd-4th century C.E. Niyada) [Arkaik bir Kumaş: Erken Dönem İç Asya Vahasında Kültür ve Doğa (MS III-IV. yüzyıllar, Niyada)]" (Ph.D. diss., Harvard University, 2007).
34. Yeşim taşının adı *langgan* ve *meigui*. Maalesef etiketler tarihlenmemiştir ancak yazı karakterleri o kadar özenle yazılmış ki, Sinoloji uzmanı Wang Guowei (1877-1927) MS75 yılından sonrasına, Han Hanedanlığı'nın MS 220 yılındaki düşüşünden önceki bir döneme tarihlendiklerine inanmaktaydı. *Guantang jilin* [Guan Südyosundan toplu yazılar] (Beijing: Zhonghua Shuju, 1959), 833-34.Édouard
- Chavannes onların alanda bulunan diğer materyallerle çağdaş olduğunu düşündü ve onları üçüncü ve dördüncü yüzyıllara tarihlendirdi. Les documents chinois découverts 251 par Aurel Stein dans les sables de Turkestan oriental (Oxford: Oxford University Press, 1913), 199-200. The most up-to-date transcription is in Meng Fanren, *Loulan Shanshan jian du*, 269-71. N.xiv.iii; Meng Fanren, *Loulan Shanshan jian du*, 269, no. 668.
35. N.xiv.ii.6, N.xiv.ii.19, N.xiv.ii.12.8; Wang Jiqing, "Sitanyin di sici Zhongya kaocha suohuo Hanwen wenshu" [Dördüncü Asya Keşif Gezininde Stein'in Bulduğu Çin Dilindeki Belgeler], *Dunhuang Tulufan Yanjiu* 3 (1998): 286.
36. N.xiv.ii.1; Wang Jiqing, "Hanwen wenshu," 264.
37. Meng Fanren, *Loulan Shanshan jian du*, 262, no. 627 (N.xv.109), no. 628 (N.xv.353), no. 629 (N.xv.314); 264, no. 639 (N.xv.152); Cheng Xilin'in, *Tangdai guosuo yanjiu* [Tang Hanedanlığı'nda guosuo seyahat izni sistemi üzerine] tartışılmakta (Beijing: Zhonghua Shuju, 2000), 39-44; Wang Binghua, *Jingjue chungui: Niyada kaogu da faxian* [Jingjue Krallığı Tarihi: Niyada büyük arkeolojik keşif] (Şangai: Zhejiang Wenyi Chubanshe, 2003), 101.
38. Stein, *Innermost Asia* [İçerdeki Asya], 288, 743. J.P. Mallory ve Victor H. Mair'in *Tarim Mummies* [Tarim Mumyaları] söz konusu bulgularla ilgili en iyi İngilizce araştırmayı sunmakta.
39. Xinjiang Weiweier Zizhiqiu Bowuguan Kaogudui, "Xinjiang Minfeng da shamo zhong de gudai yizhi" [Sincan Minfeng Eyaleti Niyada Arkeolojik Alanı Yakınlarındaki Taklamakan Çölü'nde Antik Dönem Kalıntıları], *Kaogu* 1961, no. 3: 119-22, 126, 1-3 plakalar. O sırada Sincan Müze ve

- Arkeoloji Enstitüsü -bu-
gün iki ayrı kurumdur-
Sincan Müzesi Arkeoloji
Ekibi olarak bir birim ku-
rar (Xinjiang Bowuguan
Kaogudui).
41. Ma Chengyuan ve Yue
Feng'in gösterdiği,
*Xinjiang Weiwu ziz-
hiqu Silu kaogu zhenpin*
[Sincan Uyгур Özerk
Bölgesi'nde Ipek Yolu
Arkeolojik Hazineleri]
(Şangai: Shanghai Yiwen
Chubanshe, 1998), 273,
62. şekil.
42. Éric Trombert, "Une
trajectoire d'ouest en est
sur la route de la soie: La
diffusion du coton dans
l'Asie centrale sinisée," *La
Persia e l'Asia Centrale: Da
Alessandro al X se-
colo* (Roma: Accademia
Nazionale dei Lincei,
1996), 212nn25 and n27;
Li Fang, ed., *Taiping
yulan* [Taiping Tianguo
Hükümdarlığı'nın gözden
geçirilmiş ansiklopedi-
si] (Beijing: Zhonghua
Shuju, 1960), 820:3652-
53, "baidie" (pamuk)
başlığı.
43. Kumaş üzerindeki Çince
yazıda şöyle yazmakta:
"yannian yishou yi zi-
sun." Aynada ise: jun yi
gaoguan." "1960 Xinjiang
Minfeng xian bei da
shamo zhong gu yizhi
muzang qu Dong Han
hezang mu qingli jianbao"
[Sincan Minfeng eyaleti
kuzeyinde büyük çölün
ortasında bulunan antik
alanın gömü alanından
bulunan Doğu Han araş-
tırmasına dair kısa bir
rapor], Wenwu 1960, no.
6: 9-12, 5-6. plakalar.
44. Çince metin şöyle de-
mekte "wanghou hehun
qianqiu wansui yi zisun."
Xinjiang wenwu guji da-
guan [Sincan'da tarihi eser
ve kalıntılar] (Urumqi,
China: Xinjiang Renmin
Chubanshe, 1999), 0118.
Şekil. M3 ve M8 numaralı
mezarlardaki kumaşlarla
ilgili daha fazla oku-
ma için bakınız Wang
Binghua, *Jingjue chungui*,
111-20.
45. Fan, Hou Han shu,
88:2909; Yu Taishan, Xiyu
zhuan, 233.
46. Stein Üçüncü Keşif
Gezisinde Yingpan arke-
olojik alanını kazdığında,
üçüncü ve dördüncü
yüzyıllarda yerleşimin
olduğuna dair işaret eden
birkaç tane Kharoshthi
dilinde yazılmış belge
bulur (*Innermost Asia*
[İçerdeki Asya], 749-61).
Ek Kharoshthi malzeme-
lerine dair daha güncel
bulgular için bakınız
Lin Meicun, "Xinjiang
Yinpan gumu chutu de
yifeng Quluwen shuxin"
[Sincan'da antik dönem
mezarında gün yüzüne
çıkarılan Kharoshthi
dilinde yazılmış bir mek-
tup"], Xiyu Yanjiu 2001,
no. 3: 44-45.
47. Zhou Xuejun ve Song
Weimin, eds., *Silu kaogu
zhenpin: Archaeological
Treasures of the Silk
Road in Xinjiang Uyğur
Autonomous Region*
[Silu kaogu zhenpin:
Sincan Uyğur Özerk
Bölgesi'nde Ipek Yolu
Arkeolojik Bulgular]
(Şangai: Shanghai Yiwen
Chubanshe, 1998), 63-74,
132.şekil (ölmüş bir kişi-
nin fotoğrafı), 133.şekil
(yüz maskesi detayı),
134.şekil (kırmızı kumaş
detayı).
48. Wang Binghua, bireysel
görüşme, sonbahar 2005;
Ban, Han shu, 96B:3912; Yu
Taishan, Xiyu zhuan, 201.
49. Hu Pingsheng, Hu Pingsheng
jiandu wenwu lunji [Hu
Pingsheng tarafından mek-
tup ve eserlerle ilgili toplu
makaleler] (Taipei: Lantai
Chubanshe, 2000), 190-92.
50. Hou Can ve Yang Daixin,
Loulan Hanwen jianzhi
wenshu jicheng [Loulan'dan
Çince yazılmış kesik kâ-
ğıt parçaları ve belgeler]
(Chengdu, Çin: Tiandi
Chubanshe, 1999).
51. Ito Toshio, "Gi-Shinki
Roran tonju ni okeru
koeki katsudoo megutte"
[Tabgaç ve Jin dönemlerinde
Loulan'daki askeri koloni-
deki ticari faaliyetler], Oda
Yoshihisa hakushi kanreki
kinen: Toyoshi ronshu
(Kyoto: Ryu koku Daigaku
Toyoshigaku Kenkyukai,
1995), 4, 7.
52. Yü Ying-shih, "Han Foreign
Relations [Han Yabancı
İlişkileri]," Twichett ve
Loewe, *Cambridge History
of China* [Cambridge Çin
Tarihi], 1:405-42; Meng
Chi, "Cong Xinjiang lishi
wenwu kan Handai zai Xiyu
de zhengzhi cuoshi he jingji
jianshe" [Sincan'dan elde
edilen tarihi kalıntılar te-
melinde Batı Bölgeleri'ndeki
Han Hanedanlığı siyasi
önlemler ve ekonomi poli-
tikaları], Wenwu 1975, no.
5: 27-34.
53. Ito Toshio, "Gi-Shinki
Roran tonju ni okeru suiri
kaihatsu to no gyo katsudo:
GiShinki Roran tonju no
kiso teki seiri (III)" [*Wei
ve Jin dönemlerinde Loulan
askeri kolonisinde sulama ve
tarımsal aktivitelerin gelişimi:
Tabgaç ve Jin dönemlerinde
Loulan'daki askeri koloninin
temel yönetimi, 3.bölüm*],
Rekishi Kenkyu 28 (1991):
20.
54. Stein, *Serindia*, 373-74, 432,
701 çizim XXXVII.
55. Ito, "Gi-Shinki Roran tonju,"
tüm bu belgelerin dikkatli
bir açıklamasını ve çalışma-
sını sunmakta.
56. "Sute hu Loulan," anlamı
"Loulan'da Çinli olmayan-
lar, Sogdlar," Chavannes,
Documents chinois, 886; Hou
Can ve Yang Daixin, *Loulan
Hanwen jianzhi wenshu*,
61-62.
57. Hayvanlar ile ilgili kelimeler
eksik ancak ölçü olarak kul-
lanılan kelime *pi* söz konusu
takasın atlarla ilgili oldu-
ğunu önermekte. Ödemeyi
yapan kişi için kullanılan
kelime eksik ve ödemeyi
alan kişinin (*zhuren*) adı
açık değil. Meng Fanren ve
Duan Qing bunun tüccarları
kastettiğini düşünse de, Ito
zhuren garnizonun uzun
vadeli sakinleri olduğunu
iddia etmekte: "Gi-Shinki
Roran tonju," 4-5. Belge
ilk olarak August Conrady
tarafından *Die chinesischen
Handschriften- und sonstigen
Kleinfunde Sven Hedins
in Lou-lan* (Stockholm:
Generalstabens Litografi
ska Anstalt, 1920) kitabında
yayınlanmıştır, Belge no.
46, 124-25; Hou ve Yang
tarafından da daha yakın

- bir tarihte, *Loulan Hanwen jianzhi wenshu*, 99.
58. Vaissière, *Sogdian Traders [Endere Tüccarları]*, 58; Endere deve satın alınması ile ilgili açıklama, 58.
59. Bakınız tablo Meng Fanren, "Loulan jiandu de niandai" [Loulan Belgelerinden Tarihler], *Xinjiang Wenwu* 1 (1986): 33.
60. Ito, "Gi-Shinki Ro ran tonju," 22–23.
61. Brough, "Comments on Third-Century Shan-shan [Üçüncü Yüzyıl Shanshan Üzerine Yorumlar]," 596–602.
62. Çin Japon keşifekibi daha önceden bilinen beş kraldan ve onlardan sonra hükümdar olan kral Sulica'dan önce hükümdar olan kral Tomgraka hakkında bulgular elde etti, 253 336–359. Lin Meicun, "Niya xin faxian de Shanshan wang Tonggeloque jianian wenshu kao" [Kral Tomgraka hükümdarlığına dair bulunan yeni bir Niya belgesi ile ilgili bir çalışma], *Xiyu kaocha* yu yanjiu xubian (Urumqi, Çin: Xinjiang Renmin Chubanshe, 1998), 39. Bazı akademisyenler Brough'un önerdiği tarihleri tartışmış ve bazıları *shizhong* sıfatının verilmesinin farklı yıllarda olduğunu iddia etmiştir. Çin Bilim Akademisi'nde, Arkeoloji Enstitüsünün baş arkeoloğu olan Meng Fanren, dört farklı akademisyene göre beş kralın hükümdarlık dönemlerinin listesini vermekte (Brough, Enoki Kazuo, Nagasawa Kazutoshi ve Ma Yong). Beş hükümdarın en erken başlangıç yılı 203, en geç olanı da 256. En erken tarih 290, en geç olanı 343. Meng 242–332 tarihlerini tercih etmekte. *Xinjiang kaogu yu shidi lun ji* [Sincan arkeolojisi, tarihi ve coğrafyası üzerine anlaşmalar] (Beijing: Kexue Chubanshe, 2000), 115, 117.
63. Thomas Burrow, "Tokharian Elements in Kharoshti Documents from Chinese Turkestan [Türkistan Çin'indeki Kharoshti Belgelerinde Toharca Unsurlar]," *Journal of the Royal Asiatic Society* 1935: 666–75.
64. T. Burrow, *A Translation of the Kharoshti Documents from Chinese Turkestan [Türkistan Çincesinden Kharoshti Belgelerinin Çevirisi]* (Londra: The Royal Asiatic Society, 1940), no. 292, no. 358 (köle olarak göçmenler). Burrow Kharoshti belgelerini kavrayabildiği kadar çevirmektedir; parçaları göz ardı eder. Her belge Burrow'un çevir-medikleri dahil, A.M. Boyer, E.J. Rapson ve E. Senart'ın yazdığı kitapta kayda alınır, *Kharoshti Inscriptions Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan*, 3 vols. [Sir Aurel Stein'in Türkistan Çin'inde bulunduğu Kharoshti Yazıtları] (Oxford: Clarendon, 1920–29). Boyer et al. Hem Stein'in ilk başta verdiği numarayı hem de Burrow'un kullandığı numarayı vermekte (1–764); Stein'in kazı alanı raporlarında her belge için yazdığı sayfayı da vermekteler. Boyer et al. Ellsworth Huntington'un bulduğu altı belge daha eklemiştir. O zamandan beri, Çin-Japon keşif ekibi 23 tane daha buldu. Japonyalı Hasuike Toshitaka tarafından yazılmış ve çevrilmiş bulunmaktalar. *Niya yi ji xueshu diaocha* 1:281–338 2:161–76. Bu belgelerin çoğu parçalanmıştır ve İngilizceye çevrilmesi beklenmekte.
65. Stein, *Central Asian Tracks [Orta Asya Yolları]*, 103–4.
66. Stein keşfi Serindia, 1:225–35 anlatmakta. Bu odadaki belgeler nos. 516–92 Burrow, *Translation [Çeviri]*.
67. Burrow no. 582. Akamatsu Akihiko, "Roran Niya shut-sudo Karoshuti bunsho ni tsuite" [Loulan ve Niya'daki Kharoshti Belgelerine Dair], *Ryusa shutsudo no moji shiryo: Roran-Niya bunsho o chushin ni*, ed. Tomiya Itaru (Kyoto: Kyoto Daigaku Gakujutsu Shuppankai, 2001), 369–425, özellikle 391–93.
68. Burrow no. 581.
69. Susan Whitfi eld ve Ursula Sims-Williams resmedilmiş-tir, edit., *Silk Road: Trade, Travel, War, and Faith* [İpek Yolu: Ticaret, Seyahat, Savaş ve İnanç] (Chicago: Serindia, 2004), 150.
70. Burrow no. 1.
71. Cozbo ayrıca *cojho* olarak da yazılır. Loulan dili İran dilindeki "z" için bir harf olmadığından Kharoshti yazısıyla bu harf için üst takılı "j" kullanılmakta (Boyer ve meslektaşlarının jh olarak yazıya geçirdiği). Kesinlik İran diline ait bir kelime olan *cozbo* Niya belgelerinde görülen en resmi sıfat ve bu sıfatı taşıyan kırk kadar kişi bulunmakta. T. Burrow, *The Language of the Kharoshti Documents from Chinese Turkestan* [Çin Türkistan'ından Kharoshti Belgelerinin Dili] (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1937), 90–91. Christopher Atwood, "Life in Third-Fourth Century Cadhotā: A Survey of Information Gathered from the Prakrit Documents Found North of Minfeng (Niya) [Üçüncü ve Dördüncü Yüzyılda Cadhotā'da Yaşam: Minfeng (Niya) Kuzeyinde Bulunan Prakrit Belgelerinden Elde Edilen Bilgiler]," *Central Asiatic Journal*, 35 (1991): 195–96, ismiyle ve görüldükleri belge numarası 254 ile *cozbo* listesi sunmaktadır. Atwood ayrıca *cozbo* teriminin üç farklı anlamı olduğunu söylemekte: "Bir eyaletin valisi," "belirli bir alt memur," ve "temelde memur anlamına gelen çok geniş bir anlam."
72. Akamatsu beş farklı belgenin bir açıklamasını vermek (takoz şekline [W], dik-dörtgen şeklinde [R], Takhti şeklindeki [T], oblong tablet [O], deri üzerine yazılmış belge [L], ve diğerleri), her çeşidin fotoğrafı ve belgelerde yer alan farklı emirler için kullanılan kelimeleri ümüze ulaşan belgelerle bağlayan inandırıcı bir analiz sunmakta. Niya ve Loulan'da bulunan her bir Kharoshti belgesi ile bulunduğu yeri gösteren harika bir tablo vermektedir. "Karoshuti bunsho," 410–12.
73. Thomas R. Trautmann, *Kaut iya and the Arthasastra: A Statistical Investigation of the*

Authorship and Evolution of the Text [Kaut. İlyā ve Arthashastra: Metnin Yazımı ve Evrimi Üzerine İstatistiksel Bir Araştırma] (Leiden, the Netherlands: Brill, 1971).

74. Kautilya, *The Arthashastra* [Arthashastra], ed. ve çev. L.N. Rangarajan (Yeni Delhi: Penguin Books India, 1992), 213–14, 380.
75. Hansen, "Religious Life in a Silk Road Community [İpek Yolu Toplumunda Dini Yaşam]," 290–91.
76. Burrow no. 39, no. 45, no. 331, no. 415, no. 434, no. 592.
77. Burrow no. 569, ve ayrıca no. 19, 54, 415.
78. Burrow no. 207; Atwood, "Life in Third–Fourth Century Cadh'ota [Üçüncü–Dördüncü Yüzyıl Cadh'ota'sında Yaşam]," 167–69.
79. Helen Wang açıkladığı gibi, *muli* (Sanskritçe *mulya* "fiyat" veya "değer") "fiyat" anlamına geliyordu ve bir *muli* bir *mili*maya eşdeğerdi, bir birim tahlil. Niya'da kullanılan farklı paralar ile ilgili kitabı *Money on the Silk Road* [İpek Yolunda Para] bakınız, 65–74.
80. Helen Wang, *Money on the Silk Road* [İpek Yolu'nda Para], 37–38, Jiang Qixiang'in Zhoushan Qianbi 1990, no. 1: 6–11; 1990, no. 2: 3–10; 1990, no. 3: 8–13; 1990, no. 4: 3–11 makalesini alıntılararak, Çin-Kharoshthi sikkelerini 352 olarak hesaplar ve 256 tanesi British Museum'da bulunmaktadır. François Thierry, "Entre Iran et Chine, la circulation monétaire en Sérinde de Ier au IXe siècle," *La Sérinde, terre d'échanges. Art, religion commerce du Ier au Xe siècle*, ed. Jean-Pierre Drège (Paris: Documentation Française, 2000), 122–25, Hotan ve Niya'da bulunan sikke ve belgelerin bir özetini sunmakta.
81. Burrow nos. 431–32.
82. Burrow no. 133. Ayrıca bakınız no. 177 ve no. 494 altın sikke değil de altın kullanımı ile ilgili ödemeler.
83. Burrow no. 324. Paul Pelliot, F.W. Thomas'ın

önerisi olan Kharoshthi Belgelerindeki Supiye ve Supiyaların yedinci ve sekizinci yüzyıllardaki Tibet belgelerinde sözü edilen Sumpa halkıyla aynı olduğunu kabul etmekte. Pelliot, *Notes on Marco Polo* [Marco Polo Üzerine Notlar], vol. 2 (Paris: Imprimerie National, 1963), 712–18; Thomas, çev., *Tibetan Literary Texts and Documents Concerning Chinese* [Tibetçe Çince ile ilgili Metinler ve Belgeler] (London: Royal Asiatic Society, 1935), 9–10, 42, 156–59.

84. Burrow no. 494.
85. 85. Burrow no. 255: konuşmacı toprak olduğunu "Çinli adamının ağzından duyur". Belge no. 686A ve B Çinliler, kaçan ineklerin kaydını almakta.
86. Burrow no. 35.
87. Burrow no. 660.
88. Burrow no. 14. Bu mekân listesi yüzyıl boyunca tarihsel coğrafya alanında çalışan akademisyenleri zorlamıştır ve hemen hemen hepsi Niya'nın yeri konusunda farklı düşünceler. Bakınız Heinrich Lüders, "Zu und aus den Kharosthi Urkunden," *Acta Orientalia* 18 255 (1940): 15–49, 36'da yer isimleri konusunda bir yazı. Çin-Japon arkeolojik kazı raporunun yazarları Nina'yı Uzun Tati olarak tanımaktalar: *Niya yiji xueshu diaocha*, 1:235–36, Yoshida Yutaka ise Nina'nın Niya'nın antik dönemdeki ismi olduğunu önermekte: *Kotan shutsudo no sezoku bunsho o megutte* [VIII–IX. Yüzyıllarda Hotanca yazılan belgelerden notlar] (Kobe, Japonya: Kobe City University of Foreign Studies, 2005), 20.
89. Bakınız Burrow no. 136, no. 355, no. 358, no. 403, no. 471, no. 629, no. 632, no. 674. Çevirisi Yale Üniversitesi'nde Sanskrit Dili ve Karşılaştırmalı Edebiyat Profesörü Stanley Insler, Edward E. Salisbury ile görüşükten sonra düzeltilmiştir, bireysel görüşme, 14 Kasım, 2006: "The word in question is 'palayamna' and is the participle to the

verb palayati 'runs away, flees, escapes'... I see no problem with Burrow's 'fugitive,' although 'escapee,' or 'run-away' might be better. [Söz konusu kelime 'palayama' 'palayati' fiilinin sıfat halidir ve 'kaçmış, kurtulmuş' anlamını taşımaktadır... Burrow'un 'kaçak' kelimesinde bir sorun görmüyorum, ancak 'kurtulmak' çok daha uygun olurdu].

90. Burrow no. 149. Heinrich Lüders, "Textilien im alten Turkistan," *Abhandlungen des Preussischen Akademie des Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 3 (1936): 1–38, Kharoshthi belgelerinde geçen kumaş terimlerinin etimolojisini tartışmakta. Maalesef 21–24'teki yazısında *somastmni* kelimesini tanımlamakta. *Masa* birçok analizi zorlamıştır, ancak British Museum'un küratörü Helen Wang, Çin wuzhu sikkeleri için kullanılmış olabileceği önerisinde bulunmaktadır, böylece bu kişi seyahat masraflarını bu yolla karşılar. *Money on the Silk Road* [İpek Yolu'nda Para], 68.
91. Burrow no. 566. Ayrıca bkz. no. 318. Bir başka hırsızlık raporunda farklı kumaşların çalınpı iade edildiği yazmaktadır.
92. Belgedeki kelime *vaniye* (Sanskritçe *van.ij*). 17 Ağustos, 2008'de, Stefan Baums Erken Dönem Budizm Elyazmaları Projesini kontrol etti (http://ebmp.org/p_abt.php) ve bu kelimeyi başka bir yerde bulamadi.
93. Burrow no. 489.
94. Burrow no. 510, no. 511, no. 512, no. 523. Hansen, "Religious Life in a Silk Road Community [İpek Yolu Toplumlarında Dini Yaşam]," 296–300 tartışılmakta.
95. Jonathan A. Silk, "What, if Anything, is Mahayana Buddhism? Problems of Definitions and Classifications [Ya Her Şey Mahayana Budizmiyse? Tanım ve Sınıflandırma ile ilgili sorunlar]," *Numen* 49, no. 4 (2002): 355–405.

96. Richard Salomon, "A Stone Inscription in Central Asian Gandhari from Endere, Xinjiang [Sincan Endere'den Orta Asya Gandhari Dilinde Taş Bir Yazıtı]," *Bulletin of the Asia Institute* 13 (1999): 1-13.
97. Corinne Debaine-Francfort ve Abdusselam Idriss, editörlüğünde, *Kériya, mémoire d'un fl euve: Archéologie et civilisation des oasis du Taklamakan* (Suilly-la-Tour, Fransa: Findakly, 2001).
98. Stein, Serindia, 1:485-547.
99. Wang Binghua, *Jingjue chungku*, 121.
100. Faxian, *Gaoseng Faxianzhuan*, *Taisho shinshu Daizokyo*, 51:857a, metin 2085. Samuel Beal'i karşılaştı, çev. *Si-yu-ki Buddhist Records of the Western World translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629)* [Batı Dünyasının Si-yu-ki Budist Kayıtları, Çince'den çeviren Hiuen Tsiang (MÖ629)] (1884; repr., Delhi: Motilal Banarsidass, 1981), xxiv. Bakınız Marilyn Martin Rhie, *Early Buddhist Art of China and Central Asia*, vol. 1, *Later Han, Three Kingdoms, and Western Chin in China and Bactria to Shan-shan in Central Asia* [Çin ve Orta Asya Erken Dönem Budist Sanatı, 1.cilt, Çinde ve Baktria'daki Geç Dönem Han, Üç Krallık ve Batı Çin'den Orta Asya'da Shanshan'a] (Leiden, The Netherlands: Brill, 1999), 354, Faxian rotası üzerine tartışmalar için bkz.
101. Japon akademisyen Kuwayama Shoshin Hindistan Çin arasındaki rota değişiklikleri üzerinde çalışmıştır; bunu için bakınız *Across the Hindukush of the First Millennium: A Collection of the Papers* [Birinci binyılda Hindukuş: Belge Koleksiyonu] (Kyoto: Institute for Research in Humanities, Kyoto University 2002); Enoki Kazuo, "Location of the Capital of Loulan [Başkent Loulan'ın Konumu]," 125-71.
- rihlerdir. Hatta kaynaklar birbirleriyle o kadar çok çelişmektedir ki, doğum yılını bilmiyoruz. Bakınız Yang Lu, "Narrative and Historicity in the Buddhist Biographies of Early Medieval China: The Case of Kumaraciva [Erken Dönem Orta çağ Çin'inde Budist Biyografilerde Anlatım ve Tarih: Kumaraciva Konusu]," *Asia Major*, 3. ser., 17, no. 2 (2004): 1-43, özellikle 28-29n64. Kumaraciva'nın üç biyografi yazarının anlattığı önemli olayların analizini sunmasından dolayı özellikle önemlidir.
2. Hedin, *My Life as an Explorer [Bir Kâşif Olarak Hayatım]*, 250-51. Hedin kitabı *Central Asia and Tibet: Towards the Holy City of Lassa [Orta Asya ve Tibet: Kutsal Şehir Lassa'ya Doğru]* (New York: Charles Scribner, 1903), 63-102 çok daha ayrıntılı bilgi vermektedir.
3. Hedin, *My Life as an Explorer [Bir Kâşif Olarak Hayatım]*, 253, 261.
4. Almanlar 20. yüzyıl başında 235 olarak saymıştır ancak son yıllarda yapılan çalışmalar yeni mağaraların varlığını göstermiştir.
5. *Zhao Li, Qiuci shiku baiwen [Kızıl Mağaralarına Dair Yüz Soru]* (Urumçi, Çin: Xinjiang Meishu Sheying Chubanshe, 2003), 12.
5. Albert von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkestan [Türkistan Çin'in Gömülü Hazineleleri]* (1928; repr., Hong Kong: Oxford University Press, 1985), 129.
6. Karbon test sonucu MS320 ce ±80 tarihlenmektedir. *Zhongguo shiku: Kezier shiku [Çin mağaraları: Kızıl Mağaraları]* (Beijing: Wenwu Chubanshe, 1997), 1:210. Angela F. Howard provides Pekin Üniversitesi arkeoloğu Su Bai'nin herhangi bir tarih belirten yazıt olmayan mağaraları tarihlendirmek için geliştirdiği kriterlerin özetini vermekte. Bakınız "In Support of a New Chronology for the Kizil Mural Paintings [Kızıl Duvar Resimleri İçin Yeni Kronoloji Desteği]," *Archives of Asian Art* 44 [Asya Sanatı Arşivi 44] (1991): 68-83.
7. *Xuanzang, Da Tang Xiyu ji jiaozhu [Yüce Tang Hanedanlığı'nda Batı Bölgeleri ile ilgili yazılmış Kayıtların açıklamaları ve bölümü başımı]*, ed. Ji Xianlin et al. (Beijing: Zhonghua Shuju, 1985), 61; Beal, *Si-yu-ki*, 21.
8. Le Coq, *Buried Treasures [Gömülü Hazineleleri]*, 127.
9. Paul Pelliot, fizikçi ve kartografacı Louis Vaillant ve fotoğrafçı Charles Nouette Kaşgar'dan Xian'a 1906-9 seyahat eder. Louis Vaillant seyahatleriyle ilgili, her alanda kaldıkları tarihleri ve programlarının bir haritasını "Rapport sur les Travaux Géographiques faits par la Mission Archéologique d'Asie Centrale (Mission Paul Pelliot 1906-1909)," *Bulletin de la Section de Géographie du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* 68 (1955): 77-164 vermektedir.
10. Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 29; *Sima*, Shiji 123:3168-69.
11. Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 187-90; Ban, *Han shu*, 96B:3916-17.
12. Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 180; Ban, *Han shu* 96B:3911.
13. MÖ 158 yılına tarihlenen bir stele Baicheng dağları yakınlarında bulunmuştur ve Çinli generalin ismi ve ünvanı yazmaktadır. Eric Trombert, Ikeda On ve Zhang Guangda ile birlikte, *Les manuscrits chinois de Koutcha: Fonds Pelliot de la Bibliothèque Nationale de France* (Paris: Institut des Hautes Études Chinoises du Collège de France, 2000), 10.
14. Manastır listesi için bakınız Mariko Namba Walter, "Tokharian Buddhism in Kuca: Buddhism of Indo-European Centum Speakers in Chinese Turkestan before the 10th Century C.E.," *Sino-Platonic Papers* 85 [Çin-Plato Belgeleri 85] (Ekim 1998): 5-6. Kuca'da bulunan Sanskritçe belgeler elle yazılmış ve Orta Asya'da bulunan belgeler arasından en erken döneme ait olanlar olabilir ve üçüncü yüzyıla tarihlenebilmek-

BÖLÜM 2

Georges-Jean Pinault bu bölümle ilgili ayrıntılı bilgiler gönderdi ve doktora öğrencisi Ching Chao-jung, bu makalenin daha önceki bir versiyonunun eleştirisini sundu.

1. Bunlar Kumaraciva'nın hayatına dair çelişkili ta-

- teler. Kuwayama Shoshin, ed., *Echo o Gotenjikukoku den kenkyu [Hyecho'nun "Beş Hint Bölgesine Seyahat Kayıtları," çeviri ve yorum]* (Kyoto: Kyoto Daigaku Jinbun Kagaku Kenkyujo, 1992), 187n207.
15. Budizm akademisyenleri iki Budist okul arasındaki ilişki ile ilgili tartışmalı görüşlere sahip: Sarvastivadins ve Mulasarvastivadins, Kuça'dan bulunan çok az belge bu konuyla ilişkilendirilir. Bakınız Ogihara Hirotoşi, "Researches about Vinaya-texts in Tocharian A and B [Toharca A ve B'de Vinaya metinleri hakkında bir araştırma]" (Ph.D. diss., École Pratique des Hautes Études, 2009).
 16. Chu sanzang jiji [Tripit.aka oluşumuyla ilgili notlar], metin 2145, 79c-80a; Walter, "Tocharian Buddhism in Kuça [Kuça'da Tohar Budizmi]," 8-9.
 17. Silk, "What, if Anything, Is Mahayana Buddhism? [Ya Her Şey Mahayana Budizmiyse?]" 355-405.
 18. Bu kişi Koreli keşiş Hyecho'ydu ve Çince ismi Huichao. Wang Wutianzhu *guo zhuan jianshi [Hindistan seyahati Kayıtlarının Düzeltilmiş]* (Beijing: Zhonghua Shuju, 2000), 159.
 19. Li Fang, *Taiping yulan*, 125:604, *Shiliuguo chunqiu* 'dan alıntı yaparak [16 Hanedanın ilk Bahar ve Son Bahar Yıllıkları]; Trombert, *Les manuscrits chinois de Koutcha*, 11.
 20. Yang Lu, "Narrative and Historicity [Anlatım ve Tarihlendirme], 23-31.
 21. John Kieschnick, *The Eminent Monk: Buddhist Ideals in Medieval Chinese Hagiography* (Üstün Keşiş: Orta Çağ Çince Kutsal Yazılarında Budist Fikirler) (Honolulu: University of Hawai'i Press, 1997), 19; Bernard Faure, *The Red Thread: Buddhist Approaches to Sexuality* [Kırmızı İp: Cinselliğe Budist Yaklaşımlar] (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998), 26-27.
 22. E. Zürcher, "Perspectives in the Study of Chinese Buddhism [Çin Budizmi Çalışmaları Perspektifleri], *Journal of the Royal Asiatic Society* 2 [Kraliyet Asya Topluğunda Dergisi 2] (1982): 161-76.
 23. *The Essential Lotus: Selections from the Lotus Sutra* [Nihayi Lotus: Lotus Sutra Seçkileri, çev. Burton Watson (New York: Columbia University Press, 2002).
 24. Daniel Boucher, *Bodhisattvas of the Forest and the Formation of the Mahayana: A Study and Translation of the Rastrapalapariprchhasutra* [Orman Bodhisattvas ve Mahayana Oluşumu: Rastrapalapariprchhasutra Çalışması ve Çevirisi] (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008).
 25. Edwin G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin* [Erken Dönem Orta Çince, Geç Dönem Orta Çince ve Erken Dönem Mandarin Yeniden Yapılandırılan Telaffuz Sözlüğü] (Vancouver: University of British Columbia Press, 1991), 160, 203, 217, 283.
 26. Victor H. Mair, "India and China: Observations on Cultural Borrowing [Hindistan ve Çin: Kültürel Ödünçler Gözlemleri]," *Journal of the Asiatic Society* [Asya Çalışmaları Dergisi] (Calcutta) 31, nos. 3-4 (1989): 61-94.
 27. Victor H. Mair ve Tsu-Lin Mei, "The Sanskrit Origins of Recent Style Prosody [Son Dönem Ölçülerin Sanskritçe Kaynağı]," *Harvard Journal of Asiatic Studies* 51 [Harvard Asya Çalışmaları Dergisi 51], no. 2 (1991): 375-470, özellikle 392; Victor Mair, kişisel iletişim, 7 Eylül, 2011.
 28. Douglas Q. Adams, *Tocharian Historical Phonology and Morphology* [Toharca Tarihsel Telaffuz ve Morfoloji] (New Haven, CT: American Oriental Society, 1988), 1.
 29. Denis Sinor, "The Uighur Empire of Mongolia [Moğolistan'ın Uygur İmparatorluğu]," *Studies in Medieval Inner Asia* [Orta Çağ İç Asya'da Çalışmalar] (Brookfield, VT: Ashgate, 1997), 1-5.
 30. "Twghry" kelimesinde /gh/ kullandım, diğer akademisyenler Yunanca gama harfini (γ) kullanmıştır. Adams, *Tocharian [Tohatca]*, 2, tüm bölüm alıntısı; Le Coq, *Buried Treasures [Gömülü Hazine]*, 84, elde ettiklerinden söz eder. 1974'te Yanqi: 卅 Xianlin, çev. *Fragments of the Tocharian A Maitreyasamiti-Nataka of the Xinjiang Museum* [Sincan Müzesi'nin Maitreyasamiti-Nataka Toharca A Parçaları], China (New York: Mouton de Gruyter, 1998) bulunan metinden 44 yaprak daha bulundu.
 31. Adams, *Tocharian [Toharca]*, 3.
 32. François Thierry, son dönemde Yüe-çi hakkında yazılan tüm bölümleri yeniden incelemiş ve çevirmiştir (Fransızca'ya). 258 Dunhuang ve Qilian karakterlerinin farklı okumalar sunduktan sonra, MÖ 175'den önce, Hunlar onları sürdürdüğü Yüe-çilerin Qilian Dağları ve Tanrı Sadağları arasında kalan bölgeye (Gansu'nun büyük bir bölümü ile Sincan'ın tamamına) yerleştiğini iddia etmekteydi. Tarihçilerin iddia ettiği gibi sadece Dunhuang yakınlarındaki Qilian bölgesinde değil. Thierry, "Yüe-çi et Kouchans," *Afghanistan: Ancien carrefour*, 421-539.
 33. Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* [İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağ'dan Bugüne Orta Asya Tarihi] (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009), 380-83.
 34. Orhon Irmağı vadisinde bulunan Uygur başkenti Karabalğusun'da bulunan bir stele yazılmış bu üç dilli metin Sogdca, Çince ve Uygur dilinde yazılmıştır.
 35. W. B. Henning, "Argi and the 'Tokharians' [Argi ve 'Toharlılar]," *Bulletin of the School of Oriental Studies* 9 [Doğu Çalışmaları Okulu

- Dergileri* 9], no. 3 (1938): 545–71. Larry Clark "Dört Twghry" sözcüğünün birden fazla görülmesini tartışmakta ve Henning'in görüşüne ters olarak dört bölge Kuça'yı da kapsamakta. "The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism [Bügü Hanı'nın Maniciliğe Geçiş]," *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus*, Berlin, 14.–18. Juli, 1997, ed. Ronald E. Emmerick, Werner Sundermann, ve Peter Zieme (Berlin: Akademie Verlag, 2000), 83–84n1.
36. Nicholas Sims-Williams, *New Light on Ancient Afghanistan: The Decipherment of Bactrian [Antik Dönem Afganistan'ına Yeni Işık: Baktri Dilinin Çözülmesi]*, An Inaugural Lecture Delivered on 1 February 1996 (London: School of Oriental and African Studies, University of London, 1997), 1–25.
37. George Sherman Lane, "On the Interrelationship of the Tocharian Dialects [Toharca Lehçeleri Arasındaki İlişkiye Dair]," *Studies in Historical Linguistics in Honor of George Sherman Lane [George Sherman Lane Anısına Tarihî Dilbilim Çalışmaları]*, ed. Walter W. Arndt et al. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1967), 12.
38. Stanley Insler, kişisel iletişim, April 22, 1999; Lane, "Tocharian Dialects [Toharca Lehçeleri]," 129.
39. Douglas Q. Adams, "The Position of Tocharian among the Other Indo-European Languages [Diğer Hint-Avrupa Dilleri arasında Toharcanın Yeri]," *Journal of the American Oriental Society* 104 [Amerikan Doğu Toplumu Dergisi 104] (July–September 1984): 400.
40. Türk dil ailesine ait dilleri konuşan farklı halklar kendilerine Türk demiyordu; Müslümanlarla etkileşim sonrasında bu terim kullanılmaya başlanır. Bakınız P. B. Golden, *Ethnicity and State Formation in Pre-Cingisid Turkic Eurasia [Cingisid Türk Avrasyasında Etnisite ve Ülke Oluşumu]* (Bloomington: Department of Central Eurasian Studies, Indiana University, 2001); Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East [Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Dönem Modern Avrasya ile Orta Doğuda Etnik Köken ve Ülke Oluşumu]* (Wiesbaden, Germany: O. Harrassowitz, 1992).
41. Melanie Malzahn, "Tocharian Texts and Where to Find Them [Toharca Metinler ve Nerede Bulunurlar], *Instrumenta Tocharica*, ed. Melanie Malzahn (Heidelberg, Germany: Universitätsverlag Winter, 2007), 79.
42. Georges-Jean Pinault, kişisel iletişim, April 3, 2010.
43. Georges-Jean Pinault, "Introduction au tokharien," *LALIES* 7 (1989): 11. Ayrıca bakınız Pinault'nun son yayını, *Chrestomathie tokharienne: Textes et grammaire* (Leuven, Belgium: Peeters, 2008).
44. Adams, *Tocharian* [Toharca], 7n8.
45. Georges-Jean Pinault hem hikâyeyi analiz etmekte hem de metnin çok daha özgün, kelimesi kelimesine çevirisini sunmakta. Bakınız "Introduction au tokharien," 163–94. Metnin transkripsiyonu ve çevirisi için bakınız *Pinault's Chrestomathie tokharienne*, 251–68, 262'deki alıntılı bölümle.
46. Lane, "Tocharian Dialects [Toharca Diyalektler]," 125, Sieg ve Siegling'in 394 numaralı metindeki Toharca A orijinal envanteri tartışılmakta.
47. Michaël Peyrot, *Variation and Change in Tocharian B* [Toharca B'de Farklılık ve Değişim] (Amsterdam: Rodopi, 2008).
48. Pinault, "Introduction au tokharien," 11; Emil Sieg, "Geschäftliche Aufzeichnungen in Tocharisch B aus der Berliner Sammlung," *Miscellanea Academica Berolinensia* 2, no. 2 (1950): 208–23.
49. "Tutuldukları yerlere göre aşağıda verilen ortalama sayılara göre bugün toplam sayı 6,060'dır: 3,480 Berlin, 1,500 Londra, 1,000 Paris (1,000 civarında küçük parçalar sayılmamıştır), 180 St. Petersburg, 30 Japonya, 50 Çin (duvar yazıları ve grafitiler sayılmamakta)." Pinault, kişisel iletişim, April 3, 2010.
50. Günümüzde arekolojik alanın adı Yuqi tu'er ve Fransızca yazılışı Douldourâqour. Alanın ayrıntılı tarifi için bakınız Madeleine Hallade et al., *Douldourâqour et Soubachi, Mission Paul Pelliot IV* (Paris: Centre de recherche sur l'Asie centrale et la Haute-Asie, Instituts d'Asie, Collège de France, 1982), 31–38.
51. kuz 'iñne kelimesi anlamı "Kuçaça." Pinault, "Introduction au tokharien," 20.
52. Éric Trombert, *Les manuscrits chinois de Koutcha*, 25–27. Pelliot'nun topladığı Çin ve Kuça belgeleri artık Bibliothèque Nationale koleksiyonunda tutulmaktadır. 1. Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda Orta Asya'da aktif olan Japon Otani ekibi de Kuça'dan belge alır ve büyük olasılıkla aynı alandan. Ayrıca bakınız Georges-Jean Pinault, "Economic and Administrative Documents in Tocharian B from the Berezovsky and Petrovsky Collections [Berezovsky ve Petrovsky Koleksiyonu'ndan Toharca B'de Yazılmış Ekonomik ve Yönetim Belgeleri]," *Manuscripta Orientalia* 4, no. 4 (1998): 3–20.
53. Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux* (Paris: Adrien-Massonneuve, 1941); Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages* [Orta

- Asya'da Tibet İmparatorluğu: Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler arasında Erken Orta Çağ'da Büyük Güç Savaşları* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987).
54. Wei Shou, *Wei shu [Tabgaç Hanedanlığı Tarihi]* (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 102: 2267; Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 448-449 s. 136.
55. Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 448-449.
56. François Thierry, "Entre Iran et Chine: La circulation monétaire en Sérinde de l'IXe siècle," *Drège, La Serinde, terre d'échanges*, 121-47, özellikle 126. Orijinal bölüm: Xuanzang, *Da Tang Xiyu ji jiaozhu*, 54. Bu bölümün farklı versiyonlarında altın sikke veya sadece altın yazmakta ve gümüş veya bakır sikkeden söz etmemekte.
57. Thierry, "La circulation monétaire en Sérinde," 129-35.
58. Kuça dilinde sikke kelimesi olan *cane*, Çince *quin* "sikke" kelimesinden ödünç alınmıştır. Bu konular Georges-Jean Pinault, "Aspects de bouddhisme pratiqué au nord de désert du Taklamakan, d'après les documents tochariens," *Bouddhisme et cultures locales: Quelques cas de réciprocités adaptations; Actes du colloque franco-japonais de septembre 1991*, ed. Fukui Fumimasa ve Gérard Fussman (Paris: École Française d'Extrême-Orient, 1994), 85-113 tartışılmakta; Pinault, "Economic and Administrative Documents [Ekonomik ve Yönetim Belgeleri]" Orijinal belgeler Pelliot Kouchén Bois koleksiyon ismiyle Fransa Bibliothèque Nationale'de tutulmakta, série C, 1.
59. Pinault, "Economic and Administrative Documents [Ekonomik ve Yönetimsel Belgeler]," 12. 260.
60. Georges-Jean Pinault, "Narration dramatisée et narration en peinture dans la région de Kuça," *Drège, La Serinde, terre d'échanges*, 149-67; Werner Winter, "Some Aspects of 'Tocharian' Drama: Form and Techniques ['Tohar' Tiyatrosunun Bazı Özellikleri: Biçim ve Teknikler]," *Journal of the American Oriental Society* 75 [Amerikan Doğu Toplumu Dergisi 75] (1955): 26-35.
61. Klaus T. Schmidt, "Interdisciplinary Research on Central Asia: The Decipherment of the West Tocharian Captions of a Cycle of Mural Paintings of the Life of the Buddha in Cave 110 in Qizil [Orta Asya'da Disiplinler Arası Araştırma: Kızıldaki 110 Numaralı Mağarada Bulunan Buda'nın Hayatı Duvar Resmi'ndeki Batı Toharca Yazılarının Çözümlemesi]" *Die Sprache* 40, no. 1 (1998): 72-81.
62. Peyrot, *Variation and Change [Varyasyon ve Değişim]*, 206.
63. Pelliot bu izne Tchalderang adını vermiştir; modern yazılışı şöyledir Shaldırang. Bu pasolar ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bakınız Georges-Jean Pinault, "Épigraphie kouchéenne: I. Laisser-passer de caravanes; II. Graffiti et inscriptions," Chao Huashan et al., *Sites divers de la région de Koutcha* (Paris: Collège de France, 1987), 59-196, özellikle 67n4, Pelliot'nun Ocak 1907 Émile Senart'a yazdığı mektuba bakınız. Ching Chao-jung, Kuça'da bulunan din dışı metinler ile ilgili Profesör Pinault danışmanlığında hazırladığı tezini bitirmek üzere. Benim savım Pinault'nun yazdıklarına dayanmakta: karda gömülü pasolar (67); belgelerin tarifi (69-71); pasolarda kullanılan kalıp cümleler (72-74); resmi adet kullanımı (79); kapanış cümlesi ve tarih (84-85); bilgilendirici tablo (78).
64. Dış kulf ve içindeki izin belgesiyle ilgili tam bir örnek bulunmamakta; mevcut belgenin fotoğrafları için bakınız, "Laisser-passer de caravanes," plates 40-52.
65. Pinault, "Aspects de bouddhisme," 100-101.
66. Linghu Defen, *Zhou shu [Zhou Hanedanlığı Tarihi]* (Beijing: Zhonghua Shuju, 1971), 50:9123.
67. Chen Guocan, "Tang Anxi sizhen zhong 'zhen' de bianhua" [Tang İmparatorluğu döneminde Anxi'de bulunan dört garnizonlukta yapılan "zhen" garnizon kumandanı değişimi], *Xiyu Yanjiu* 2008, no. 4: 16-22.
68. Beckwith, *Tibetan Empire in Central Asia [Orta Asya'daki Tibet İmparatorluğu]*, 197-202.
69. Karmaşık siyasi olaylar ile ilgili bakınız François Thierry, "On the Tang Coins Collected by Pelliot in Chinese Turkestan (1906-09) [Türkistan Çin'inden Pelliot'nun Topladığı Tang Sikkeleri Koleksiyonu Hakkında]," *Studies in Silk Road Coins and Culture: Papers in Honour of Professor Ikuo Hirayama on His 65th Birthday [İpek Yolu Sikkeleri ve Kültürü Üzerine Çalışmalar: Profesör Ikuo Hirayama'nın 65. Doğum Günü Onuruna Yazılan Makaleler]*, ed. Joe Cribb, Katsumi Tanabe ve Helen Wang (Kamakura, Japan: Institute of Silk Road Studies, 1997), 149-79, esp. 158-59.
70. Moriyasu Takao, "Qui des Ouighours ou des Tibétains ont gagné en 789-92 à Beš-Baliq?" *Journal Asiatique* 269 (1981): 193-205; Beckwith, *Tibetan Empire in Central Asia [Orta Asya'da Tibet İmparatorluğu]*, 166-68.
71. Eric Trombert, Çin belgeleri konusunda uzman bir Japon akademisyen olan Ikeda On ve Tang Hanedanlığı tarihçisi Zhang Guangda'nın yardımı ile bu belgelerin nihai baskısını gerçekleştirir. Tarihlendirilmiş belgelerin listesi için bakınız Trombert, *Les manuscrits chinois de Koutcha*, 141.
72. Trombert, *Les manuscrits chinois de Koutcha*, nos. 28-30, no. 5.
73. Trombert, *Les manuscrits chinois de Koutcha*, no. 21 (sutraları anlatır), no. 6 (kadınların mektup yazarlığı), no. 19 (tarım kolonisi arazi büyüklükleri), no. 125 (Taocu banners), no. 117

- (resmi bir performansın değerlendirmesi).
74. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, 35.
75. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, no. 121, no. 131.
76. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, no. 114 (steel), no. 129 (cloth; the reading of "1,000 feet" is tentative); no. 108 (payments to officials).
77. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, no. 41. Trombert (p. 35.) xingke'nin Dunhuang ve Turfan belgelerinde yuanxing shangke terimiyle belirtilen uzun mesafeli tüccarları değil, mobil bir askeri birliğe bağlı olanları ifade ettiği görülmüyor.
78. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, no. 121, no. 220, no. 77 (muhtemelen), no. 112.
79. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, no. 20, no. 93 (çalışma yükümlülüklerinin muafiyetler), no. 24 (borçlu listesi).
80. Helen Wang, Money on the Silk Road, 85–87, analiz eder; p. 87 her çeviride tarihleri ve madeni para miktarını veren yararlı bir tablo sunar. Yamamoto Tatsuro and Ikeda On, Tun-huang and Turfan Documents Concerning Social and Economic History, vol. 3, Contracts (Tokyo: Toyo Bunko, 1987), 74–76, sözleşmeleri çevirir.
81. See Hansen, "Place of Coins and their Alternatives;" Bu konudaki bilimsel literatürün bir tartışması için.
82. Thierry, "Tang Coins Collected by Pelliot," 151. 83. Trombert, Les manuscrits chinois de Koutcha, 35.

BÖLÜM 3

1995-1998 yılları arasında yürütülen ve o günden bu yana birçok bilgi ve araştırma imkânı sunan "İpek Yolu Projesi: Turfan'ın Dağılımı Hazinelelerini Yeniden Birleştirmek" projesinin üyelerine çok teşekkür ediyorum. Bu projeden elde edilen bulgular *Asia Major 11* [*Asya Major 11*], no. 2 (1998), *Orientalis*

- 30, no. 4 (1999), ve *Dunhuang Tulufan Yanjiu 4* (1999) bulunabilir. Benim, "The Place of Coins and Their Alternatives in the Silk Road Trade [İpek Yolu Ticaretinde Sikkeler ve Alternatiflerin Yeri]," isimli makalem de Turfan hakkında.
1. Yoshida Yutaka, "Appendix: Translation of the Contract for the Purchase of a Slave Girl Found at Turfan and Dated 639, [Ekler: Turfan'da 639 Yılında Bulunan Köle Kızın Satın Alınmasına Dair Anlaşmanın Çevirisi]" *T'oung Pao* 89 (2003): 159-61.
2. Tarihçiler Xuanzang'ın ayrılışı ile ilgili aynı fikirde olmasalar da -627 mi, yoksa 629 mu?- Étienne de la Vaissière 629 yılı için inandırıcı bir gerçek sunmakta: "Note sur la chronologie du voyage de Xuanzang," *Journal Asiatique* 298, no. 1 (2010): 157–68. Kuwayama Shoshin ve Hakamaya Noriaki'nin Xuanzang'ın ayrıntılı modern biyografisi için ayrıca bakınız, *Genjo* [Xuanzang] (Tokyo: Daizo, 1981), 58–82.
3. Huili kitabın ilk beş bölümünü yazar ve 649 yılına kadar Xuanzang'ın Çin'e dönüp kendisine seyahat yapacağını emrettiği, imparator Tang Taizong tarafından bizzat karşılandığı zamanı kapsamaktaydı. Yancong Xuanzang'ın ölümü olan 664 yılına kadar olan zamanı yazmıştır. Bakınız Huili ve Yancong, *Da Tang Da Ci'en si Sanzang fashi zhuan* (Pekin: Zhonghua Shuju, 2000), 11. İki İngilizce çeviri bulunmakta: Bazı arkaik cümleler ve uzun açıklamalar olan Beal'in çevirisi ile Li'nin not olmayan daha modern olanı. Samuel Beal, çev., *Life of Hsüen Tsang, by the Shaman Hwui Li* [Şaman Hwüiden Hsüen Tsang'ın Yaşamı] (Londra: K. Paul, Trench, Trübner, 1911); Li Rongxi, çev., *A Biography of the Great Ci'en Master of the Great Tang Dynasty of the Great Tang Dynasty* [Yüce Tang Hanedanlığı Yüce Ci'en Manastırından Tripitaka Ustası'nın

Biyografisi] (Berkeley, CA: Numata Center for Buddhist Translation and Research, 1995). Xuanzang veya Huili'nin tam olarak ne zaman yaşadığına dair akademisyenler emin değil. Alexander Leonhard Mayer çelişkili birçok kaynağa bakmış ve Daoxuan'ın *Xu Gaoseng zhuan* [Keşişlerin yaşamı, devamı] söylediklerine bakarak, Xuanzang'ın 600'de doğduğu sonucuna varmış (diğer muhtemel tarihler 596'dan 602 yılına kadardır). Bakınız Alexander Leonhard Mayer ve Klaus Röhrborn, editörel., *Xuanzang's Leben und Werk*, vol. 1 (Wiesbaden, Germany: Harrassowitz, 1991), 34 (Huili ile ilgili), 61 (Xuanzang ile ilgili). Bu kaynağı sunduğu için Friederike Assandri'ye teşekkürler. *Fodao lunheng* [Budizm Yoluna Dair Dengeli Söylemler] kitabında sadece kısa bir Xuanzang biyografisi yer almaktadır ve özellikle Xuanzang'ın Sanskritçe öğrendiğini yazmakta (Kuwayama ve Hakamaya, *Genjo*, 43–44).

5. Xuanzang'ın seyahati ile ilgili yaptığım ve yaşıcağım alıntılar için bakınız, Huili ve Yancong, *Sanzang fashi zhuan*, 11–29.

6. Stein mesafeleri Xuanzang'ın verdiği mesafeleri 5 li modern çeyrek mile denk gelecek şekilde hesaplar, Stein'in Xuanzang'ın tüm yazılarında kullandığını keşfettiği bir sayı. Xuanzang 351 km'lik (218 miles) Guazhou'dan Hami'ye olan yolu yürüyerek onbir günde kateder. Xuanzang'ın hesabını kullanarak gittiği rotanın bir haritasını çizer (sayfa 268). Aurel Stein, "The Desert Crossing of Hsüan-Tsang, 630 A.D., [MS630, Hsüan-Tsang Çöl Geçidi]" *Geographical Journal* 54 [Coğrafya Dergisi 54] (1919): 265–77.

7. Yoshida Yutaka ve Kageyama Etsuko'nun tablosuna bakınız, "Sogdian Names in Chinese Characters [Çin Karakterleriyle Sogdca İsimler]," *Les Sogdiens en Chine*, ed. Étienne de la Vaissière ve Éric Trombert

(Paris: École Française d'Extrême-Orient, 2005), 305-6.

8. Aurel Stein Xuanzang'ın dört gece ve beş günlük tarihi, yirminci yüzyılda seyyahların notlarında beş "günlük" yola denk geldiği için seyahatin uzunluğunu güvenilir buldu. Xuanzang'ın suya ulaşmak için 171 km (106 miles) yürümüştü. Stein'de atlarının susuz dört gün yol alabilmesini fark eder ve daha uzun da gidebilmelerinin mümkün olabileceğini düşünür. ("The Desert Crossing [Çöl Geçiş], 276-77.)
9. Kuwayama and Hakamaya, Genjo, 48-49.
10. Gaochang kralları ve Batu Türk Kağanları yapılan evliliklerle akrabaydı. 614-19'a kadar yapılan bir darbe sırasında, Gaochang kralı Qu Boya, büyük bir olasılıkla Batı Türkleriyle kalmışlar. Wu Zhen, "Qushi Gaochang guoshi suoyin" [Qu ailesi Gaochang krallığı tarihinde bir boşluk], *Wenwu* 1981, no. 1: 38-46.
11. Arakawa Masaharu Huili'nin verdiği Xuanzang'a eşlik eden kişinin ismini kervan sürücülerine dair tutulmuş bir listenin yer aldığı bir belgeyle ilişkilendirdi. Xuanzang'ın 12. ayda Turfan'dan bu kervanardan biriyle ayrıldığını ileri sürmekte. "Sogdians and the Royal House of Ch'u in the Kao-ch'ang Kingdom [Kaoch'ang Krallığında Sogdlar ve Ch'u Kraliyet Hanesi]," *Acta Asiatica* 94 (2008): 67-93.
12. 502 ve Çin istilası olan 640 yılları arasında on kral hükümdar olmuştur. Bakınız Gaochang kralları toblosu Valerie Hansen, "Introduction: Turfan as a Silk Road Community [Giriş: Turfan, İpek Yolu Topluluğu], *Asia Major*, 3. ser., 11, no. 2 (1998): 1-12, 8 tablo. 502 yılı öncesinde iktidarda olan farklı hanelerin ayrıntılı bir açıklaması için bakınız Wang Su, *Gaochang shigao, tongzhi bian* [Gaochang krallığı kısa tarihi, siyasi bölüm] (Pekin: Wenwu Chubanshe, 1998), 265-307.
13. Hou Han shu, 88:2928-29, çeviri Zhang Guangda ve Rong Xinjiang, "A Concise History of the Turfan Oasis and Its Exploration [Turfan Vahası ve Keşfinin Kısa Tarihi]," *Asia Major*, 3. ser., 11, no. 2 (1998): 14. Zhang ve Rong'un İngilizce yazılmış en güvenilir Turfan tarihidir. Çince de bkz. Wang Su, *Gaochang tarih cetveli*.
14. Wang Binghua, "New Finds in Turfan Archaeology [Turfan Arkeolojisinin Yeni Bulguları], *Orientalia* 30, no. 4 (April 1999): 58-64.
15. Zhang ve Rong, "Concise History of the Turfan Oasis [Turfan Vahaları Kısa Tarihi], 14-17.
16. Yamamoto ve Ikeda, *Tun-huang and Turfan Documents [Tun-huang ve Turfan Belgeleri]*, 3A:3.
17. Linghu, *Zhou shu*, 50:915; Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 510-11.
18. Zhang Guangda, "An Outline of the Local Administration in Turfan [Turfan'da Yerel Yönetimin Genel Çerçevesi]," <http://eas-tasianstudies.research.yale.edu/turfan/government.html> adresinden ulaşılabilir.
19. Valerie Hansen, *Negotiating Daily Life in Traditional China: How Ordinary People Used Contracts, 600-1400 [Geleneksel Çin'de Günlük Yaşam Müzakereleri: Sıradan Halk Sözleşmeleri Nasıl Kullanırdı, 600 - 1400]* (New Haven, CT: Yale University Press, 1995), 29-31.
20. Liu Xu, *Jiu Tang shu* (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 198:5295.
21. Li Jifu, Yuanhe junxian tuzhi [Yuanhe döneminde 806-814, bölge ve eyaletlerin harita ve resmi gazeteleri] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1983), 40:1030.
22. Arkeologlar Dunhuang mağaralarının kuzeyinde ölümler için bazı kâğıt kıyafetler bulmuştur: kâğıt ayakkabı (mağara B48) ve kâğıt bir gömlek. Peng Jinzhang ve Wang Jianjun, *Dunhuang Mogao ku beiqu shiku* [Report from the caves in the northern district of Dunhuang Mogao, Dunhuang mağaralarının kuzey bölgelerindeki mağara raporları] (Pekin: Wenwu Chubanshe, 2000-2004), 1:151-52; 1:177; 3:33.
23. Tang Zhangru, ed., *Tulufan chutu wenshu* (Pekin: Wenwu Chubanshe, 1992-96), 1:10; Chen Guocan, kişisel iletişim, 10 Nisan, 2006. Notlarda Turfan ile ilgili var olanlar, önceki on ciltlik olanlardan çok daha güvenilirdir, dört ciltlik belge ve fotoğraflardan alıntı yapmaktadır.
24. Wang Su, "Changsha Zoumalou Sanguo Wujian yanjiu de hui-gu yu zhanwang" [Changsha'daki Zoumalou, Üç Krallıktan Wu fişleri üzerine bazı notlar], *Zhongguo Lishi Wenwu* 2004, no. 1: 18-34, özellikle 25; *Zhou Shu*, 50:915; Yu Taishan, *Xiyu zhuan*, 510-11.
25. Stein, *Innermost Asia [İç Asya]*, 2:646.
26. Frank Dikötter, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958-1962 [Mao'nun Büyük Açlığı: Çin'in En Yıkıcı Felaketi (1958 - 1962)]* (New York: Walker, 2010), x.
27. Bu varsayım Sincan Müzesi'nden, vefat eden Wu Zhen ile 29 Mart 2006 yılında yaptığım sohbete dayanmakta.
28. Sincan Müzesi Wenwu'da farklı kazı raporları yayınlamıştır 1960, no. 6: 13-21; 1972, no. 1: 8-29; 1972, no. 2: 7-12; 1973, no. 10: 7-27; 1975, no. 7: 8-26; 1978, no. 6: 1-14. Astana kazılarının tam bir raporu *Xinjiang Wenwu* (2000, no. 3-4) özel sayısında görülmekte.
29. Hansen, "Turfan as a Silk Road Community [İpek Yolu Toplumu olarak Turfan]," 1.
30. Tang Zhangru, "Xinchu Tulufan wenshu jianjie" [Son dönemde bulunan Turfan elyazmaları: Metin ve yeniden okuma sunumu], *Toho Gakuho* 54

- (1982): 83–100. Turfan belgelerinin çoğu dört ciltlik bir set halinde yayınlandı Tang Zhangru, *Tulufan chutu wenshu*. Ayrıca bkz. Chen Guocan, *Sitanyin suo huo Tulufan wenshu yanjiu* [Aurel Stein'in bulduğu Turfan belgeleri üzerine çalışmaları] (Wuchang, China: Wuhan Daxue Chubanshe, 1995); Chen Guocan, *Riben Ningle meishuguan cang Tulufan wenshu* [Neiraku Müzesi, Japonya'daki Turfan belgeleri] (Pekin: Wenwu Chubanshe, 1997); Liu Hongliang, *Xinchu Tulufan wenshu ji qi yanjiu* [Gün yüzüne yeni çıkan Turfan belgeleri ve çalışmaları] (Urumqi, Çin: Xinjiang Renmin Chubanshe, 1997); Rong Xinjiang, Li Xiao, ve Meng Xianshi, *Xinhuo Tulufan chutu wenxian* [Gün yüzüne yeni çıkan Turfan belgeleri] (Pekin: Zhonghua Shuju, 2008).
31. Rong Xinjiang, "Kanshi Gaochang wangguo yu Rouran, Xiyu de guanxi" [Gaochang'dan gelen Kan ailesi hükümdarlarının Rouran / Cücen ve Batı Bölgeleriyle ilişkileri], *Lishi Yanjiu* 2007, no. 2: 4–14; Rong et al., *Xinhuo Tulufan chutu wenxian*, 1:163.
 32. Jonathan Karam Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins from Turfan: Their Relationship to International Trade and the Local Economy," [Turfan'dan Sasani ve Arap-Sasani Gümüş Sikkeleri: Uluslararası ve Yerel Ekonomi ile İlişkileri] *Asia Major*, 3rd ser., 11, no. 2 (1998): 67–115, esp. 68.
 33. Gaochang Şehrinden bulunan birçok sikkeler onluk, yirmilik ve yüzlük sikkeler halindeki yığınlar da bulundu. Bkz. Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins" [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 71–72.
 34. Tang, *Tulufan chutu wenshu* 1:143; Hansen, "The Path of Buddhism into China: The View from Turfan," [Budizmin Çin'e Giriş Yolu: Turfan'dan Bakmak] *Asia Major*, 3rd ser., 11, no. 2 (1998): 37–66, esp. 51–52.
 35. Bakınız Skaff'ın, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins," [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 108–9 tablosu.
 36. Yoshida, "Appendix: Translation of the Contract," [ekler: Sözleşme Çevirisi] 159–61.
 37. Helen Wang, *Money on the Silk Road* [İpek Yolu'nda Para], 34–36.
 38. Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins," [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 68.
 39. Helen Wang, *Money on the Silk Road*, [İpek Yolu'nda Para], 35.
 40. Wang Binghua, bireysel iletişim, 25 Haziran, 2009; Li Yuchun, "Xinjiang Wuqia xian faxian jintiao he dapi Bosi yinbi" [Sincan, Wuqia bölgesinde bulunan külçe altın ve Fars gümüş sikkeleri], Kaogu 1959, no. 9: 482–83.
 41. 2006'da Stephen Album, Sincan Müzesi'nde bulunan Wuqia sikkelerinden yüz tanesini inceleyebilmiştir; çeyreğinden fazlasının Sasani gümüş sikkelerinin "o döneme ait imitasyonları" veya "Ak Hun darphanecilerinin bastığı Peroz tarzı sikkeler" olduğu sonucuna varmıştır. Stephen Album'un İpek Yolu Antik Dönem Sikkeleri ve Kültürü Uluslararası Konferansı'nda sunduğu bildirisi, Shanghai Müzesi, 6 Aralık, 2006. See Ayrıca Wuqia'da bulunan her bir sikkeye ait fotoğraflar için bakınız *Silk Roadology* 19 (2003): 51–330.
 42. Valerie Hansen, "Why Bury Contracts in Tombs?" [Mezarlara Neden Sözleşme Gömerler?] *Cahiers d'Extrême-Asie* 8 (1995): 59–66.
 43. Hansen, *Negotiating Daily Life* [Günlük Yaşamı Tartışmak], 35, 43.
 44. Tang, *Tulufan chutu wenshu*, 3:517.
 45. Luo Feng, Hu Han zhi jian, "Sichou zhi lu" yu xibei lishi kaogu [Çinli olmayanla Çinliler Arasında: İpek Yolu ve Çin'in kuzeybatı bölgelerinde tarihsel arkeoloji] (Pekin: Wenwu Chubanshe, 2004), 147.
 46. Luo Feng, *Hu Han zhi jian*, 117–120; François Thierry ve Cecile Morrisson, "Sur les monnaies byzantines trouvées en Chine," *Revue Numismatique* 36 (1994): 109–45.
 47. Helen Wang, *Money on the Silk Road*, [İpek Yolu'nda Para] 34.
 48. Luo Feng, *Hu Han zhi jian*, 146, tablosunda Çin'de bulunan 32 adet gerçek ve 15 adet imitasyon altın sikkeler göstermekte. Bu sikkeler hakkında Çince kaynaklar buraya alınamayacak kadar uzun. Bakınız Luo Feng'in verdiği ayrıntılı notlara.
 49. Lin Ying ve Maitelxi [Michael Metlich], "Luoyang faxian de Li'ao yishi jinbi kaoshi" [Luoyang Şehri'nde bulunan Leo 1 altın sikkesi], *Zhongguo Qianbi* 90, no. 3 (2005): 70–72.
 50. Tian Hong'un Kuzey Zhou'daki mezarında bulunan beş sikkeler; Luo Feng, *Hu Han zhi jian*, 118, başlıklar 21–24.
 51. Luo Feng, *Hu Han zhi jian*, 96.
 52. Wu Zhen, "Hu' Non-Chinese as They Appear in the Materials from the Astana Graveyard at Turfan," [Hu' Çince olmayan Turfan'daki Astana Mezarlığında görüldüğü gibi] Sino-Platonic Papers [Çin-Plato Makaleleri] 119 (Summer 2002): 7.
 53. Yoshida Yutaka, "On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu and Related Problems," [Sogdca Soyad Zhaowu'nun kaynağı

- ve İlgili Problemler] *Journal Asiatique* 291, nos. 1–2 (2003): 35–67.
54. Yoshida Yutaka ve Kageyama Etsuko, "Appendix I: Sogdian Names in Chinese Characters, Pinyin, Reconstructed Sogdian Pronunciation, and English Meanings," [Notlar I: Çin karakterleriyle Pinyin'de Sogdca İsimler, Yeniden Oluşturulan Sogdca Telaffuz ve İngilizce Anlamları] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 305–6.
55. VI–VII. yüzyıllarda Turfanda yaşayan Sogdluların çoğu Zerdüşttü, Maniheizt değil. Bkz. Valerie Hansen, "The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500–800," [İpek Yolu Ticaretinin Yerel bir Topluma Etkisi: Turfan Vahası] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 283–310, esp. 299.
56. Kageyama Etsuko, "Higashi Torukisutan shutsudo no ossuari (Zoroastu kyoto no nokotsuki ni tsuite)" [Türkistan Çin'inde gün yüzüne çıkarılan kemik mezarları (Zerdüşterin kemikleri koydukları yer)], *Oriente* 40, no. 1 (1997): 73–89.
57. Zhang Guangda, "Iranian Religious Evidence in Turfan Chinese Texts," [Turfan Çince Metinlerde İran Din Kanıtları] *China Archaeology and Art Digest* 4, no. 1 (2000): 193–206.
58. *Sabao* Sogdca bir kelime olan s'rtw kelimesinin Sogdca transkripsiyonudur ve ihtimal Sanskritçe (veya Baktria da olabilir) sarthavaha, "kervan lideri" kelimesinden ödünç alınmıştır. Yoshida Yutaka, "Sogudogo zatsuroku, II" [Sogdca koleksiyonu, II], *Oriente* 31, no. 2 (1988): 168–71.
59. Hansen, "Impact of the Silk Road Trade," [İpek Yolu Ticaretinin Etkisi] 297–98.
60. Tulufan diqu wenwuj, "Xinjiang Tulufan diqu Badamu mudı fajue jianbao" [Sincan, Turfan'daki Badamu mezarlığı kazıları ile ilgili kısa bir rapor], Kaogu 2006, no. 12: 47–72.
61. Jonathan Karam Skaff, "Documenting Sogdian Society at Turfan in the Seventh and Eighth Centuries: Tang Dynasty Census Records as a Window on Cultural Distinction and Change," [Yedinci ve Sekizinci Yüzyıllarda Turfan'daki Sogd Topluluklarını Belgelemek: Kültürel Ayrışma ve Değişim ile İlgili Tang Hanedanı Nüfus Kayıtları] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 311–41.
62. Belgelerde tarih yok ancak Çince Ju Buliu(lu) duo, Sogdca'da Parwekht adındaki bir kişinin adı 619 yılına tarihlenen bir başka belgede görülmekte. Bakınız Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins," [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 90n71.
63. Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins," [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 93–95.
64. Sekiz kayıt bir önceki ayın yarısında vergi ödenmediğini belirtmekte ve bu bir yılda dört ay boyunca vergi ödenmediği anlamına gelmekte.
65. Gaochang dönemi sırasında Çin ağırlığı (jin) bilinmiyor çünkü o döneme ait hiçbir ağırlık gün yüzüne çıkarılmamıştır. Jin Hanedanlığı daha eski sistemler kullanmıştır ve Gaochang Krallığı Jin Hanedanlığı'ndan birçok ölçü birimi aldığı için bu belgelerde jin'in 200 gr civarında olmalı. Chen Guocan, kişisel iletişim, 18 Mayıs, 2006.
66. Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins," [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 93.
67. Ronald M. Nowak, *Walker's Mammals of the World [Dünya'nın Walker Memelileri]*, 5th ed. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991), 2:1357.
68. Ayrıntılı bir inceleme için bakınız Valerie Hansen, "How Business Was Conducted on the Chinese Silk Road during the Tang Dynasty, 618–907," [Tang Hanedanlığı Döneminde Çin İpek Yolu'nda İşler Nasıl İşliyordu] *Origins of Value: The Financial Innovations That Created Modern Capital Markets [Değer Temelleri: Modern Kapital Pazarları Yaratın Finansal İnnovasyonlar]*, ed. William N. Goetzmann ve K. Geert Rouwenhorst (New York: Oxford University Press, 2005), 43–64; Arakawa Masaharu, "Sogdian Merchants and Chinese Han Merchants during the Tang Dynasty," [Tang Hanedanlığı döneminde Sogd Tüccarlar ve Çinli Han Tüccarları] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 231–42.
69. Éric Trombert, "Textiles et tissus sur la route de la soie: Éléments pour une géographie de la production et des échanges," *Drège, La Serinde, terre d'échanges*, 107–20, esp. 108.
70. Trombert, "Textiles et tissus"; Michel Cartier, "Sapeques et tissus à l'époque des Tang (618–906)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19 [Doğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Dergisi], no. 3 (1976): 323–44.
71. Hansen, *Negotiating Daily Life, [Günlük Yaşam Müzakereleri]*, 51–52.
72. Arakawa Masaharu, "The Transit Permit System of the Tang Empire and the Passage of Merchants," [Tang İmparatorluğu Transit Geçiş İzni ve Tüccarların Geçiş] *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 59 [Toyo Bunko 59'un Araştırma Bölümü Anıları] (2001): 1–21; Cheng Xilin, *Tangdai guosuo yanjiu*, 239–45.
73. Arakawa, "Transit Permit System," [Transit Geçiş Sistemi] pasonun tam çevirisi (8–10) ile rotasının bir çizimini vermektedir (11).
74. Skaff, "Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins," [Sasani ve Arap Sasani Gümüş Sikkeleri] 97–98.
75. Tang, *Tulufan chutu wenshu*, 4:281–97.
76. Hansen, "Impact of the Silk Road Trade," [İpek Yolu Ticaretinin Etkisi]

77. Wallace Johnson, çev., *The Tang Code [Tang Yasası]* vol. 2, *Specific Articles [Belirli Makaleler]* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997), 482; Denis Twitchett, "The T'ang Market System," *[Tang Pazar Sistemi]* *Asia Major* 12 (1963): 245. Aşağıda yer alan Turfan kaydı iki hafta arayla oluşan fiyat bilgilerini vermektedir.
78. Ikeda On, *Chugoku kodai sekicho kenkyu [Çin haneleri kayıtlarına dair çalışmalar]* kaynağında yer alan belgeyi ister ve kopyasını çıkarır (Tokyo: Tokyo Daigaku Toyo Bunka Kenkyujo, 1979), 447-62. Éric Trombert ve Étienne de la Vaissière Fransızcaya tam bir çeviri ile uzun açıklamalar sunmuştur: "Le prix de denrées sur le marché de Turfan en 743," *Études de Dunhuang et Turfan*, ed. Jean-Pierre Drège (Cenevre, İsviçre: Droz, 2007), 1-52.
79. 20'den sonraki sayı eksik; 7 olmalı.
80. Arakawa, "Transit Permit System," [Geçiş İzin Sistemi] 13.
81. Wang Binghua, "Tulufan chutu Tangdai yongdiaobu yanjiu" [Turfanda gün yüzüne çıkarılan Tang Hanedanlığı *yongdiao* vergi kumaları hakkında çalışmalar], *Wenwu* 1981, no. 1: 56-62. Helen Wang bu makalenin yayınlanacak çevirisini bana ulaştırdı.
82. Jonathan Karam Skaff, "Straddling Steppe and Sown: Tang China's Relations with the Nomads of Inner Asia (640-756)" [Ayrık Step ve Mera: Tang Çin'in İç Asya Göçerleri ile İlişkileri (640-756)] (Ph.D. tezi, University of Michigan, 1998).
83. Skaff, "Straddling Steppe and Sown," [Ayrık Step ve Mera] 224, 82n147, 86'daki tablo; Du You, *Tongdian* [Kurumların Ansiklopedik Tarihi] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1988), 6:111. Skaff'ın işi İngilizce yazılmış, Çince ve Japonca işlerin ayrıntılı referanslarının verildiği en son ve tutarlı girişimdir. Ayrıca bakınız Arakawa Masaharu, *Oashisu kokka to kyaraban koeki [Vaha devlet-*
- ler ve kıran ticareti]* (Tokyo: Yamakawa Shuppansha, 2003).
84. Skaff, "Straddling Steppe and Sown," [Ayrık Step ve Mera] 86, 244; D. C. Twitchett, *Financial Administration under the Tang Dynasty [Tang Hanedanlığı sırasında Finansal Yönetim]*, 2nd ed. (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1970), 86.
85. Jonathan Karam Skaff, "Barbarians at the Gates? The Tang Frontier Military and the An Lushan Rebellion," [Barbarlar Kapıda mı? Tang Sınır Ordusu ve An Lushan İsyanı] *War and Society* 18 [Savaş ve Toplum 18], no. 2 (2000): 23-35, özellikle 28, 33.
86. Twitchett, *Financial Administration [Finansal Yönetim]*, 97-123.
87. Larry Clark, Kağan'ın din değiştirdiği tam yılı belirlemek konusundaki zorluklara dikkat çekmekte; 755-56, 761, veya 763'te din değiştirmiş olabilir. "The Conversion of Bögü Khan to Manichaeism," [Bögü Kağan'ın Maniciliği Benimsemesi] *Emmerick, Studia Manichaica*, 83-123.
88. Hans-J. Klimkeit, "Manichaean Kingship: Gnosis at Home in the World," [Maniheizt Krallar: Dünya'daki Evde Ruhani Bilgelik] *Numen* 29, no. 1 (1982): 17-32. Notes to Pages 108-114 | 267.
89. Michael R. Drompp, *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History [Tang Çin'i ve Uygur İmparatorluğu'nun Çöküşü: Belgesel Tarihi]* (Leiden, Hollanda: Brill, 2005), 36-38; Zhang ve Rong, "Concise History of the Turfan Oasis," [Turfan Vahasının Kısa Tarihi] 20-21; Moriyasu Takao, "Qui des Ouighours ou des Tibétains," 193-205.
90. Moriyasu Takao, "Notes on Uighur Documents," [Uygurca Belgelere Notlar] *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 53 [Toyo Bunko 53
- Araştırma Bölümü Anıları]* (1995): 67-108.
91. Nicholas Sims-Williams, "Sogdian and Turkish Christians in the Turfan and Tun-huang Manuscripts," [Turfan ve Tun-huang elyazmalarında Sogdca ve Türk Hristiyanlar] *Turfan and Tun-huang, The Texts: Encounter of Civilizations on the Silk Route [Turfan ve Tun-huangi Metinleri: İpek Rotasında Uygurluklara Rastlamak]*, ed. Alfredo Cadonna (Floransa, İtalya: Leo S. Olschki Editore, 1992), 43-61; Nicholas Sims-Williams, "Christianity, iii. In Central Asia and Chinese Turkestan," [Hristiyanlık, iii. Orta Asya'dan Türkistan], *Encyclopaedia Iranica*, Çevrimiçi Ulaşım, 18 Ekim, 2011, bakınız <http://www.iranicaonline.org/articles/bulayiq-town-in-eastern-turkestan>.
92. S. P. Brock, "The 'Nestorian' Church: A Lamentable Misnomer," [Nestor'un Kilisesi: Kederli bir İsim Hatası] *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 78, [Mançester John Ryland Üniversitesi Kütüphanesi Bilteni 78] no. 3 (1996): 23-35.
93. Tam çevirisi için bakınız Hans-Joachim Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia [İpek Yolunda Ruhani Bilgi: Orta Asya'dan Ruhani Bilgi Metinleri]* (San Francisco: Harper San Francisco, 1993), 353-56.
94. Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road [İpek Yolunda Gnosis]*, 40-41.
95. Zsuzsanna Gulacsi, *Manichaean Art in Berlin Collections [Berlin Koleksiyonlarındaki Manicilik Sanatı]* (Turnhout, Belçika: Brepols, 2001), 70-75.

96. Moriyo Takao, *Uiguru-Manikyo shi no kenkyu* [Yugurlar Döneminde Manicilik Tarihi Araştırmaları] (Osaka: O saka Daigaku Bungakubu, 1991), 18-27, plate 1.
97. Werner Sundermann, "Completion and Correction of Archaeological Work by Philological Means: The Case of the Turfan Texts," [Filoloji Yönünden Arkeolojik Çalışmaların Tamamlanması ve Düzeltilmesi: Turfan Metinleri] *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique*, ed. Paul Bernard ve Frantz Grenet (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991), 283-89.
98. Zhang ve Rong, "Concise History of the Turfan Oasis," [Turfan Vahası'nın Eksiksiz Tarihi] 20-21; Morris Rossabi, "Ming China and Turfan, 1406-1517," [Ming Çin'i ve Turfan, 1406-1517] *Central Asiatic Journal* 16 [Merkezi Asya Dergisi 16] (1972): 206-25.
99. Perdue, *China Marches West* [Çin Doğu'ya İlerliyor].
- kaynakları tespit edip çevirdiği için ve Nikolaos A. Chrissidis'e araştırma asistanlığı için teşekkür etmek istiyorum.
- Shiratori, "Study on Surê," 81-145.
- Huili ve Yancong, *Sanzang fashi zhuan*, 27.
- Arthur Waley, *The Real Tripitaka and Other Pieces* [Gerçek Tripitaka ve Diğer Eserler] (Londra: George Allen & Unwin, 1952), 21.
- Akademisyenler, Xuanzang'ın Tanrı Dağları'nda hangi rotayı izlediğine emin değil. Muhtemel bir rota çok yüksek olmayan Bedal Geçidi olabilir. En büyük ihtimal Kuça'nın kuzeyinden giderek, Batı Göktürklerin kalbinden geçen kuzey Sincan'daki Küçük Khonakhai'ye yakın bir yerden gittiği ve oradan da Issik-Kul Gölü'nden geçtiğidir. Bakınız Xiang Da, "Rehaidao xiaokao" [Issik-Kul Gölü civarındaki rotaların kısa bir araştırması], Wenwu 1962, nos. 7-8: 35.
- Beal, *Life of Hiuen-tsiang* [Hiuen-tsiang'ın Hayatı], 25n80. Çince sıcak deniz için kelime *rehai*.
- Xuanzang, 628 yılında veya 629 yılın başında süikaste kurban giden babası Tong'un yerine Batı Göktürklerin lideri olan Yabghu Kağan Si ile tanışır.
- Étienne de la Vaissière, "Oncles et frères: Les qaghans Ashinas et le vocabulaire turc de la parenté," *Turcica* 42 (2010): 267-78.7. Sogdluların isimlerini Çince yazmanın birçok yolu vardır. Ji Xianlin ve çalışma arkadaşlarının *Xuanzang's Da Tang Xiyu ji jiaozhu* yöntemine bakınız, 73-74.
- Xuanzang, *Da Tang Xiyu ji*, 72; Beal, *Life of Hiuen-tsiang* [Hiuen-tsiang'ın Hayatı], 27.
- Liu, *Jiu Tang shu* 198b:5310; Ouyang Xiu, *Xin Tang shu* [Yeni Tang Tarihi] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 221b:6243-44.
- Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road* [İpek Yolu Gnosis]; Nicholas Sims-Williams, "Sogdian and Turkish Christians in the Turfan and Tun-huang Manuscripts," [Turfan ve Tun-huang Elyazmalarında Sogd ve Türk Hristiyanlar] *Cadonna, Turfan and Tunhuang* [Cadonna, Turfan ve Tunhuang], 43-61.
- Frantz Grenet, "Old Samarkand: Nexus of the Ancient World," [Eski Semerkand: Antik Dünyanın İrtibat Noktası] *Archaeology Odyssey* 6 [Arkeoloji Arayışı], no. 5 (2003): 26-37.
- Nicholas Sims-Williams ve Frantz Grenet, "The Sogdian Inscriptions of Kultobe," [Kultobe Sogd Yazıtları] *Shygyz* 2006, no. 1: 95-111.
- Ev ve kule harabeleri için bakınız M. Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay: Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China* [Hitay Çölü Harabeleri: Orta Asya ve Batının Ucundaki Çin Keşifleri Hakkında Kişisel Anlatımlar] (Londra: Macmillan, 1912; repr., New York: Dover, 1987), şekil 177.
- Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay* [Hitay Çölü Harabeleri], 2:113.
- Keşif şartları için, bakınız Stein, *Serindia*, 669-77, ve harita no 74. mektupların genel bir bakışı için bakınız Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogd Tüccarlar], 43-70. (Fransızca orijinal kitap 2002 yılında çıktı ancak okuyuculara kullanım kolaylığı açısından ben İngilizce olanını kullandım.) Ayrıca bakınız Nicholas Sims-Williams ve Frantz Grenet, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters," [Sogd Antik Mektuplarının Tarihsel Bağlamı] *Transition Periods in Iranian History* [İran Tarihinde Geçiş Dönemleri], Actes du symposium de Fribourg-en-Brisgau (Mayıs 22-24 1985) (Leuven, Belçika: E. Peeters, 1987), 101-22. Nicholas Sims-Williams bir, üç ve beş numaralı mektupların çevirilerini İnternete yükledi: <http://depts.washington.edu>.

BÖLÜM 4

Étienne de la Vaissière, École Pratique des Hautes Études; Frantz Grenet, Centre Nationale de la Recherche Scientifique; merhum Boris I. Marshak, Hermitage Museum; ve Kevin van Bladel, University of Southern California, bu bölümün taslakları üzerinden defalarca büyük titizlikle üzerinden geçtiler. Merhum Profesör Marshak 2002 ilk bahar döneminde Yale'de iki ders vermişti; Pencikent resimleri üzerine yazdıklarının birçoğu onun derslerinde aldığım notlardandır. Oktör Skjaervø, Harvard University, Sogdca orijinallerine kıyasla çevirileri kontrol etti ve çok kıymetli önerilerde bulundu. Ayrıca Asel Umurzakova'ya Rusça

- edu/silkroad/texts/sogdlet.html Tek tek mektupların en güncel çevirileri şöyledir: 1. mektup: Nicholas Sims-Williams, "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters: Ancient Letter 1," [Sogd Antik Mektupların Yeni Basımına Doğru: Antik Mektup 1] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 181–93. 2. mektup: Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Ancient Letter II," [Sogd Antik Mektup II] *Philologica et Linguistica: Historia, Pluralitas, Universitas; Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. Maria Gabriela Schmidt ve Walter Bisang (Trier, Germany: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2001), 267–80; Nicholas Sims-Williams, "Sogdian Ancient Letter 2," [Sogd Antik Mektup 2] *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwest China* [Keşişler ve Tüccarlar: Kuzeybatı Çinden İpek Yolu Hazineleleri], ed. Annette L. Juliano ve Judith A. Lerner (New York: Harry N. Abrams with the Asia Society, 2001), 47–49. 3 numaralı mektubun bir özeti, Nicholas Sims-Williams, "A Fourth-Century Abandoned Wife," [Dördüncü Yüzyıl Terk Edilmiş Eşi] Whitfield ve Ursula Sims-Williams, *Silk Road* [İpek Yolu], 248–249. 5. mektup: Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, ve Étienne de la Vaissière, "The Sogdian Ancient Letter V," [Sogd Antik Mektup V] *Bulletin of the Asia Institute* 12 [Asya Enstitüsü Dergisi 12] (1998): 91–104.
16. Nicholas Sims-Williams, "Sogdian Ancient Letter II," [Sogd Antik Mektup II] 261.
17. 3-5 mektupları ya 11 Mayıs 313 ve 21 Nisan 314'te yazıldı ya da 313 yılında haziran ile aralık ayları arasında. Grenet et al., "Sogdian Ancient Letter V," [Sogd Antik Mektup V] 102; ayrıca bakınız Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogdlu Tüccarlar], 45n5.
18. Etienne de la Vaissière, "Xiongnu," *Encyclopædia Iranica* çevrimiçi sürümü, 15 Kasım, 2006, bakınız <http://www.iranicaonline.org/articles/xiongnu>
19. Pénélope Riboud, "Réflexions sur les pratiques religieuses désignées sous le nom de xian" Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 73–91.
20. Nicholas Sims-Williams, "Fourth-Century Abandoned Wife," [Dördüncü Yüzyılda Terk Edilmiş Eşi] 249.
21. Bir vesicle 25 gr. değeri olduğunu varsayılmakta. Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogdlu Tüccarlar], 53–55. Ağırliklar ile ilgili bakınız Boris I. Marshak ve Valentina Raspopova, *Sogdiiskie giri iz Pendzhikenta / Pencikent'ten Sogd Ağırlikları* (Sankt Peterburg: The Hermitage, 2005).
22. Nicholas Sims-Williams, "Ancient Letter 1," [Sogd Antik Mektup 1] 182.
23. Grenet et al., "Sogdian Ancient Letter V," [Sogd Antik Mektup V] 100; Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogdlu Tüccarlar], 53–54.
24. Grenet et al., "Sogdian Ancient Letter V," [Sogd Antik Mektup V] 101.
25. Étienne de la Vaissière, "Is There a 'Nationality' of the Hephthalites?" [Ak Hunların "Milliyeti" Var mıdır?] *Bulletin of the Asia Institute* 17 [Asya Enstitüsü Dergisi 17] (2007): 119–32.
26. Frantz Grenet, "Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Periods," [Orta Asya ve Kuzeybatı Hindistan'da Kidarite ve Ak Hun Dönemlerinde Bölgesel Etkileşimler] *Indo-Iranian Languages and Peoples: Proceedings of the British Academy* [Hind Avrupa Dilleri ve Halkları: British Academy Zabıtları], ed. Nicholas Sims-Williams (Oxford: Oxford University Press, 2002), 220–21.
27. Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogdlu Tüccarlar], 112–17.
28. Kazı alanıyla ilgili en önemli yayın için bakınız Boris I. Marshak and Valentina Raspopova, "Wall Paintings from a House with a Granary, Pencikent, 1st Quarter of the 8th Century A.D.," [Tahıl ambarı olan bir evin duvar resimleri, Pencikent MÖ 8. yüzyılın ilk çeyreği] *Silk Road Art and Archaeology 1* [İpek Yolu Sanat ve Arkeoloji 1] (1990): 123–76, especially 173n3. Şu anki kazı başkanı Pavel Lur'e, Hermitaj Müzesi, Doğu Bölümü başkanıdır.
29. A. M. Belenitski ve B. I. Marshak, "L'art de Piandjikent à la lumière des dernières fouilles (1958–1968)," *Arts Asiatiques* 23 (1971): 3–39.
30. Frantz Grenet ve Étienne de la Vaissière, "The Last Days of Pencikent," [Pencikent'in son günleri] *Silk Road Art and Archaeology 8* [İpek Yolu Sanat ve Arkeoloji 8] (2002): 155–196, özellikle 176; Marshak ve Raspopova, "Wall Paintings from a House with a Granary," [Tahıl Ambarlı Evin Duvar Resimleri] 125.
31. Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogdlu Tüccarlar], 190–94.
32. Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogdlu Tüccarlar], 191.
33. Valentina Raspopova, "Gold Coins and Bracteates from Pendjikent," [Pendjikent'ten Altın Sikke ve Bracteates] *Coins, Art and Chronology: Essays on the Pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands* [Sikke, Sanat ve Kronoloji: Hint-İran Sınır Topraklarının İslamiyet Öncesi Tarihi Üzerine Makaleler], ed. Michael Alram ve Deborah E. Klimburg-Salter (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999), 453–60.
34. Boris Marshak, kişisel irtibat, 7 Şubat, 2002.
35. Raspopova, "Gold Coins and Bracteates from Pendjikent," [Pendjikent'ten Altın Sikke ve Bracteates] 453–60.
36. G.A. Pugachenkova, "The Form and Style of Sogdian Ossuaries," [Sogd Kemiklik Formları ve Tarzları] *Bulletin of the Asia Institute* 8 [Asya Enstitüsü Dergisi 8] (1994): 227–43; L.A. Pavchinskaya,

- "Sogdian Ossuaries," [Sogd Kemiklikleri] Bulletin of the Asia Institute 8 [Asya Enstitüsü Dergisi 8] (1994): 209-25; Frantz Grenet, "L'art zoroastrien en Sogdiane: Études d'iconographie funéraire," *Mesopotamia* 21 (1986): 97-131.
37. Boris I. Marshak, "On the Iconography of Ossuaries from Biya-Naiman," [Biya-Naimandan Kemikliklerin İkonografisi] *Silk Road Art and Archaeology* 4 [İpek Yolu Sanat ve Arkeoloji 4] (1995-96): 299-321.
38. 38. Raspopova, "Gold Coins and Bracteates," [Altın Sikke ve Bracteates] 453-60.
39. Boris I. Marshak and Valentina Raspopova, "Cultes communautaires et cultes privés en Sogdiane," Bernard ve Grenet, *Histoire et cultes de l'Asie préislamique*, 187-95, esp. 192.
40. Boris A. Litvinskij, *La civilisation de l'Asie centrale antique*, çev. Louis Vaysse (Rahden, Germany: Verlag Marie Leidorf, 1998), 182.
41. A. M. Belenitskii ve B. I. Marshak, "The Paintings of Sogdiana," [Sogdiana Resimleri] *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art* [Sogd Resmi: Doğu Sanatının Piktoral Efsanesi], Guitty Azarpay (Berkeley: University of California Press, 1981), 11-77, özellikle 20-23.
42. Marshak ve Raspopova, "Cultes communautaires et cultes privés," 187-93.
43. Vaissière, Sogdian Traders, [Sogdlu Tüccarlar] 163; Marshak ve Raspopova, "Wall Paintings from a House with a Granary," [Tahıl Ambarlı Evin Duvar Resimleri] 140-42, tanrıça Zafer Tanrısı olarak tanımlanmakta ancak Frantz Grenet onun yerine şans tanrıçası Farn'ı görmeğe. "Vaisravana in Sogdiana: About the Origins of Bishamon-Ten," [Sogd'da Vaisravana: Bishamon-Ten'in Kökenleri] *Silk Road Art and Archaeology* 4 [İpek Yolu Sanat ve Arkeoloji 4] (1995-96): 277-97, özellikle 279.
44. Marshak ve Raspopova, "Wall Paintings from a House with a Granary," [Tahıl Ambarlı Evin Duvar resimleri] 150-53, şekil 24, 151.
45. Boris Marshak, *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana* [Sogd sanatında Efsaneler, Masallar ve Fabllar] (New York: Bibliotheca Persica, 2002).
46. Vaissière, Sogdian Traders, [Sogdlu Tüccarlar] 162, çizim 5, 1.
47. Varkhuman'ın adı Çinceye Fuhuman olarak aktarılmış. Liu, *Jiu Tang shu*, 221 b: 6244; Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue*, 135.
48. Resimler ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız Matteo Compareti ve Étienne de la Vaissière, eds., *Royal Nauruz in Samarkand: Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Painting at Afrasiab* [Semerkand'da Kraliyet Nevruzu: Venedikte Gerçekleşen Afrasiyab'da İslamiyet Öncesi Resim konulu makaleler] (Roma: Instituto Editoriale Poligrafico Internazionale, 2006), 59-74. Bu ciltteki makaleler Afrasiyab resimlerinin en güncel analizini sunmakta. Ayrıca bakınız L. I. Al'baum, *Zhivopis' Afrasiaba* [Afrasiyab'dan Resimler] (Tashkent, USSR: FAN, 1975); Boris I. Marshak, "Le programme iconographique des peintures de la 'Salle des ambassadeurs' à Afrasiab (Samarkand)," *Arts Asiatiques* 49 (1994): 5-20; "The Self-Image of the Sogdians," [Sogdların Kendi İmajları] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 123-40; Matteo Compareti, "Afrasiab ii. Wall Paintings," [Afrasiyab ii. Duvar resimleri] *Encyclopædia Iranica*, 14 Nisan, 2009, bakınız <http://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-ii-wall-paintings-2>
49. Grenet, "Self-Image of the Sogdians," [Sogdların Kendi İmajları].
50. Frantz Grenet, "What was the Afrasiab Painting About," [Afrasiyab Resimleri
- Neyle İlgiliydi] Compareti ve Vaissière, *Royal Nauruz in Samarkand* [Semerkand'da Kraliyet Nevruzu], 43-58, batı duvarı ile ilgili özellikle 44-47.
51. Frantz Grenet, "The 7th-Century AD 'Ambassadors' Painting' at Samarkand," [Semerkand'daki MÖ 7.yy 'Elçiler resmi'] *Mural Paintings of the Silk Road: Cultural Exchanges between East and West* [İpek Yolu Duvar Resimleri: Doğu ve Batı Arasında Kültürel Aktarımı], ed. Kuzuya Yamauchi (Tokyo: Archetype, 2007), 16; Vladimir Livšic, "The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab," [Afrasiyab Alanındaki Sogd Duvar Yazıları] Compareti ve Vaissière, *Royal Nauruz in Samarkand* [Semerkand'da Kraliyet Nevruzu], 59-74.
52. Anazawa Wako ve Manome Junichi, "Afurashiyabu tojo shi shutsudo no hekiga ni mirareru Cho sen jin shisetsu ni tsuite" [Antik Semerkand'daki duvar resimlerinde Koreli Elçiler] *Chosen Gakuho* 80 (1976): 1-36.
53. Ftsuko Kageyama, "A Chinese Way of Depicting Foreign Delegates Discerned in the Paintings of Afrasiab," [Afrasiyab Resimlerinde Yabancı Delegeleri Resmetmenin Çin Yolu] *Cahiers de Studia Iranica* 25 (2002): 313-27.
54. Sankt Peterburg'daki Hermtage Müzesinin Doğu Bölümü başkanı Boris Marshak eksik olan üst kısmı yeniden çizdiği Sogdların en önemli tanrıçası Nana'yı tüm elçilerin üzerine yerleştirir. Ayrıca bakınız "Sogudo no bijutsu" [Sogd Sanatı], *Sekai bijutsu daizenshū: Choku Ajia* [Dünya sanatı yeni tarihi: Orta Asya], ed. Tanabe Katsumi ve Maeda Kosaku (Tokyo: Shogakkan, 1999), 156-79. Grenet, "Self-Image of the Sogdians," [Sogdların Kendi İmajı] tahta çıkan Varkhuman'ın aynı pozisyonu koruduğunu

- iddia ederken Étienne de la Vaissière, "Les Turcs, rois du monde à Samarcande," 147-62, Compareti ve Vaissière, *Royal Nauruz in Samarkand* [Semerkand'da Kraliyet Nevruzu] kitabında Batı Göktürklerin kağanının orada olduğunu ileri sürmekte.
55. Kuzey duvarı için bakınız Compareti ve Vaissière, *Royal Nauruz in Samarkand* [Semerkand'da Kraliyet Nevruzu], Çizim 5, 27.
56. Marshak, "Le programme iconographique des peintures," Grenet, "Self-Image of the Sogdians" [Sogdların Kendi İmajı].
57. al-Biruni, *The Chronology of Ancient Nations* [Antik Ulusların Kronolojisi], çev. C. Edward Sachau (Frankfurt: Institute for the History of Arabic Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1998, 1879 orijinalinden baskı), 201-4, 222.
58. Grenet, "Self-Image of the Sogdians," [Sogdların Kendi İmajı] 132.
59. Grenet ve Vaissière, "Last Days of Pencikent," [Pencikent'in Son Günleri] 155.
60. Mugh Dağı belgeleri üç ciltte yayınlanmıştır: A. A. Freiman, *Opisanie, publikatsii, i issledovanie dokumentov s gory Mug: Sogdiiskie dokumenty s gory Mug 1* [Mugh Tepesi belgelerinin tanıtım, yayınlanması ve çalışmaları: Mugh Tepesi Sogd Belgeleri] (Moskova: Izdatel'stvo Vostochnoi Literatury, 1962); Vladimir A. Livshits, *Iuridicheskie dokumenty i pis'ma: Sogdiiskie dokumenty s gory Mug 2* [Yasal belge ve mektuplar: Mugh Dağı Sogd Belgeleri 2] (Moskova: Izdatel'stvo Vostochnoi Literatury, 1962); M. N. Bogoliubov ve O. I. Smirnova, *Khodzaiistvennye dokumenty s gory Mug 3* [Mugh Tepesinden ekonomi üzerine belgeler 3] (Moskova: Izdatel'stvo Vostochnoi Literatury, 1963). Kısa bir süre önce V. A. Livshits bu belgelerin yeni versiyonlarını yayınladı: *Sogdiiskaia epigrafika Srednei Azii I* *Semirech'ia* (St. Petersburg: Filologicheskii Fakul'tet Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2008).
61. Ilya Yakubovich köylüler Sogdca yazıları Arapça sanıp, yazıların antik dönem hazinelerinin yerini anlattığını düşündüğünü söylemekte. Bakınız, "Mugh 1.1 Revisited," [Mugh 1.1 Yeniden Ziyaret] *Studia Iranica* 31, no. 2 (2002): 231-52.
62. Bu bilgiler 25 Mart 2000'de Pennsylvania Üniversitesi'nde Boris Marshak ile yaptığım görüşmeye dayanmaktadır. Prof. Marshak, Puloti'yi şahsen tanımaktadır ve Puloti ona bu hikâyeyi anlatmıştır. *Livshits, Sogdiiskie dokumenty s gory Mug 2* 108-9 ile ilgili daha kısa bir anlatım vermekte ve 1.1 112. sayfanın karşısında belgenin bir fotoğrafını vermekte.
63. Yakubovich, "Mugh 1.1 Revisited" [Mugh 1.1 Yeniden Ziyaret].
64. O. I. Smirnova'nın verdiği toplam makale sayısı budur, *Ocherki iz istorii Sogda* [Sogd tarihi makaleleri] (Moskova: Nauk, 1970), 14. Dağı belgeleri bulunduğu zamana göre numaralandırılmıştır: belge 1.1 1932 ilk baharında bulunmuştur; Kiril alfabesi B harfi ile başlayan belgeler (İngilizce V harfi) Puloti tarafından Mayıs 1933'de bulunmuştur; A belgeleri A. Vasilev tarafından 1933'de bulunmuştur; B (İngilizce B harfi) ile başlayan belgeler Kasım 1933'te Freiman keşfi sırasında bulunmuştur; ve Nov. (Yeni) belgeler Puloti'ye 1934 yılında verilmiştir. Kazılar bittikten ve Freiman ekibi Leningrad'a döndükten sonra Puloti'ye Freiman gelmeden önce verilen bir grup belgeyi teslim etmesi için baskı yapılır: Mugh Dağı'nda ele geçirilen en uzun metin olan evlilik sözleşmesi ile "gelin yazısı"nın da aralarında olduğu altı adet deri belge...
65. A.S. Polyakov, "Kitaiskie rukopisi, naidennyye v 1933 g. b Tadzhikistane," *Sogdiiskii sbornik* [Sogd derlemesi], ed. N. I. Krachkovskii ve A. A. Freiman (Leningrad: Akademii Nauk SSSR, 1934), 91-117, özellikle 103, 99'daki fotoğraf.
66. I.Y. Krachkovsky, "A Letter from Sogdiana (1934)," [Sogdiana'dan bir Mektup] *Among Arabic Manuscripts: Memories of Libraries and Men* [Arapça Elyazmaları Arasında: Kütüphane ve İnsanların Anıları], çev. Tatiana Minorsky (Leiden, Hollanda: Brill, 1953), 142-50.
67. Mektup çevirisi için bakınız Richard N. Frye, "Tarkhun-Türxu n and Central Asian History," [Tarkhun-Türxu n ve Osta Asya tarihi] *Harvard Journal of Asiatic Studies* 14 [Harvard Asya Çalışmaları Dergisi 14] (1951): 105-29, translation on 108-9.
68. David Stephan Powers, çev., *The History of al-Tabari (Tarih al-rusul wa'l muluk), [Taberi Tarihi (Tarih al-rusul wa'l muluk)]* cilt. 24, *The Empire in Transition* [Geçiş Dönemindeki İmparatorluk] (Albany: State University of New York Press, 1989), 171, 177-78, 183.
69. Freiman, *Sogdiiskie dokumenty s gory Mug* 1, 7.
70. Krachkovskii ve Freiman, *Sogdiiskii sbornik*, 29.
71. Bogoliubov ve Smirnova, *Khodzaiistvennye dokumenty*.
72. Krachkovskii ve Freiman, *Sogdiiskii sbornik*, 29.
73. Nov. 3 (sözleşme) ve Nov. 4 (damadın sorumlulukları) belgeleri Livshits, *Dokumenty s gory Mug* 2, 21-26 aktarılması ve çevrilmiştir. En güncel çevirisi için bakınız Ilya Yakubovich, "Marriage Sogdian Style," [Sogd tarzı evlilik] *Iranistik in Europa-Gestern, Heute, Morgen*, ed. H. Eichner, Bert G. Fragner, Velizar Sadovski, ve Rüdiger Schmitt (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006), 307-44. Ayrıca bakınız Ilya Gershevitch, "The Sogdian Word for 'Advice,' and Some Mug Documents," [Sogdca "tavsiye" kelimesi ve bazı Mugh Belgeleri] *Central Asiatic Journal* 7 (1962): 90-94; W. B. Henning, "A Sogdian God," [Sogdlu Tanrı] *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 [School of Oriental and African Studies Dergisi 28] (1965): 242-54.
74. Maria Macuch, *Das sasanidische*

- Rechtsbuch* "Mataktan i hazar datistan" (Teil 2) (Wiesbaden, Germany: Kommissionsverlag F. Steiner, 1981).
75. Yakubovich, "Marriage Sogdian Style," [Sogd Tarzı Evlilik] birçok evlilik belgesini tarar ancak sadece bir grup sözleşmede kadının boşanmak için başvurabileceğine rastlar: Mısır'ın Çiçek Adası'ndaki Yahudi yerleşiminde Aramca yazılmış 5. yy sözleşmeleri. İki ihtimal önermektedir: Belki de Sogd toplumu kadınlara komşularından daha çok haklar vermektedir veya belki de Çer bu konuda sıradışı haklara sahip olabiliyordu.
76. Sogd akademisyenleri bu bölümün anlamıyla ilgili tartışmakta ve "Mithra tanrısı ile" teriminin "Tarıdan [yani, Ahura Mazda] ve Mithra'dan" diye çevrilmesi gerektiğini söylemektedirler. Henning, "A Sogdian God," [Sogd Tanrı] 248; Yakubovich, "Marriage Sogdian Style," [Sogd Tarzı Evlilik].
77. Belge B-4 Rusçaya aktarılmış ve çevrilmiştir Livshits, *Sogdiiskie dokumenty s gory Mugh* 2, 56–58; ayrıca kısa bir yazı için bakınız Gershevitch, "Sogdian Word for 'Advice,'" [Sogd "tavsiye" kelimesi] 84.
78. Belge B-8 Rusçaya aktarılmış ve çevrilmiştir Livshits, *Sogdiiskie dokumenty s gory Mugh* 2, 47–48. İlyas Gershevitch çevirinin üzerinden geçmekte "Sogdians on a Frogplain," *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste* (Paris: Société de Linguistique de Paris, 1975), 195–211.
79. Gershevitch, "Sogdians on a Frogplain," 205–6, Gershevitch'in parantezlerinin kaldırıldığı daha kolay okunur bir çeviri. Ayrıca bakınız Frantz Grenet, "Annexe: Le contrat funéraire sogdien du Mont Mugh," *Les pratiques funéraires dans l'Asie centrale sédentaire de la conquête Grecque à l'Islamisation* (Paris: Éditions du CNRS, 1984), 313–22.
80. Örneğin Paul Bernard'ın Grenet'ye cevabına bakınız, "Annexe," 321–22.
81. Grenet ve Vaissière, "Last Days of Pencikent," [Pencikent'in Son Günleri] Bu kafa karıştırıcı olaylar hakkında açıklama sunmakta.
82. Vaissière, *Sogdian Traders*, [Sogdlu Tüccarlar] 199–200.
83. Vaissière, *Sogdian Traders*, [Sogdlu Tüccarlar] 161–62.
84. Yakubovich, "Mugh 1.1 Revisited."
85. Frantz Grenet, "Les 'Huns' dans les documents sogdiens du mont Mugh (avec un appendix par N. Sims-Williams)," *Études irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard*, ed. C.-H. de Fouchécour ve Ph. Gignoux, *Cahiers de Studia Iranica* 7 (Paris: Association pour l'Avancement des Études Iraniques, 1989), 17.
86. A-14, A-9, Grenet ve Vaissière, "Last Days of Pencikent," [Pencikent'in Son Günleri] 168–69, 172.
87. Powers, *Empire in Transition* [Geçiş Döneminde İmparatorluklar], 172–74; Grenet ve Vaissière, "Last Days of Pencikent," [Pencikent'in Son Günleri] 156.
88. E. V. Zeimal, "The Political History of Transoxiana," [Transoxiana Siyasi Tarihi] *The Cambridge History of Iran*, 3. cilt, *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* [Selevkos, Part ve Sasani Dönemleri], ed. Ehsan Yarshater, 1. Bölüm (New York: Cambridge Üniversitesi yayını, 1983), 259–260.
89. Richard Frye, "Tarkhun-Türxun and Central Asian History," [Tarkhun-Türxun ve Orta Asya Tarihi] 112–13; E. V. Zeimal, "Political History of Transoxiana," [Transoxiana Siyasi Tarihi] 259–60; Powers, *Empire in Transition* [Geçiş Dönemi Geçişi], 171, 177–78, 183.
90. Powers, *Empire in Transition* [Geçiş Döneminde İmparatorluklar], 178. Powers, Dewaštic's ismini Arapçaya al-Diwas-hini olarak aktarır, Kırakovski'nin Divashni okuması gibi. Powers parantez içinde "Hristiyan" kelimesini "gözü alanı" teriminden önce yerleştirmektedir ancak Arapça orijinali *nawus* olduğu için (Yakubovich, "Mugh 1.1 Revisited," 249n31), burada bu kelimeyi kullanmadım.
91. Yakubovich, "Mugh 1.1 Revisited."
92. Document A-21, discussed in Polyakov, "Kitaiskie rukopisi."
93. Anna A. Ierusalimskaja ve Birgitt Borkopp, *Von China nach Byzanz* (Munich: Bayerischen Nationalmuseum, 1996), esya no. 120.
94. Elfriede R. Knauer, "A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Genealogical Study," [Sekizinci Yüzyıldan Onuncu Yüzyıla Kadar Kuzey Kafkasyalı bir Adamın Kaftanı ve Pantolonları: Soy Ağacı Araştırması] *Metropolitan Museum Journal* 36 [Metropolstan Müzesi Dergisi 36] (2001): 125–54.
95. Hyunhee Park, "The Delineation of a Coastline: The Growth of Mutual Geographic Knowledge in China and the Islamic World from 750–1500" [Bir sahil şeklinin çizimi: Ortak Coğrafi Bilginin Çin'de ve İslam Dünyasında Büyümesi, 750–1500] (Ph.D. tezi, Yale University, 2008), 45.
96. Bloom, *Paper before Print* [Kâğıttan önce baskı].
97. Grenet, "Self-Image of the Sogdians," [Sogdluların Kendi İmajı] 134.

BÖLÜM 5

- George F. Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* [Antik ve Erken Dönem Ortaçağ'da Hint Okyanusu'nda Arap Gemiciliği], ed. John Carswell, göz. ed. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995), 61.
- Sun Fuxi, yönetici, Institute of Preservation and Archeology, Xi'an Şehri, kişisel iletişim, 30 Nisan, 2004.
- Cheng Linquan, Zhang Xianyu, ve Zhang Xiaoli,

- "Xi'an Bei Zhou Li Dan mu chutan" [Li Dan in Xi'an Kuzey Zhou mezarı ön keşfi], Yishushi Yanjiu 7 (2005): 299-308.
4. En önemli keşiflerin güncel araştırması ve geniş kaynaklar için bakınız Judith Lerner, "Aspects of Assimilation: The Funerary Practices and Furnishings of Central Asians in China," [Asimilasyon Boyutları: Çin Orta Asyalıların Cenaze Uygulamaları ve Döşemeciliği] *Sino-Platonic Papers* 168 (2005): 1-51.
5. Bu tarz yapılara akademik yayınlarda "ev tipi lahit" denmekte. Wu Hung bu mezar yapılarının önceki yüzyıllarda Sogd mezarlarının bulunduğu Xi'an ve diğer şehirlerde kullanıldığını önermektedir. "A Case of Cultural Interaction: House-Shaped Sarcophagi of the Northern Dynasties," [Kültürel Etkileşim: Kuzey Hanedanlıklarında Ev. Tipi Lahitler] *Orientalia* 34, no. 5 (2002): 34-41.
6. Juliano ve Lerner, *Monks and Merchants* [Keşişler ve Tüccarlar], 59.
7. Tang hanedanı dönemi bir kuyunun kazıldığı bir yere giriş bulunmaktaydı. Shaanxi sheng kaogu yanjiusuo, Xi'an Bei Zhou An Jia mu [Kuzey Zhou, Xi'an, An Jia mezarı] (Pekin: Wenwu Chubanshe, 2003), 12; Rong Xinjiang, "The Illustrative Sequence on An Jia's Screen: A Depiction of the Daily Life of a Sabao," [An Jia Ekranında Çizimli bir Sekans] *Orientalia* 34, no. 2 (2003): 32-35.
8. Shaanxi sheng, *An Jia mu*, 61-62.
9. Annesinin adı Du, yabancı-lara verilen bir isim değil.
10. Rong Xinjiang, *Zhongguo Zhongguo yu wailai wenming* [Orta dönem Çin ve dış kültürler] (Pekin: Sanlian Chubanshe, 2001), 119.
11. Yetersiz kaynaklar nedeniyle Kuzey Zhou'daki *sabao*'nun bürokrasideki kademesini bilememekteyiz (en düşüğü 9b, en yükseği 1a olmak üzere dokuz kademe bulunmaktaydı.) Ancak sonraki hanedanlık olan Sui, bürokrasisini Kuzey Zhou'dan almıştır. Sui'lerin hükümdarlığında, Yongzhou Eyaletine ait (başkent) *sabao* (the capital) 7b kademesine sahipken, 9a kademesine sahip bir *sabao* 10.000'den fazla bir nüfusa sahip bölgeye tayin edilmekteydi. Sui bürokrasisini Kuzey Zhou'dan aldığı için Kuzey Zhou'ya ait *sabao* benzer bir kademe aitti. Albert E. Dien, "Observations Concerning the Tomb of Master Shi," [Efendi Shi Mezarı Gözlemleri] *Bulletin of the Asia Institute* 17 (2003): 105-16, özellikle 109-11.
12. Frantz Grenet, Pénélope Riboud, ve Yang Junkai, "Zoroastrian Scenes on a Newly Discovered Sogdian Tomb in Xi'an, Northern China," [Kuzey Çin, Xi'an şehrinde yeni bulunan bir Sogd mezarından Zerdüşt sahneleri] *Studia Iranica* 33 (2004): 273-84, esp. 278-79.
13. Rong, *Zhongguo Zhongguo yu wailai wenming*, 32.
14. Grenet, "Self-Image of the Sogdians," [Sogdların kendi imajı] 134-36; karşıt görüş için bakınız Lerner, "Aspects of Assimilation," [Asimilasyon bakışları] 29n73.
15. Grenet, Riboud, ve Yang, "Zoroastrian Scenes" [Zerdüşt Sahneleri]; ayrıca bakınız Yang Junkai, "Carvings on the Stone Outer Coffin of Lord Shi of the Northern Zhou," [Kuzey Zhou Efendi Shi tabutunun dış taşının üzerindeki kabartmalar] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 21-45. Sogd mezar taşının en iyi çevirisi için Yoshida Yutaka, "The Sogdian Version of the New Xi'an Inscription," [Yeni Xi'an Yazıtılarının Sogd Sürümü] Vaissière ve Trombert, *Les Sogdiens en Chine*, 57-71, Çince mezar taşının en iyi çevirisi için Dien, "Observations Concerning the Tomb of Master Shi." [Efendi Shi'nin Mezarına Dair Gözlemler.]
16. Çince ve orta Farsça bir diğer iki dilli mezar taşı 874 yılına ait ve Xi'an şehrinde bulundu; bakınız Yoshida, "Sogdian Version," [Sogd versiyonu] 60.
17. Benzer şekilde Çince metinde üç erkek çocuk babaları için bir taş inşa eder ancak "taş" kelimesinin hemen yanındaki kelime eksiktir. Yoshida, "Sogdian Version," [Sogd versiyonu] 59, 68; Yoshida'nın çevirisinde parantez içi.
18. Grenet, Riboud, ve Yang, "Zoroastrian Scenes." [Zerdüşt Sahneleri]
19. Arthur F. Wright, *The Sui Dynasty* [Sui Hanedanı] (New York: Alfred A. Knopf, 1978).
20. Heng Chye Kiang, *Cities of Aristocrats and Bureaucrats: The Development of Medieval Chinese Cityscapes* [Aristokratlar ve Bürokratların Şehri: Orta Çağ Çin Gökdelemlerinin Gelişimi] (Honolulu: University of Hawai'i Press, 1999), 9.
21. Tang başkenti kazıları ile ilgili kısa açıklamalar için bakınız Kaogu 1961, no. 5:248-50; 1963, no. 11: 595-611.
22. Twitchett, "T'ang Market System," [Tang Pazar Sistemi] 245.
23. Heng, *Cities of Aristocrats and Bureaucrats*, [Aristokratlar ve Bürokratların Şehri] 22.
24. Edwin O. Reischauer, çev., *Ennin's Diary: The Record of a Pilgrimage to China in Search of the Law* [Ennin'in Günlüğü: Kural Arayışında Çin'e Yapılan Bir Hac Yolculuğunun Kaydı] (New York: Ronald, 1955), 333.
25. Wallace Johnson, çev., *The T'ang Code*, [T'ang Yasası] cilt. 1, *General*

- Principles [Genel İlkeler]* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979), 252: 6.bölüm, 48.makale; Liu Junwen, *Zhonghua chuanshi fadian: Tanglü shuyi [Yıllar boyunca Çin yasaları: Tang Yasası]* (Pekin: Falü Chubanshe, 1999), 144; Liu Junwen, *Tanglü shuyi jianjie [Tang Yasasının Yorumları]* (Pekin: Zhonghua Shuju, 1996), 478.
26. Liu, *Jiu Tang shu*, 37:961.
27. Xiang Da, *Tangdai Chang'an yu Xiyu wenming [Tang Hanedanlığı Çang'an'ı ve Batı Bölgeleri Uygarlıkları]* (1957; repr., Pekin: Sanlian Shudian, 1987), 28n8.
28. Rong Xinjiang, "The Migrations and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang," [Kuzey Hanedanlıklarında Sogd Göçü ve Yerleşimi] *China Archaeology and Art Digest 4 [Çin Arkeoloji ve Sanat Dergisi]*, no. 1 (2000): 117-63, esp. 138.
29. Matteo Compareti, "Chinese-Iranian Relations, xv. The Last Sasanians in China," [Çin İran İlişkileri: Çin'deki son Sasani] *Encyclopædia Iranica*, çevirmici, 20 Temmuz 2009 bakınız <http://www.iranicaonline.org/articles/china-xv-the-last-sasanians-in-china>
30. Rong, "Migrations and Settlements," [Göç ve Yerleşim] 141.
31. James Legge, *The Nestorian Monument of Hsi-an Fû in Shen-hsi, China [Hsi-an Fû in Shen-hsi, Çin'deki Nestor Dönemi Anıtı]* (1888; repr., London: Trubner, 1966).
32. Pénélope Riboud, "Tang," *Handbook of Christianity in China [Çinde Hristiyanlığın El Kitabı]*, ed. Nicolas Standaert 1.cilt, 635-1800 (Boston: Brill, 2001), 1-42. Cümle cümle çevirisinin de olduğu Süryanice yazıya dair son dönem çalışması için bakınız Erica C. D. Hunter, "The Persian Contribution to Christianity in China: Reflections in the Xi'an Fu Syriac Inscriptions," [Çin'deki Hristiyanlığa Pers Katkısı: Xi'an Fu Süryanice Yazıtlar] *Hidden Treasures and Intercultural Encounters: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*, [Saklı Hazine ve Kültürlerarası Karşılaşmalar: Çin ve Orta Asya'da Doğu Süryani Hristiyanlığı] ed. Dietmar W. Winkler ve Li Tang (Piscataway, NJ: Transaction, 2009), 71-86.
33. Valerie Hansen ve Ana Mata-Fink, "Records from a Seventh Century Pawnshop in China," [Yedinci Yüzyılda Çin'deki bir Rehineci Kayıtları] Goetzmann ve Rouwenhorst, *Origins of Value [Değer Kaynakları]*, 54-64.
34. Deng Xiaonan, "Women in Turfan during the Sixth to Eighth Centuries: A Look at Their Activities Outside the Home," [Altıncı ve Sekizinci Yüzyıllarda Turfan'da Kadınlar: Ev Dışı Aktivitelere Bir Bakış] *Journal of Asian Studies 58 [Asya Çalışmaları Dergisi 58]*, no. 1 (1999): 85-103, esp. 96.
35. Döneme ait kap kakaklara dair bir çizim için bakınız Helmut Brinker ve Roger Goepfer, ed., *Kunstschatze aus China: 5000 v. Chr. bis 900 n. Chr.: Neuere archäologische Funde aus der Volksrepublik China* (Zürich: Kunsthaus, 1980), 33. Birçok Kültür Devrimi eseri gibi Hejia Köyü alanı ile ilgili hiçbir zaman ayrıntılı bir kazı raporu yazılmadı. Bulunan tüm eserlerin listelendiği bir ön rapor Wenwu 1972, no. 1: 30-42'de yayınlanmış ve tüm bulguların yer aldığı bir listeyi yayınladığım İngilizce bir makale yayınladım, "The Hejia Village Hoard: A Snapshot of China's Silk Road Trade," [Hejia Köyü Bulguları: Çin İpek Yolu Ticaretine Kısa Bir Bakış] *Orientalism 34*, no. 2 (2003): 14-19. Çince ayrıntılı bir yazı için bakınız Qi Dongfang, *Tangdai jinyinqi yanjiu [Tang Hanedanlığı gümüş ve altın kaplar çalışması]* (Pekin: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, 1999). İngilizce özet için bakınız Qi Dongfang, "The Burial Location and Dating of the Hejia Village Treasures," [Hejia Köy Hazinelelerinin Gömüldüğü Yer ve Tarih] *Orientalism 34*, no. 2 (2003): 20-24.
36. Qi, "Burial Location," [Gömülme Yeri] 202, figure 47.
37. Frédéric Obringer, *L'acoin et l'oripement: Drogues et poisons en Chine ancienne et médiévale* (Paris: Fayard, 1997); Edward H. Schafer, "The Early History of Lead Pigments and Cosmetics in China," [Çin'deki Kurşun Bazlı Kokular ve Kosmetik Tarih] *T'oung Pao*, 2. ser., 44 (1956): 413-38.
38. Kupanın fotoğrafları ve içi ile dışının ayrıntıları, çizimleri için bakınız Qi, *Tangdai jinyinqi*, 66-73.
39. François Louis, "The Hejiacun Rhyton and the Chinese Wine Horn (Gong): Intoxicating Rarities and Their Antiquarian History," [Hejiacun İçki Kabı ve Çin Şarap Boynuzu (Gong): Ender olanı arındırmak ve Antika tarihleri] *Artibus Asiae 67*, no. 2 (2007): 201-42, özellikle 207-8.
40. Liu Xinru, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges, AD 1-600 [Antik Dönem Hindistan ve Çin: Ticaret ve Dini Alışveriş, MS1-600]* (Delhi: Oxford University Press, 1988),

- 160-61 ; Jens Kröger, "Laden with Glass Goods: From Syria via Iraq and Iran to the Famen Temple in China," [Cam Eşyalı Yük: Suriye'den Irak ve İran'dan Çin'deki Famen Tapınağına] *Coins, Art and Chronology: Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands* [Sikke, Sanat ve Kronoloji: İslamiyet öncesi Hint-Iran sınır bölgesine dair makaleler], ed. Michael Alram ve Deborah E. Klimburg-Salter (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1999), 481-98.
41. Li Jian, ed., *The Glory of the Silk Road: Art from Ancient China* [İpek Yolu Gökemi: Antik Dönem Çin'den Sanat] (Dayton, OH: Dayton Art Institute, 2003), 208 , katalog giriş no. 116.
42. Louis, "Hejiacun Rhyton," [Hejiacun kutsal kadehi] 207-8.
43. Louis, "Hejiacun Rhyton," [Hejiacun kutsal kadehi] 210; Yao Runeng, *Histoire de Ngan Lou-Chan (Ngan Lou-Chan Che Tsi)*, çev Robert des Rotours (Paris: Presses Universitaires de France, 1962), 81-84.
44. Liu, *Jiu Tang shu*, 8:171.
45. François Thierry, "Sur les monnaies Sassanides trouvées en Chine," *Res Orientales* 5 (1993): 89-139.
46. Charles A. Peterson, "Court and Province in Mid- and Late T'ang," [Orta ve Geç Dönem Tang Sarayı ve Eyaleti] *The Cambridge History of China*, 3.cilt, *Sui and T'ang China*, [Sui ve Tang Çin'i] 589-906, 1.bölüm, ed. Denis Twitchett (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1979), 474-86.
47. Rong Xinjiang, "An Shi zhi luan hou Sute huren de dongxiang" [An Lushan isyanı sonrası Sogd hareketi], *Jinan Shixue* 2 (2004): 102-23.
48. Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogd Tüccarlar], 220, 200n77; Yao Runeng, *Histoire de Ngan Louchan*, 238, 239, 254, 346.
49. Rong, "Migrations and Settlements," [Göç ve Yerleşim] 138-39; Sima Guang, *Zizhi tongjian* [Hükümette yardım anlayışı] (Pekin: Guji Chubanshe, 1957), 232:7493.
50. Edward H. Schafer, "Iranian Merchants in T'ang Dynasty Tales," [Tang Hanedanlığı Masallarında İranlı Tüccarlar] *Semitic and Oriental Studies: A Volume Presented to William Popper, Professor of Semitic Languages, Emeritus, on the Occasion of his Seventy-Fifth Birthday*, [Sami Dilleri ve Doğu Çalışmaları: 75. Yaşgünü sebebiyle Sami Dilleri Profesörü William Popper'a sunulan bir cilt] 29 Ekim 1949, ed. Walter I. Fischel (Berkeley: University of California Press, 1951), 403-22, 411 ("mucize masalı"), ("hu" tanımı). Ayrıca bakınız Francis K. H. So, "Middle Easterners in the T'ang Tales," [Tang masallarında Orta Doğulular] *Tamkang Review* 18 (1987-88): 259-75.
51. Li Fang, *Taiping guan-gji* [Taiping Döneminin geniş derlemesi] (Pekin: Renmin Wenxue Chubanshe, 1959), 403:3252-53.
52. Karar *Wenming panji* antolojisiinde bulunmakta, Dunhuang belgeleri P3813. Liu Junwen, *Dunhuang Tulufan fazhi wenshu kaoshi* [Dunhuang ve Turfan yasa] sistemleri ile ilgili belgelerin bir araştırması ve açıklaması] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1989), 444-45; Rong, *Zhongguo zhongguo yu wailai wenming*, 81; Rong, "Migrations and Settlements," [Göç ve Yerleşim] 139.
53. Sadece bir tüccarın mezar taşı günümüze ulaşmıştır. Rong Xinjiang ve Zhang Zhiqing, *Cong Samaergan dao Chang'an—Suteren zai Zhongguo de wenhua yishu* [Semerkand'dan Çangana: Çinde Sogdlara ait kültür izleri] (Pekin: Pekin Tushuguan Chubanshe, 2004), 137.
54. Axelle Rougelle, "Medieval Trade Networks in the Western Indian Ocean (8th-14th centuries)," [Batı Hint Okyanusu'nda Ortaçağ Ticaret Ağı(8-14.yy)] *Tradition and Archaeology: Early Maritime Contacts in the Indian Ocean* [Gelenek ve Arkeoloji: Hint Okyanusunda Erken Dönem Deniz Etkileşimi], ed. Himanshu Prabha Ray ve Jean-François Salles (New Delhi: Manohar, 1996), 159-80.
55. Palembang'in eski adı Bhoga.
56. Bu limanın eski adı Tamralipti.
57. James Legge, çev., *A Record of Buddhist Kingdoms: Being an Account by the Chinese Monk Fa-Hien of Travels in India and Ceylon (AD 399-414)* [Budist Krallıklar Kaydı: Çinli keşiş Fa-Hien'in Hindistan ve Seylon seyahatlerinin kaydını tutmak (MS 399-414)] *Search of the Buddhist Books of Discipline* [Müritlerin Budist Kitaplarının Peşinde] (1886; repr., Delhi: Munshiram Manoharlal, 1991), 103, 37.
58. Bu bölüm farklı akademisyenler tarafından farklı anlaşılmıştır. Luo "sabao ve tüccarlar," olarak çevirirken diğerleri "sabao" kelimesini bir sıfat olarak görüp "sabao tüccarlar" demektedir. Luo Feng, "Sabao: Further Consideration of the Only Post for Foreigners in the Tang Dynasty Bureaucracy," [Sabao: Tang Hanedanlığı Bürokrasisinde yabancılar Verilen Tek Görev] *China Archaeology and Art Digest* 4 [Çin Arkeoloji ve Sanat dergisi 4], no. 1 (2000): 165-91, özellikle

- 178-79; Legge, Fa-Hien , 104, 38.
59. Legge, Fa-Hien, 111, 42.
60. Joseph Needham, *Science and Civilisation in China* [Çin'de Bilim Ve Uygarlık], 4.cilt, *Physics and Physical Technology* [Fizik ve Fizik ile İlgili Teknoloji], 3.bölüm, *Civil Engineering and Nautics* [İnşaat Mühendisliği ve Denizcilik], Joseph Needham, Wang Ling, ve Lu Gwei-Djen (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1971), 563-64.
61. Beal, Si-yu ki, xxxiv; Da Tang Xiyu qiu fa gaoseng zhuan , *Taisho Shinshu Daizokyo*, cilt 51, metin 2066, 1-12b, özellikle 11a.
62. Schafer, "Iranian Merchants in T'ang Dynasty Tales," [Tang Hanedanlığı masallarında İranlı tüccarlar] 404n8.
63. Bu kaynağa dair çok yardımcı olan bu metne bakınız. Park, "Delineation of a Coastline," [Bir sahil şeridinin yeniden çizilişi] 87-99.
64. Sulayman al-Tajir, *Ancient Accounts of India and China, Two Mohammedan Travellers Who Went to Those Parts in the 9th Century* [Hindistan ve Çin'e IX. Yüzyılda Giden İki Muhammedi Seyyahin Anıları], çev. Fusebius Renaudot (Londra: Printed for Sam. Harding at the Bible and Author on the Pavement in St. Martins-Lane, 1733), 20 (ürün listesi), 21 (porselen), 40 (daha sonraki editörler- in eklediği); Google Books ile çevrimiçi ulaşılabilir: (<http://mlr.com/DigitalCollections/products/ecco/>), Range 1831.Bir başka çeviri için bakınız S. Maqbul Ahmad, çev. *Arabic Classical Accounts of India and China* [Hindistan ve Çin Arapça Klasik Anlatımlar] (Shimla, Hindistan:

- Indian Institute of Advanced Study, 1989).
65. Robert Somers, "The End of the T'ang," [Tang'ın sonu] *Twitchett, Cambridge History of China*, 3:682-789.
66. Park, "Delineation of a Coastline," [Bir sahil şeridinin resmi] 98.
67. Edward H. Schafer, "The Last Years of Ch'ang-an," [Çabgan'ın son yılları] *Oriens Extremus* 10 (1963): 133-79, özellikle 157-58, Lionel Giles, "The Lament of the Lady of Ch'in," [Chi'in hanımın ağıtı] *T'oung Pao*, 2. ser., 24 (1926): 305-80, şiir 343-44.

BÖLÜM 6

Bu bölümde birçok çalışma arkadaşım yardımcı olmuştur ve özellikle de Pensilvanya Üniversitesi'nden Victor Mair ile Pekin Üniversitesi'nden Rong Xinjiang. Bu bölümde daha önce sunulan ancak yayınlanmayan iki makale dikkat çekerek: Ilki Valéria Escauriaza-Lopez ile birlikte kaleme alınmıştır, "The Negotiations for Cave 17: A Case Study in Archaeological Method," [17 numaralı mağara anlaşmaları: Arkeolojik yöntem örnek vakası] "Dunhuang: Past, Present, Future - 100th Anniversary of Sir Aurel Stein's Expedition," [Dunhuang: Geçmiş, günümüz, gelecek - Sör Aurel Stein'in Keşif Gezisi'nin 100 yılı] etkinliğinde sunulmuştur Uzak Doğu Bölümü, Eötvös Loránd University of Science (ELTE), Budapeşte, 14-15 Aralık, 2007; "Locating Dunhuang in a Broader History of the Silk Road," [Dunhuang'ı Daha Geniş İpek Yolu Tarihinde Konumlandırmak] makalesini "A Hundred Years of Dunhuang 1907-2007," [Dunhuang'ın Yüz Yılı 1907-2007] etkinliğinde

- British Library ve British Academy'de sunmuştum, Londra, 17-19 Mayıs, 2007.
1. Uluslararası Dunhuang Projesi, <http://idp.bl.uk> mağarada bulunan kırk bin eseri vermekte. Victor Mair farklı yerlerde tutulan elyazmaların listesini verdiği "Lay Students and the Making of Written Vernacular Narrative: An Inventory of Tun-huang Manuscripts," [Halk çocukları ve Yazılı Yerel Anlatım: Tun-huang Elyazmaları Envanteri] *CHINOPERL Papers* 10 (1981): 95-96.
2. Mirsky, *Sir Aurel Stein*, 212-29.
3. Lilla Russell-Smith, "Hungarian Explorers in Dunhuang," [Dunhuang'da Macar Kaşifler] *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3ç ser., 10, no. 3 (2000): 341-61.
4. Kronoloji için bakınız Roderick Whitfield, *Dunhuang: Caves of the Singing Sands: Buddhist Art from the Silk Road* [Dunhuang: Şarkı Söyleyen Kumlar: İpek Yolu'nda Budist Sanat] (London: Textile & Art Publications, 1995), 341-43.
5. Éric Trombert, "Dunhuang avant les manuscrits: Conservation, diff usion et confi scation du savoir dans la Chine médiévale," *Études chinoises* 24 (2005): 11-55.
6. Rong Xinjiang, "The Nature of the Dunhuang Library Cave and the Reasons for Its Sealing," [Dunhuang Mağara Kütüphanesi Doğası ve Kapanma Nedeni] çev. Valerie Hansen, *Cahiers d'Extreme-Asie* 11 (1999-2000): 247-75. Stein believed -erroneously- that Wang Yuanlu found the cave in 1905: *Ruins of Desert Cathay*, 2:164.
7. Lionel Giles, *Six Centuries at Tunhuang: A Short Account of the Stein Collection of Chinese Mss. in the British Museum*

- [*Dunhuang'da Altı Yüzyıl: Biritish Museum'daki Stein Koleksiyonu Mss. kısa bir seçkisi*] (Londra: China Society, 1944), 28.
8. Stein'in Dunhuang'a ilk yolculuğu bu bölümde sunulmuştur. Stein, *Ruins of Desert Cathay*, 2:28–30, 159, 165, 798; Stein, *Serindia* 2:805, 813, 825.
9. Donohashi Akio, "A Tentative Inquiry into the Early Caves of the Mo-kao Grottoes at Tun-huang: Questions Regarding the Caves from the Sui Dynasty," [Dun-huang'daki Mo-kao Grottoes erken dönem mağaralarla ilgili sorular] *Acta Asiatica* 78 (2000): 1–27, esp. 2. Ma De dördüncü ve dokuzuncu yüzyıllardaki yamaçların dokuz farklı noktasının çizimini yapar: *Dunhuang shiku yingzao shi daolun* [Dunhuang mağaralarının yapım tarihine dair bir giriş] (Taypey: Xinwenfeng, 2003), 119–50, figs. 1–9. Her dönem kazılan mağara sayısı için bakınız Ma De, *Dunhuang Mogao shi yanjiu* [Dunhuang'da Mogao mağaraları] (Lanzhou, China: Gansu Jiaoyu Chubanshe, 1996), 43–46. Sayfa notları, 173–179 | 279.
10. Mirsky, *Sir Aurel Stein*, 36–37.
11. Mirsky, *Sir Aurel Stein*, 280, Stein'in Allen'a Mektubu, 14 Ekim, 1907.
12. Paul Pelliot, "Une Bibliothèque Médiévale Retrouvée au Kan-sou," *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient* 8 (1908): 501–29; Stein, *Serindia*, 2:820.
13. Rong, "Nature of the Dunhuang Library Cave," [Dunhuang Mağara Kütüphanesi Çevresi] 256.
14. James Russell Hamilton, ed. *Ve çev., Manuscrits ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang* (Paris: Peeters, 1986), ix.
15. Stein, *On Central Asian Tracks* [Orta Asya Yolları], 211.
16. Asel Umurzakova, "Russian Archaeological Exploration of the Silk Road," [İpek Yolu Rus Arkeolojik Keşif Gezisi] seminer metni "The Social History of the Silk Road," [İpek Yolu Sosyal Tarihi] 30 Nisan, 1999, citing S. F. Ol'denburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya (1909–1910 gg.): Kratkii predvaritel'ny otchet* [Rus Türkistan Keşif Gezisi (1909–1910): kısa ön rapor] (St. Petersburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1914).
17. Hodong Kim, *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864–1877* [Çin'de Kutsal Savaş: Müslüman Ayaklanması ve Çin Orta Asyası] (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004).
18. Helen Wang, *Sir Aurel Stein in The Times: A Collection of over 100 References to Sir Aurel Stein and His Extraordinary Expeditions to Chinese Central Asia, India, Iran, Iraq and Jordan in The Times Newspaper 1901–1943* (Londra: Saffron Books, 2002), 147–51, appendiks 2: "Meng Fanren's Preface to the Chinese Translation of *Serindia*" [Meng Fanren'in Serindi Çince çevirisi üzerine].
19. Hao Chunwen, "A Retrospective of and Prospects for Historical Studies Based on Dunhuang Conducted this Century," [Bu yüzyılda Dunhuang'da Yapılan Tarihsel Çalışmalar İçin Bir Bakış ve Hedefler] *Social Sciences in China* 20, no. 4 (1999): 95–110. Lishi Yanjiu'da 1998.
20. Rong Xinjiang, "Zhongguo Dunhuangxue yanjiu yu guoji shiye," *Lishi Yanjiu* 2005, no. 4: 165–75.
21. Valéria Escauriaza-Lopez, "Aurel Stein's Methods and Aims," [Aurel Stein'in Yöntem ve Hedefleri].
22. Stein, *Ancient Khotan* [Antik Hotan], ix.
23. W. M. Flinders Petrie, *Methods & Aims in Archaeology* [Arkeolojide Yöntem ve Hedefler] (London: Macmillan, 1904), 35 (baksheesh), 119 (yayıncılık), 175 ("doğruluk testi"), 187 (hükümet düzenlemeleri).
24. Stein, *Ancient Khotan* [Antik Hotan], ix, alıntılan Petrie, *Methods & Aims in Archaeology*, 175.
25. Rong, "Nature of the Dunhuang Library Cave," [Dunhuang Kütüphanesi Mağarasının Doğası] 247–75.
26. Rong Xinjiang, *Guiyijun shi yanjiu: Tang Song shidai Dunhuang lishi kaosuo* [Doğruluk Ordusu tarihi çalışmaları: Dunhuang'ın Tang ve Song hanedanlıklarındaki araştırması] (Şangay: Shanghai Guji Chubanshe, 1996), 3.
27. John C. Huntington, "A Note on Dunhuang Cave 17: 'The Library,' or Hong Bian's Reliquary Chamber," [Kütüphane ve Hong Bian'in Kutsal Emanet Odası] *Ars Orientalis* 16 (1986): 93–101; Imaeda Yoshiro, "The Provenance and Character of the Dunhuang Documents," [Dunhuang Belgeleri Kaynak ve Karakterleri] *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 66 [Toyo Bunko Araştırma Bölümü Anıları 66] (2008): 81–102. Ayrıca bakınız ARTstor.org veri tabanı (arama "Dunhuang," "cave 16," ve "QTVR").
28. Éric Trombert, *Le crédit à Dunhuang: Vie matérielle et société en Chine médiévale* (Paris: Collège de France, Institut des Hautes Études Chinoises, 1995), 76; alıntı S2729, Fujieda Akira, "Tonko no soni seki" [Dunhuang Keşif ve Kadın Keşif Kayıtları], *Toho Gakuho* 29 (1959): 293–95.
29. Belge 0345'in bir kısmının çevirisi için bakınız Rong, "Nature of the Dunhuang Library Cave," [Dunhuang Kütüphanesi Mağarasının Doğası] 260; Bütün metni çeviren Stephen F. Teiser, *The Scripture of the Ten Kings and the Making of Purgatory in Medieval Chinese Buddhism* [On Kral Yazıtları ve Orta Çağ Çin Budizminde Arınma] (Honolulu: University of Hawai'i Press, 1994), 142–43.

30. En erken dönem metin (S 797), Stein, *Serindia* 2: 821n2a; Shi Pingting, *Dunhuang yishu zongmu suoyin xinbian* (*Dunhuang kayıp elyazmaları indeksi*) (Pekin: Zhonghua Shuju, 2000), 27. Stein, Pelliot, ve Beijing (Rus hariç) koleksiyonlarının çok işe yarayan bir listesi. En son metin için bakınız, "The Nature of the Library Cave," [Kütüphane Mağarasının Doğası] 266.
31. Dunhuang elyazmalarının Budist sıralamada olmayan bir elyazması ile ilgili yazı için bakınız: *Cahiers d'Extrême-Asie* 7 (1993–1994), Chan/Zen çalışmaları özel sayısı.
32. Victor Mair'ın farklı yerlerde tutulan öğrenci kopyaları elyazmaları sayısı ile ilgili "Lay Student Notations from Tun-huang," [Dunhuang'dan Sıradan Öğrenci Notları] *The Columbia Anthology of Traditional Chinese Literature*, ed. Victor H. Mair (New York: Columbia University Press, 1994), 644–45. See also Erik Zürcher, "Buddhism and Education in T'ang Times," in Neo-Confucian Education: The Formative Stage, ed. Wm. Theodore de Bary and John W. Chaffee (Berkeley: University of California Press, 1989), 19–56.
33. Giles, *Six Centuries at Tunhuang* [Dunhuang'da Altı Yüzyıl].
34. Frances Wood ve Mark Barnard, *The Diamond Sutra: The Story of the World's Earliest Dated Printed Book* [Vaccaçeddika Sutra: Dünyanın İlk Basılı Kitabının Tarihi] (Londra: British Library, 2010). Almanakla ilgili (Dh 2880), bkz. Jean-Pierre Drège, "Dunhuang and the Two Revolutions in the History of the Chinese Book," [Dunhuang ve iki Devrim, Çin Kitabı Tarihi] *Crossing Pamir: Essays Dedicated to Professor Zhang Guangda for His Eightieth Birthday*, ed. Rong Xinjiang ve Huaiyu Chen, Brill'den basılmak üzere.
35. Jean-Pierre Drège, *Les bibliothèques en Chine au temps des manuscrits (jusqu'au Xe siècle)* (Paris: École Française d'Extrême-Orient, 1991).
36. Tarihçiler Tibetlilerin Dunhuang fethini 786 yılına tarihlendirmekte -781 değil ve büyük ihtimalle 787'de de değil- Yamaguchi Zuiho, "Toban shihai jidai" [Tibet Hükümdarlığı'nda Dunhuang], *Koza Tonko 2: Tonkono rekishi* (*Dunhuang dersleri 2: Dunhuang tarihi*), ed. Enoki Kazuo (Tokyo: Daito Shuppansha, 1980), 195–232, özellikle 197–98. Sam van Schaik ve Iwao Kazushi'ye referans için teşekkür ederim.
37. Rong Xinjiang, "Nature of the Dunhuang Library Cave," [Dunhuang Mağara Kütüphanesi Doğası] 251–54.
38. Stein, *Serindia*, 2:813.
39. Originally numbered Pelliot Hébreu 1; now Manuscrit hébreu 1412, Bibliothèque Nationale. Wu Chi-yu, "Le Manuscrit hébreu de Touen-huang," in *De Dunhuang au Japon: Études chinoises et bouddhiques offertes à Michel Soymie*, ed. Jean-Pierre Drège (Geneva, Switzerland: Librairie Droz, 1996), 259–91 (photo of document on 291). Fotoğraflara ulaşmak için çevrimiçi adres: <http://expositions.bnf.fr/parole/grand/018.htm>
40. Avesta duası için: K. E. Eduljee, *Scriptures Avesta*. Çevrimiçi adres: <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/scriptures/manuscripts.htm> İki tanrıyı gösteren kâğıt sayfa için bakınız: Frantz Grenet and Zhang Guangda, "The Last Refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries," *Bulletin of the Asia Institute* 10 (1996): 175–86.
41. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllara ait nüfus sayımı verilerinin yokluğunda, bilim adamları, Dunhuang için 755 öncesi nüfus rakamlarını Tang'ın gözden geçirilmiş resmi tarihinden toplarlar: 16,250 nüfus, 4,265 hane. Ouyang, Xin Tang shu, 40:1045.
42. Jason David BeDuhn, *The Manichaean Body in Discipline and Ritual* [Manici Bedenin Disiplini ve Ritüeli] (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000).
43. Peter Bryder, *The Chinese Transformation of Manichaeism: A Study of Chinese Manichaean Terminology* [Maniciliğin Çin Dönüşümü: Çin Manicilik Terminolojisi Üzerine Bir Araştırma] (Löberöd, Sweden: Bokförlaget Plus Ultra, 1985); Gunner B. Mikkelsen, "Skillfully Planting the Trees of Light: The Chinese Manichaica, Their Central Asian Counterparts, and Some Observations on the Translation of Manichaeism into Chinese," [Işık Ağaçlarını Ustalıkla Dikmek: Çin Maniciliği, Orta Asyalı Muadilleri ve Maniciliğin Çinceye Çevirisi Üzerine Bazı Gözlemler] In *Cultural Encounters: China, Japan, and the West*, [Kültürel karşılaşmalarda Çin, Japonya ve Batı Dünyası] ed. Søren Clausen, Roy Starrs, and Anne Wedell-Wedellsborg (Aarhus, Denmark: Aarhus University Press, 1995), 83–108; J. G. Haloun and W. B. Henning, "The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, the Buddha of Light," [Işık Budası Mani'nin Öğretilerinin ve Tekniklerinin Özeti] *Asia Major*, n.s., 3 (1952): 184–212. Özeti kısmi bir çevirisi ilahi parşömeninin tam İngilizce çevirisini verir: Tsui Chi, trans., "Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan; 'The Lower

- (Second?) Section of the Manich æ an Hymns," Bulletin of the School of Oriental and African Studies 11, no. 1 (1943): 174-219.
44. Mikkelsen, "Skilfully Planting the Trees of Light," [Işık Ağaçlarını Ustalıkla Dikmek] 87, S3969, P3884 kısmi çeviri.
45. Mikkelsen, "Skilfully Planting the Trees of Light," [Işık Ağaçlarını Ustalıkla Dikmek] 93.
46. Bu metnin güncel bir araştırması için bakınız Riboud, "Tang," 4-7, 1916 ve 1922 yılında Japon alıcıların satın aldığı bazı Hristiyan metinlerinin kaynaklarının belli olmadığını ve diğerlerin sahte olduğunu açıklamakta.
47. A. C. Moule, *Christians in China before the Year 1550* [1550 yılı öncesinde Çin'de Hristiyanlar] (New York: Macmillan, 1930), karşı sayfa 53, röprodüksiyon P3847; 53-55 çevirisi. Diğer çeviriler için bakınız Riboud, "Tang".
48. Jean-Pierre Drège, "Papiers de Dunhuang: Essai d'analyse morphologique des manuscrits chinois datés," *T'oung Pao*, 2nd ser., 67 (1981): 305-60.
49. Mair, "Lay Student," [Halktan Öğrenciler] 644-45.
50. Hansen, *Negotiating Daily Life*, [Günlük hayatı pazarlık] 50.
51. P3348 kopyası için bakınız Ikeda On, Chugoku kodai sekicho kenkyu: Gaikan, rokubun [Eski Çin halk kayıtları araştırması: Genel bakış ve kayıt metinleri] (Tokyo: Tokyo Daigaku Tokyo Bunka Kenkyujo, 1979), 463-64.
52. Trombert, "Textiles et tissus," 111.
53. R. A. Stein, *Tibetan Civilization* [Tibet Uygarlığı], çev. J. E. Stapleton Driver (Stanford, CA: Stanford University Press, 1972), Tibet'in coğrafyası ve tarihine dair hoş bir giriş sunmakta.
54. Ouyang, *Xin Tang shu*, 216a: 6073.
55. Tsuguhito Takeuchi, *Old Tibetan Contracts from Centarş Asia* [Orta Asya'dan Eski Tibet Sözleşmeleri], (Tokyo: Daizo Shuppan, 1995); Takeuchi, "Military Administration and Military Duties in Tibetan- Ruled Central Asia (8th-9th century)," [Tibet Hükümdarlığı'ndaki Orta Asya'da (8. ve 9.yüzyılda) Askeri Yönetim ve Askeri Görevler] Tibet and Her Neighbours: A History, [Tibet ve Komşuları: Tarih] ed. Alex McKay (Londra: Edition Hansjörg Mayer, 2003), 43-52. Daha ayrıntılı referanslar ve Macar akademisyen Géza Uray'ın çalışmaları için Prof. Takeuchi'nin kitaplarının kaynaklarına bakınız.
56. Çince sözleşmeler için bakınız Trombert, *Le crédit à Dunhuang*; Tibetçe için bakınız Takeuchi, *Old Tibetan Contracts* [Eski Tibet Sözleşmeleri].
57. Ikeda On, "Tonko no ryutsu keizai" [Dunhuang'ın dönüşüm ekonomisi], his Koza Tonko 3: Tonko no shakai [Dunhuang 3 dersleri: Dunhuang toplumu] (Tokyo: Daito Shuppansha, 1980), 297-343, 316-17, belge P2763, P2654.
58. Yamamoto ve Ikeda, *Tun-huang and Turfan Documents*, [Tun-huang ve Turfan Belgeleri], 13-18.
59. Takeuchi, *Old Tibetan Contracts* [Eski Tibet Sözleşmeleri] 325; Yamamoto ve Ikeda, *Tun-huang and Turfan Documents*, [Tun-huang ve Turfan Belgeleri] no. 257.
60. Dunhuang'da bulunan (P1055, P1056) sikke kullanımından söz eden Tibet dili keşif metinlerinde Tibetçe dong-tse kelimesi, Çince tongzi kelimesi için kullanılmakta. Bakınız Takeuchi, *Old Tibetan Contracts* [Eski Tibet Sözleşmeleri], 25-26.
61. Takata Tokio, "Multilingualism in Tun-huang," [Dun-huang'da Çokdillilik] *Acta Asiatica* 78 (2000): 49-70, esp. 60-62.
62. Lilla Russell-Smith, *Uygur Patronage in Dunhuang: Regional Art Centres on the Northern Silk Road in the Tenth and Eleventh Centuries* [Dunhuang'da Uygur Egemenliği: Kuzey İpek Yolu'nda X.-XI. Yüzyıllarda Bölgesel Sanat Merkezleri] (Leiden, The Netherlands: Brill, 2005), 22 ; Whitfield, *Singing Sands* [Şarkı Söyleyen Kum], 318-26.
63. Ernesta Marchand, "The Panorama of Wu-t'ai Shan As an Example of Tenth Century Cartography," [Onuncu yüzyıl kartografya örneği olarak Wu-t'ai Shan panoraması] *Oriental Art* 22 (Summer 1976): 158-73; Dorothy C. Wong, "A Reassessment of the Representation of Mt. Wutai from Dunhuang Cave 61," [Dunhuang 61 Numaralı Mağaradan Wutai Dağı Betimlenmesinin Yeniden Değerlendirmesi] *Archives of Asian Art* 46 (1993): 27-51; Natasha Heller, "Visualizing Pilgrimage and Mapping Experience: Mount Wutai on the Silk Road," [Hac yolunu ve haritalandırma deneyimini canlandırmak: İpek Yolu'nda Wutai Dağı] *The Journey of Maps and Images on the Silk Road* [İpek Yolu'nda Harita ve Görseller Yolculuğu], ed. Philippe Forêt ve Andreas Kaplony (Leiden, The Netherlands: Brill, 2008), 29-50.
64. Jacob Dalton, Tom Davis, ve Sam van Schaik, "Beyond Anonymity: Paleographic Analyses of the Dunhuang Manuscripts,"

- [İsimsizlikten Öte: Dunhuang Elyazmalarının Paleografik Analizi] Journal of the International Association of Tibetan Studies 3 (2007): 12–17, <http://www.thlib.org/collecti- ons/texts/jiats/#jiats=/03/>
65. F. W. Thomas, "A Chinese Buddhist Pilgrim's Letters of Introduction: [Çin Budist Hacı'nın Tanıtım Mektupları] Journal of the Royal Asiatic Society (1927): 546–58; Sam van Schaik, "Oral Teachings and Written Texts: Transmission and Transformation in Dunhuang," [Sözlü Öğretiler ve Yazılı Metinler: Dunhuang Aktarımı ve Dönüşümü] Contributions to the Cultural History of Early Tibet, [Erken Dönem Tibet Kültürel Tarihine Katkılar] ed. Matthew T. Kapstein ve Brandon Dotson (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), 183–208 ; Whitfield, Silk Road [İpek Yolu], 126–27, fotoğraf 127; Sam van Schaik ve Imre Galambos, Manuscripts and Travellers: The Sino-Tibetan Documents of a Tenth-Century Buddhist Pilgrim [Elyazmaları ve Gezginler: Onuncu Yüzyıl Budist Hacıların Çin-Tibet Belgeleri] (Berlin: De Gruyter, 2011).
66. Matthew T. Kapstein, "New Light on an Old Friend: PT 849 Reconsidered," [Eski Bir Dosta Yeni Işık: PT 849] Tibetan Buddhist Literature and Praxis: Studies in Its Formative Period 900–1400, [Tibet Budist Edebiyatı ve Uygulaması: Oluşum Döneminde Çalışmalar, 900–1400], ed. Ronald M. Davidson ve Christian K. Wedemeyer (Leiden, The Netherlands: Brill, 2006), 23.
67. Takata, "Multilingualism in Tun-huang," [Dunhuang'da Çokdillilik] 55–56.
68. Rong Xinjiang 848–1043 dönemi için her yıla ait ilgili belge numarası ile birlikte kronoloji ver- mekte. Bakınız *Guiyijun shi yanjiu*, 1–43. İngilizce için Dunhuang tarihi Russell-Smith, *Uyghur Patronage in Dunhuang* [Dunhuang'da Uyghur Himayesi], 31–76.
- Victor H. Mair akademik kariyerini dönüşümlü metinleri çalışmaya ayırmıştır. İlk kitabında bu metinlerin dördünü çevirmiş ve açıklamış- tır: Tun-huang Popular Narratives [Tun-huang Popüler Anlatılar] (New York: Cambridge University Press, 1983). Sonraki kitapları dün- yada hikâye anlatıcılığı üzerine anlayışımızı değiştirmiştir.
70. Mair, "Lay Students," [Halktan Öğrenciler] 5.
71. Mair, Tun-huang Popular Narratives [Popüler Anlatılar], 169. Mair metni 856 ile 870 ara- sında tarihlendirmekte (s. 11).
72. 156 numaralı mağaranın güney duvarı, Ma De, Dunhuang Mogaoku, 4, şekil 133; ARTstor.org adresinde çok daha net bir fotoğraf bulunmakta.
73. Whitfield, Singing Sands, [Şarkı Söyleyen Kum] 327, P3720 çevi- risi, Zhang Huaishen'in erdemler kaydı, Ma De, "Mogaoku ji jianyi," Dunhuang Xue Jikan 2 (1987): 129.
74. Ma Shichang, "Buddhist Cave-Temples and the Cao Family at Mogao Ku, Dunhuang," [Budist Mağara Tapınakları ve Magao Ku, Dunhuang'da Kao Ailesi] World Archaeology 27, no. 2 (1995): 303–17.
75. Sarah E. Fraser, Performing the Visual: The Practice of Buddhist Wall Painting in China and Central Asia, [Görseli Yaratmak: Çin ve Orta Asya'da Budist Duvar Resimleri] 618–960 (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004), 4 (resim akademisi); 37 (bağışçı hazırlıkları); 18–19, şekil 1.1 (mağaraya ba- gışçı resimlerinin yer- leştirilmesi); Fraser, "Formulas of Creativity: Artist's Sketches and Techniques of Copying at Dunhuang," [Yaratıcılık Formülleri: Dunhuang'da Sanatçı Karalamaları ve Kopyalama Teknikleri] Artibus Asiae 59, nos. 3–4 (2000): 189–224.
76. Rong Xinjiang, "The Relationship of Dunhuang with the Uighur Kingdom in Turfan in the Tenth Century," [Onuncu Yüzyılda Turfan'da Uyghur Krallığının Dunhuang ile İlişkileri] De Dunhuang à Istanbul: Hommage à James Russell Hamilton, ed. Louis Bazin ve Peter Zieme (Turnhout, Belgium: Brepols, 2001), 275–98, özellikle 287.
77. Rong, *Guiyijun shi yanjiu*, Dunhuang'ın bu dönemdeki siyasi tarihine dair bir çalışmadır.
78. Moriyasu Takao, "Sha-chou Uighurs and the West Uighur Kingdom," [Sha-chou Uyghurları ve Batı Uyghur Krallığı] Acta Asiatica 78 (2000): 28–48, özellikle 36–40.
79. Rong, "Relationship of Dunhuang with the Uighur Kingdom," [Dunhuang'ın Uyghur Krallığı ile ilişkileri] 275–98.
80. Belge ayrıntısıyla in- celenmemiştir; Zheng Binglin P3547 belgesini Dunhuang'da ticaret makalesinde incelemek- te: "Wan Tang Wudai Dunhuang shangye mao- yi shichang yanjiu" [Tang Hanedanlığı'nın son dö- nemi ile Beş Hanedanlık dönemlerinde Dunhuang pazarları ve ticareti ile ilgili bir çalışma], Dunhuang Xue Jikan 45 (2004): 108. Ayrıca bakı- nız Rong, *Guiyijun shi*, 8.
81. Rong, *Guiyijun shi*, 8, 11.
82. Çince jiu kelimesi bira olarak çevrilmekte. Éric Trombert, "Bièr et Bouddhisme-La con- sumation de boissons alcoolisées dans les mo- nastères de Dunhuang

- aux VIIIe-Xe siècles," *Cahiers d'Extrême-Asie* 11 (1999-2000): 129-81.
83. P2629 ve ilgili iki belge yeniden yazılmış ve çevrilmiştir: Tang Geng'ou ve Lu Hongji, eds., *Dunhuang shehui jingji wenxian zhenji shilu* [Dunhuang sosyal ve ekonomik belgelerinin fotoğrafları ve yeniden yazılması] (Pekin: Shumu Wenxian Chubanshe, 1990), 3:271-76. Feng Peihong bazı bilgileri bazı ziyaretçileri çıkartarak bir tabloda sunmakta, "Kesi yu Guiyijun de wajiao huodong" [Yeniden Haklılık Ordusu ile elçiler arasında dış ilişkiler], *Dunhuang Guiyijun shi zhuan* [Dunhuang'daki Yeniden Haklılık Ordusu tarihinde belirli konularda çalışmalar], ed. Zheng Binglin (Lanzhou, Çin: Lanzhou Daxue Chubanshe, 2003), 314-17.
84. S1366 ve S2474, Feng Peihong, "Wajiao huodong," 318.
85. Jacques Gernet, "Location de chameaux pour des voyages, à Touen-huang," *Mélanges de sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville* (Paris: Institut des Hautes Études Chinoises, 1966), 1:41-51.
86. Gernet, "Location de chameaux," 45, P3448 belgesi Fransızca çevirisi.
87. Hao Chunwen ve Ning Ke, *Dunhuang sheyi wenshu jijiao* [Dunhuang belgelerinin toplu derlemesi] (Şangay: Jiangsu Guji Chubanshe, 1997).
88. Ma De, *Dunhuang Mogaoku shi yanjiu*, 255-61.
89. Trombert, *Le crédit à Dunhuang*, 27, 190.
90. Rong Xinjiang, "Khotanese Felt and Sogdian Silver: Foreign Gifts to Buddhist Monasteries in Ninth- and Tenth-Century Dunhuang," [Hotan Keçe ve Sogd Gümüşü: Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyıl Dunhuang'da Budist Manastırlara Yabancı Hediyeler] *Asia Major*, 3. ser., 17, no. 1 (2004): 15-34; makalenin Çincesi için bakınız Siyuan caifu yu shisu gongyang, ed. Hu Suxin [Sarah E. Fraser] (Şangay: Shanghai Shuhua Chubanshe, 2003), 246-60. 31-34'teki tablo Asia Major makalesi için özellikle çok yardımcı olur; tüm manastırlardaki eserler ve bahsedilen belgelerin listesi yer almakta.
91. Arkadaşım Peter Perdue'ye formülasyon için teşekkür ederim.
92. Schafer, "Early History of Lead Pigments and Cosmetics," [Kurşun bazlı boya ve kozmetikler tarihi] 413-38, özellikle 428.
93. Zheng Binglin, "Wan Tang Wudai Dunhuang maoyi shichang de wailai shangpin jikao [Tang Hanedanlığı ve beş hanedanlık döneminde Dunhuang pazarlarında yabancı mallar çalışması], Zheng, *Dunhuang Guiyijun shi zhuan* yanjiu xubian, 399.
94. *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, 2.bölüm, *Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia* [Selevkos ve Part Dönemleriyle Doğu İran ve Orta Asya Yazıtları], 3. Cilt, Sogdian [Sogdca], 3. Bölüm, *Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*, by James Hamilton and Nicholas Sims-Williams (Londra: *Corpus Inscriptionum Iranicarum and School of Oriental and African Studies*, 1990), 23; Takata, "Multilingualism in Tun-huang," 51-52.
95. Türk-Sogd Belge A (P3134), Hamilton ve Nicholas Sims-Williams, *Documents turco-sogdiens*, 23-30 incelenmiş ve çevrilmiştir.
96. Vaissière, *Sogdian Traders* [Sogd Tüccarlar], 328-30.
97. James Russell Hamilton tarafından Manuscripts ofigours çevrilmiştir.
98. Hamilton, *Manuscripts ofigours*, 176-78.
99. Moriyasu Takao, *Shiruku Rudo to T oteikoku* [İpek Yolu ve Tang İmparatorluğu] (Tokyo: Ko'dansha, 2007), 103-11.
100. Stein, *Ruins of Desert Cathay* [Hitay Cölü Harabeleri], 2:38, 68, 99.

BÖLÜM 7

- Mathew Andrews, Kumamoto Hiroshi, Prods Oktor Skjærvø, Nicholas ve Ursula Sims-Williams, Wen Xin, Yoshida Yutaka, ve Zhang Zhan memnuniyetle sorularıma cevap verip, henüz yayınlanmamış makalelerini benimle paylaştılar.
1. Hotan'ın kısa bir tarihi için bakınız Hiroshi Kumamoto, "Khotan ii. History in the Pre-Islamic Period," [Hotan ii. İslam öncesi dönemde tarih] *Encyclopædia Iranica*, çevrimiçi, 20 Nisan 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/khotan-i-pre-islamic-history>; *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, 2.bölüm, *Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia* [Doğu İran ve Orta Asya'da Selevkos ve Part Dönemleri], 5. Cilt, Saka Texts [Saka Metinleri], 6. Bölüm, *Khotanese Manuscripts from Chinese Turkestan in the British Library* [British Library Türkistan Çin'inden Hotanca Elyazmaları], Prods Oktor Skjærvø (Londra: British Library, 2002). Akademik toplan-tılar sonrasında bu kitaba ek notlar Katalog kısmında yer almaktadır.
2. Huili, *Biography of the Tripitaka Master* [Efendi Tripitaka Biyografisi], 164; "Da Tang Da Ci'en si Sanzang Fashi

- zhuan" [Yüce Ci'en Manastırı'ndan Yüce Efendi Tang Tripitaka Biyografisi], Taisho shinshu Daizokyo, 2053. metin, 50:251a.
3. Dominik Keller ve Regula Schorta, eds., *Fabulous Creatures from the Desert Sands: Central Asian Woolen Textiles from the Second Century BC to the Second Century AD* [Çöl Kumunda Muhteşem Eserler: MÖ II. yüzyıldan MS II. yüzyıla Orta Asya Yün Kumaşlar] (Riggisberg, İsviçre: Abegg-Stiftung, 2001); bkz. 37, şekil 39, semer örtüsü için ve bkz. 50, şekil 48, aşağıda yer alan balta şeklindeki çukur diyaframı için.
 4. Stein, *Innermost Asia* [Asya'nın İçleri], 1:127; 3:1022, 1023, 1027.
 5. Angela Sheng, kişisel iletişim, 28 Haziran 2010.
 6. Elfriede Regina Knauer, *The Camel's Load in Life and Death: Iconography and Ideology of Chinese Pottery Figurines from Han to Tang and Their Relevance to Trade along the Silk Routes* [Yaşam ve Ölümde Devenin Yüku: Han'dan Tang'a Çin Çömlek Sanatında İkonografi ve İdeoloji ve İpek Yolu'yla İlişkileri] (Zürich: Akanthus, 1998), 110. Duvar halısının tam ölçüsü: Uzunluk 2,3x48 cm.
 7. Yu Taishan, Xiyu zhuan, 94-95; Ban, Han shu 96A:3881; Hulsewé, *China in Central Asia* [Orta Asya'da Çin], 96-97.
 8. Joe Cribb, Helen Wang'ın tarihlerini takip ederek Çin-Kharoshthi sikkelarını MS I-II. yüzyıllara tarihlendirmekte: Money on the Silk Road [İpek Yolu'nda Para], 37-38. Hiroshi Kumamoto, "Textual Sources for Buddhism in Khotan," [Hotan'da Budizme Dair Kumaş Kaynaklar] Collection of Essays 1993: Buddhism across
 - Boundaries; [Toplu Makaleler 1993: Sınırlar Ötesinde Budizm] Chinese Buddhism and the Western Regions [Çin Budizmi ve Batı Bölgeleri] (Taypey: Foguangshan Foundation for Buddhist and Culture Education, 1999), 345-60, kral isimleri Çin kaynaklarıyla eşleşmez ve ikinci ile üçüncü yüzyıla tarihlendirilmekte.
 9. Chu sanzang jiji, 97a-b; Kumamoto, "Textual Sources for Buddhism in Khotan," [Hotan'da Budizme Dair Metin Kaynakları] 345-60, özellikle 347-48.
 10. Alaman bu çizimi için Stein, *Ancient Khotan* [Antik Hotan], 2:482-506, and plate 40.
 11. Rhie, *Early Buddhist Art* [Erken Dönem Budist Sanatı], 276-322. Ayrıca yakındaki Keriya alanı ile ilgili çalışmalar için bakınız Debaine-Francfort ve Idriss, *Keriya, mémoires d'un fleuve*, 82-107.
 12. Faxian, *Gaoseng Faxianzhuan*, 857b-c; Legge, *Record of Buddhistic Kingdoms* [Budist Krallıklar Kaydı], 16-20.
 13. Aurel Stein, *Sand-buried Ruins of Khotan: Personal Narrative of a Journey of Archaeological and Geographical Exploration in Chinese Turkestan* [Hotan'ın kum altındaki kalıntıları: Türkistan Çin'inde arkeolojik ve coğrafi keşiflere dair kişisel anlatım] (London: T. F. Unwin, 1903; repr., Rye Brook, NY: Elibron Classics, 2005), 202.
 14. Madhuvanti Ghose, "Terracottas of Yotkan," [Yotkan Terakotaları] Whitfield ve Ursula Sims-Williams, *Silk Road* [İpek Yolu], 139-41.
 15. Burrow, *Kharoshthi Documents* [Kharoshthi Belgeleri], no. 661; Stein'in numaralandırma sisteminde, E.vi. ii. 1. Stein, *Serindia*, 1:276. Fotoğraf ve kısa
 - bir yazı için bakınız Ursula Sims-Williams, "Khotan in the Third to Fourth Centuries," [Üçüncü ve Dördüncü Yüzyıllarda Hotan] Whitfield ve Ursula Sims-Williams, *Silk Road* [İpek Yolu], 138. Ayrıca bakınız Thomas Burrow, "The Dialectical Position of the Niya Prakrit," [Niya Pratik Diyalektik Konumu] *Bulletin of the School of Oriental Studies* 8, no. 2-3 (1936): 419-35, esp. 430-35. Belge bir önceki belgenin kopyası olabilir: Peter S. Noble, "A Kharoshthi Inscription from Endere," [Endere'den Bir Kharoshthi Kaydı] *Bulletin of the School of Oriental Studies* 6, no. 2 (1931): 445-55.
 16. Skjærvø, *Catalogue*, xxxviii-xl.
 17. Ursula Sims-Williams, "Hoernlé, Augustus Frederic Rudolf," *Encyclopædia Iranica*, Çevrimiçi, 15 Aralık, 2004, <http://www.iranicaonline.org/articles/hoernle-augustus-frederic-rudolf>
 18. A. F. Rudolf Hoernlé, "A Report on the British Collection of Antiquities from Central Asia, Part 1," [Orta Asya'da Elde Edilen İngiliz Koleksiyon Raporu, 1. Bölüm] *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 70, no. 1 (1898): 32-33; Ronald E. Emmerick, *A Guide to the Literature of Khotan* [Hotan Edebiyatı Rehberi], 2. bası (Tokyo: International Institute for Buddhist Studies, 1992), 6n19.
 19. Skjærvø, *Catalogue*, lxx-lxxi.
 20. R. E. Emmerick, ed. Ve çev., *The Book of Zambasta: A Khotanese Poem on Buddhism* [Zambasta Kitabı: Hotan Budizm Şiiri] (New York: Oxford University Press, 1968), Ysarkula (163) isteği, yazarın notu (9), kadınların kurnaz sanatı (283), kadınlar hakkında ki bölümün bitişi (285), tanrıların sarayları (19).

21. Dao Shi, Fayuan zhulin, 668 yılında bir araya getirilen Budizm ansiklopedisi halktan kadınlara ayrılmıştır. Taisho shinshu Daizokyo, cilt 53, metin 2122, 443c-447a. Koichi Shinohara, kişisel iletişim, 25 Haziran, 2010.
22. H. W. Bailey, "Khotanese Saka Literature," [Hotanca Saka Edebiyatı] The Cambridge History of Iran, 3.cilt, The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods [Selevkos, Part ve Sasani Dönemleri], ed. Ehsan Yarshater, 2.bölüm (New York:Cambridge University Press, 1983), 1234-35 .
23. Skjærvø, Catalogue, lxxiii; Emmerick, Guide, 4-5; Emmerick, Book of Zambasta [Zambasta Kitabı], xiv-xix.
24. Mauro Maggi, "The Manuscript T III S 16: Its Importance for the History of Khotanese Literature," [T III S 16 Numaralı Elyazması: Hotan Edebiyatındaki Önemi] Turfan Revisited: The First Century of Research in the Arts and Cultures of the Silk Road [Bir Kez Daha Turfan: İpek Yolu Sanat ve Kültürlerinde Birinci Yüzyıl Araştırmaları], ed. Desmond Durkin-Meisterernst et al. (Berlin: Reimer Verlag, 2004), 184-90, 547; daha önceki dönemlere ait elyazmaları tarihleri 184. Bu döneme dair İngilizce yazılmış en iyi kaynak Kumamoto, "Khotan."
25. Hedin, My Life As an Explorer [Kâşif Olarak Hayatım], 188. İlk yayınlarında Hedin buraya "Taklamakan antik şehri" adını verir; daha sonra Dandan Oilik adını kullanır. Stein, Ancient Khotan [Antik Hotan], 1:236.
27. Stein, Ancient Khotan [Antik Hotan], 1:240.
28. Stein, Ancient Khotan [Antik Hotan], 1:241.
29. Christoph Baumer, Southern Silk Road: In the Footsteps of Sir Aurel Stein and Sven Hedin [Güney İpek Yolu: Sör Aurel Stein ve Sven Hedin'in İzinde] (Bangkok: Orchid Books, 2000), 76-90.
30. Rong Xinjiang ve Wen Xin, "Newly Discovered Chinese-Khotanese Bilingual Tallies," [Yeni Keşfedilen Çince-Hotanca İki Dilli Cetveller] Journal of Inner Asian Art and Archaeology 3 (2008): 99-111, 209-15 . Bu makalenin Çincesi için bakınız Dunhuang Tulufan Yanjiu 11 (2008): 45-69, Hotan çalışmalarına ayrılmış bir sayı.
31. Rong ve Wen, "Bilingual Tallies," [İki Dilli Cetveller] 100, belge no. 2.
32. Yoshida Yutaka Hotan'da yetiştirilen tahılların Çince ve Hotanca karşılıklarının en güncel listesini vermekte: "On the Taxation System of Pre-Islamic Khotan," [İslam öncesi Hotan'da vergi sistemi] Acta Asiatica 94 (2008): 95-126, özellikle 118. Yoshida'nın kitabının İngilizce kısa versiyonudur. Kotan shutsudo 8-9 seiki ni Kotango sezoku monjo ni kansuru oboegaki [Hotan'dan çıkarılan sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl din dışı metinlere dair notlar] (Kobe, Japonya: Kobe City University of Foreign Studies, Research Publications, 2006).
33. Yoshida, "On the Taxation System," [Vergi sistemi üzerine] 104n19.
34. P. Oktor Skjærvø, "Legal Documents Concerning Ownership and Sale from Eighth Century Khotan," [Sekizinci yüzyıl Hotan'dan sahiplik ve satışa dair yasal belgeler] yayınlanacak bir makalenin taslaklarından. Bu metinlerin tarihlendirilmesi için bakınız Prods Oktor Skjærvø, "The End of Eighth-Century Khotan in its Texts," [Hotan metinlerinde sekizinci yüzyılın sonu] Journal of Inner Asian Art and Archaeology 3 (2008): 119-38, particularly 129-31. Bu metinleri özetleyen daha kullanışlı bir tablo için bakınız tablo 44, "Contracts," [Sözleşmeler] Helen Wang, Money on the Silk Road [İpek Yolu'nda Para], 100.
35. Or. 9268A; çeviri Skjærvø, "Legal Documents," [Yasal Metinler] 61, 63.
36. Or. 9268B; çeviri Skjærvø, "Legal Documents," [Yasal Metinler] 65-66.
37. Helen Wang, Money on the Silk Road [İpek Yolu'nda Para], 95-106, özellikle tablo 46, "Payments Made Part in Coin Part in Textiles," [Bir kısmı sikke ile bir kısmı kumaş ile yapılan ödemeler] 101. Yoshida 770 ile 780'lerde çok az sikkenin tedavülde olduğunu düşünmekte, Arşiv no. 1 ve no. 2: "On the Taxation System," [Vergi sistemi üzerine] 117n43.
38. Hoernlé, "Report on the British Collection," [İngiliz Koleksiyonu Raporu] 16; Helen Wang, Money on the Silk Road [İpek Yolu'nda Para], 103.
39. Dandan Oilik ile ilgili diğer arşiv, Arşiv no. 3, 798 yılına tarihlenen, Sudarrjam tarafından imzalanan, tsisl spat kidedmi (basit spat kidedmi daha yüksek), Çince fu ("kopya") karakteri ile imzalar. Yoshida, "On the Taxation System," [Vergi sistemi hakkında] 97-100.
40. Bu dönemin kronolojisi kesin olarak belirlenmemiştir. Bakınız Yoshida Yutaka, "The Karabalgasun Inscription and the Khotanese documents," [Hotan Belgelerinde Karabalgasun Yazıtları] Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mittelliranischer Zeit, ed. Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck, ve Dieter Weber

- (Wiesbaden, Almanya: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2009), 349–62, kronolojik tablo 361; Skj æ rvø, "End of Eighth-Century Khotan," [8.yy sonunda Hotan] 119–44; Guangda Zhang ve Xinjiang Rong, "On the Dating of the Khotanese Documents from the Area of Khotan," [Hotan bölgesinden Hotan belgelerini tarihlendirmek] *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 3 (2008): 149–56 ; Mori yas u Takao, "Toban no Chuo shinshutsu" [Tibet'in Orta Asya'ya yayılımı], Kanazawa Daigaku Bungakubu Ronshu (shigakuka hen) 4 (1984): 1–85.
41. Yoshida, "On the Taxation System," [Vergi Sistemine Dair] 100, 117.
42. Burada Yoshida'yı izlemekteyim. "Karabalsagun Inscription," [Karabalsagun Yazıtlarında] 353–54 fikirlerini açıklamakta.
43. Yoshida, "On the Taxation System," [Vergi Sistemine Dair] 112–13n35.
44. Takeuchi, Old Tibetan Contracts, [Eski Tibet Sözleşmeleri] 118–19.
45. Yoshida, "On the Taxation System," [Vergi Sistemine Dair] 114.
46. Stein, Ancient Khotan, [Antik Hotan] 1:282, 307–8.
47. Ursula Sims-Williams, "Hoernlé."
48. Economic History Association: "Measuring Worth: Five Ways to Compute the Relative Value of a UK Pound Amount, 1830 to Present," [Ekonomik Tarih Birliği: "Değer Hesabı: 1830'dan günümüze Birleşik Krallık poundunun bağlı değerini hesaplamanın beş yolu"] (Perakende fiyat indeksini kullanarak.) <http://www.measuringworth.com/ukcompare>
49. D. S. Margoliouth, "An Early Judæo-Persian Document from Khotan, in the Stein Collection, with Other Early Persian Documents," [Stein koleksiyonundan diğer erken dönem Pers belgeleri ile Hotan'dan erken dönem Yahudi Pers belgesi] *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Ekim 1903): 735–60, özellikle 735–40, Stein keşfin doğasını açıklamakta. Bu Utas en doğru çeviriyi yayınlamıştır, "The Jewish-Persian Fragment from Dandan-Oilik," [Dandan Oilik'ten Yahudi Pers Parçaları] *Orientalia Suecana* 17 (1968): 123–36.
50. W. J. Fischel ve G. Lazard, "Judaéo-persian," *Encyclopaedia of Islam* Three, ed. Marc Gaborieu, 4.cilt (Leiden, The Netherlands: Brill, 2010), 308–13. Üyelikle ulaşım için http://www.brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_COM-0400
51. Zhang Zhan ve Shi Guang, "Yijian xinfaxian Youtai-Bosiyu xinzha de duandai yu shidu" [Yeni keşfedilen Yahudi Pers mektubu], *Dunhuang Tulufan Yanjiu* 11 (2008): 71–99. Zhang Zhan'a henüz basılmamış çevirisini gösterdiği için teşekkür ederim.
52. Skjærvø, "End of Eighth-Century Khotan," [Sekizinci yüzyıl sonunda Hotan] 119.
53. P. Oktor Skjærvø 17 numaralı mağarada ikibin "sadece" Hotanca parça olduğunu düşünmekte. 29 Ağustos, 2003 tarihli e-posta.
54. Dalton, Davis, ve Van Schaik, "Beyond Anonymity" [İsimsizlikten ötede].
55. S2736, S1000, S5212a1, Or. 8212.162, P2927; Skjærvø, Catalogue [Katalog], 35–36, 44–45; Takata Tokio, Tonko shiryo ni yoru Chugokugo shi no kenkyu [Dunhuang malzemelerine göre Çin dili üzerine tarihsel çalışma] (Tokyo: Sobunsha, 1988), 199–227.
56. P5538; H. W. Bailey, "Hvatanica III," *Bulletin of the School of Oriental Studies* 9, no. 3 (1938): 521–43; Skj æ rvø güncel çevirisi, yayınlanmamış taslak.
57. P4640; Zhang Guangda ve Rong Xinjiang, Yutian shi congkao [Hotan tarihine dair toplu çalışmalar] (Şangay: Shanghai Shudian, 1993), 112.
58. H. W. Bailey, "Altun Khan," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30 (1967): 98.
59. Rolf A. Stein, "Saint et divin," *Un titre tibétain et chinois des rois tibétains*, *Journal Asiatique* 209 (1981): 231–75, esp. 240–41.
60. Zhang ve Rong, Yutian shi congkao, 110.
61. Valerie Hansen, "The Tribute Trade with Khotan in Light of Materials Found in the Dunhuang Library Cave," [Dunhuang mağara kütüphanesinde bulunan eserlerin ışığında Hotan ile Ticaret] *Bulletin of the Asia Institute* 19 (2005): 37–46.
62. Bu görevler ile ilgili bakınız Hiroshi Kumamoto, "Khotanese Official Documents in the Tenth Century A.D." [Onuncu yüzyılda Hotanca Resmi Belgeleri] (Ph.D. diss., University of Pennsylvania, 1982), 63–65.
63. Song huiyao jigao [Song önemli belgeleri], Fanyi [Fan ve Yi Çinli olmayan insanlar] (Beiping, Çin: Guoli Tushuguan, 1936), 7:1b. Orijinal metinde Li Shengwen, Li Shengtian hatalı.
64. Hansen, "Tribute Trade," [Baç Ticareti] 42n5, yedi prens ve çevirileri ile ilgili tüm bilgileri vermekte. Akademisyenler belgelerin 890'a veya 966'ya ait olduğu konusunda tartışmakta.
65. 600 jin taşımaktaydılar ve her bir jin 600 gram ağırlığındaydı. Bakınız "Table of Equivalent Measures," [Eş Değerler Tablosu] Hansen, *Negotiating Daily Life* [Günlük Yaşamda Pazarlık], xiii.
66. Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 211–13.
67. P2786; Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca

- Resmi Belgeler] 122 çevirisine göre ve 197'deki yorumuna göre.
68. P2958; Bailey çevirisi, "Altun Khan," 96. James Hamilton mektup için 993 yılını önermekte: "Le pays des Tchong-yun, C'ungul, ou Cumud a au Xe siècle," *Journal Asiatique* 265, nos. 3-4 (1977): 351-79, özellikle 368.
69. Zhang and Rong, Yutian shi congkao, 18.
70. P2958; Bailey çevirisi, "Altun Khan," 97.
71. Prods Oktor Skjærvø, "Perils of Princes and Ambassadors in Tenth-Century Khotan," [Onuncu Yüzyıl Hotan'da Prens ve Elçiler] yayınlanmamış makale.
72. IOL Khot S. 13/Ch. 00269.109-20; Skjærvø çevirisi, Catalogue [Katalog], 514.
73. Khot. S. 13/Ch. 00269; Skjærvø çevirisi, Catalogue [Katalog], 512.
74. Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 218.
75. Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 225.
76. Or. 8212.162.125-b5; Kumamoto çevirisi, "Khotanese Official Documents" [Hotanca Resmi Belgeler] P2786; Kumamoto çevirisi, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 120.
77. IOL Khot. S. 13/CH. 00269; Skjærvø çevirisi, Catalogue [Katalog], 511.
78. P2958; Bailey çevirisi, "Altun Khan," 98.
79. P2024; Kumamoto Hiroshi çevirisi, "Miscellaneous Khotanese Documents from the Pelliot Collection," [Pelliot Koleksiyonundan Rastgele Hotanca Belgeler] Tokyo University Linguistics Papers (TULIP) 14 (1995): 229-57. P2024 çevirisi için 231-35 yorumu için 235-38.
80. Kumamoto, "Miscellaneous Khotanese Documents," [Rastgele Hotanca Belgeler] 230-31.
81. Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 119, 150, 182.
82. Peter B. Golden, "The Karakhanids and Early Islam," [Karahanlılar ve Erken Dönem İslam] *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor (New York: Cambridge University Press, 1990), 354.
83. Andreas Kaplony, "The Conversion of the Turks of Central Asia to Islam as Seen by Arabic and Persian Geography: A Comparative Perspective," [Orta Asya Türklerinin Müslümanlığı Kabulü, Arap ve Pers Coğrafyasına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış] *Islamisation de l'Asie Centrale: Processus locaux d'aculturation du VIIe au XIe siècle*, ed. Etienne de la Vaissière (Paris: Association pour l'Avancement des Études Iranienues, 2008), 319-38.
84. H. W. Bailey, "Sri Visa' Sura and the Ta-uang," [Sri Visa' Sura ve Ta-uang] *Asia Major*, n.s., 11 (1964): 1-26, P5538 çevirisi için 17-20.
85. Song huiyao, Fanyi, 7:3b; Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 64.
86. William Samolin, *East Turkistan to the Twelfth Century: A Brief Political Survey* [20.yüzyılda Doğu Türkistan: Kısa bir politik araştırma] (The Hague: Mouton, 1964), 81.
87. Mahmud al-Kasgari, *Compendium of the Turkic Dialects* [Türk Lehçeleri İncelemesi], ed. çeviri Robert Dankoff ve James Kelly, 1.cilt (Duxbury, MA: Tekin, 1982), 270.
88. Tuotuo, Liaoshi [Liaohanedanı resmi tarihi] (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 14:162.
89. Tuotuo, Liaoshi, 14:162.
90. Song huiyao, Fanyi, 7:17b-18a; Kumamoto, "Khotanese Official Documents," [Hotanca Resmi Belgeler] 64-65.
91. Cl. Huart, "Trois actes notariés arabes de Yarkend," *Journal Asiatique* 4 (1914): 607-27; Marcel Erdal, "The Turkish Yarkent Documents," [Türkçe Yarkent Belgeleri] *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47 (1984): 261; Monika Gronke, "The Arabic Yarkent Documents," [Arapça Yarkent Belgeleri] *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49 (1986): 454-507.
92. Jürgen Paul, "Nouvelles pistes pour la recherche sur l'histoire de l'Asie centrale à l'époque karakhanide (Xe-début XIIIe siècle)," *Études karakhanides*, ed. Vincent Fourniau, özel sayı, *Cahiers d'Asie Centrale* 9 (2001): 13-34, özellikle 33n64.
93. Map 2 in O. Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101 (1951): 270-300.
94. 1000 yılı ve bugün arasında Sincan'ın tarihine dair en iyi giriş için James A. Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang* [Avrasya Dörtüylü: Sincan Tarihi] (New York: Columbia University Press, 2007).
95. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion* [Moğol istilasında Türkistan], 3. baskı, çev. T. Minorsky (Londra: Luzac, 1968), 401-3; René Grousset, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia* [Step İmparatorluğu: Orta Asya Tarihi] çev. Naomi Walford (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970), 233-36.
96. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo* [Marco Polo Seyahatleri], çev. Ronald Latham (New York: Penguin Books, 1958) 82-83. Alıntılar tutarlılık adına biraz değiştirildi.
97. Ursula Sims-Williams, "Khotan in the Third to Fourth Centuries"

- [Üçüncü ve Dördüncü Yüzyılda Hotan] 138.
99. Frances Wood, *Did Marco Polo Go to China? [Marco Polo Çin'e Gitti Mi?]* (London: Secker & Warburg, 1995); Igor de Rachewiltz, "Marco Polo Went to China" [Marco Polo Çin'e gitti] *Zentralasiatische Studien* 27 (1997): 34-92.
100. Thomas Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1600," [Moğolistan prensi ve Tüccar ortakları, 1200-1600] *Asia Major*, 3d ser., 3 (1989): 83-126; Elizabeth Endicott-West, "Merchant Associations in Yüan China: The Ortoy," [Yüan Çin'de Tüccar Birlikleri: Ortoy] *Asia Major*, 3d ser., 3 (1989): 127-54.
101. Michal Biran, "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)," [Çağatay Hanlığı ve İslam: Tarmaşirin Kağan'ın Din Değiştirmesi] *Journal of the American Oriental Society* 122 (2002): 742-52.
102. Morris Rossabi, "Ming China and Turfan, 1406-1517," [Ming, Çin ve Turfan, 1406-1517] *Central Asiatic Journal* 16 (1972): 206-25.
103. L. Carrington Goodrich, "Góis, Bento de," *Dictionary of Ming Biography, 1368-1644*, ed. L. Carrington Goodrich (New York: Columbia University Press, 1976), 472-74.
104. Jonathan N. Lipman, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China* [Tanıdık Yabancılar: Kuzeybatı Çin'de Müslüman Tarihi] (Seattle: University of Washington Press, 1997), 58-102.
105. Perdue, *China Marches West* [Batıya Yürüyen Çin].
106. James A. Millward, *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia*, [Paso ötesi: Qing Orta Asyasında Ekonomi, Etnisite ve İmparatorluk] 1759-1864 (Stanford, CA: Stanford University Press, 1998), 204-5.
107. Kim, *Holy War in China* [Çin'de Kutsal Savaş]; A. A. Kuropatkin, *Kashgaria: Eastern or Chinese Turkistan* [Kaşgarlar: Doğu veya Çin Türkistanı], çev. Walter E. Gowan (Calcutta: Thacker, Spink, 1882).
108. Komil Kalanov and Antonio Alonso, "Sacred Places and 'Folk' Islam in Central Asia," *UNISCI Discussion Papers* 17 (2008): 175 .
109. Hamadi Masami, "Le mausolée de Satuq Bughra Khan à Artush," *Journal of the History of Sufism* 3 (2001): 63-87 .
110. Rahilä Dawut, "Shrine Pilgrimage among the Uighurs," [Uygurlar arasında tapınak hacı] *Silk Road* 6 [İpek Yolu 6], no. 2 (2009): 56-67 http://www.silk-road.com/newsletter/vol6num2/srjournal_v6n2.pdf
111. Joseph Fletcher, "Les voies (turuq) soufi es en Chine," *Les Ordres mystiques dans l'Islam*, ed. Alexandre Popovic' ve Gilles Veinstein (Paris: EHESS, 1986) 13-26, esp. 23.
112. Jane Macartney, "China Prevents Muslims from Hajj," [Çin Müslümanların Hacca Gitmesini Engelliyor] *Muslim Observer*, 29 Kasım, 2007, <http://muslimmedianetwork.com/mmn/?p=1545> ; "Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population" [Dünya Müslüman Nüfusunu Haritalandırmak: Dünyadaki Müslüman Nüfusunun Büyüklüğü ve Dağılım Raporu] (Washington, DC: Pew Research Center, 2009).

DİZİN

- A. A. Freiman, 166
 Abdul Gaffar, 59
 Abdullah İsaî, (Bento de Góis), 279
 Abdülhamid Puloti, 165
 Afak Hoca, 280
 Ahşap Belgeler 49-50
 Ahşap Eserler, 61-64, 68-70, 72-74
 Ahşap Oymalar, 62-64
 Akhunlar, 105, 155
 Albert Grünwedel, 94, 218
 Albert von Le Coq, 35, 89, 145
 Almanyâ, 29, 35, 210, 218,
 An Jia, 21, 180, 182-85
 Anxi Garnizonu, 110
 Arap-Sasani, 129
 Arkeolojide Yöntem ve Hedefler (Stein), 217-19
 Askerî Harcamalar, 141
 Asmak ("sıra"), 187-88
 Astana Mezarlık Belgeleri, 127-28
 Augustus Frederick Rudolf Hoernle, 256
 Aurel Stein, 35, 49, 51, 81, 116-117, 126, 150-151, 209, 215, 241, 248, 251, 253-254, 281, 285, 290
 Batı Cenneti, 226
 Batı Göktürkleri, 123, 149-50, 155, 171, 258
 Batı Pazarı (Çangan), 179, 187-88, 192, 206
 Bengal Asyatik Kraliyet Topluluğu, 34, 256
 Bento de Góis, 279, 290
 Beşbalık, 102, 142
 Beyaz İrk, 36, 63
 Bezeklik, 141, 145-46
 Bin Buda (Qian-fo-dong) Mağarası, 213-14
 Bin Karakterli Klasik, 223-24
 Birinci Dünya Savaşı, 218
 Bizans İmparatorluğu, 44, 131, 158
 Bizans Sikkeleri, 131
 Bodhi, 257
 Bower Elyazmaları, 256
 Boxer Ayaklanması, 211
 Brahman, 128, 180, 185, 237
 Brahmi, 55, 82, 86, 100, 108, 256, 266
 Britanya, 281
 Budist Heykeller, 35
 Buhara, 132, 155, 161, 182, 277
 Bulayık, 143
 Burma, 196
 Burzil Geçidi, 53
 Büyük Atılım, 126, 282
 Büyük Yabankazı Pagodası, 190
 Capastaka, 272-73
 Cengiz Han, 277
 Cennetin Hükümdarları, 214
 Charles Blackmore, 32
 Coan İpek, 43-44
 Çağanıyan, 37, 161, 163
 Çağatay Hanlığı, 277
 Çangan, 199-200, 203-206
 Çin Komünist Partisi, 279-81
 Çin Milli Kütüphanesi, 260-61, 265, 267
 Cinghay Dağları, 32
 Çin-Kharoshthi Sikkeleri, 249
 Çınvat Köprüsü, 185
 Çok Dilli Kütüphane, 225
 Da Qin, 41-42, 57
 Dandan Oilig, 259-60
 Dandan Oilik Belgeleri, 269
 De Góis, Bento, 279-80, 290
 Deng Xiaoping, 282
 Devaputra, 231
 Dharma, 74, 83
 Dharmaguptaka, 55, 80
 Diaolü Vergileri, 152
 Divaştıç, 166, 170-173
 Dmar, 230
 Doğu Göktürkler, 188
 Doğu Kilisesi (Hiristiyan) 143, 158, 188-90, 209, 225, 227, 240, 276
 Domoko, 245-47, 260
 Dört Garnizon, 21
 Duldur Aqur, 88, 105, 110-14
 Dunhuang Araştırma Enstitüsü, 214-15, 221
 Dunhuang, 219-20, 222-23, 231-33, 267-69
 Dunhuang'daki Qian-fo-dong (Bin Buda) Mağaraları, 209, 210, 215, 218, 234
 E.J. Rapson, 70
 Eftalitler, 155
 Ellsworth, Huntington, 260
 Elmas [Vacraçcheddika] Sutra, 48, 222, 227, 286, 290
 Emevi Halifelîği, 164-65
 Emil Sieg, 100
 Emil Trinkler, 260
 Endere, 245, 254, 256
 Eric Trombert, 113, 228
 Erythra Denizi Periplusu, 42
 Eski Hotanca, 257
 Étienne de la Vaissière, 16, 154, 156
 Farsça, 102, 134, 143, 256, 265, 267. Ayrıca bkz. Orta Farsça
 Faxian, 83, 200-203, 250-51, 288
 Ferdinand von Richthofen, 28, 283
 Fergana, 40, 172
 François Thierry, 107
 Fransa, 35, 239
 Frantz Grenet, 175-176
 Fu Hao, 36
 Furen Khi-vyaina, 273
 Gandhara Bölgesi, 45, 50, 78, 287
 Gandhari Dili, 79, 86, 96, 101, 256
 Gansu Koridoru, 31, 38, 89, 229
 Ganzhou, 233, 235, 269-70
 Gao Juren, 198
 Gaochang, 121-29, 132-33, 139, 143, 193, 235
 Garuda, 93
 Geç Dönem Hotanca, 257
 Georg Bühler, 216
 George Macartney, 256, 259, 276
 George Sherman Lane, 102
 Georges-Jean Pinault, 16, 105, 109
 Gilgit Irmağı, 54
 Gilgit Yolu, 54
 Gobi Çölü, 32, 83, 117
 Gongyuecheng, 135
 Guan Yin Manastırı, 190-191
 Guan Yin, 119-120, 201-202, 238, 289
 Guangzhou (Kanton), 190, 201-206, 266
 Guo Xin, 111
 Gürak, 171-172
 Haksar, 172
 Hami, 36, 117-118, 120-121, 137, 241, 280
 Hamilton Bower, 34
 Han Hanedanı, 59-61, 95
 Han Wudi, 95
 Hangzhou İpek Müzesi, 43
 Harezmi, 164
 Hayırsever Kralların Kutsal Yazısı, 123
 Hebei Eyaleti, 198
 Hejia Köyü Definesi, 197, 288
 Henan Eyaleti, 43, 70, 284
 Herakleios, 196
 Hermitaj Müzesi, 155
 Hızır Hoca, 146
 Hibrit Sikkeler, 249-250
 Hinayana Budizmi, 96, 98-99
 Hinaza Deva Vijitasimha, 254
 Hint Sanatı Müzesi (Berlin), 145
 Hiroshi Kumamoto, 273
 Hitay Çölü Harabeleri (Stein), 215
 Hong Bian, 221, 223
 Hotan Irmağı, 34, 253
 Hotan, 245-249, 256

- Hotanca, 224-225, 245, 256-257, 269, 289, 290
Huang Chao, 206
Hucend, 172
Huili, 117, 120-121, 148
Hulu Irmağı, 117, 119
Hunlar, 95, 155
Hunza Irmağı, 54-55
Huvishka, 81
Hüsrev, II., 196
I. Y. Kratchkovsky, 166
Irak, 203, 206
Issık Gölü, 123, 147, 149
İbn Havkal, 157
İbrahim (rehber), 58
İbranice, 55, 225, 264-266, 290
İkinci Orta Asya Keşfi, 209
İmam Caferi Sadık, 58
İndus Nehri, 54-56
İtiraflar (Hippolu Aziz Augustinus), 226
İto Toshio, 70
Jason Neelis, 55
Jataka Masalları, 92-93
Jiang Xiaowan, 21 I, 218, 224
Jiangsu, 202, Ayrıca bakınız Yangzhou
Jiaohe, 123-124
Jiayuguan, 280
Jingjue Krallığı, 60, 66
Jitumgha, 70
Jiumoluoshi, 99. Ayrıca bakınız Kumaraciva
Jiuquan, 39, 152, 154, 241, 280
John Brough, 70-71
Jushiler, 123
Kabil, 52, 241-242, 279
Kageyama Etsuko, 132
Kaiyuan Dönemi, 197
Kao Lushan (Rokhsan), 24, 134
Kao Yijin, 234
Kao Yuanzhong, 231
Karahanlılar, 274-276
Karahoca, 121, 126-127
Karakaş Irmağı, 253
Karakurum Anayolu, 54-56, 81, 265
Karluklar, 173
Kaşgar, 41, 54-55, 59, 96, 100, 110, 129, 211, 242, 245, 256, 258-259, 265, 274-276
Kaşgarlı Mahmud, 241, 275, 282
Kaydu (Tavus) Irmağı, 51
Kehanet Masalı, 199
Keriya, 57-58, 82-83, 278
Keşmir, 196, 210, 242
Khvarnase, 254
Kırgız, 142, 235, 263, 274, Kırgızistan, 123, 129, 147, 149
Kırım Yarımadası, 277
Kızıl Mağaralar, 87, 89, 90, 92-94, 97
Kogurya, 164
Kolofon, 101
Konfüçyüs, 182, 191, 227
Kore, 163, 186, 203
Korla, 87, 89, 103, 106
Kos (Yunan adası), 43
Kubilay Han, 146
Kuç Dili 46, 85, 94, 96, 100, 104-105, 107-108, 110, 112, 114, 116
Kuç Irmağı, 87
Kuç, 87, 108-114
Kuçluk Han, 276-277
Kumaraciva, 45-46, 85-87, 95-100, 289
Kumtura, 90, 107
Kuncerab Geçidi, 56
Kushan İmparatorluğu, 42, 56-57, 75, 250
Kutebe bin Müslim, 165
Kuzey Liang Hanedanı, 214
Kuzey Liao Hanedanı, 276
Kuzey Qi Hanedanı, 180
Kuzey Wei Hanedanı, 83, 180
Kuzey Zhou Hanedanı, 180, 183, 185-186
Küçük Yabankazı Pagodası, 190
Kültepe (Kultobe), 151
Kültür Devrimi, 127, 191, 218, 282
Lajos Lóczy, 210
Lao Zi (Lao-Tzu), 185, 227
Lapis Lazuli, 239
Li Dan, 180
Li Guangli, 95
Li Mi, 198
Li Shaojin, 188
Li Shengtian, 269
Liangzhou, 117, 182, 228
Liangzhu, 43
Liao Hanedanı, 275
Ling Dağı, 148
Ling Di (Han Hanedanı İmparatoru), 57
Lishi Yanjiu, 219
Lotus Sutra, 85, 99
Loulan [Kroraina] Krallığı, 50-51, 63, 76, 83, 95
Luo Feng, 131
Luoyang, 40, 70, 111, 117, 142, 152-153, 186, 190, 197, 200, 207, 250
Lü Guang, 98
M. D., Hüseyinov, 165
Mahabharata (Sanskrit Destanı), 80
Mahayana Budizmi, 80
Maitreya Buda, 91, 258
Mançular, 280
Manicilik, 26, 141-143, 145-146, 209, 225-227, 290
Maniden Işık Budası, 227
Marco Polo, 33, 277, 290
Marinos, 29
Maşik, 126, 129
Matteo Ricci, 280
Maurya Hanedanı, 74
Mazar Tagh, 263
Melanie Malzahn, 103
Melikawat, 245, 254
Meng Fanren, 219
Minfeng, 58
Ming Hanedanı, 146, 190
Mintaka Geçidi, 54, 56
Miran, 51, 82, 83, 90, 241, 252
Mithra, 170
Miwnay, 153
Moğol Barışı, 277
Moğollar, 111, 146, 276-279
Mohoyan (Gashun Gobi) Çölü, 117
Mugh Dağı, 45, 165, 167, 171-172, 174
Muhammed, 165, 277-278
Muzat Irmağı, 90, 93-94
Müslüman Fethi, 47-48
Nalanda, 231, 289
Nana (Tanrıça), 159, 160, 162
Nanga Parbat, 53-54
Nasturiler, 143, 277
Nicholas Sims-Williams, 16, 151
Nikolay Petrovski, 258
Nisi Chilag, 265
Niya, 57-58, 60, 81-83, 252-253
Norman İstilası, 256
Orta Farsça, 102, 128, 143, 147, 164, 226, 256, 264
Otani Kozui, 35
Ot-Tigin, 169-170
Palembang, 200, 202-203
Pamir Geçidi, 32, 53
Pançatantra (Hint Hikâyeleri), 160
Pandit Govind Kaul, 35
Part Dili, 145
Parthia, 145
Paul Pelliot, 35, 94, 109, 217, 221
Pazırık, 37
Pencikent Kazıları, 175
Pencikent, 155-158
Pinyin, 19, 99
Prods Oktor Skjærvø, 257
Protvantak (Parotvandak), 184
Ptolemaios (Btlamyus), 29, 43
Punyavan, 104
Qin Hanedanı, 43
Qing Hanedanı, 146, 280
Qu Wentai, 121, 124
Ramshotsa, 72
Rawak, 33, 245, 250-253
Roma, 25, 28-29, 31, 41-45, 73, 76, 83, 112, 128, 131, 196, 242, 248
Rong Xinjiang, 16, 219
Rouran, 84, 105, Rusya, 196, 281
Rüstem (Stein'in Asistanı), 72, 79
S.F. Oldenburg, 218
S.H. Godfrey, 256
Sabao, 133, 153, 183-184, 201, 287
Sangim, 104
Sanskritçe, 19, 26, 34-35, 43, 46, 48-49, 74, 79-80, 85-86, 99-100, 102-104, 117, 160,

- 203, 216-217, 224-225, 231-232, 250, 256-258, 266, 268, 289, 290
- Sarvastivadin Okulu, 95
- Sasani, 188
- Satuk Buğra Han, 274, 282
- Semerikand, 149-151, 153-154, 168
- Serindia (Stein), 60, 219
- Shamasena, 80
- Shan Krallığı, 68
- Shandon Yarımadası, 202
- Shang Hanedanı, 36, 284
- Shanpula, 245-246, 248-250
- Shanshan Krallığı, 59-60, 66, 68, 81, 83-84
- Shatıal, 55
- Shi Le, 152
- Shi Pantuo, 118
- Shi Randian, 137
- Shi Wirkak, 180, 184-186
- Shizhong, 70
- Shouchang, 229
- Sidaka, 262-263
- Siddhabhadra, 257
- Silla, 203
- Sincan Müzesi, 64
- Sogdca, 46-48
- Sogdlar, 132-133, 180, 182-186, 149-150, 287-288
- Song Hanedanı, 269
- Sovyetler Birliği, 147
- Sri Lanka, 196, 201, 203, 239, 78
- Stel Ormanı (Beilin) Müzesi, 188
- Sufizm, 280, 282
- Sui Hanedanı, 106, 117, 179-180, 185-186, 211
- Sumatra, 200-203
- Supiler, 76, 79, 83
- Suvarnadeva, 109
- Suzong, 142
- Süryani, 189, 279
- Sven Hedin, 29, 34, 51, 87, 285, 290
- Şamanizm, 277
- Şensi, 32, 45, 117, 183
- Şhiva, 156
- Şir Ali Han, 241-242
- Tacikistan, 165-166
- Taizong (Tang Hanedanı İmparatoru), 161, 187, 190, 258
- Taklamakan Çölü, 28-29, 32, 34, 36, 52, 57, 87, 89, 100, 115, 150, 209, 260
- Tamjaka, 73-74
- Tamluk, 201, 203
- Tang Hanedanı, 46, 111, 142, 186, 190, 229, 232, 261
- Tang Zhangru, 16, 127
- Tangutlar, 235
- Tanrı Dağları, 32, 94, 147-149, 157
- Taoculuk, 111, 143, 211
- Tarım Irmağı, 89
- Tarkhun, 166, 169, 171-172
- Tayland, 196
- Tektarıcılık, 153
- Theodosius II, 131
- Thomas Burrow, 70-71
- Tibet Dili, 55, 99, 104, 223-225, 230-231, 240, 264, 266, 271, 289-290
- Tibet ve Tibet İmparatorluğu, 111, 142, 154, 198, 228-233, 235, 241, 263-264, 268-269, 289
- Timur, 279
- Tizpon, 155
- Tohar Halkı, 102
- Toharca, 16, 37, 71, 101-105, 258
- Tragbal Geçidi, 53
- Turdi, 259, 264
- Turfan, 126-138, 140-142, 145-146
- Türgişler, 171-172
- Türk Dilleri, 101, 103, 105, 143, 240
- Türk Kağanlıkları, 106, 150
- Türkler, 90, 103, 140, 155, 165, 172-173, 188, 274
- Türk-Sogd, 196, 240-241, 285
- Twgrhy Dili, 101-102
- Uddiyana Krallığı, 128
- Uluğçat Sikkeleri, 129, 131-132
- Uluslararası Dunhuang Projesi, 219
- Upavasatha Törenleri, 79
- Urumçi Müzesi, 127
- Uygur Kağanlıkları, 197, 235-237, 241, 263, 268-269, 271
- Uygur, 235-236
- Üç Diyar Manastırı, 221
- Vagiti Vadhaga, 254, 256
- Vahşi At Pınarı, 120
- Vajrayana, 268
- Vandak, 118-120
- Varkhuman, 161, 163-164
- Vinaya Kanunu, 45, 79, 110
- Visa Sambhava, 269-271, 274
- Visa Sura, 274
- Vreshmanvandak, 184
- W. B. Henning, 102
- Walter Bosshard, 260
- Wang Binghua, 68
- Wang Fengxian, 138
- Wang Mang, 62
- Wang Pa-Kyau, 273
- Wang Yuanlu, 211
- Wei Hanedanı, 106
- Wei Nehri, 207
- Wei Zhuang, 206
- Wilhelm Siegling, 100
- William Matthew Flinders Petrie, 219
- Wuhan Üniversitesi, 127
- Wutai Dağı, 230-231, 269, 289
- Wuzhu Sikkeleri, 61, 130
- Xi Jin Hanedanı, 70
- Xixia, 276
- Xuanquan, Dunhuang, 39-42, 211, 236, 289,
- Xuanzong, (Tang Hanedanı İmparatoru), 197
- Yaghnob Irmağı Vadisi, 147
- Yahudi Farsçası, 264-265, 267
- Yahudilik, 206
- Yakub Bey, 281
- Yang Guifei, 142, 197
- Yangzhou, 202, bkz. Jiangsu
- Yanqi, 86, 100, 103-104
- Yanshuigou, 108, 113
- Yao Xing, 98
- Yarkent Nehri, 34, 87-88
- Yarkent, 57, 87, 95-96, 242, 276-281
- Yarlung Hanedanı (Tibet), 228-229, 232
- Yaşlı Plinius, 43-45
- Ye Changchi, 211
- Yedisu, 241
- Yeni Farsça, 264, 267
- Yezdegerd III., 129, 188
- Yi Jing, 202-203
- Yingpan, 51, 67-68, 249
- Yizhou, 237
- Yoshida Yutaka, 132, 263,
- Yotkan, 245, 254-255
- Yuan Hanedanı, 278-279
- Yurungkaş Irmağı, 250, 254
- Yusuf Kadir Han, 275
- Yüe-çi Halkı, 37, 57, 101-102
- Zambasta Kitabı, 257-258
- Zambasta, 257
- Zarafşan Irmağı, 132, 155
- Zarkula, 257
- Zerdüştlük, 26, 153, 170, 176, 182, 185, 189, 200, 209, 225, 290
- Zhang Huaiding, 234
- Zhang Huaishen, 233-234, 236
- Zhang Qian, 37
- Zhang Yichao, 232-234, 236
- Zhang Zhan, 265
- Zhematvandak, 184
- Zhi Qian, 57
- Zhou Hanedanı, 110, 185

İpek Yolu bildiğiniz tüm tarihi gerçekleri altüst edecek.

Dünya tarihine yön veren İpek Yolu tam olarak nedir?

Akla hemen çöl kumlarının üzerinde, Çin'den Roma'ya yol alan bir deve kervanı geliyor. Ama gerçek bundan daha farklı ve ilgi çekici. *İpek Yolu*'nda Valerie Hansen bereketli ticaret rotalarına, kültürlerarası etkileşime, İpek Yolu ekonomisine ve arkeolojik şaheserlere dair bilinmeyenlere ışık tutuyor. Hansen, seyahat güzergâhında yer alan sekiz arkeolojik kazı alanını inceliyor. Çangan'dan Semarkand'a kadar uzanan bu coğrafi araştırmada tüccarların, hacıların, gezginlerin iç içe geçtiği kozmopolit toplulukların izini sürüyor. Kültürel çeşitliliğin yanı sıra dini zenginliklere de değiniyor.

İpek Yolu, ortaçağ Çin keşişlerinin günlüklerinden, hukuki belgelerden, kadınların kaleme aldığı mektuplardan, kasaba tasvirlerinden, yasal ve dini dökümanlardan oluşan zengin bir arşivden besleniyor.

İpek Yolu'nun Moğol hâkimiyetinde olduğu döneme dair belgelerle desteklenmiştir.

nemesiskitap • norakitap • masalperestkitap
nemesiskitap.com • norakitap.com
www.kitap365.com

KD'den muaf